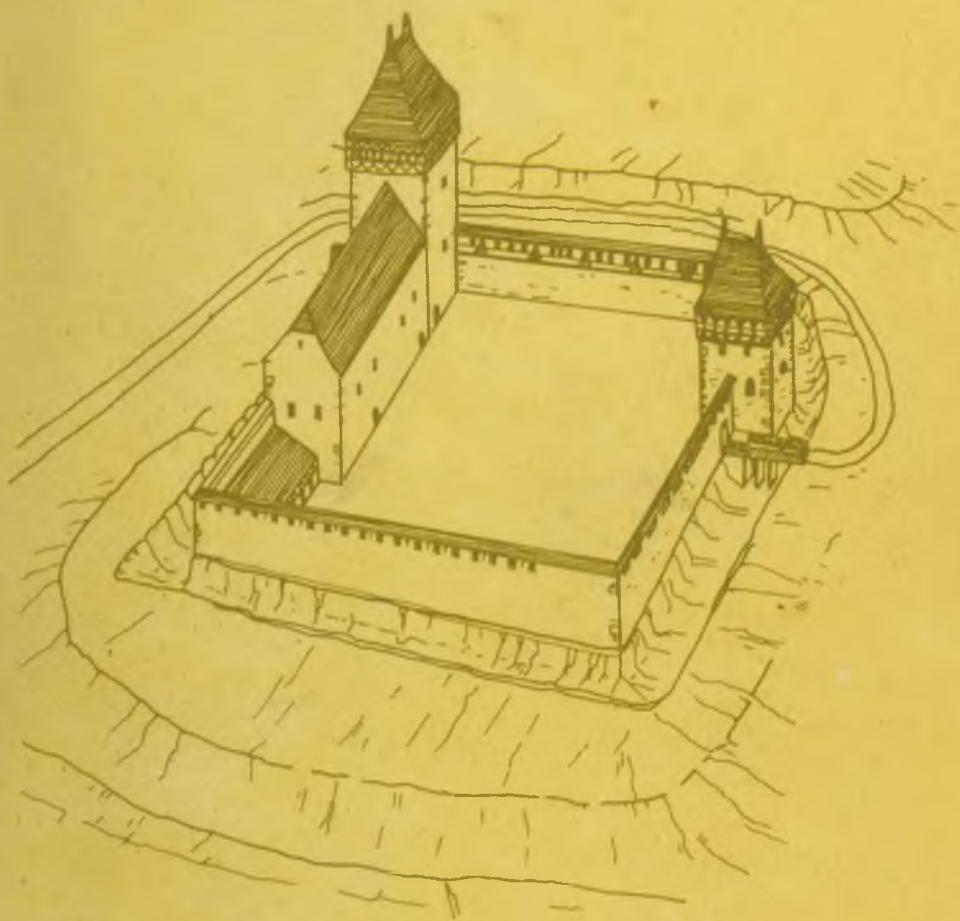

CASTRUM BENE

2/1990

VÁRAK A KÉSŐKÖZÉPKORBAN
DIE BURGEN
IM SPÄTMITTELALTER

”CASTRUM BENE”

Comité permanent d'organisation

prof. László Gerő président
prof. András Kubinyi
Juan Cabello
Tomás Durdik
Prof. Herwig Ebner
István Feld secrétaire Tel.: 36-1-155-8764
Prof. Leszek Kajzer
Adrian Andrei Rusu
J. József Szabó

Budapest 1053 Ferenczy István u. 28. I. 6.
Budapest 1052 Pesti Barnabás u. 1-3. ELTE Rég. tan.
Budapest 1014 Táncsics Mihály u. 1. OMF
Praha 1, CS-11801 Letenská 4, Archeologický Ústav Čsav
Graz A-8010 Heinrichstraße 26. Hist. Institut der Universität
Budapest 1250 Budapest Történeti Múzeum Pf. 4.
Łódź P-90243 Jaracia 78. Katedra archeologii Uniwersytetu Ł.
Cluj 1, 3400 Str. Emil Isac nr. 2. Institutul de arheologie
Eger 3300 Vár 1. Dobó István Vármúzeum

Holl Imre és
Dr. Gyürky Katalin
könyvtárából

CASTRUM BENE

2/1990

A kötetet kiadja a Castrum Bene Egyesület
az
Országos Műemlékvédelmi Hatóság, a Művelődési és Közoktatási Minisztérium,
a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumok Igazgatósága,
a Budapest Történeti Múzeum, a Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága,
a Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága,
a Szabolcs-Szatmár Megyei Múzeumok Igazgatósága,
valamint
a Geminius Kft. és a Mérték Kft. támogatásával

Felelős kiadó: Gerő László

Címlap: Kuczogi Zsuzsa–Pisch Ildikó

ISSN 0866-112x

Készült az Alfa Könyv- és Lapkiadó Vállalat nyomdájában
Felelős vezető: Tóth Béla igazgató

VÁRAK A KÉSŐKÖZÉPKORBAN

DIE BURGEN IM SPÄTMITTELALTER

hg. von Juan Cabello

BUDAPEST
1992

Tartalom

	Előszó	6
	Bevezetés	8
Feld István:	A 15. századi castrum mint kutatási probléma	13
Marosi Ernő:	A 15. századi vár mint művészettörténeti probléma	40
Kubinyi András:	Palota – terem. Terminológiai kérdések	55
Kubinyi András:	Magyarország déli határvárai a középkor végén	65
Koppány Tibor:	Castellumok a késő-középkori Magyarországon	77
Érszegi Géza:	A Nagy Lajos – kori királyi kápolna kérdéséhez	94
Buzás Gergely- Végh András:	Adalékok a budai királyi várban álló Zsigmond-palota homlok- zat rekonstrukciójához	102
Végh András:	Adatok a budai palota Zsigmond-kori kapuihoz	124
Buzás Gergely- Szőke Máttyás:	A visegrádi vár és királyi palota a 14–15. században	132
Gál Tibor:	Szemponatok a visegrádi fellegrvár elméleti rekonstrukciójának módosításához (kísérlet az 1440. évi korona-lopás helyszínének tisztázására)	157
Vándor László:	A kanizsai vár építési idejének és topográfiájának kérdései	167
László Csaba:	Újabb kutatások a várpalotai várban	183
Révész László:	Az ónodi vár régészeti kutatása 1985–1989.	193
Holl Imre:	A középkori várak feldolgozásának néhány elvi kérdése	198
Vándor László:	Zalai castellumok kutatásának eredményei	203
J. Dankó Katalin:	A sárospataki castellum kutatása	217
Juan Cabello:	A tari késő-középkori udvarház	227
Szekér György- Tamási Judit:	A nyírbátori műemlék magtár kutatási eredményei	241
Adrian Andrei Rusu:	Hátszeg kerület várai a 15. században	258
Ion Hațegan:	Temesvár középkori kastélya és Filippo Scolari által építtetett illetve felújított várépületek a Bánátban	268
Miroslav Plaček- Zdeněk Měřinský:	Morvaország várai a késő-középkorban	276
Miroslav Plaček:	Morvaországi várak fejlődése a 14. században	296
Josef Unger:	Lelekovice középkori vára Morvaországban	315
Tamás Durdík:	A 15. század és a 16. század eleje cseh várépítészete fejlődésének vázlata	321
Tamás Durdík- Petr Chotěbor:	A prágai vár építészeti képe Jagelló Ulászló idején	340
Petr Chotěbor:	Csehország 15. századi erődített „kastélyai”	351
Fedja Anzelewsky:	A Német Birodalom várépítészete a 15. században	362
Stefan Uhl:	15. századi várépületek Dél-Németországban. – Kutatásuk mód- szerei és eredményei	374
Adrian Andrei Rusu:	Régészeti ásatások az erdélyi középkori városokban (1955-1989) Bibliográfia	387

Inhalt

	Vorwort	7
	Einleitung	10
István Feld:	Das castrum des 15. Jahrhunderts als Forschungsproblem . . .	13
Ernő Marosi:	Die Burg des 15. Jahrhunderts als ein kunsthistorisches Problem	40
András Kubinyi:	„Palast“ und „Saal“	55
András Kubinyi:	Die südlichen Grenzfestungen Ungarns am Ende des Mittelalters	66
Tibor Koppány:	Die castella im spätmittelalterlichen Ungarn	77
Géza Érszegi:	De capella tempore Ludovici I regis constructa	94
Gergely Buzás–	Angaben zur Fassadenrekonstruktion des Sigismund–Palastes in	
András Végh:	der königlichen Burg von Buda	102
András Végh:	Angaben zu den Sigismund–zeitlichen Toranlagen des Burg–	
	palastes zu Buda	124
Gergely Buzás–	Die Burg und der königliche Palast von Visegrád im 14–15.	
Mátyás Szőke:	Jahrhundert	132
Tibor Gál:	Gesichtspunkte zur Modifizierung der theoretischen Rekon–	
	struktion der Oberen Burg in Visegrád (Ein Versuch, den Schauplatz	
	des Kronenraubes von 1440 zu rekonstruieren.)	157
László Vándor:	Die Fragen der Bauzeit und der Topographie der Burg von Kanizsa	167
Csaba László:	Neuere Untersuchungen in der Burg von Várpalota	183
László Révész:	Die Burg von Ónod	193
Imre Holl:	Einige Fragen zur Erforschung der mittelalterlichen Burgen .	198
László Vándor:	Die archäologische Untersuchung der castella im Komitat Zala	203
Katalin J. Dankó:	Die Erforschung des castellums von Sárospatak	217
Juan Cabello:	Das spätmittelalterliche Herrenhaus von Tar	227
György Szekér–	Das Bátori Burgschloss von Nyírbátor (Ungarn)	241
Judit Tamási:		
Adrian Andrei Rusu:	Die Burgen des Hatzeger Distrikts im 15. Jahrhundert	258
Ioan Hațegan:	Das mittelalterliche Schloss von Temesvár und die von Filippo	
	Scolari im Banat gebauten oder renovierten Schlösser	268
Miroslav Plaček–	Die Burgen Mährens im Spätmittelalter	276
Zdeněk Měřínský:		
Miroslav Plaček:	Die Entwicklung der mährischen Burgen im 14. Jahrhundert .	296
Jozef Unger:	Die mittelalterliche Burg in Lelekovice, ČSFR	315
Tamás Durdík:	Abriss der Entwicklung der böhmischen Burgen in 15. und am	
	Anfang des 16. Jahrhunderts	321
TomásDurdík–	Die Ausstattung der Prager Burg während der Regierung von	
Petr Chotěbor:	Wladislaw Jagiellone	340
Petr Chotěbor:	Die Festen des 15. Jahrhunderts in Böhmen	351
Fedja Anzelewsky:	Der Burgenbau des 15. Jahrhunderts im deutschen Reich . . .	362
Stefan Uhl:	Buggebäude des 15. Jahrhunderts in Süddeutschland–Methoden	
	und Ergebnisse ihrer Erforschung	374
Adrian Andrei Rusu:	Archäologische Ausgrabungen in Siebenbürgischen mittelalterli–	
	chen Burgen (1955–1989) Bibliographie	387

Előszó

Másodszor rendezték meg 1990. szeptemberében az ún. Castrum Bene – kollokviumot a gyöngyösi Mátra Múzeum, az Országos Műemléki Felügyelőség, a Budapesti Történeti Múzeum, a TIT Heves megyei Szervezete és a Megyei Múzeumok Igazgatósága támogatásával. Az 1990. évi konferencia is, mint az előző évi, a várakkal foglalkozott, de most a 15. századiakkal. A 15. század második felében a korábbi, szerény méretű várakkal ellentétben merőben új várforma van kialakulóban, amely nemcsak a királyi, de a főúri várakra is jellemző. Ezekben az átlagban 40-60 m² területű várakban alakítják ki a tulajdonosok birtokközpontjait, amelyek nemcsak védekezésül szolgálnak, hanem a gyakran tekintélyes várbirtokok igazgatásának helyei.

Szó volt a castrum, castellum és propugnaculum fogalmi meghatározásáról, a 15. században bevezetett ágyú ostromeszköze elleni várvédelem kialakulásának előzményeiről, az ágyútoronyról, a sokszögletű és körös rendellákról, és a bástya első megjelenési formájáról, az ó-olasz bástyáról.

Foglalkozott a kollokvium a várépítés tipológiai korszakaival, részleteivel, a kapuvédő barbakkal, a későgotikus kapuvédelemmel, illetve mindezek részletes kutatásának jövőbeli szükségességével. Magyarország déli határai, majd Vas és Zala megyék várkutatásai mellett Buda, Visegrád, Várpalota, Sárospatak, Ónod, Szegvár, Nyírbátor, Tar várak kutatásaival és szó volt arról, hogy a várakók életéről valló fegyverzet, viselet, kézművesség, konyha, lakásberendezés leletei, a kerámia stb. megfigyelése mennyire fontos.

Két német, négy csehszlovák, két román, egy spanyol előadó a saját területeik problémáit ismertette. Mondanunk sem kell, mennyire hasznosak e megbeszélések a várainkra vonatkozó ismereteink hézagainak kitöltéséhez és a kutatás irányulásához, irányításához.

Gerő László

Vorwort

Bereits zum zweiten Mal wurde im September 1990 das sog. Castrum Bene Kolloquium mit der Unterstützung des Máttra Museums in Gyöngyös, des Ungarischen Landesinspektors für Denkmalpflege, des Historischen Museums von Budapest, weiterhin der TIT-Organisation (Gesellschaft für Popularisierung der Wissenschaften) und des Museumsdirektors des Komitates Heves veranstaltet. Diese Tagung – wie auch eine ähnliche im vorigen Jahr – hat sich mit Burgen beschäftigt, aber diesmal mit denen aus dem 15. Jahrhundert. In der 2. Hälfte des 15. Jahrhunderts hat sich, im Gegensatz zu den früheren Burgen von bescheidenem Ausmass eine vollkommen neue Burgform entwickelt, die nicht nur für die königlichen, sondern auch für die hochadeligen Burgen typisch war. In diesen durchschnittlich 40–60 m² grossen Burgen haben die Besitzer die Zentren ihrer Herrschaftsgüter gebildet, die nicht nur zur Verteidigung, sondern auch als Verwaltungszentralen der häufig so ansehnlichen Burgdomänen gedient haben.

Weiters wurden die Begriffe „castrum“, „castellum“ und „propugnaculum“, erläutert, die Vorgeschichte der Herausbildung der Burgenverteidigung, die nötig war, um der Kanone, diesem ab dem 15. Jahrhundert gebräuchlichen Belagerungsmittel widerstand bieten zu können. Erwähnung fanden ausserdem der Geschützturm, die polygonalen und runden Rondelle und die erste Erscheinungsform der Bastei, nämlich die altitalienische Bastei.

Das Kolloquium hat sich auch mit den typologischen Epochen und den Detailproblemen des Burgenbaues, mit der torschützenden Barbakane, mit der spätgotischen Torverteidigung, bzw. mit dem Bedürfnis, all das in der Zukunft ausführlich zu erforschen, befasst. Neben den Forschungen an der südlichen Grenze von Ungarn und in den Komitaten Vas und Zala wurden auch die Erschliessungen in Buda, Visegrád, Várpalota, Sáropatak, Ónod, Szegvár, Nyírbátor, Tar, usw. bekanntgegeben, und die Aufmerksamkeit wurde darauf gelenkt, wie wichtig die Beobachtung der Bewaffnung, der Tracht, des Handgewerbes, der Funde der Küche und der Wohnungseinrichtung (Keramik, usw.) ist – also all dessen, was etwas über das Leben der Burgbewohner auszusagen vermag.

Zwei Vorträge aus Deutschland, vier aus der Tschechoslowakei, zwei aus Rumänien und einer aus Spanien haben die Probleme ihres eigenen Forschungsgebietes erörtert. Ich glaube, man braucht gar nicht zu betonen, wie nützlich solche Besprechungen sind, weil dadurch unserer Kenntnisse über Burgen geschlossen und so die Burgenforschung in die entsprechende Richtung lenken können.

László Gerő

Bevezetés

1990. szeptemberében a Gyöngyöstarján melletti Bory-kastélyban - a Mátra Múzeummal közös szervezésben – immár második alkalommal sikerült megtartanunk kollokviumunkat. Az 1990. szeptember 10-én kezdődő 2. Castrum Bene Kollokvium résztvevői ott kapták kézhez a Mátra Múzeum szerkesztésében készült és kiadott – az első konferencia anyagát tartalmazó – „Várak a 13. században.” című kötetet, amelynek kedvező szakmai fogadtatása a szervezők minden várákozását felülmúlta. Pedig az 1989-ben megtartott első összejövetel óta eltelt év során többször kerültünk reménytelen helyzetbe, hiszen a kiadás anyagi feltételeit nem egy esetben – már-már megalázó „kéregetés” árán – tudtuk megteremteni. Végülis, a szervezők és a Mátra Múzeum áldozatos munkája révén a kötet – ha nem is a legmagasabb nyomdai színvonalon – de szándékaink szerint, időre elkészült. Felbuzdulva a kötet és a második kollokvium sikerén, valamint áttekintve az eddigi problémákat és hiányosságokat, fogalmazódott meg a szervezőkben, hogy egy valóban európai színvonalú, rendszeres nemzetközi kollokvium-sorozat (és anyagának megjelentetésére) megszervezésére egy önálló, független szervezeti forma megteremtésére van szükség. Kezdeményezésükre alakult meg 1990. októberében a Castrum Bene Egyesület, azzal az alapszabályban rögzített célkitűzéssel, miszerint feladata, „hogy tömörítse Kelet-Közép-Európa középkori várainak kutatásával folalkozó szakembereket olyan szellemi műhelyt kíván kialakítani, amelyben a kutatók egymás munkáinak közvetlen megismerése, tapasztalataik kicserélése révén minőségileg új eredményeket produkálhatnak”. Ennek egyik eszköze minden páros évben konferencia szervezése, olyan tudományos intézményekkel együttműködve, amelyektől az Egyesület megfelelő meghívást kap, illetve, további cél, hogy az itt elhangzó előadások szövegét – megfelelő illusztrációkkal – könyv formájában megjelenteti”

Az 1989. évi II. törvényben foglaltak szerint megalakult egyesület 9 tagú Állandó Szervező Bizottságot választott, melynek elnöke a magyar várkutatás doayenje Gerő László lett. A bizottságnak öt magyar tagja mellett négy külföldi kutató is tagja lett, kiktől a nemzetközi kapcsolatrendszer további kiépítését várja az Egyesület.

Az Állandó Szervező Bizottság utolsó ülésén úgy határozott, hogy nem csupán a 2. Kollokviumon elhangzott előadások anyagát kívánja kiadni, hanem abba beilleszti mindazon – tematikus szempontból megfelelő – előadások szövegét is, amelyek a Budapesti Történeti Múzeum 1989-ben megtartott „Friss-palota és a 15. századi nagyterem Magyarországon” című tudományos tanácskozásán hangoztak el (Érszegi Géza: „A Nagy Lajos-kori királyi kápolna kérdéséhez.”, Buzás Gergely–Végh András: „Újabb adatok a budai Zsigmond-palota rekonstrukciójához.”, Buzás Gergely–Szőke Mátyás: „A visegrádi királyi vár és palota a 14–15. században.”).

Magyar Károly: „Friss-palota, Zsigmond-palota.” című előadása a Budapest Régiségei legújabb kötetében, Vukov Konstantin: „A 15. századi nagyterem jellegzetes szerkezeti megoldásai.”, valamint Horváth István: „Az esztergomi érseki palota az új kutatásokfényében.” című előadások pedig a Castrum Bene 3. kötetében jelennek meg. (Legnagyobb sajnálatunkra, Andrej Fiala előadásának szövege nem érkezett meg. Ugyanigy, néhány – a 2. Castrum Bene Kollokviumon elhangzott – előadás szintén kimaradt a kötetből (Vörös Gab-

riella.: „A szegvári castellum kutatása.”, valamint Magyar Károly: „A budavári királyi palota későközépkori erődítései.”) Ez utóbbi előadás szövege megjelent a „Budapest im Mittelalter.” (Braunsweig, 1991.) című kötetben (Károly Magyar: „Der Königpalast in Buda.” 201-235.). Dénes József szakmai megfontolások alapján eltekintett a „Várak, várkastélyok a 15. századi Vas vármegyében.” című előadásának közlésétől – hiszen az alig 2–3 éve elkezdett kutatások a jövőben ha lehet még nagyobb intenzitással folytatódnak majd, melynek várható eredményei a téma alaposabb kiértékelését, valamint annak tágabb horizontban való elhelyezését teszi lehetővé. Talán nem tűnik szerénytelenségnek ha a magyarországi várkutatóknak az utóbbi években tapasztalt aktivitását nagyrészt a Castrum Bene kollokviumokon elhangzott előadásoknak tulajdonítjuk. Ennek egyik kézzelfogható eredménye a Műemlékvédelem 1991. 4. száma (főszerkesztő Gerő László), melyben az egymással vitázó, számos esetben saját kételyeiket megfogalmazó, a problémákat újra és újra átgondoló, további vitákra sarkalló, a várkutatók különböző témáival foglalkozó szerzők írásai kaptak helyet. A Műemlékvédelem hasábjain kibontakozó vitákhoz azóta többen is jelezték csatlakozási szándékukat. A közeljövőben e folyóiratban jelennek meg Kubinyi András Feld István: „Középkori váraink kutatásáról.” című cikkével kapcsolatos reflexiói, valamint várható Buzás Gergely hozzászólása Feld István–Szekér Görgy: „A budai palota északi bejárata.” című cikkéhez.

Végül, a Szervező Bizottság 1991. októberi ülésén olyan állásfoglalás született, miszerint Castrum Bene 2. kötetének megjelentetési költségeit az MTA–Soros Alapítványtól igényli pályázat útján. Minekután az Alapítvány kurtán-furcsán elutasította pályázatunkat, nem maradt más hátra mint a régi, néha kényelmetlen „rögös út” bejárása. Köszönet illeti a Művelődési és Közoktatási Minisztériumot, az Országos Műemlékvédelmi Hivatalt és személy szerint Horler Miklós elnökhelyettes urat, valamint – az anyagiakban amúgysem túlságosan dúskáló – múzeumi intézményeket a Geminius és a Mérték kft., amelyek pénzügyi támogatása nélkül ez a kötet nem jelenhetett volna meg. Továbbá köszönettel tartozom Tamási Juditnak és Feld Istvánnak akik a német nyelvű szöveget fordították, illetve lektorálták, valamint László Csabának aki a korrekktúra munkálataiból vette ki részét.

Bizunk abban, hogy ez a kötet is elősegíti a történet, a művészettörténet, az építészettörténet és a középkori régészeti kutatások fejlődését Kelet-Közép-Európában, s hozzájárul ahhoz, hogy a Castrum Bene sorozat a későbbiek során nemzetközi tekintélyt vívjon ki magának.

Juan Cabello

Einleitung

Im September 1990. konnten wir im Schloss Bory nahe Gyöngyös unser Kolloquium – in Zusammenarbeit mit dem Mátra Museum – bereits zum zweitenmal abhalten. Den Teilnehmern des am 10. September beginnenden 2. „Castrum Bene“-Kolloquiums konnte hier der Band „Burgen im 13. Jahrhundert“, welcher den Stoff der ersten Konferenz zum Inhalt hat, übergeben werden. Das Buch, vom Mátra Museum redigiert und herausgegeben, stiess in Fachkreisen auf ein überaus positives Echo. Keineswegs verschweigen wollen wir hier die Probleme, die wir in den Moten nach der 1989. stattfindenden Konferenz hatten, was vor allem unsere hoffnungslose finanzielle Lage betrifft und uns quasi zum „Beteln“ veranlasste, um so das Erscheinen des Bandes überhaupt möglich zu machen. Im Zusammenwirken der Organisatoren und des Mátra Museums konnte das Buch, wenn auch drucktechnisch nicht einwandfrei, doch noch termingerecht erscheinen. Vom Erfolg des Bandes und des zweiten Kolloquiums beflügelt, deren Fehler und Mängel überblickend, setzte sich der Gedanke fest, eine auf hohem Niveau stehende, regelmässig stattfindende internationale Konferenz – Serie (und die Veröffentlichung der Vorträge) ins Leben zu rufen, aber dessen bewusst, dass zu deren Verwirklichung eine selbständige und unabhängige Organisationsform geschaffen werden musste. Auf Anregung der Organisatoren kam es im Oktober 1990. zur Gründung der Gesellschaft „Castrum Bene“, mit der in den Statuten festgeschriebenen Zielsetzung, „jene Fachleute Ost- und Mitteleuropas zu vereinigen, deren Aufgabe die Erforschung der Burgen des Mittelalters ein wird einen Workshop aufzuziehen, in dem die Burgenforscher ihre Arbeiten unmittelbar kennenlernen und Erfahrungen austauschen können und dadurch eine qualitätsmässig höhere Wirkung zu erzielen in der Lage seine werden.“ Eines der Mittel die zu erreichen, ist das Abhalten von Konferenzen alle zwei Jahre (in den Jahren mit geraden Zahlen) in Zusammenarbeit mit wissenschaftlichen Institutionen, welche die Gesellschaft mit entsprechenden Einladungen versieht, bzw. „eine weitere Zielsetzung, dass die hier verlauteten Vorträge in Buchform, adäquat illustriert, erscheinen.“

Die entsprechend dem 1989 erschienenen II Gesetz der Republik Ungarn gegründete Gesellschaft wählte einen aus neun Mitgliedern bestehenden ständigen Organisationsausschuss, dessen Vorsitz László Gerő, der Doyen der ungarischen Burgenforschung, übernommen hat. Neben fünf ungarischen wurden vier ausländische Wissenschaftler in den Ausschuss gewählt, von deren Wirken die Gesellschaft den weiteren Ausbau ihrer internationalen Beziehungen erwartet.

Auf der letzten Sitzung des Organisationsausschusses wurde der Beschluss gefasst, nicht nur die Vorträge des zweiten Kolloquiums herauszugeben, sondern auch jene mit entsprechenden Themen beizufügen, die 1989 auf der wissenschaftlichen Tagung des Budapest Historical Museums unter dem Titel „Der „Friss“ – Palast und die Repräsentationssäle in Ungarn im 15. Jahrhundert“ gehalten worden sind. (Géza Érszegi: „Zum Thema der königlichen Kapelle zur Zeit Ludwig I. (Anjou)“ Gergely Buzás-András Végh: „Weitere Daten zur Fassadenrekonstruktion des Sigismund-Palastes, in der königlichen Burg von Buda“. Gergely Buzás-Mátyás Szőke: „Die königliche Burg der Palast in Visegrád im 14–15. Jahrhundert.“

Károly Magyars Vortrag „Der „Friss“ – und der Sigismund – Palast“ erscheint im neuesten Band von Budapest Régiségei“, der von Konstantin Vukov: „Die typischen strukturellen Lösungen der Reptäsentationssäle des 15. Jahrhunderts“, und der von István Horváth: „Der erzbischöfliche Palast von Esztergom im Lichte der neuesten Erhebungen“ erscheinen im dritten Band der „Castrum Bene“ – Tagungen. (Bedauern müssen wir, dass uns der Text von Andrej Fialas Vortrag nicht erreicht hat. Auch einige auf dem zweiten „Castrum Bene“ Kolloquium gehaltenen Vorträge konnten aus demselben Grund nicht berücksichtigt werden. (Gabriella Vörös: „Die Erforschung des Castellum in Szegvár“, und Károly Magyar: „ Die Fortifikationen des königlichen Palastes der Budaer Burg im Spätmittelalter“). Der Text des letzteren erschien im Band: „Budapest im Mittelalter“. Braunschweig, 1991. (Károly Magyar: „Der Königspalast in Buda.“ S. 201-235). Aufgrund fachlichen Überlegungen nahm József Dénes Abstand von der Veröffentlichung seines Vortrages „Burgen, Burgkastele im Komitat Vas des 15. Jahrhunderts“, da die erst vor zwei-drei Jahren begonnenen Forschungen in Zukunft mit noch grösserer Intensität fortgesetzt werden, welche die zu erwartenden Ergebnisse einer gründlicheren Analyse unterzogen werden müssen, weiters deren Einbettung in einen breiteren Horizont möglich machen wird.

Vielleicht erscheint es nicht allzu anmassend, wenn wir annehmen, dass die erhöhten Aktivitäten auf dem Gebiete der Burgenforschung in Ungarn nicht unwesentlich auf den „Castrum Bene“ -Kolloquien gehaltenen Vorträge zurückzuführen sind. Ein Beleg hierfür ist das Heft 1991/4. der Zeitschrift „Műemlékvédelem“ (Chefredakteur: László Gerő), in dem Beiträge jener Autoren überwiegen, deren Schriften miteinander diskutieren, nicht selten ihre Zweifel gegenüber ihren eigenen Arbeiten äussern, die Probleme immerwieder überdenken, weitere Diskussionen auslösen, welche sich mit unterschiedlichen Themen der Burgenforschung befassen. Nicht wenige äusserte seitdem ihre Absicht, an den Diskussionen teilnehmen zu wollen. In naher Zukunft soll eine Reflektion von András Kubinyi auf den Beitrag: „Über die Erforschungen unserer Burgen des Mittelalters“ (von István Feld) in dieser Zeitschrift erscheinen, des weiteren ein Beitrag Gergely Buzás zur Schrift: „Der nördliche Eingang des Budaer Palastes“ von István Feld und György Székér.

Im Oktober 1991. wurde auf der Sitzung des Organisationsausschusses der Beschluss gefasst, die Finanzierung des zweiten Bandes der Gesellschaft „Castrum Bene“ durch eine Bewerbung bei der MTA - Soros Stiftung zu versuchen. Da unser Ansuchen vom Kuratorium der Stiftung kurz und bündig abgewiesen worden ist, blieb uns nichts anderes übrig, den schon erfahrungsgemäss wenig gemütlichen Weg des „Bettelns“ einzuschlagen. Dank gebührt dem OMvH und persönlich dem stellvertretenden Vorsitzenden Miklós Horler, ausserdem den finanziell keineswegs reich bestückten Museen, ohne deren Unterstützung dieser Band nicht hätte erscheinen können. Bedanken möchte ich mich weiters bei Judit Tamási und István Feld, die für Übersetzungen bzw. deren Lektorierung zeichnen und bei Csaba László, für dessen Mithilfe bei den Korrekturarbeiten.

Wir sind zuversichtlich, dass dieser Band Entwicklung der Geschichte, der Kunstgeschichte, der Baukunst und der mittelalterlichen archäologischen Forschung in Ost- und Mitteleuropa vorantreibt und dazu beiträgt, dass sich die „Castrum Bene“ - Konferenz in Zukunft internationales Ansehen verschafft.

Juan Cabello

Feld István

A 15. századi castrum mint kutatási probléma

1989-ben, az 1. Castrum Bene-Konferencián már részletesen tárgyaltam a magyarországi várkutatás kezdeteit, az ezekkel kapcsolatban jelentkező elvi és módszertani problémákat, s nem utolsósorban a középkori vár, mint egy speciális történeti forrásanyag lehetséges kiaknázásában előttünk álló feladatokat.¹ Bár akkor mondanivalóm természetesen főként a konferencia központi témáját képező 13. századi várakra irányult, óhatatlanul érintettem számos, általánosabb érvényű kérdést is. Jelen – elsősorban vitaindítóknak szánt – áttekintésemben így részben e korábban megkezdett gondolatmenetet szeretném folytatni, de ugyanakkor arra is kísérletet teszek, hogy vázlatos képet adjak a 15. századi Magyarország várainak kutatási helyzetéről.²

Témám tehát – mint ezt munkám címe is nyomatékosan hangsúlyozza – a 15. század *klasszikus vára*, azaz egy olyan időszak jellegzetes építészeti emléke, mely – ha az ekkor született építmények mennyisége nem is vetekedhet a tágabban értelmezett 13. század erősegeinek tömegével – különösen nagy számban hozott létre minőségben, méretben, kiképzésben kiemelkedő alkotásokat, s ezért talán némi joggal nevezhető a magyarországi várépítészeti második legjelentősebb korszakának. Mindez több-kevesebb pontossággal megfelel annak a hadtörténeti eredetű, s ennek megfelelően elég lazán értelmezett tipológiai-kronológiai keretnek, melyet a magyarországi várépítészeti első rendszerezője, Gerő László 1955 óta „külsőtornyos vártípusként” említ munkáiban.³ Céлом azonban többek között épp e keret részletesebb, a történeti valóságnak és az újabb kutatásoknak jobban megfelelő kitöltése. Azonban szigorúan csak az írott forrásokban „castrum” néven említett emlékekkel kívánok foglalkozni – ezeket értem a „klasszikus” vár alatt –, azaz nem térek ki a városerődítésekre, az erődített kolostorokra vagy templomokra, sőt az oklevelekben „castellum” elnevezéssel illetett erődítményekre sem. Míg ez előbbi, jobban elkülöníthető építmények mindenképpen önálló tárgyalást kívánnak meg, az utóbbiak kérdéskörét Koppány Tibor külön tanulmányban tekinti át jelen kötet lapjain. Hangsúlyoznom kell azonban, hogy én sem kerülhetem el teljesen a castellumok problémáját, legalább a castrumoktól való – sajnos, egyértelműen még meg nem valósítható – elhatárolás szintjén.

A késő-középkor várépítészete tudományos igényű, történeti megközelítésű kutatásának igazán jelentős fellendülése az 1970-es évektől számítható, néhány olyan összefoglaló igényű munka megjelenésével, melyek hatással jelentős ösztönzést adtak a témával foglalkozó építészeti- és művészettörténészeknek, történészeknek és régészeknek. Közülük kiemelendő Fügedi Erik tanulmánya az 1975-ben megjelent, Gerő László által szerkesztett, „Várépítészetiünk” című gyűjteményes kötetben, mely kiadvány egyébként is reprezentatív válogatását adta az 1950–60-as évek nagy várbhelyeállítási munkái során összegyűlt ismeretanyagának.⁴ Fügedi itt fogalmazta meg először koncepcióját a magyarországi középkori várak történeti szerepéről, ezt – főként írott forrásokra támaszkodva, de részben a rendelkezésére álló korábbi építészeti-régészeti megállapításokat is felhasználva – később, 1977-ben és 1986-ban, kisebb változtatásokkal megismételte.⁵

Alaptételét, hogy a vár hatalmat biztosít tulajdonosának, s e hatalom megoszlása koronként változik – most csupán az 1320-as évektől indokolt figyelemmel kísérem, attól az időszaktól kezdve, hogy az ország fennmaradt erősségeinek mintegy fele Anjou Károly Róbert kezébe került. A királyi várnagyok irányításával ebben az időszakban vált zárt egységgé, uradalommá a vár és a hozzá tartozó nagybirtok, előbb csupán példát szolgáltatva a magánbirtokosok számára, később, a 14. század végétől pedig közvetlenül is azok hatalmát szolgálva egy új politikai struktúrában. Fügedi behatóan vizsgálta a várnagyok szerepét – mind a király, mind pedig a bárók szolgálatában – s miközben újabban már kitér a kevésbé ismert, törökellenes déli határvárvonal problémáira is⁶, érdeklődésének központjában főként a 15. századi magánvárak kérdése állt. Miközben megállapítja, hogy a magyarországi várhálózat a 14. század elején már nagyrészt ki volt épülve, kiemeli a 15. századi változásokat, melyek főként a magyarországi arisztokrácia társadalmi tudatát kifejező folyamatokat építkezésekben, a főúr társadalmi állásához méltó székhely kialakításában – a kényelmes lakóterek, reprezentatív paloták, kápolnák kiképzésében, a címerdísz tudatos alkalmazásában – nyilvánultak meg. Ugyanakkor elhanyagolható volt, illetve csupán a 16. század elejétől figyelhető meg a kifejezett védelmi célú építkezés. Fügedi az elsők között hívta fel a figyelmet az Anjou-udvar építészeti formái példaadó szerepére. Vizsgálódásai során természetesen szembetalálta magát a castellumok kérdésével is, melyeket végül kevésbé megerősített kúriának, udvarháznak tartott. Ezek a mezővároson, falun belül, azzal szerves egységben épülve, azaz a forgalom csomópontjában elhelyezkedő uradalmi központban nyújtottak volna kényelmes otthont nagy- és középbirtokosnak egyaránt. Hogy a kérdés azonban még sem egyszerűsíthető le ennyire, azt jól jelzi, hogy a forrásokban következetesen castrumként szereplő Kismartont és Kisvárdát a castellumok (= kastélyok) alkotta csoport emlékei között sorolta fel.⁷

Még átfogóbb igénnyel vizsgálja a vár és hatalom, illetve ezzel kapcsolatban a birtokstruktúra és a politika viszonyát Engel Pál. Korábbi, a 15. századi nagybirtok megoszlásáról és a Zsigmond-kor hatalmi viszonyairól közzétett alapvető tanulmányai⁸ után 1984-ben külön dolgozatot szentelt e témának.⁹ Itt mindenekelőtt azt cáfolja, hogy a késő-középkorban a vár lényege az erődítmény, s szerinte még kevésbé tartható a napjainkig is élő – a historizáló kutatás által prekoncepcióként – honvédelmi rendszerekre vonatkozó elmélet – leszámítva természetesen az olyan speciális jelenségeket, mint a törökellenes déli végvárvonal. Engel szerint a vár jelentősége az, hogy az uradalom magjaként szolgál. Vár és uradalma együtt a középkori Magyarország egyik legfontosabb intézménye, vizsgálatukkal meghatározható a 14–15. századi Magyarország társadalmi-politikai történetének minden fontos szakasza. Így először a királyi birtok feltétlen túlsúlyán alapuló időszak, mintegy 1320-tól 1382-ig, Nagy Lajos haláláig. Ekkor az országot átszövő királyi várhálózatot – területiális egységbe szervezve – szolgálati, „honor”-birtokként a tisztségviselő arisztokrácia szűk köre tartotta kezében, mely sokkal inkább a király udvarában, mint kevés számú magánvárában lakott, amit az is jelez, hogy Nyugat-Európával szemben alig találkozzunk nálunk magát egy váráról nevező családdal. Engel újabban e váruradalmak megszervezését is a királyhoz kötötte, Károly Róbert közvetlen beavatkozása – jóváhagyása? – alakította volna át a korábbi, 13. századi eredetű struktúrát.¹⁰ A nagy változás mindenesetre Zsigmond trónra léptével kezdődik, amikor alig több, mint egy évtized alatt gyökeresen átalakult a birtokrendszer. A most már a várak többségével rendelkező, nagybirtokos arisztokrácia önálló, a központi hatalommal egyenrangú tényező lesz. S bár Zsigmond még egy ideig képes lassítani a bomlást, 1439-től végleg megsemmisül a királyi várakra alapozott államszervezet. A kialakuló rendi államban a bárói honorbirtokok elenyésznek, helyükre a magánvagyonok territóriumai lépnek, s ezentúl bármiféle központi hatalom – így Mátyásé is – csak magánvagyonra épülhet.¹¹

Ott, ahol Engel Pál nagyívű áttekintése véget ért – a 15. század végén – kapcsolódott be a téma kutatásába a harmadik történetész, Kubinyi András, ki egyrészt a régészeti és az írott források összevetéséből adódó tanulságokról, másrészt a késő-középkori, nem királyi rezidenciákról tett közzé alapvető tanulmányokat. 1985-ben a feudális lakóhelytípusokat vizsgálva megállapítja, hogy a „castrum-castellum-curia nobilitaris” sornak a „mágnások-előkelő nemesek-kisnemesek” tagolás felelne meg a legjobban, azonban a valóság ennél sokkal bonyolultabb. Az írott adatok a legtöbbször nem teszik lehetővé a pontosabb elhatárolást, régészeti források pedig még csak kis számban állnak rendelkezésre. Kétségtelen egy bizonyos topográfiai eltérés, a kényelmetlen hegyi várak elhagyása, kincstárként vagy épp börtönként való hasznosítása, s ezzel összefüggésben az, hogy épp e településektől távol, magas hegyeken épült erősségek maradtak jobb állapotban ránk. Kérdés viszont Kubinyi számára is, hogy ez utóbbi várakat mennyire lakták, illetve, hogy a többváras birtokos hogy lakta várait? Jól látja, hogy mindez egyáltalában nem jelenti azt, hogy csupán castellumok épültek volna ekkor a településeken belül vagy azok közelében – a síkvidéki, vagy alacsonyabb, jól megközelíthető helyeken emelt, kényelmes, általában szabályos alaprajzú új erősségek között ugyanúgy találkozzunk várakkal is – Kubinyi terminológiája szerint lakóvárakkal. Azaz a 15. század végén épült vagy újjáépült várak többsége is kényelmes lakóépület – a hegyi várak eszerint fokozatosan visszaszorulnának – s így végül a topográfiai helyzet sem ad támpontot a castrum/castrum elkülönítéshez.¹²

De nem segített ebben a 15. század vége mintegy ötven főúri-nemesi rezidenciájának beható elemzése sem, melyet Kubinyi először 1989-ben tett közzé.¹³ Megállapításai szerint ugyan többségükben castrumok tartoznak e csoportba, de ugyanolyan ismérvekkel négy castellum, sőt két curia is szerepel közöttük. A szerző által meghatározott kritériumnyaláb, mely jó segítséget nyújthat az egyes várak változó funkcióinak meghatározásához, s mely bizonyára a század korábbi időszakai vonatkozásában is eredményesen használható, a következő: 1. elnevezés bizonyos forrásokban mint „residentia continua et perpetua”, illetve „locus habitationis”, 2. állandó lakóhely az itineráriumok, magánlevelek bizonyossága szerint, 3. a család (feleség, gyermek) lakóhelye, 4. temetkezési hely a településen vagy annak közelében, 5. birtokigazgatási központ, 6. kincstár és levéltár őrzési helye. Természetesen nem számolhatunk mindig az összes kritérium meglétével, számos kivétellel is találkozhatunk, mely az adott birtokos hivatalviseléséből, birtokai eloszlásából, a rezidenciák változásából vagy esetleges mellékrezidenciák létéből is adódhatott. Tény azonban, hogy számos általánosítható következtetés is levonható volt e rezidenciák vizsgálatából, így figyelemre méltó a királyi székhelytől és az egymástól való távolságuk, a városokhoz, mezővárosokhoz való viszonyuk vagy épp státusz-szimbólum funkciójuk.

Megállapítható tehát, hogy az elsősorban az írott forrásokkal dolgozó történészek jelentős eredményeket értek el az utóbbi mintegy másfél évtizedben, ha a késő-középkori várral, mint történeti jelenséggel kapcsolatos összes problémát még nem is sikerült megoldaniuk. Felvázoltak viszont egy olyan, szilárdnak tűnő történeti hátteret, melynek ismeretében a korszak várépítészetének tárgyi oldalával foglalkozó szakemberek – régészek, építészet- és művészettörténészek – már sokkal biztosabban mozoghatnak szakterületükön. Ez azonban még inkább csak a jövőre vonatkozatható lehetőség, mivel a vizsgált időszakban ezen utóbb említett tudományterületeken még korántsem születtek olyan eredmények, melyek – leszámítva Koppány Tibor munkásságát – összevethetők lennének a történészek teljesítményével.¹⁴ Csupán megemlítve a régészek, így többek között Holl Imre által készített, valamivel korábbi összefoglalás-kísérleteket, melyek csak a 14–15. századi szabályos alaprajzi rendszerek feltételezett itáliai eredetét hangsúlyozták, s röviden érintették a falszorosok, külső

tornyok és bástyák megjelenését¹⁵, egyértelmű, hogy a művészettörténeti kutatásnak sem sikerült mindeddig meggyőzően értékelni a késő-középkor várépítményeit, bár azok – a korábbi időszakoktól eltérően – már mindenképpen alkalmasak stíluskritikai elemzés céljaira. A kutatás állására jellemző, hogy a legnagyobb hatást hosszú ideig Dobroslava Menclová a közép-európai szabályos alaprajzú várpalotákról 1958-ban közzétett tanulmánya¹⁶ gyakorolta, míg kevésbé vált ismertté az inkább csak a mai szlovákiai várak tipológiai áttekintésére vállalkozó, 1973-ban megjelent munkája.¹⁷ Bár e téren rendkívül jelentős előrelépést jelentett az 1987-ben, Marosi Ernő szerkesztésében napvilágot látott „Magyarországi művészet 1300–1470 körül” című hatalmas kötet¹⁸, annak különböző fejezeteiből a várépítészetet tekintve igen heterogén kép bontakozik ki előttünk. A kötet felépítéséből adódóan e témában több szerző is kifejtette véleményét, az ellentmondások és aránytalanságok azonban inkább azzal magyarázhatók, hogy nem álltak rendelkezésre megfelelő előmunkálatok.

Így miközben igen meggyőző az 1370-es évek Nagy Lajos-kori udvari építészetéből levezethető, „magas, emeletes épületszárnyakkal körülfogott zárt belső udvarral” jellemezhető palotaforma és utólete értékelése – eltekintve attól, hogy eredete egyszer, mint megfejt-hetetlen, másszor mint nagy valószínűséggel itáliai szerepel – a főúri-nemesi várépítés összefoglalásánál kevésnek tűnik az egykori funkcionális tagolás csupán okleveles anyag alapján való érzékeltetése (stuba, palatium, kápolna, torony, kaputorony, börtön, kút).¹⁹ Rendkívül gazdag forrásanyagot vonultat fel a nemesi vagyonnal foglalkozó fejezet is, az azonban már az eddig elmondottak alapján is talán túlzott leegyszerűsítésnek tűnik, miszerint a „castrum a nagybirtokos székhelye, míg a castellum általában a köznemesi udvarházat jelenti.”²⁰ Az egyes emlékek tárgyalásánál azonban több, már régóta meghaladott megállapítással is találkozunk, nem annyira a 14. századi királyi várak esetében – itt többek között Gesztes meggyőző új, későbbi keltezéséről olvashatunk –, mint inkább az erre az időszakra helyezett magánváraknál. Az 1390 utáni időszak gazdag anyaga, ha nem is mindig rendszeresen, de részletes tárgyalásban kerül bemutatásra, érthető itt Buda és Vajdahunyad, kevésbé Ozora beható elemzése.²¹

Kifejezett vártörténeti összefoglalások – a Gerő László szerkesztette, már említett gyűjteményes munkát leszámítva – Magyarországon nem láttak napvilágot, megemlítendők azonban Gheorghe Anghel erdélyi várkönyvei²² vagy néhány felvidéki munka, melyek közül elsősorban Michal Slivka és Adrián Vallašek kelet-szlovákiai monográfiája²³ emelendő ki. Összefoglalóan azonban megállapítható, hogy az eddigi építészettörténeti-művészettörténeti munkákban még alig találkozunk a vizsgált korszak emlékeinek komplex igényű értékelésével. Szerencsére azonban az utóbbi néhány évben közzétett számos részletmunkát – így Diósgyőr, Kanizsa, Simontornya, Márévár, részben Visegrád és Siklós monografikus feldolgozása²⁴, Buda, Pozsony, Beckó és Ozora, elsősorban a Zsigmond-katalógusban és másutt megjelent nagyobb anyag közlése²⁵ – s nem utolsósorban néhány további, még csak részben közölt feltárás eredményei²⁶ már lehetővé teszik egy olyan vázlatos, bár számos ponton érthetően még hiányos kép felvázolását, mely egyúttal tükrözi a kutatás előtt álló nagyszámú feladatot is.

Számomra mindenesetre úgy tűnik, hogy az 1360–70-es évektől – inkább 1370-től – keltezhető egy olyan új, jellegzetesen késő-középkori várépítési korszak, mely jellemvonásaiban élesen elüt nem csupán az 1320 körül lezárult első nagy várépítési hullámtól²⁷, de az emlékeiben kevésbé ismert, a magyarországi várépítés nagy „apályának” tartható „korai Anjou-időszaktól” is.²⁸ (1. kép) E korszak első évtizedeit nem csupán a nagyszámú, méretét és építészeti kiképzését tekintve is jelentős királyi vár (várkastély? várpalota?) – Diósgyőr, Zólyom, Gesztes, Visegrád, Buda – emelése jelzi – az ezen emlékekből lesűrhető, elsősor-

ban a szabályos alaprajzi formával, középudvarral jellemezhető építészeti típus – nem zárva ki természetesen a különböző területekről érkező hatások jelentőségét – nagy valószínűséggel helyi eredetűnek tartható.²⁹ Ugyanakkor ki kell emelnünk azt is, hogy ha szerény mértékben és egy szűk, a királyi udvarhoz szorosan kötődő körre korlátozódva is, de ismét megindul a magánvárépítkezés – Torna, Döbrönte, Zádorvár, Solymár (2. kép) – azonban kevésbé az egyidejű királyi példákat, mint inkább az „archaikus”, 13. századi várformákat követve.³⁰

Az igazi, vitathatatlan korszakhatár azonban Zsigmond uralkodásának kezdete. A hatalmi struktúra említett gyökeres megváltozása nem annyira a királynak, mint építtetőnek a visszaszorulását jelenti – sőt, az egymást váltó két fő (állandó?) rezidencia, Visegrád és Buda (3. kép) legjelentősebb építkezései épp a hosszúéletű uralkodó időszakára esnek³¹, nem szólva olyan időszakos vagy királynéi székhelyekről, mint Tata, Pozsony vagy Trencsén³² –, mint inkább a főnemességnek, illetve a köznemességnek, mint új építtetőnek tömeges jelentekését.

Az ekkor születő új, eddig ismeretlen vidéki rezidenciák példaképe vitathatatlanul a késő-Anjou-kor királyi építészete, még akkor is, ha bizonyos időszakokban és bizonyos főúri családoknál a tradíciók továbbélése, a nehezebben megközelíthető hegyi várak – így többek között Beckó, Csesznek (4. kép)³³ – átalakítása-újjaépítése figyelhető meg, vagy pedig olyan „átmeneti” formákkal találkozunk, mint Siklós (5. kép).³⁴ Azonban elsősorban az újonnan emelt, klasszikus szabályos alaprajzú várak – Kanizsa, Kismarton, (6. kép) Ozora (7–14. kép)³⁵ – mutatják ezen, inkább a 15. század első feléig keltezhető csoport legfontosabb jellegzetességét, a lakályosság és a reprezentáció előtérbe kerülését. Ez utóbbiakkal mutatnak rokonságot a régebbi, főként udvarház jellegű épületek felhasználásával kialakított rezidenciák – Ónod, Kisnána, (15. kép) Várpalota³⁶ –, olyan kivételek, mint az 1400-as évek elején még „tradicionalisabb” birtokközpontként emelt, s csak később főúri székhellyé átépített Gyula (16. kép)³⁷, továbbá a kisebb méretű, inkább már a középnemességhez köthető, archaikusabb építészeti formákat is őrző emlékek – példaként Nagyvázsony és Kisvárda (17. kép) említendő³⁸ – ez utóbbiak azonban már inkább a század második harmadától.

Ugyanakkor a század második felétől mintha egy bizonyos visszafordulás, a „hagyományos várhoz” való visszatérés lenne megfigyelhető – teljes összhangban azokkal a történetitársadalmi folyamatokkal (a „rendi állam” kialakulása, a királyság erejét felmorzsoló széttagolódás), melyeket Engel Pál figyelt meg idézett munkájában.³⁹ Azaz, ahelyett, hogy felhagynának őket, régebbi eredetű hegyi várakat építtetnek át rezidenciákká, nem csupán jelentős bárói családok – példaként Vajdahunyad, Szepesvár, (18. kép) Trencsén említhető meg⁴⁰ – de az arisztokrácia középső és alsó rétege is, mint ez – csupán néhány esetet idézve – Csóvár (19. kép) vagy Csobánc esetében⁴¹ megfigyelhető. E kérdéskör tisztázása azonban még további kutatásokat igényel – a legtöbb korábbi eredetű erősség késő-középkori építéstörténetét alig ismerjük –, mint ahogy annak felderítése is, mennyiben áll összefüggésben mindez az a tény, hogy nagyszámú, még a 13. században emelt várat uradalmi központokká építettek ki ebben az időben, s hogy mi indokolta a főúri reprezentáción kívül ez utóbbiak gazdag építészeti kiképzését, tornyok, palotaszárnyak, kápolnák emelését, külső- és alsóvárak építését – gondoljunk itt csupán Füzérre, Lietavára, Sztrecsnóra, Somlóra.⁴²

Az itt csupán körvonalazott tendenciákat azután a reneszánsz elterjedése sem változtat meg lényegesen a Mohács előtti időszakban. Az újabb kutatások eredményeképpen már egyre inkább egyértelmű, hogy Hunyadi Mátyás összes jelentős építkezésén – Budán, Visegrádon, Tatán⁴³ – túlnyomórészt a már meglévő építészeti szerkezeteket építtette át, s emellett a kifejezett reneszánsz elemek egyre kevésbé tűnnek dominánsnak. Ugyanakkor az is világossá vált, hogy ezen új építészeti és műformák csak a 15. század végén s inkább már a 16.

század elején terjedtek el a főúri-nemesi építkezéseken, melyek jellegükben ugyancsak közel álltak az uralkodók – úgy Mátyás, mind a Jagellók – építkezéseihez, azaz új épületeket ritkán eredményeztek, s ha mégis – például a kápolnák esetében – azokon még legtöbbször a késő-gótika dominált. Az utóbbiak vonatkozásában legjobban ismert példák, Simontornya (20. kép) és Siklós⁴⁴ esete egyúttal arra is jó példa, hogy az előzőekben említett „visszarende-ződés”, az ismét megnövekedett arisztokrata hatalom hegyi várakkal való látványos reprezentálása természetesen nem jelentette a korábbi, kényelmes, síkvidéki rezidenciák háttérbe szorulását, átalakításukra, a divatigényeknek megfelelő „modernizálásukra” ekkor a legtöbb esetben sor is került. A változás elsősorban abban figyelhető meg, hogy kevés ilyen típusú új rezidencia épült a 15. század közepétől, s az sem véletlen, hogy Késmárk az egyetlen új castrum, mint kifejezett városi vár, mely egy ideig székhely szerepet is betöltött.⁴⁵ Azt azonban mégsem állíthatjuk, hogy a Nyugat-Európában a késő-középkorra jellemző „városba való költözés” a magyarországi nemességtől mintegy teljesen „idegen” lett volna – itt egyrészt a hazai városfejlődés sajátosságaira, illetve elmaradottságára kell utalnom, másrészt arra, hogy – mint erről már szó esett – épp a *castellumok* egy közelebről ma még a legkevésbé ismert csoportja mutat szorosabb kapcsolódást a városias településekhez.⁴⁶ Itt kell megjegyezni, hogy míg a források szóhasználata által az utóbbi kategóriába sorolt építmények közül a korábbiak, mintha túlnyomórészt fából építettnek tűnének, a jobban ismert néhány kései képviselőjük külső megjelenésében s elhelyezkedésében szinte nem is különíthető el számos, következetesen *castrum* néven említett társától!

Az adott keretek között nincs módom részletesebben kitérni az újabb részfeldolgozásokban amúgy is alaposabban tárgyalt királyi rezidenciák kérdéseire⁴⁷. De nem kívánok foglalkozni a korszak várépületeinek egy további, nem kevésbé jeles csoportjával, a püspöki székhelyekkel, püspökvárakkal sem. Ez utóbbiak problémakörének 1992-ben külön Castrum Bene-Konferenciát szentelünk, róluk itt csupán annyit szeretnék megállapítani, hogy ezen formai megjelenésükben, sőt funkciójukban is inkább az uralkodói rezidenciákhoz, esetleg a kisebb városokhoz közelálló építészeti emlékek fejlődés- és építéstörténetében egyrészt nem figyelhetők meg mindig az előzőekben áttekintett tendenciák, másrészt ugyanakkor legjelentősebb kiépítési korszakaik többé-kevésbé mégis egybeesnek a más vártípusoknál is rögzíthető fő csomópontokkal.⁴⁸

Mint már arra röviden utaltam, az eddig feltárt adatok birtokában még nem lehetséges a nem rezidencia szerepet betöltő erősségek 15. századi „fejlődéstörténetét” felvázolni, azaz típusaikat, fő jellemvonásaikat, s főként építészeti megjelenésüket meghatározni. Különösen nagy hiányossága a kutatásnak, hogy alig ismert e vonatkozásban a 14. század végétől kiépült törökellenes déli határvárrendszer, de nem tudunk sokat a huszita betöréseknek az északi, északnyugati vidékek várépítészetére gyakorolt hatásáról sem.⁴⁹ Így csupán egy kellően még nem bizonyítható, csupán erősen valószínűsíthető hipotézisnek tartható az az általános megállapítás, hogy a 15. század magyarországi várai – mind egy-egy egységnek tekintve őket, mind pedig részleteiket (tornyok, falak, elővárok, stb.) véve sorra – inkább igen közvetett hatalmi és főként reprezentációs, továbbá gazdasági szerepet tölthettek be, mint katonai-hadászati funkciót – legalábbis az ország jobban ismert közpertső területein. Ezzel áll szoros összefüggésben az a tény is, hogy épp a késő-középkor hegyormokait koronázó, soktornyos, palotás, csipkézett várfalvas erősségei felelnek meg a mai történeti köztudatban is a „középkori vár” fogalmának, s ez az a kép, melynek historizálása ellen emelte fel szavát Engel Pál.⁵⁰

Ha azonban ezen látványos összkép részelemeinek vizsgálatára vállalkozunk, hamarosan arra az eredményre juthatunk, hogy ismereteink e téren meglehetősen korlátozottak. Mint Marosi Ernőnek jelen kötetben olvasható tanulmányából is kiderül, a korszak várépít-

ményeinél már számos művészettörténeti értelmezést kívánó – illetve lehetővé tevő – részlet-megoldással találkozunk. Kérdés azonban, hogy az ekkor kialakuló, teljesen vagy megközelítően szabályos várudvarok – sok esetben pontosabban fogalmazva: palotaudvarok – s az azokban körbefutó – valószínűleg Kanizsa, továbbá Tata és Ozora (9. kép), mint korábbi példák, Visegrád, mint egy századvégi emlék⁵¹ – vagy csupán egy-két oldalukra korlátozódó – Buda, Vajdahunyad, Simontornya, Kisnána, Várpalota, többségük inkább már a század második harmadából⁵² – pilléres vagy oszlopos árkádos folyosók, loggiák – melyek első formája a reneszánsz jegyében később gyakran bővítésre, átalakításra is kerül (Buda, Simontornya (20. kép), Ozora)⁵³ – mennyire tekinthetők közel egységes, azonos gyökerű, jellegzetes magyarországi jellemvónak, tipikus „reprezentációs kellékek”, netán egy új belső térszervezés, s ebből adódó közlekedési rendszer következményeinek, illetve tartozékainak, akár az itt bővebben tárgyalt rezidenciák, akár esetleg a kevésbé ismert más várépítmények esetében? Ennek kapcsán kell egy talán még fontosabb kérdést megemlítenünk: néhány kiemelkedő királyi-főpapi s ezért tipikusnak aligha tartható emlék kivételével gyakorlatilag alig ismerjük a 15. század várainak – akár korábbi eredetű, de most átalakított-bővített, akár újonnan emelt – palotáit, mint lakóépületeit. Nincsenek általánosítható adataink belső besztásukra, az egyes terek és szintek funkcióira, fűtési rendszerükre, s ami még fontosabbnak tűnik, az udvarok vonatkozásában már érintett lépcsőmegoldásokra. Így nem tudjuk, valóban egyedi eset, igen korai kivétel-e Ozora palotájának a régészeti kutatás által meghatározott belső, egyeneskarú lépcsőháza (9–10. kép)⁵⁴, vagy hogy általánosítható-e az ugyancsak e jobban ismert épületnél megfigyelt jellemvónak, hogy a külső-belső homlokzatok kiképzése, az ablakok, gazdagon tagozott erkélyek-erkélyfolyosók-loggiák elhelyezése lényegében ritkán tudatosan megtervezett, sokkal inkább a belső, funkcionális térosztást tükrözi vissza? (12. kép) Az mindenesetre egyértelműnek tűnik, hogy a korai időszakokban – 13. század? – még feltehetően kifelé inkább zárt épülethomlokzatok megnyílnak, „fellazulnak” a késő-középkor folyamán, sőt e folyamat talán még a török hódoltság idején sem zárul le.⁵⁵

Ma még csak igen ritkán azonosíthatók az írott forrásokban feltűnő, Marosi Ernő által is számba vett elnevezések konkrét belső terekkel, sőt úgy tűnik, hogy az újabb kutatás által behatóan vizsgált „igazi” nagytermek aligha voltak jellemzőek a nem királyi-főpapi rezidenciákra-várakra – nem véletlen, hogy az egyetlen igazi ellenpélda, Vajdahunyad a század legjelentősebb arisztokrata családjának székhelye volt. Mindenesetre az olyan példák, mint Ozora északkeleti sarokterme – annak ellenére, hogy a szélessége növelése érdekében építőmestere még a belső udvar szimmetriáját is felrobbantotta (10. kép) – vagy a kőszegi vár nagyterme aligha vethető össze a budai, visegrádi, esztergomi „csarnokokkal”, ahol egyébként – a „palatium” szó kettős jelentésének megfelelően – a legtöbb esetben szinte külön épületben (vagy épületszárnyban) helyezkedett el a nagyterem. Kérdés továbbá az is, hogy a legváltozatosabb megjelenési formát és elhelyezkedést mutató várkápolnák – a „tradicionális”, az önálló templomépület megjelenését számos tekintetben megőrző, hangsúlyos poligonális szentélyzáródású többség mellett a földszintet és az emeletet is magukba foglaló, de az épülettömbön belül maradó (Gyula, valószínűleg Kanizsa)⁵⁶ (vagy csak az emeleten kialakított (Ozora) (10. kép) szakrális terek, melyek kapcsolata a „nyilvánosabb” funkciót betöltő nagyobb termekkel vagy épp a birtokos magánlakosztályával ugyancsak tisztázatlan – valóban elsősorban ekkor váltak-e gyakoribbá, mennyire tekinthetők a tényleges rezidenciák tartozékainak, vagy inkább szélesebb értelemben a főúri reprezentáció fontos elemeinek?⁵⁷

A reprezentációs és lakóterekről rendelkezésre álló ismereteinkhez képest még szerényebb mindaz, amit a gazdasági jellegű vagy kiszolgáló terekről tudunk – konyhák, raktárak elhelyezkedése⁵⁸ – egyáltalában arról, milyen funkciót szolgáltak az általában emeletes palo-

taépületek földszinti helyiségei, vagy a palotán kívül emelkedő építmények terei. Valószínű, hogy mindezen kérdések tekintetében számos hasznos eredménnyel jár a jobb állapotban ránkmaradt, alaposabban kutatott 16. századi magyarországi kastélyok vizsgálata, melyek – annak ellenére, hogy a reneszánsz díszítőelemek már korán túlsúlyba jutottak rajtuk – az épületek tagolásában, térszervezésében még a késő-középkori tradíciókat őrzik.⁵⁹

Így jutunk el végül a 15. századi várépítészet olyan elemeihez, melyek – az előzőkkel szemben – sokkal inkább a „klasszikus várkutatás”⁶⁰ témáját adják és sok helyütt adják ma is. A külső falrendszerekről, védelmi építményekről – falszorosokról, zwingerekről, kapuvédőművekről, tornyokról –, külső- és elővárakról van szó, melyek rendszerezése, fejlődési sorba állítása a hadtörténeti indítású vizsgálatok nélkülözhetetlen része. Meg kell azonban állapítanom, hogy alapos részletvizsgálatok, monografikus igényű elmunkálatok hiányában a téren ma még csak elnagyolt, túl általános kép rajzolható meg. Így egyértelmű, hogy az előzőekben részletesebben tárgyalt rezidenciák palotáit már a 15. század elejétől gyakran – belül zárt vagy nyitott, kerek vagy négyzetes – tornyokkal erősített falrendszerekkel – néha kifejezetten falszorosokkal – vették körül (4., 5., 7., 16. kép)⁶¹, s ezek megjelennek – valamivel később – a nem rezidenciális hegyi váraknál is, kérdéses azonban kifejezett katonai-védelmi szerepük. Ugyanez, azaz a reprezentáció szempontja, felmerül az ezidőben emelt nagyszámú kaputorony esetében is – a kaput, gyakran lovas- és gyalogos kaput is magukba foglaló tornyok és más, hasonló kapuépítmények lényegében csak a tárgyalt időszakból épülnek Magyarországon –, amit azok gyakori gazdag – csak az említett várkápolnák homlokzataihoz mérhető – címerdíszje is bizonyít.⁶² Mindezzel azonban természetesen nem kívánom azt sugallani, hogy a késő-középkor hazai uralkodói és főúri-nemesi várai nem voltak katonai szempontból használható, azaz jól védhető építmények – erre jól rávilágítanak a 15. század közepének, s részben a későbbi évtizedeknek a belső harcokkal összefüggő, azonban korántsem túlzottan jelentős hadieseményei⁶³ – csupán az egyoldalú tárgyalás veszélyeire szeretnék figyelmeztetni. Arra, hogy a késő-középkori várban, mint a hatalom gyakorlásának tényleges eszközében s egyúttal reprezentatív szimbólumában különböző, egymástól élesen el nem választható szempontok jelennek meg, s érvényesülnek az egyes építészeti formákban. Ma még mindenesetre úgy tűnik – hangsúlyozom, az itt elmondottak értelemszerűen elsősorban az ország középső, a török támadásoktól ekkor még kevésbé fenyegetett területeire vonatkoznak –, hogy a változatos méretű és kiképzésű, különböző tornyokkal erősített külső várak is inkább a tárgyalt erősségek birtokközpont szerepéből adódó gazdasági funkciókat látták el, mint a támadó ellenség távol tartását a vár magjától.

Miközben azonban vitathatatlan, hogy Magyarország viszonylag stabil belpolitikai helyzete kevésbé tette szükségessé az európai haditechnika újításainak gyors alkalmazását – e téren, furcsa módon, még a déli határ-várvonalon sem állapítható meg még nagyobb aktivitás⁶⁴ szemben a 15. századi Csehországgal vagy a Mohács utáni hazai helyzettel – az is kétségtelen, hogy a késő-középkori Kárpát-medence sem maradt érintetlenül attól a fejlődéstől, mely végül mindenütt oda vezetett, hogy az eddigiekben tárgyalt, többségükben a *castellumokhoz* hasonlóan reprezentatív lakóvárak és a birtokközpontok egy része kifejezett katonai építménnyé, erődde alakult át. E folyamat menetének részletei azonban még felderítetlenek, további, célirányos kutatások szükségesek annak megállapítására, mikor jelentek meg a középkori Magyar Királyságban az első, kifejezetten a tűzfegyverek ellen – vagy azok elhelyezésére – szánt védőművek, rondellák, ágyútornyok, bástyák vagy épp barbakánok.⁶⁵

Jegyzetek

- 1 Feld 1990.
- 2 Jelen tanulmányom a középkori Magyarország várépítészetének főbb tendenciáiról készített korábbi áttekin-
téseim – Feld 1987., uő. 1989., legújabban uő. 1991. – késő-középkorra vonatkozó részeinek bővebb kifejtése.
E témában még csak a rezidenciákra korlátozódva: Feld 1992.
- 3 Gerő 1955. 245–330., uő. 1968. 22–26., 185–220.
- 4 Fügedi 1975.
- 5 Fügedi 1977., uő. 1986.
- 6 Fügedi 1986. 132–137. (A 135. lap 20. ábráján közölt alaprajz azonban nem Szőrény, hanem a valóságban
Miháld várát ábrázolja!)
- 7 Fügedi 1975.80–81.
- 8 Engel 1968–1971., uő. 1977.
- 9 Engel 1984. – itt hasznosította a „honor” témakörében korábban megjelent tanulmányait: Engel 1981., uő.
1982. – Legújabban e témáról, Vas megye kapcsán: Engel 1989.
- 10 Engel 1987.
- 11 Engel 1984. 367–375.
- 12 Kubinyi 1985. 618–623.
- 13 Kubinyi 1989. – e tanulmány magyar nyelvű, jegyzetapparátus nélküli összefoglalása alapvető munkájának:
Kubinyi 1991.
- 14 A castellumokra vonatkozó alapmunka: Koppány 1974., ld. még a 2. jegyzetben említett munkáimat. Figye-
lemre méltó, történeti megközelítésű regionális áttekintés Nógrádról, már az áttekintett új eredmények
ismeretében: Simon 1988.
- 15 Holl 1970. – Ugyanő nagyívű, azonban kissé elnagyolt nemzetközi áttekintésbe illesztve foglalkozott Kőszeg
13. századi eredetű vára kapcsán a négyсарoktornyos, szabályos várral: Holl 1984. 211–212. – Legújabb
várkutatóstörténeti összegzésében csak futólag emlékezett meg a vizsgált téma körébe eső emlékekről: Holl
1988–89.
- 16 Menclová 1958. – A másik, jelentős Magyarországon megjelent tanulmánya: Menclová 1963.
- 17 Menclová 1973.
- 18 Marosi 1987.
- 19 Marosi 1987. 98., 102., 129–130. (Marosi E. szövege), 393. (Entz G. szövege).
- 20 Marosi 1987. 116–117. (Marosi E. szövege)
- 21 Marosi 1987. 389–397. – a királyi építkezések felsorolása után esetlegesen említett magánvárak közül a
szerző, Entz Géza nem tudott Csesznek és Salgó új kutatási eredményeiről, de indokolatlan Vitány vagy
Fejérvő szerepeltetése is a 14. század tárgyalásánál, továbbá semmi nem támasztja alá a hollóközi 14. századi
palotaépítést sem. A későbbi időszakra: 505–513. skk. (Marosi E. szövege).
- 22 Anghel 1972., uő. 1986. – Az erdélyi várutató újabb eredményeire lásd e kötet végén közölt, A. A. Rusu
által összeállított bibliográfiát!
- 23 Slivka–Vallašek 1991. – A teljes Szlovákiára még mindig a legjobbban használható: PISOŇ 1977.
- 24 Sándor 1984. (Márévár és Siklós), Czeglédy 1988. (Diósgyőr), Méri 1988. (Kanizsa), Horler 1980., a kézirat
disszertáció eredményeinek rövid kivonata: Horler–Tabajdi 1988. (Simontornya), Buzás 1990. (Visegrád).
- 25 Beke–Marosi–Wehli 1987. I. (tanulmányok), 246–260. (A. Fiala szövege), 312–331. (M. Kodonová szövege),
332–346. (Feld I. és Koppány T. szövege) – ugyanitt Siklósról: 347–351. (Czeglédy I. szövege). II. katalógus,
116–180. (Nagy E. és Gerevich L. szövege). Lásd továbbá Budára: Magyar 1991., Nagy 1991., Farbak 1991.,
valamint – s ez vonatkozik Visegrádra is – a jelen kötet több tanulmánya. Ozorára mindeddig legbővebben:
Feld–Kisfaludi–Vörös–Koppány–Gerevich–Miklós 1988. Lásd továbbá még: Feld s.a.
- 26 Füzér (Cabello–Feld 1980.), Salgó (Feld 1984.), továbbá Ónod (Révész L. tanulmánya e kötetben.)
- 27 Feld 1990., uő. 1991.
- 28 Az előző jegyzetben említett munkákon kívül lásd Engel 1987. A csekély számú új várra (Ecsed, Szarvók,
Mentő): Fügedi 1977. 129., 167., 196., továbbá Marosi 1987. 305. (Entz G. szövege, a tévedésekre lásd a 21.
jegyzetet). A király, Károly Róbert építetői tevékenysége alig ismert, Temesvárról még mindig nem tudunk
közelebbit (lásd J. Hačegan e kötetben közölt munkáját), Visegrádra legújabban Buzás G. – Szőke M. e
kötetben közölt összefoglalása. Ipolydamásd késő-középkori, szabályos alaprajzú „toronyvárát” ásatója már
Károly Róberthez köti: Miklós 1989. 20., amely azonban nem tűnik vitathatatlannak.
- 29 Diósgyőrre, Visegrádra: Czeglédy 1988., Buzás 1990., mindkettő részletesen tárgyalja a szabályos alaprajz
eredetzetésének kérdését is. Czeglédy más várakra vonatkozó alaprajzi rekonstrukciós kísérletei nem különö-
sen meggyőzők s az újabb eredmények – Magyar 1991., Buzás 1990. – fényében már aligha állják meg
helyüket. Magyar 1991 – bár a szabályos alaprajzi forma kérdéseire nem tér ki – egyértelműen bizonyítja,

- hogy a kutatás adott állásánál aligha állítható fel egy vitán felüli budai építéstörténet, s erre utalnak Buzás 1990. és Végh 1992. stílustörténeti eredményei is. Zólyomról és Gesztesről nem áll rendelkezésre modern feldolgozás, az utóbbi helyről származó kőanyag, továbbá a királyi ottani tartózkodására vonatkozó adatok cáfolják azt a korábbi feltevést, hogy a mai erősség az 1320-as évekből származik: Marosi 1987. 395. (Entz G. szövege). Valószínű, hogy 1370 körül a korábbi kis várat felhagyták, s közlében új erősséget emeltek: Sándorfői 1987. 18–19. Itt említendő meg Végles is, melynek esetleges Anjou-kori eredete – azonosítása Liget várával? – még további kutatást igényel. A jelenleg folyó feltárásokról érdemi közlemény még nem látott napvilágot. – A szabályos vár típus eredeténél kérdéséhez lásd a 19. jegyzetet! Horler 1980. az itáliai, véleménye szerint sem bizonyítható eredetetéssel szemben a lovagrendi várak, mint előzmények jelentőségét hangsúlyozza. Ugyanakkor azok magyarországi hatása még kérdéses, vö. Feld 1990. 18., lásd továbbá ehhez Horler 1990. Kétségtelen azonban, hogy olyan emlékeknl, mint Gesztes, a cseh építészeti hatások is kézenfekvőnek tűnnek – Menclová 1958. – Az eredetetés problémája bizonyára még sokáig a kutatás kedvelt vitatémája lesz, a számos levezetési kísérlet mellett azonban nem szabad megfeledkezni arról, hogy Nagy Lajos Magyarországn minden további nélkül kialakulhatott – különböző hatások ötvözeteként – egy másutt ilyen formában nem létezett, s korántsem részletekbe menően egységes építészeti forma – vö. Feld 1992.
- 30 Torna: a Tornaiai várépítési engedélye 1357-ben kelt, vö. Fügedi 1977. 206., a várra: Slivka-Vallašek 1991. 216–218. – Döbrönte, Zádorvár: Himfi Benedek bán 1370 körül emeltette a két erősséget: Koppány 1961. 7182., Zsiráy 1964. Döbrönte eddigi feltárási eredményeiről mindaddig nem jelent meg érdemi beszámoló. Solymár: 1380 körül a Lackfiak: Feld 1985. – A további várak – Galgóc, 1349–69 között az Ujlakiak, Gács, 1386 után a Losoncziak, sárosi Ujvár, 1342 után Mikos bán – esetében régebbi várak újjáépítéséről illetve átépítéséről volt csak szó: Fügedi 1977. 135., 134., 209. – Itt kell megjegyezni, hogy a honorbirtoklású királyi várak esetében valószínűleg nem zajlott jelentősebb építkezési tevékenység, a bővítés-átépítés nem tartozott a várnagyok feladatai közé: Engel 1989. 141. (vitaszóc).
- 31 Buzás 1990., Magyar 1991., Nagy 1991. – a szerzők itt kifejtett álláspontja a visegrádi és budai rezidenciák kronológiai és funkcionális kérdéseiben ugyan nem tekinthető mindenben vitathatatlannak, lásd Feld-Szekér 1991., Buzás 1992., azonban mindkét esetben a nemrég megindult újabb kutatások első eredményeiről van szó. – Itt kell megemlíteni a visegrádi Fellegvár kérdését is, mely ebben az időben vált mintegy szimbolikus jelentőségű „állami várrá”, a korona őrzési helyévé. Késő-középkori építéstörténetéről az első modern beszámoló a kötet lapjain olvashatók.
- 32 Az 1409 előtt felépített Tatára legújabbban: Beke-Marosi-Wehli 1987. II. (katalógus), 191–194. (Szatmári S. szövege) – az eddig közzétett megfigyelések azonban nem bizonyítják a pilléres folyosós utólagos voltát. – Az 1420–30 körüli pozsonyi munkákra: Beke-Marosi-Wehli 1987. I. tanulmányok, 246–260. (A. Fiala szövege.), Fiala 1969. – figyelemre méltó, hogy mindaddig Pozsony az egyetlen – ugyan korábbi részek felhasználásával kialakított – szabályos típusú rezidenciális vár, ahol – a huszita veszély miatt? – jelentős erődfűtése is voltak. – Az 1420 körül Borbála székelyként szolgáló Trencsénről mindaddig nem készült monografikus feldolgozás. Röviden a Borbála-palotáról: Fiala 1978. Új, népszerűsítő összefoglalás: Fiala-Nesporová 1991.
- 33 Az 1388–1414 között a stiborici Stibor által emeltetett Beckóra: Beke-Marosi-Wehli 1987. I. tanulmányok, 312–331. (M. Kodonová szövege), Kodonová 1984. – Csesznek újabb kutatásáról csak egy kéziratosszertáció áll rendelkezésre: László 1981., a korábbi eredményekre: Pámer 1975. A Garaiak ezen mellékrezidenciája (?) 1424 előtt épült ki, Beckóval szemben azonban nem a 13. századi előzmények felhasználásával, hanem azok teljes elbontása után.
- 34 A Garaiak ezen jelentős székelyének részletes feldolgozása ugyancsak hiányzik, röviden: Czeglédy 1975., Beke-Marosi-Wehli 1987. I. (tanulmányok), 347–351. (Czeglédy I. szövege). A rekonstruált zárterekély új keltezése: Lővei s.a.
- 35 Az Anjou-kori „várkastélyok” említett példakép-szerepét természetesen nem úgy értelmezem, hogy közvetlen levezetés gondolként! E szerep erősen közvetett jellegét jól jelzi e három arisztokrata-rezidencia egymástól való éles eltérése is. A két Kanizsai-testvér várainak építési idejére lásd Vándor L. tanulmányát e kötetben, magukra az erősségekre: Méri 1988. valamint Kaus 1985., Bunzl-Farka-Seebach 1990. a még nem teljesen egyértelmű újabb kismartoni kutatási eredményekkel. Ozorára: Feld-Kisfaludi-Vörös-Koppány-Gerehlyes-Miklós 1988. Az 1423-ban már szinte bizonyosan kész épület datálási kérdéseire és a Filippo Scolarirezidencia rekonstrukciójára legújabbban: Feld s.a. – Vándor L. e kötetben olvasható tanulmányához kapcsolódva, s utalva a korábbi Benevár 1301-ben említett, de régészetiileg nem azonosítható fatornyaira (Szabó 1990.), fel kell vetnem, hogy ehelyeg Ozora esetében sem zárható ki esetleges faszervezetű (sarok) toronyépítmények megléte a vár palotaépületén!
- 36 A korábbi épületek – templom, esetleg udvarház – felhasználása, a 14. század végi rezidencia pontosabb építészeti képe a Czudarok ónodi vára esetében még nem tisztázott – lásd Révész L. beszámolóját e kötetben. A két, egyformán 1440 körül castrumká kiépült udvarház, a Kompoltiak Kiszánja és az Ujlakiak Várpalotája esetében nélkülözhetetlen a korábbi kutatásokból levont következtetések revíziója. Bizonyos, hogy Kiszánán csupán a későbbi palotaépület magját alkotó udvarház (vagy annak egy része) és a többször

- bővített plébániatemplom eredeztethető a 15. század közepénél korábbi időből. Az egyetlen részletesebb feldolgozás: Pámer 1970. Várpalota esetében ugyanakkor László Cs. újabb kutatásai egyrészt a délkeleti lakóépület emeletes voltát bizonyítják, másrészt az ellen szólnak, hogy a nyugati szárnyba egy, az előbbivel közel egyidős, önálló épületet foglaltak volna bele 1440 körül. Ez utóbbit vélte azonosítani a korábbi kutatás a várnak nevet adó, szintenként egy-egy nagytermet magába foglaló „palotával”: Koppány 1974. 288–289. Lásd erre bővebben László Cs. tanulmányát e kötetben!
- 37 Az akkor még Válpón rezideáló Maróti János az 1400-as évek elején még csak birtokközpontként emelthette az első várat, melynek építészeti formája – a részletes publikációban – Parádi 1966. – közöltek, a váron ma megfigyelhető részletek, továbbá Gereleyes I. és Simon Z. 1989. évi kisebb kutatásai szerint eltért – gazdagabb volt – az első értékelésekben rögzítettektől. Tényleges székhelye azután Maróti László 1440 körül építtette ki Gyulát – ennek során azonban figyelembe kellett vennie számos, meg nem változtatható adottságot, a zárt, vastag külső falakat, az alaprajzi kötöttségeket. Az építéstörténet még tisztázatlan kérdéseire az 1992-ben tervezett további kutatásoktól várhatunk választ.
- 38 A két vár értékelésének legutóbbi összefoglalása: Éri 1975. – Nagyvázsöny első periódusa azonban aligha helyezhető az 1460-as évek elé, emellett szólnak a lakóterony műrészletei és a Vezenyi-család történeti szereplése is!
- 39 Engel 1984.
- 40 Vajdahunyadra újabban: Marosi 1987. 682–686. (Entz Géza Antal szövege), Anghel 1986. 124–134. – Szepesvárról mindeddig a legrészletesebben: Slivka-Vallešek 1991. 234–243., Trencsénre: Fiala-Nesporová 1991. E két Szapolyai-rezidenciára lásd: Kubinyi 1991. 442–443. részletes adatokkal
- 41 Csővár 13. századi erősségét 1474 után Parlagi János, Mátyás ajtónállómestere, majd 1496 előtt Ráskai Balázs, a későbbi tárnokmester építtette ki: Feld-László 1981. Valószínű, hogy rátóti Gyulafi László özvegye 1491-ben nem csupán Miksa támadása miatt lakott és építkezett Csobánc várában – Koppány-Sági 1965. 10. – Az itt még a 13. századból eredeztetett őregterony és a reneszánsz részletek újabb datálása is: Koppány 1984. 189. 197. Bizonyos mértékben eltérő nyugat-magyarországi rezidencia újabb feldolgozása: Seebach 1983.
- 42 Füzér – Perényiek, a 15. század közepe-második fele: Feld-Cabello 1980. 33–55., Feld 1991. 215. – Lietaván Kinizsi Pál 1479–1494 között, Sztrecsnón ugyanő 1484 után, a Pongráczok a 15. század végén, Piñon 1977. 211–216., 304–307., – Somlón a Garai-birtoklás után ugyancsak Kinizsi (1479-től), majd Szapolyai, végül Bakócz Tamás: Darnay-Dornyai-Zákonyi 1964. – A példák sora tovább lenne folytatható, a Szapolyaiak egy jobban ismert, igen egyszerű birtokközpontja volt így Salgó, kiépítésére 1460 után került sor: Feld 1984.
- 43 Minderre legújabban: Buzás 1990. A budai palota esetében azonban mindeddig még nem került sor a későgótika és a reneszánsz együttes értékelésére. Vö. Nagy 1991., Farbak 1991. Tata Mátyás-kori átépítésére, ugyancsak túl sok építést – így az udvari pilléres folyosót – kötve hozzá: Szatmári 1982. 373–376.
- 44 Horler 1980. a kérdés széles körű kifejtésével. Siklóra, részben még korábbi nézetekkel, valamint Máraévrára, mely az ismertett tendenciák 16. század eleji továbbélését jelzi: Sándor 1984.
- 45 Slivka-Vallašek 1991. 138., Kubinyi 1991. 442 – a kifejezetten a városba beépített vár – építéséhez egy korábbi templom elbontására volt szükség – azonban csak rövid ideig volt a Szapolyaiak rezidenciája, szerepét hamarosan átvette Szepesvár! – Természetesen meg kell említenünk itt Kőszegét is, mint egyetlen korai – 13. századi – nemesi városi várunkat, melynek építészeti gazdagodása a 15. században is tovább tartott. A vár építéstörténetének korai összefoglalásai és Bakay K. bizonyítatlan építéstörténeti ötletei után 1992-ben várható az erősségről Holl I. monográfiájának megjelenése.
- 46 A legklasszikusabb „városba költözést” egyébként maga az uralkodó hajtotta végre Budán, ennek a város polgárházainak egy része is áldozatul esett. Vö. Koppány 1986. 22–23. Feltehető s nem véletlen, hogy Koppány T. a következőkben olvasható tanulmánya épp a városokkal szorosabb kapcsolatban álló castellumokról sorol fel igen kevés biztos adatot!
- 47 Buzás 1990., Beke-Marosi-Wehli 1987. I. és II., Magyar 1991., Feld-Szekér 1991. stb.
- 48 A gazdag irodalomból: Sándor 1987., Horváth 1987., Lővei 1990.
- 49 A végvárak kutatásának problémáira, történeti szemszögből: Szakály 1986. – Maguknak az erősségeknek modern feldolgozása nem ismeretes, így továbbra is Smit-Bosković 1939. illetve Szabo 1920. használandó! Tovább lépés csak olyan monografikus feldolgozásokkal lehetséges, mint amilyen a belgrádi várról készült: Popović 1982., illetve legújabb összefoglalás: Popović 1991. – A husziták működésére: Polla-Slivka 1980., Cabello-Bodnár 1990.
- 50 Engel 1984.
- 51 Kanizsára: Méri 1988., a pillérekkel kapcsolatos problémákra lásd Vándor L. e kötetben olvasható munkáját. Meg kell jegyezni, hogy a feltárt pillérek és a főfalak anyag közötti különbség nem jelent feltétlenül különböző építési periódusokat. Ozorán – Feld-Kisfaludi-Vörös-Koppány-Gereleyes-Miklós 1988. – az oszlopos folyosó egy második építési fázisban készült el! Tatára lásd a 32. és a 43. jegyzetet. Visegrád: Buzás 1990. 35. skk.
- 52 Beke-Marosi-Wehli 1987. II. (katalógus) 116–180., Farbak 1991. – Marosi 1987. 682–686., – Horler 1980., Horler-Tabajdi 1988. – Pámer 1970. 308. (a déli szárny előtt, az alaprajzokon nincs feltüntetve) – Gergelyffy 1978.

- 53 Horler 1980., Farbaky 1988., Feld-Kisfaludi-Vörös-Koppány-Gerehyes-Miklós 1988. Mindhárom helyen a 15. század első feléből származó földszinti pillér – illetve oszlopsor felhasználásával alakítottak ki emeleti loggiákat a klasszikus itáliai reneszánsz formavilágában. Siklóson ugyancsak állt egy hasonló építmény, ennek „gótikus” előzményei azonban még felderítetlenek – lásd Horler 1980 –, lehetséges, hogy mint Gyulán – ahol a 15. század végén egy igen eredeti megoldást tükröző, csúcsíves nyílásokkal áttört pillérsor tartotta udvari folyosó épült – kezdetben csak kőkonzolokon (fakonzolokon?) nyugvó közlekedőrendszer létezett. Lásd Parádi 1966.
- 54 A mai, 18. századi lépcsőház helyén feltárt pillérmaradványok, a tér udvar felőli nyitottsága s az, hogy a várpalota udvarának teljes körű feltárása során semminemű lépcsőindítást nem találtunk, valószínűsíti – ha nem is bizonyítja – meghatározásunkat.
- 55 E rendkívül fontos kérdéskör bővebb kifejtésére természetesen itt nem vállalkozhatunk. Tény azonban, hogy számos példát ismerünk arra, hogy a korábbi, eredetileg zárt külső falakat is nyílásokkal törik át – Gyulán Corvin János idejében a nyugati oldalon – Parádi 1966. – Füzéren közelebről nem ismert időszakban a déli palotaszárnyon – Feld-Cabello 1980. 33. skk. 17. kép. Ugyanakkor Márévár reneszánsz átépítése nem járt a korai külső fal áttörésével: Sándor 1984.
- 56 Kanizsán az épület pusztulásának foka és a feltárás korlátozott lehetőségei miatt csak az északi szárny középső terében feltárt – nem feltétlenül középkori – temetkezések alapján lehetett azonosítani a kápolnát: Méri 1988., továbbá Vándor L. cikke e kötetben.
- 57 Ozorán a „szentélyerkély” csekély maradványán feltárt töredékes falképrészlet – Szent László király ábrázolása – tette bizonyossá az északkeleti nagyterem melletti nyugati tér azonosítását a forrásokból ismert kápolnával: Feld s. a. – Az előzőekben említett, nem rezidenciális szerepkörű várak – mint Füzér vagy Sztrecsnó – gazdagon kialakított új kápolnai inkább ezen épületek-épületrészek jelkép és reprezentációs szerepe mellett szólnak.
- 58 Míg a 16–17. századból számos vár konyhája, sütőháza, stb. azonosítható, ma még kivételnek számít az ozorai vár konyhája, mely a keleti szárny földszintjének közepén került meghatározásra, nem is szólva olyan ritka megoldásokról, mint a somlói, közelebről nem keltezett konyhakürtő – vö. Darnai-Dornyay-Zákonyi 1964.
- 59 Erre az eredményre jutottam a „16. századi kastélyok régészeti kutatása Északkelet-Magyarországon” című disszertációm írása során.
- 60 „kasztellologia”, németül „Burgenkunde” – azaz általában az elsősorban hadtörténeti megközelítésű várvizsgálat, melynek legjelesebb magyarországi képviselője: Gerő 1955., uő. 1968.
- 61 Csupán néhány példa: a budai várpalota rendkívül bonyolult fal-, kapu- és toronyrendszere – Magyar 1991., továbbá Végh A. e kötetben olvasható írása –, Ozora, Gyula, Csesznek, Siklós, Kőszeg változatos tornyokkal tagolt falsorosai, többségükben még ugyancsak a 15. század első feléből.
- 62 A reprezentáció ezen emlékeinek összegyűjtése még szintén a kutatás előtt álló feladat. A kápolnabejáratok közül Siklós és Beckó említendő meg, mindkettő még a Zsigmond-korból – Beke-Marosi-Wehli 1987. I. tanulmányok, 312. skk., 347. skk. Címerdíszes várkapu Cseszken – Pámer 1975. –, Csőváron – Feld-László 1981. – s végül Simontornyan – Horler 1980. – bizonyítható. A tornyok azonban nem csupán kapuvédő funkcióban tölthettek be reprezentációs szerepet – a Solymár várában 1496 után emelt „őregtoronynak” aligha lehetett elsődlegesen védelmi funkciója – ez a már kétségkívül „korszerűtlen” építészeti elem – még kulcslyuk alakú, szakállas puskák számára szolgáló lőréseivel is! – sokkal inkább a kicsiny erősség „várjellegét” kívánta fokozni. – Feld 1985. b.
- 63 Lásd ezekre elsősorban: Magyarország történeti kronológiája I. Bp. 1981. 257. skk.
- 64 Az eddig feltárt anyag mindenesetre ezt látszik bizonyítani, s ezt támasztja alá Kubinyi A. e kötetben olvasható munkája is.
- 65 Mindezekre ma még, finomvizsgálatok nélkül: Gerő 1955., uő. 1968. Az itt felvonultatott anyag többsége azonban már 16. századi, nagyrészt 1526 utáni, illetve városrődítések része. Az utóbbiakra újabbban: Holl 1981.

Irodalom–Literatur

- Anghel, Gh. 1972: Cetății medievale din Transilvania. București
- Anghel, Gh. 1986: Fortificații medievale de piatră din secolele XIII–XVI. Cluj-Napoca.
- Beke, L.–Marosi E.–Wehli, T. 1987: Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. I. (Tanulmányok) II. (Katalógus) Budapest.
- Bunzl, F.–Farka, Ch.–Seebach, G. 1990.: Kurzberichte zur Denkmalpflege. In: Österreichische Zeitschrift für Kunst- und Denkmalpflege 44. 204–206.
- Buzás 1990.: Visegrád, királyi palota I. A kápolna és az Észak-keleti palota. Lapidarium Hungaricum 2. Pest megye I. Budapest.
- Buzás 1992: Hozzászólás a budai királyi vár északi előudvarának, főbejáratának és a Zsigmond-palota rekonstrukciójának kérdéseire. In: Műemlékvédelem, s. a.
- Cabello, J.–Feld I. 1980: Jelentés a füzéri vár 1977. évi kutatásáról. In: AÉ 107. 214–225.
- Cabello, J.–Bodnár, K. 1990: A zagyvafői vár. In: Castrum Bene 1989. Gyöngyös, 180–183.
- Czeglédy, I. 1975: Siklós. In: Várepítészetünk. (Szerk. Geró L.) Budapest. 235–245.
- Czeglédy, I. 1988: A diósgyőri vár. Budapest.
- Darnay–Dornay, B.–Zákonyi, F. 1964: Somlói útikalauz. Veszprém.
- Engel, P. 1968–1971: A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században. I–II. In: Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei IV. 337–358., V. 291–314.
- Engel, P. 1977: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437). Budapest.
- Engel, P. 1981: A honor. In: Történelmi Szemle 24. 1–19.
- Engel, P. 1982: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. In: Századok 116. 880–920.
- Engel, P. 1984: Vár és hatalom. Az uralom területi alapjai a középkori Magyarországon. In: Világosság 25. 288–295., 367–375.
- Engel, P. 1987: Töprengések az Árpád-kori sánccvárok problémájáról. In: Műemlékvédelem XXXI. 9–14.
- Engel, P. 1989: Die Grafschaft Eisenburg im 14. Jahrhundert. In: Die Güssinger. Beiträge zur Geschichte des Herren von Güns/Güssing und ihrer Zeit. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland. Heft 79. Eisenstadt. 115–126.
- Éri, I. 1975: Kisvárda. Nagyvázsony. In: Várepítészetünk. (Szerk. Geró L.) Budapest, 190–193., 204–212.
- Farbaky, P. 1988: A budai középkori királyi palota díszudvara. In: Ars Hungarica. 16. 143–171.

- Farbaky, P. 1991: Der Königspalast von Buda im Zeitalter der Renaissance. In: Budapest im Mittelalter. Hsg. G. Biegel. Braunschweig. 259–271.
- Feld, I. 1984: Jelentés a salgói vár 1981–83. évi kutatásáról. In: A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. X. 213–264.
- Feld, I. 1985 a.: Késő-középkori várkutatásunk újabb eredményei. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. Budapest. 175–201.
- Feld, I. 1985.b.: Újabb kutatások a solymári középkori várban. In: Studia Comitansia. 17. Szentendre. 451–476.
- Feld, I. 1987: Neuere Ergebnisse bei der Untersuchung mittelalterlicher ungarischer Burgen. In: Arx. Burgen und Schösser in Bayern, Österreich und Südtirol. 196–202.
- Feld, I. 1989: A Dunántúl várépítészetének korszakai, 10–17. század. In: A Dunántúl településtörténete VII. (Szerk. Somfai B.) Veszprém. 9–36.
- Feld, I. 1990: A 13. századi várak az eddigi kutatásokban. In: Castrum Bene 1989. Gyöngyös. 6–21.
- Feld, I. 1991: Középkori váraink kutatásáról. In: Műemlékvédelem XXXV. 197–219.
- Feld, I. 1992: Spätmittelalterliche Residenzen in Ungarn. In: Château Gaillard. XV.
- Feld, I. s.a.: Filippo Scolari's a castle at Ozora. In: Seminaria Niedeczky. Krakow.
- Feld, I.–Cabello, J. 1980: A füzéri vár. Miskolc.
- Feld, I.–László, Cs. 1981: Gótikus és reneszánsz épületfaragványok a csóvári és a solymári várból. In: MÉ XXX. 81–94.
- Feld, I.–Kisfaludi, J.–Vörös, I.–Koppány, T.–Gerelyes, I.–Miklós Zs. 1988: Jelentés az ozorai várkastélyban és környékén 1981–85-ben végzett régészeti kutatásokról. In: A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve XV. 261–337.
- Feld, I.–Szekér, Gy. 1991.: Újabb adalékok a budai királyi vár Zsigmond-palotájának és északi főbejáratának rekonstrukciójához. In: Műemlékvédelem. XXXV. 248–257.
- Fiala, A. 1969: Gotická architektura Bratislavského hradu. In: Historica, zborník FFUK XX. Bratislava.
- Fiala, A. 1978: Barborin palác a kaplnka na trenčianskom hrade. In: Pamiatky príroda 5. 14–16.
- Fiala, A.–Nesporová, T. 1991: Hrad Trenčín. Edícia slovenské hrady Martin.
- Fügedi, E. 1975: Középkori várak – középkori társadalom. In: Várépítészetünk. (Szerk. Gerő L.) Budapest, 63–86.

- Fügedi, E. 1977: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Budapest.
- Fügedi, E. 1986: Castle and society in medieval Hungary (1000–1437). Budapest.
- Gerő, L. 1955: Magyarországi várépítézet. Budapest.
- Gerő, L. 1968: Magyar várak. Budapest.
- Gergelyffy, A. 1978: A várpalotai vár építési korszakai III. In: A Veszprém megyei múzeumok Évkönyve 13. 103–108.
- Holl, I. 1970: Mittelalterarchäologie in Ungarn 1946–1964. In: AAA 22. 386–398.
- Holl, I. 1981: Feuerwaffen und Stadtmauern. In: AAA 33. 201–243.
- Holl, I. 1984: Négysaroktoronyos, szabályos várak a középkorban. In: AÉ III. 194–215.
- Holl, I. 1988–89: Burgenforschung in Ungarn. In: Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 4–5. 93–101.
- Horler, M. 1980: A simontornyai vár. Kandidátusi értekezés. (Kézirat)
- Horler, M.–Tabajdi M. 1988.: A simontornyai vár. Szekszárd.
- Horváth, A. 1988: Egy magyar humanista, Váradi Péter építkezései. In: MÉ 37. 54–85.
- Kaus, K. 1985: Funde und Fundstellen im Stadtgebiet der Freistadt und Landeshauptstadt Eisenstadt. In: Mitteilungen der Österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte 35. 21–34.
- Kodonová, M. 1984: Beckovský výtvarný okruh v neskorej gotike. In: Ars I. 51–79.
- Koppány, T. 1961: Devecser, Ugod, Essegvár, Döbrönte. Veszprém.
- Koppány, T. 1974: A castellumtól a kastélyig. In: MÉ 23. 285–299.
- Koppány, T. 1984: A Közép-Dunántúl reneszánsz építészete. In: Ars Hungarica. 12. 183–233.
- Koppány, T. 1986.: Körmend városának építéstörténete, Körmend.
- Koppány, T.–Sági, K. 1965.: Csobánc. Budapest.
- Kubinyi, A. 1985: Die Rolle der Archäologie und der Urkunden bei der Erforschung des Alltagslebens im Mittelalter. In: Etudes historiques hongroises. 615–643.
- Kubinyi, A. 1989: Főúri rezidenciák a középkor végén. In: A Dunántúl településtörténete VII. (Szerk. Somfai B.) Veszprém. 87–94.
- Kubinyi, A. 1991: Residenz- und Herrschaftsbildung in Ungarn in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts und am Beginn des 16. Jahrhunderts. In: Fürstliche Residenzen im spätmittelalterlichen Europa. Hsg. Patze-Paravicini. Vorträge und Forschungen XXXVI. 421–462.
- László, Cs. 1981: A cseszneki vár. (Szakdolgozat, kézirat)

- Lóvei, P. 1990: Der mittelalterliche Turm der Bischofsburg zu Győr und seine Fassade. In: Arbeitsheft 45. Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege. München. 19–24.
- Lóvei, P. s.a.: Néhány középkori címeres emlék. In: MÉ
- Magyar, K. 1991: Der Königspalast in Buda. In: Budapest im Mittelalter. Hsg. G. Biegel. Braunschweig. 201–235.
- Marosi, E. 1987: Magyarország művészet 1300–1470 körül Budapest.
- Menclová, D. 1958: Közép-európai XIV. és XV. századi szabályos alaprajzú várpaloták. In: MÉ 7. 81–103.
- Menclová, D. 1963.: Blockwerkkammern in Burgpalästen und Bürgerhäusern. In: AHA IX. 245–267.
- Menclová, D. 1973: Príspevok k typológii hradov a zámkov, kašteil ov na Slovensku. In: S. PISOŇ: Hrady, zamky a kaštiele na Slovensku. Martin. 397–446.
- Miklós, Zs. 1989: Ipolydamásd várjai. Váci Könyvek 4. 7–28.
- Nagy, E. 1991: Die gotische Architektur im Königspalast von Buda. In: Budapest im Mittelalter. Hsg. G. Biegel. Braunschweig. 236–250.
- Pámer, N. 1970: A kishánai vár feltárása. In: Magyar Múemlékvédelem 1967–1968. Budapest, 295–313.
- Pámer, N. 1975.: Csesznek. In: Várépítészetiünk. (Szerk. Gerő L. Budapest.) 120–125.
- Parádi, N. 1966: A gyulai vár ásatásának építéstörténeti eredményei. In: Magyar Múemlékvédelem. 1961–1962. Budapest. 135–165.
- PISOŇ, S. 1977: Hrady, zamky a kaštiele na Slovensku. Martin.
- Polla, B.–Slivka, M. 1980: Husiti, Jiskrovici a bratřici na východnom Slovensku vo svetle archeologického bádania In: Archaeologia historica 5/8069–105.
- Popović, M. 1982: Beogradska tvrđava (The fortress of Belgrade), Beograd
- Popović, M. 1991: The fortress of Belgrade. Belgrade.
- Sándor, M. 1984: Reneszánsz Baranyában. Budapest.
- Sándor, M. 1987: Freilegung der Bischofsburg von Pécs und der ersten mittelalterlichen ungarischen Universität. In: Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 3. 67–83.
- Sándorfi, Gy. 1987: Hozzászólás az Árpád-kori kisvárak problémájához. In: Múemlékvédelem. XXXI. 16–20.
- Seebach, G. 1983: Andreas Baumkircher als Bauherr. In: Andreas Baumkircher und seine Zeit. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland. Heft 67. Eisenstadt. 211–246.
- Simon, Z. 1988: A várak szerepének változása a történeti Nógrád megyében. In: A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve XIV. 103–131.

- Slivka, M.–Vallašek, A. 1991: Hradý a hrádky na východnom Slovensku. Košice.
- Smit, R.–Boskovic, T. 1939: Srednevekovni gradovi u Vojvodini. In: Vojvodina I. 302–329.
- Szabo, G. 1920: Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji. Zagreb.
- Szabó, J.J. 1990: Régészeti ásatások a gyöngyös-mátrafüredi Benevárban, 1982–1989-ben. In: Castrum Bene. 1989. Gyöngyös. 163–166.
- Szakály, F. 1986: A török-magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: Mohács. Tanulmányok. Budapest 11–57.
- Szatmári, S. 1982: Die Burg von Tata. In: Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn, 1458–1541. Schallaburg–Ausstellungskatalog. Wien. 373–376.
- Végh, A. 1992: Buda, királyi palota 1. Idomtégglák. Lapidarium Hungaricum 3. Budapest 1.
- Zsiray, L. 1964: Zádor vára. In: Műemlékvdelem. 8 111–114.

AAA Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae

AÉ Archeologiai Értesítő

AHA Acta Historia Artium Scientiarum Hungariae

MÉ Művészettörténeti Értesítő

Feld István
 Budapesti Történeti Múzeum
 1014 Budapest, Szent György tér 2.

Das castrum des 15. Jahrhunderts als Forschungsproblem

Zwar hatte der Einführungsvortrag des 1. Castrum Bene-Kolloquiums 1989 die Forschungsgeschichte der ungarländischen Burgen sowie die methodischen Fragen der Vergangenheit und der Gegenwart nicht nur bezüglich des 13. Jahrhunderts zusammengefasst, wegen seines Thema bezog er sich auf den meisten Gebieten auf die Bewertung der Untersuchung der letzterwähnten Epoche. Der vorliegende Diskussionsbeitrag also, der beabsichtigt ist, die zweite grosse Epoche des Burgenbaues des Karpaten-Beckens zu untersuchen – diese Zeit entspricht etwa dem lockeren chronologisch-typologischen Rahmen, der von Prof. László Gerő seit 1955 Als die Epoche der „Burgen mit äusseren Türmen“ bezeichnet wird, zwar mit der Begrenzung, dass wir jetzt nur die in den Quellen als *castrum* bezeichneten Objekten berücksichtigen, also die Stadtbefestigungen, die Kirchen- und Klösterburgen, sowie die *castella* lassen wir jetzt ausser Acht, den letzteren wird ein selbständiger Beitrag gewidmet – also unser Beitrag über die Fragen „der klassischen Burg des 15. Jh-s“ gilt als eine Fortsetzung unseres schon publizierten Gedankenganges.

Wir möchten aber eher Gedanken aufwerfen, als die bisherige Forschung bewerten, zwar steht es fest, daß man aufgrund der Menge und der Erforschung des Denkmalmaterials – dank den historischen und archäologischen Ergebnissen der letzten Jahre – schon zu manchen Schlussfolgerungen kommen kann. In einem kurzen Überblick werden zuerst die wichtigsten wissenschaftlichen Arbeiten des letzten anderthalb Jahrzehntes aufgezählt, vor allem die Untersuchungen von Pál Engel und Erik Fügedi, vorwiegend über die erste Hälfte, sowie von András Kubinyi über die zweite Hälfte- bzw. über das Ende des 15. Jahrhunderts, wobei der letztere neben den schriftlichen Quellen auch die Forschungsergebnisse der Archäologie verwendet, dann die neueste kunstgeschichtliche Synthese über die Zeit bis 1470 und nicht zuletzt die vorläufigen, kurzen Zusammenfassungen bzw. Einzelbearbeitungen aufgrund der neuesten Ergebnisse der archäologischen Forschungen, d.h. Ausgrabungen und Bauuntersuchungen. Dann kommen wir zu den Fragen der Periodisierung und zu der Schlussfolgerung, dass aller Wahrscheinlichkeit nach ab etwa 1360–70 eine neue, typisch spätmittelalterliche Epoche des Burgenbaues zu datieren ist, die so von der um 1320 abgeschlossenen ersten grossen Burgenbauwelle, wie von der durch Denkmäler weniger bekannten Frühjanjouzeit (1. Hälfte des 14. Jahrhunderts) wesentlich abweicht. Für die ersten Jahrzehne dieser Epoche ist nicht nur der Bau von vielen, bezüglich ihrer Grösse und ihrer reichen architektonischen Gliederung wichtigen Königsburgen (Burgschlösser? Paläste?) charakteristisch – ihr Bautyp ist aller Wahrscheinlichkeit nach als autochton zu bewerten (Buda, Visegrád, Diósgyőr, Zvolen (Altsohl), Gesztes) – sondern auch das, dass wir wieder adeligen Burgengründungen treffen, zwar nur aus einem sehr kleinen Kreis, diese neuen Bauten richteten sich aber eher nach den „archaischen“ Formen des 13. Jahrhunderts, als nach den zeitgenössischen königlichen Bauten. (Turna, Solymár, etc.)

Die echte, unbestreitbare Zeitgrenze ist aber der Anfang der Regierung von König Sigismund Luxemburg (1387-1437). Die grundlegende Änderung der Machtstruktur bedeutete weniger die Zurückdrängung des Königs als Bauherr – es sind eher fast ununterbrochene Bauarbeiten bei den meisten erwähnten Haupt- und Nebenresidenzen zu beobachten und es entstanden auch neue Residenzen (Tata, Bratislava /Pressburg/) – als das erneuerte massenhafte Erscheinen des Grossadels und des mittleren Adels als Bauherr von Burgen. Das Vorbild der jetzt entstandenen ländlichen Residenzen ist ohne Zweifel die königliche

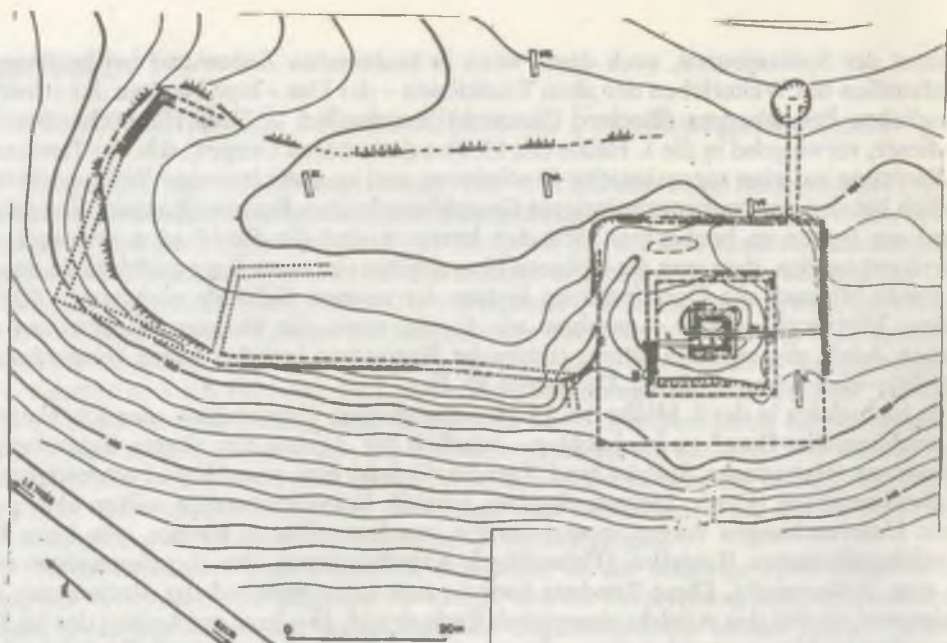
Baukunst der Spätanjouzeit, auch dann, wenn in bestimmten Zeiten und bei bestimmten Adelsfamilien das Weiterleben der alten Traditionen – der Um- bzw. Neubau der schwerer zugänglichen Felsenburgen (Beckov, Csesznek) festzustellen ist. Das Hauptcharakteristikum dieser, vorwiegend in die 1. Hälfte des 15. Jh-s datierbaren Gruppe, d.h. die Tendenz in eine Richtung auf eine repräsentative Erscheinung und zu einer besseren Wohnqualität ist natürlich bei den neu, mit regelmässigem Grundriss erbauten Burgen (Kanizsa, Eisenstadt, Ozora) am besten zu beobachten. Mit den letzteren sind die Residenzen verwandt, die dadurch entstanden, dass man die früheren Herrenhäuser zu einer Burg ausbaute, in diesem Fall wurde oft auch die Dorfkirche ins System der neuen Gebäude einbezogen (Ónod, Kislána, Várpalota), solche Ausnahme wie Gyula, sowie die kleineren Residenzen des mittleren Adels, die oft noch ältere, archaische Bauformen bewahrt haben (Nagyvázsony, Kiszárda) – eher schon ab dem 2. Drittel des 15. Jh-s.

Es ist zugleich in der 2. Hälfte des 15. Jh-s eine gewisse Umwendung, eine Rückkehr zu der „traditionellen Burg“ zu beobachten – nämlich der Ausbau der älteren Felsenburgen zur Residenz (Hunadeora, Spišský hrad, Trenčín, Csóvár) bzw. zum Herrschaftsmittelpunkt bzw. Besitzzentrum (Füzér, Lietava, Strečno, Somló). Bei den letzteren sollten aber noch weitere Untersuchungen vorgenommen werden, um feststellen zu können, was beim Bau von reichgegliederten Bauteilen (Palastflügel, Kapelle) neben der Repräsentation auch noch eine Rolle spielte. Diese Tendenz änderte sich kaum während der Verbreitung der Renaissance, die bei den Adelsbauten erst ab Ende des 15. Jh-s bzw. am Anfang des 16. Jh-s festzustellen ist, hier entstanden aber – ebenso, wie bei den Bauarbeiten von König Matthias Corvinus (1458–1490) in Buda, Visegrád und Tata, wo vorwiegend die ältere Bausubstanz umgebaut wurde und wo die Renaissance-Elemente kaum dominierten – wenig neue Bauteile, wenn aber doch ja – z.B. Kapelle – spielte dabei die Spätgotik immer noch eine bedeutende Rolle (Simontornya, Siklós).

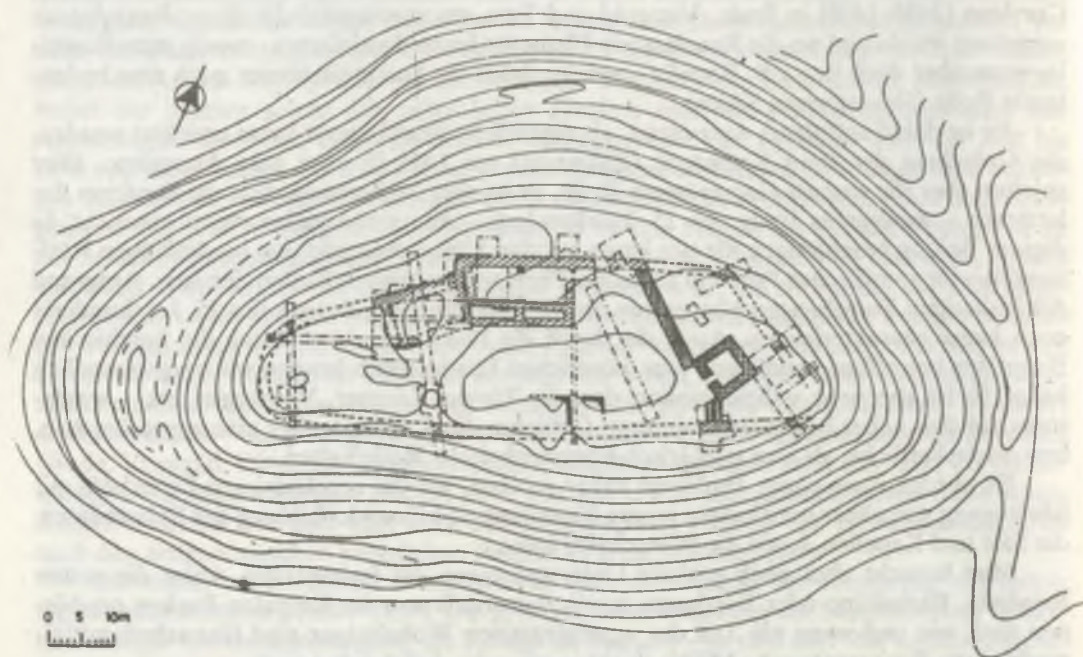
Es ist dabei auffallend, dass *castra*, als eigentliche Stadtburgen kaum errichtet wurden, die Gründung der Burg Kežmarok (Käsmarkt) um 1465 ist eher eine Ausnahme. Hier spielten aber die *castella* eine grössere Rolle, es ist aber zu betonen, dass die Bauform der letzteren – wenigstens Ende des 15. Jahrhunderts – kaum von vielen *castra* abweicht. In diesem Beitrag beschäftigen wir uns kaum mit den königlichen und den bischöflichen Residenzen – ihr spezifisches Problem sollte ein Thema der nächsten Kolloquien sein. Aufgrund der bisherigen Forschungen können wir die nichtresidentialen Burgen des 15. Jahrhunderts noch kaum charakterisieren. Auch die durch die türkischen, bzw. durch die hussitischen Eingriffen betroffenen südlichen bzw. nördlichen Landesteile kennen wir burgenkundlich kaum. Es ist aber sehr wahrscheinlich, dass die Türme, Zwinger, Vorburgen, etc. – wenigstens auf den näher bekannten mittleren Gebieten des Landes – eher eine repräsentative, bzw. wirtschaftliche, als eine militärisch-kriegstechnische Rolle hatten.

Es werden dann einige Probleme näher erörtert, wie die regelmässigen Palasthöfe mit Säulengang, die näher unbekanntere innere Einteilung und Fassadenbildung der Palastbauten, die Säle und Kapellen, sowie die Wirtschaftsräume.

Man braucht aber auch gezielte Untersuchungen um festzustellen, wann die ersten Rondelle, Barbakane oder Bastionen, sowie Batterietürme im Karpaten-Becken erschienen sind, wie und wann ein Teil der repräsentativen Wohnburgen und Herrschaftsmittelpunkte bzw. Besitzzentren zu Militärprojekten umgewandelt worden sind.

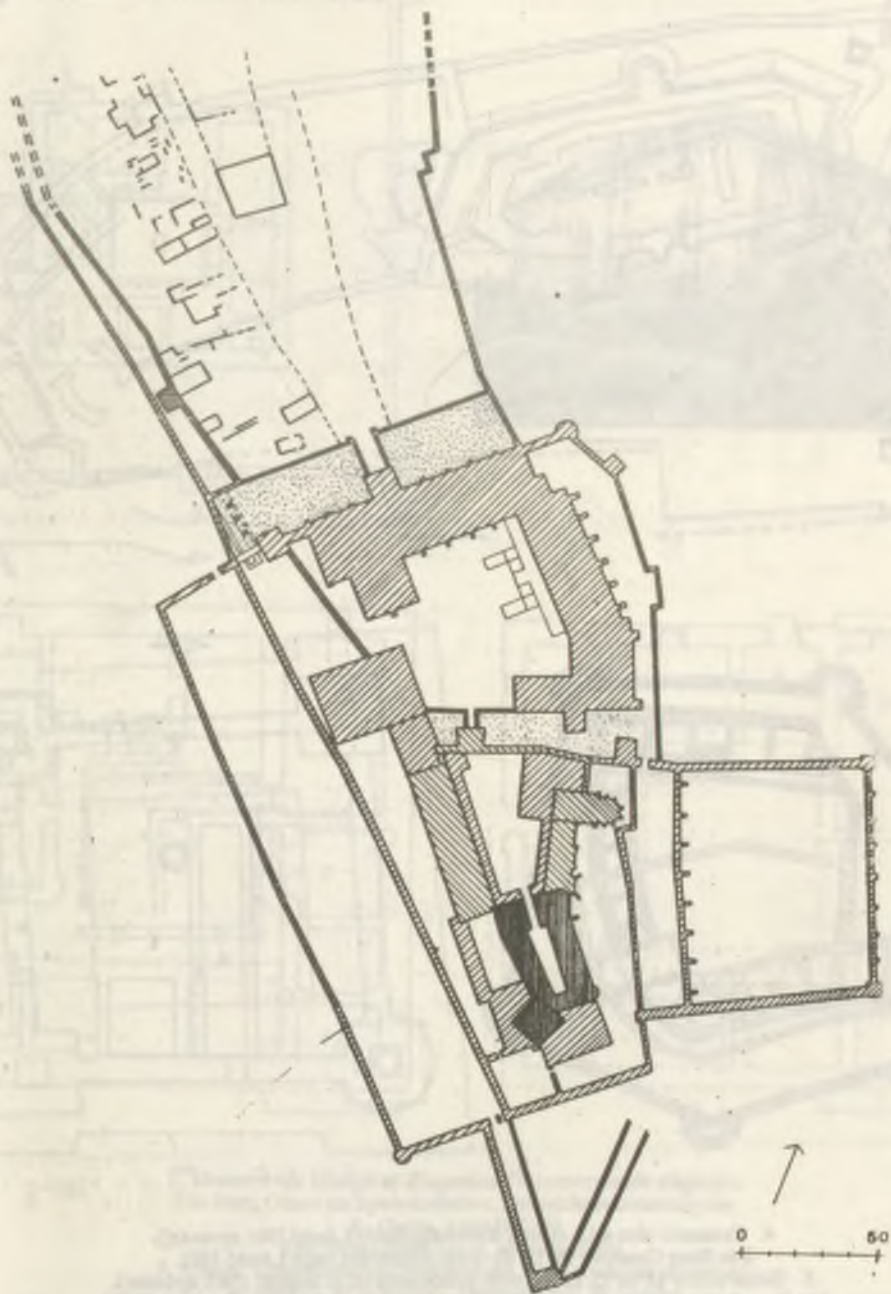
1.

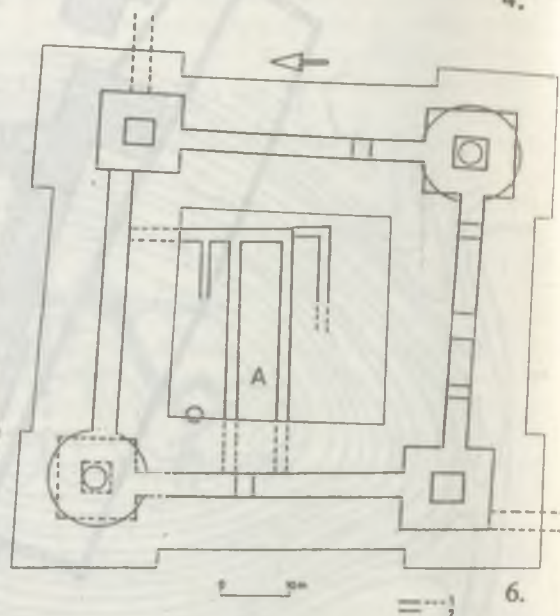
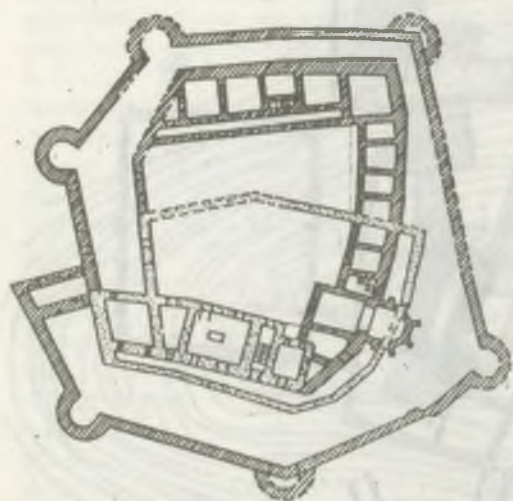
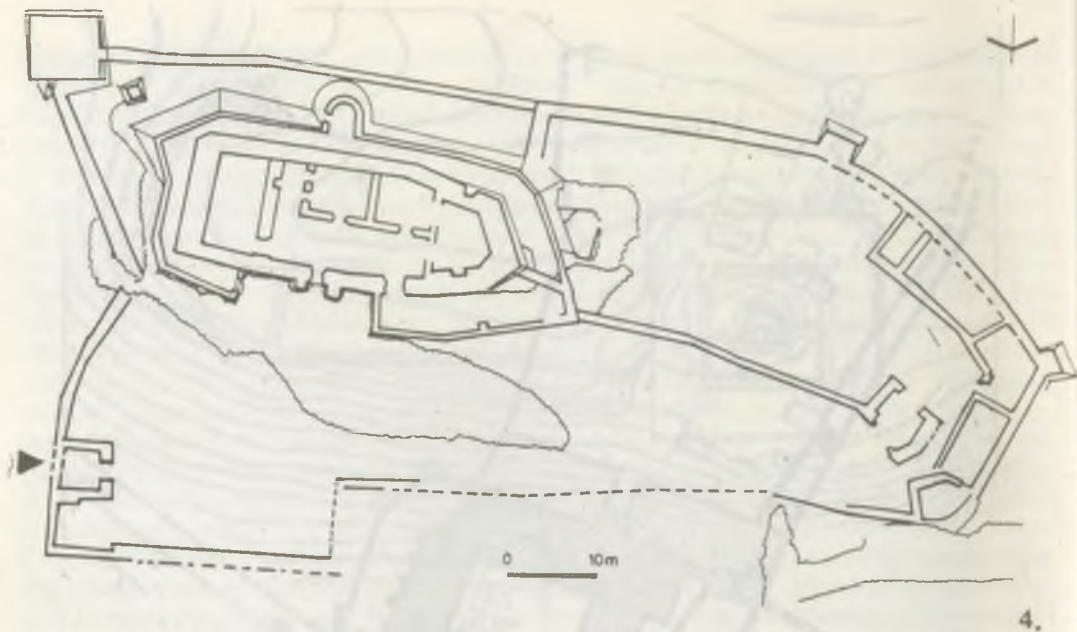
2.

1. Királyi „toronyvár” a 14. század közepéről: Ipolydamásd (Miklós 1989 nyomán)
 Königliche „Turmburg”, Mitte 14. Jh.: Ipolydamásd (nach Miklós 1989.)

2. Archaikus magánvár a 14. század utolsó harmadából: Solymár (későbbi toronnyal és csatlakozó falakkal)
 „Archaische” Adelsburg, letztes Viertel des 14. Jh.-s: Solymár (mit spätere Turmbau)

3. A budai királyi palota a 15. sz.-ban. Rekonstrukciós alaprajz (Feld-Szekér 1991 nyomán),
építési periódusokkal (Magyar 1991 nyomán)
Der Königspalast von Buda im 15. Jh. Grundrissrekonstruktion (nach Feld-Szekér 1991.),
mit Bauperioden (nach Magyar 1991.).

4. Csesznek vára a 15. sz.-ban. Rekonstrukció (László 1981 nyomán).

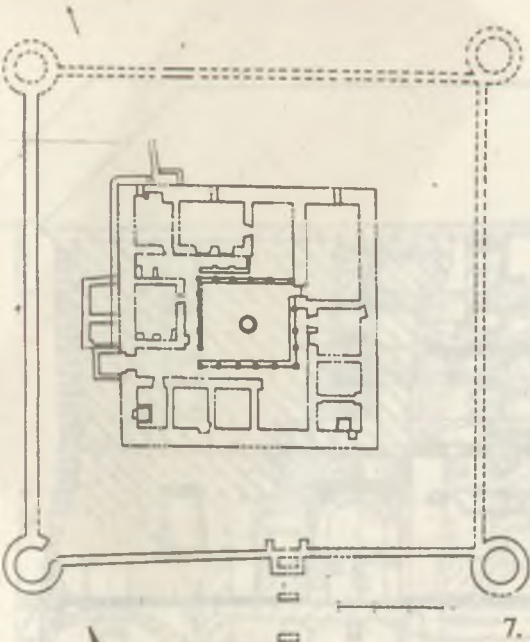
Die Burg Csesznek im 15. Jh. Rekonstruktion nach László 1981.

5. Siklós vára a 13. és 15. sz.-i építési periódusokkal (Czeplédi 1987. nyomán).

Die Burg Siklós mit den Bauperioden des 13. und 15. Jh.-s (nach Czeplédi 1987.).

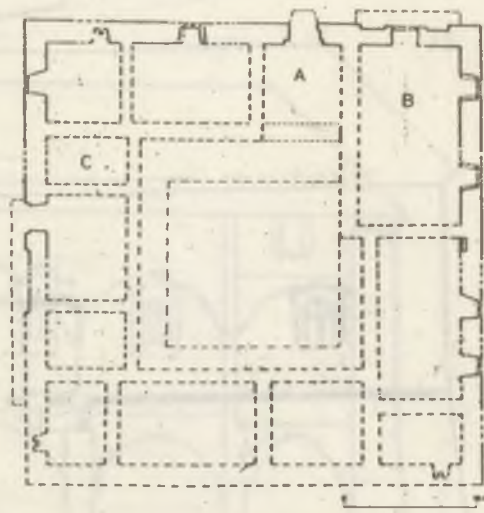
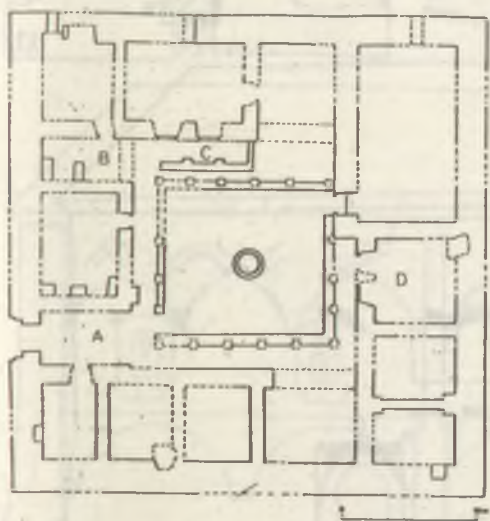
6. Kismarton (Eisenstadt) várának középkori maradványai: 1. álló, feltárt és A. Klaar által feltételezett falak, 2. K. Kaus által feltételezett falak, A. palotaépület

Die Burg im Eisenstadt (Kismarton) mit den mittelalterlichen Bauteilen: 1. vorhandene, freigelegte und von A. Klaar vorausgesetzte Mauern, 2. von K. Kaus vorausgesetzte Mauern, A. Palastbau.

7.

8.

9.

10.

7. Ozora, a vár középkori állapotának rekonstrukciós alaprajza.

Die Burg Ozora im Spätmittelalter, Grundrissrekonstruktion.

8. Ozora, a vár DK-ről

Die Burg Ozora heute, vom Südosten

9. Ozora, a palotaépület földszintjének rekonstrukciós alaprajza.

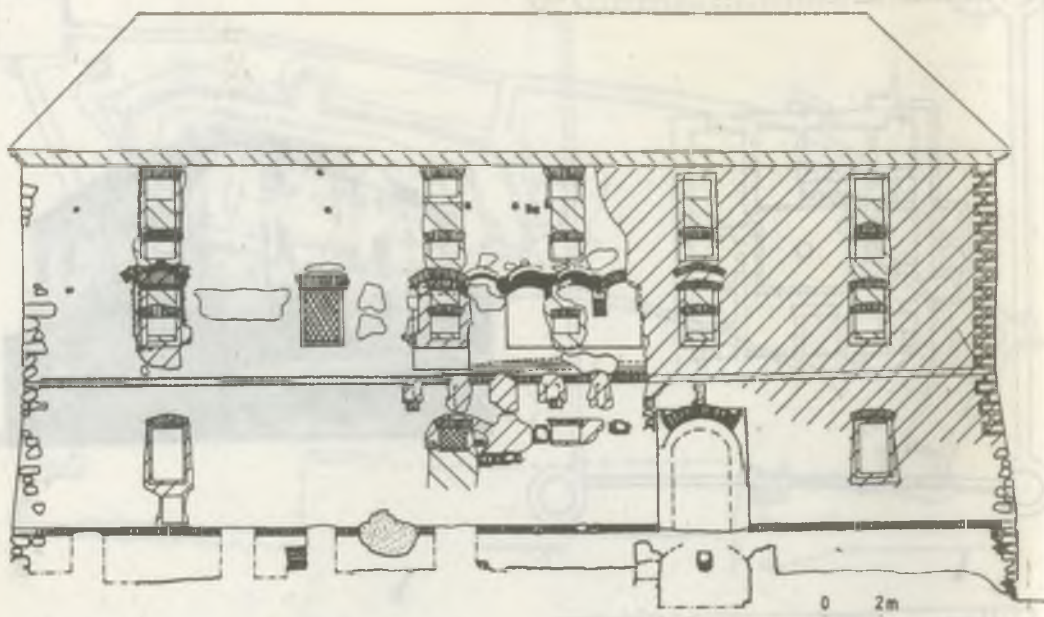
A: kapualj, B: lépcsőház, C: pincelejáró, D: konyha

Die Burg Ozora, Grundrissrekonstruktion des Palasterdgeschosses,

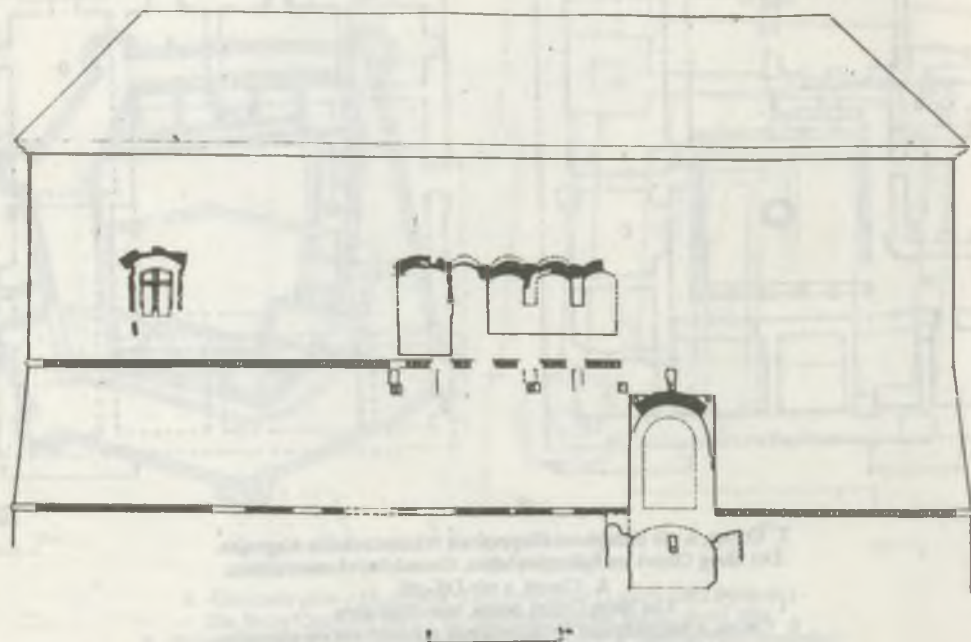
A: Toreinfahrt, B: Treppenhaus, C: Treppe zum Keller, D: Küche

10. Ozora, a palotaépület emeletének rekonstrukciós alaprajza. A: kápolna, B: nagyterem, C: lépcsőház

Die Burg Ozora, Grundrissrekonstruktion des Palastobergeschosses, A: Kapelle, B: Saal, C: Treppenhaus

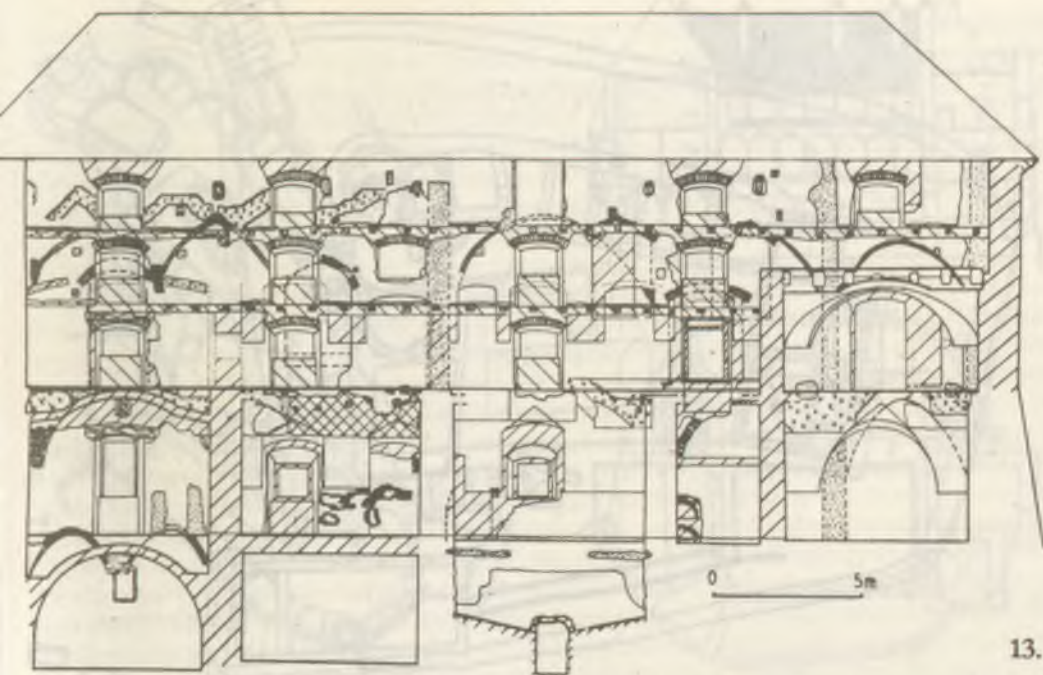

11.

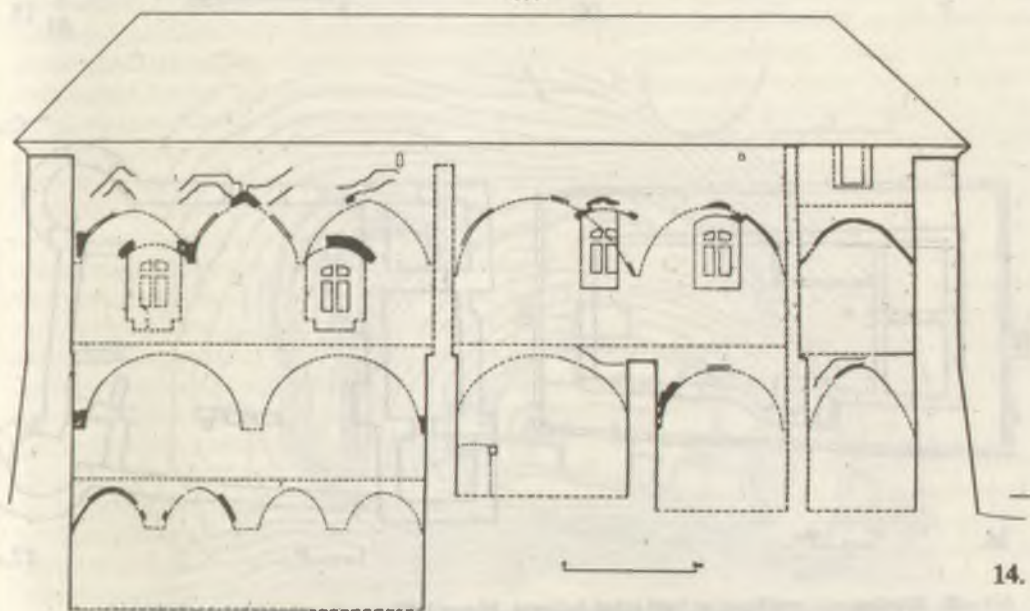

12.

11 Ozora, a Ny-i palotahomlokzat kutatási felmérése
 Die Burg Ozora, westliche Palastfassade, Aufmass der Ergebnisse der Bauforschung
 12. Ozora, feltárt 15. sz.-i részletek a nyugati palotahomlokzaton
 Die Burg Ozora, westliche Palastfassade, Details aus dem 15. Jh.

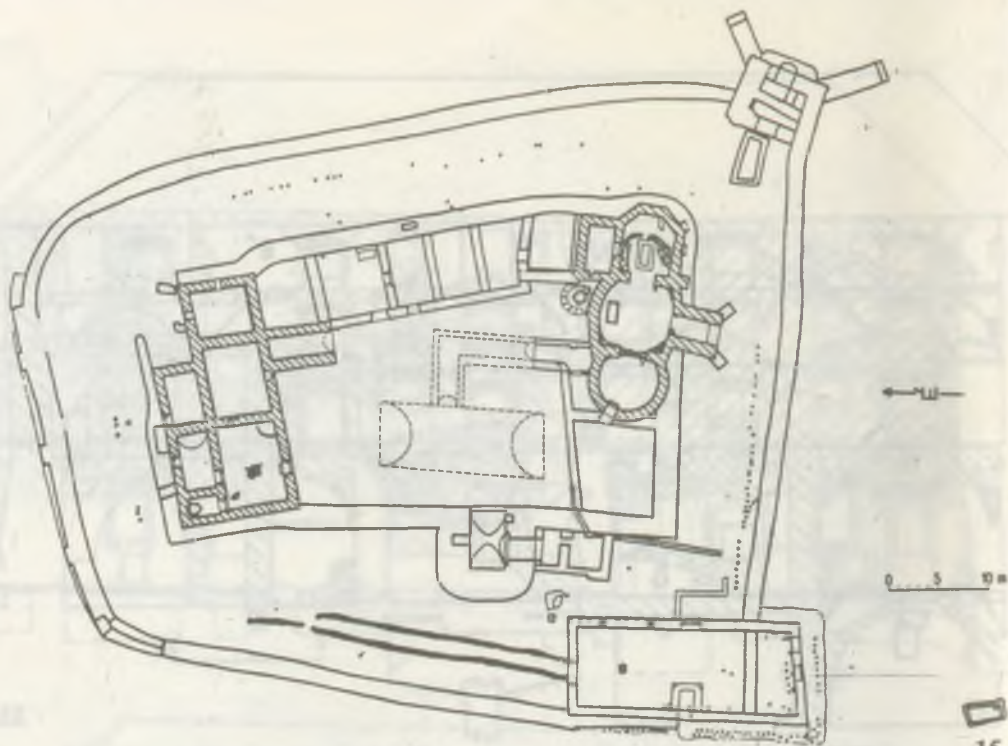

13.

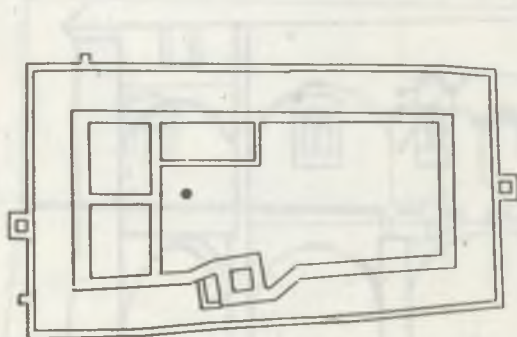

14.

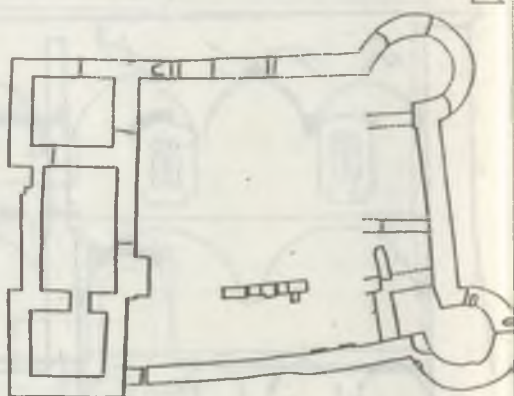
13. Ozora, a K-i palotahomlokzat belső oldalának kutatási felmérése
 Die Burg Ozora, Nord-Süd-Schnitt des Ostflügels des Palastes, Aufmass der Ergebnisse der Bauforschung
 14. Ozora, a K-i palotahomlokzat belső oldalának feltárt középkori részletei
 Die Burg Ozora, Nord-Süd-Schnitt des Ostflügels, Details aus dem 15. Jh.

15.

16.

17.

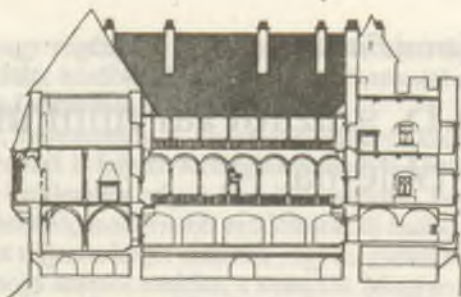
15. Kisnána, vár (sraffozva az 1440 előtti épületek, Pámer 1970 nyomán, de eltérő értékeléssel).
Die Burg Kisnána (schraffiert: Bauten vor 1440, nach Pámer 1970, aber mit abweichender Deutung).

16. Gyula, a vár a 15. sz. elején, rekonstrukciós kísérlet.
Die Burg Gyula am Anfang des 15. Jh-s. Rekonstruktionsversuch

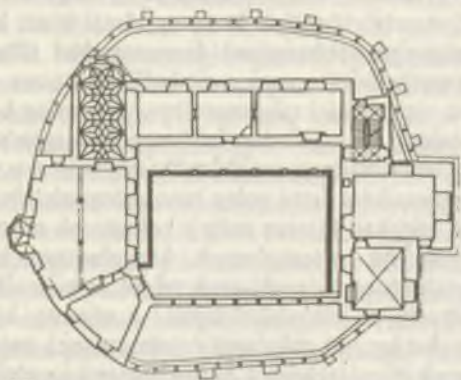
17. Kisvárda, a vár álló és feltárt maradványai (Éri nyomán).
Die Burg Kisvárda, aufgehende und freigelegte Bauteile (nach Éri).

18.

20.

0 10m

19.

18. Szepesvár (Spišský hrad), a felső várrészek építési periódusai (Slivka-Vallašek 1991 nyomán)
 Zippser Burg (Spišský hrad, Szepesvár), Bauperioden der oberen Burgteilen (nach Slivka-Vallašek 1991)
 19. Csóvár 13. sz.-i és késő-középkori maradványai (MRT. Pest megye 2. köteté nyomán).
 Die Burg Csóvár. Bauperioden des 13. Jh.-s und des Spätmittelalters (nach MRT. Pest megye 2.).
 2. Simontornya, a vár 1509 körül, rekonstrukciós metszet és alaprajz (Horler-Tabajdi 1988. nyomán).
 Die Burg Simontornya um 1509., Querschnitt- und Grundrissrekonstruktion (nach Horler-Tabajdi 1988.).

A 15. századi vár mint művészettörténeti probléma

Némileg elkedvetlenítő tény, hogy a várépítéssel láthatólag nem tartozik a középkori művészettörténetírás kedvenc témái közé, különösen nem abban a formájában, amely hazai emlékeink többségének fennmaradási állapotát jellemzi. A művészettörténetírás a maga formatörténetre vagy a szakrális építészet téralkotásának különféle fejlődésképeire alapozott viszonyítási rendszereiben viszonylag keveset tudott kezdeni a középkori várak gyakran hatalmas és tagolatlan faltömegeivel, igen sokszor kevésbé differenciált építéstechnikájával. A formatörténeti megközelítések nehezen találták meg azt a közös nevezőt, amely egymás kortársaiként tette volna tanulmányozhatóvá a katedrálisokat és a városfalakat, polgárházakat, várakat. Hiszen még a kolostorok szervesen komponált épületegyütteseiben belül is mindenekelőtt a templomok, káptalantermek, kerengők bizonyultak alkalmasnak a művészettörténeti tárgyalásra, kevésbé és csak alkalomadtán a cellariumok, grangiák és a gazdasági építmények különböző fajtái.¹ A németes körültekintésnek köszönhető a mesterségesen, egy meghatározott művészet értelmezésnek megfelelően kiválasztott építőművészettel szemben, ennek ellentétként a *Zweckbauten* kategóriájának megkülönböztetése.

Az építés e két területének megkülönböztetése és egymással szembeállításának nemcsak mesterséges, hanem anakronisztikus is: a középkori építész nyilván éppúgy nem tudott a modern formatörténeti szempontokhoz alkalmazkodni, amint felkészültségének és feladatkörének szerves része volt a *Zweckbau* is. A magyar építészettörténet ugyan nem követte a német irodalmat a *Zweckbau*-nak megfelelő gyűjtőfogalom megalkotásával, de megtette a lényegét, amikor a várépítéssel kizárólag technikai - lényegében ostrom- és védekezéstechnikai - összefüggésben tárgyalta, és - elnézést e régész körben a drasztikusan hangzó kifejezésért - régészet hatáskörébe száműzte.²

Így a magát öntörvényű tudományos diszciplínaként definiáló művészettörténet nemcsak potenciális anyagának egy részét eliminálta, hanem - a régészet és a művészettörténet kölcsönös elhatárolódásának jegyében - elszigetelte magát saját múltjától, a régiségtani érdeklődéstől is, amely még megfelelő érzékkel rendelkezett a várak történeti hangulatelemekkel telített, soha nem analitikus, hanem az egészre, az összbenyomásra épülő esztétikumára. Történeti mentalitás-kérdések, irodalmi megközelítések, hagyományok és fantáziaelemek dominálnak ebben az esztétikai érdeklődésben, amelynek fénykorában, a romantikában a várak a nemzeti múlt tanúivá váltak. A romkultusz, festőiség, a poetikus és moralizáló reminiszenciák tárgya és felkeltője mindenekelőtt a vár legkésőbbi, azaz rendszerint késő középkori állapotában volt, legteljesebb, legterjedelmesebb kiépülésének megfelelően, bonyolult kontúrjaival, tornyainak, házainak, falainak változatos látványával.³ Ez a kép mindenestre közelebb áll a 15. század szempontjaihoz, mint az általunk használt periodizált alaprajzok és axonometrikus ábrázolásban egymást követő építési periódusok egymásutánjára bontott történeti rekonstrukciók.

A 15. század elejétől kezdve a festészet és a reliefszobrászat magyarországi emlékhagyományában is számos emlék tanúskodik arról, hogy ez a romantikus, bonyolult épülethalmaz

azonos volt a vár ideálképeivel. A romantikus vagy regényes szó itt helyénvaló, mert úgy tűnik, a várvedutáknak ez a késő középkortól induló, későbbi látképábrázolás történetében töretlen hagyománya a romantika stíluskorszakáig folyamatos volt.⁴

A folyamatosság említése a késő középkor, nevezetesen a 15. század várairól szóló, további művészettörténeti ítélet vagy előítélet kérdését is felveti. Kétségtelen, hogy a középkori várépítéssel a 15. században haditechnikai értelemben végső fázisába érkezett, hogy helyet adjon a nagyobb tűzerejű fegyvereknek ellenálló, modernebb erődöknek, új funkciókat öltön. Kérdés, vajon szabad-e a várépítéssel teljesen idejét múltnak vagy megszűntnek nyilvánítani a 15. század végével, annak láttán, hogy számos emléke, s nemcsak Magyarországon, hanem Európaszerte, a megfelelő modernizálásokkal, átalakításokkal még évszázadokig fontos szerepet töltött be.⁵ De ugyanilyen kérdéses lehet az is, vajon a 15. századi végső fázis szükségképpen azonos-e a hanyatlással is. Magyarországi régészeti, építészettörténeti és végül művészettörténeti tapasztalataink nem a hanyatlást bizonyítják. Váraink többsége használat, sőt bővítés, intenzív fejlesztés nyomait mutatja. Ha módunk lenne egyszer a modern építőipar teljesítményeihez hasonlón, a felhasznált építőanyag tonnájában, a beépített légköbméterekben (s éppen ez utóbbi mutató, a lakható terek mennyiségi növekedése bizonyulna ugrásszerűnek) felbecsülni a 15. századi várépítéssel teljesítményét, bizonyosan a szakrális és a polgári építéssel „mutatóihoz” képest domináló százalékos értékeket kapnánk. Készen van persze, az ellenvetés, hogy ez a mennyiségi túlsúly jól összevethető a közelmúlt tömeges építkezéseinek és építőművészetének arányaival, de talál elfogadható fentebb megkísérelt ellenvetésünk ez ellentétnek a középkorra való visszavetítésével szemben. A növekedés és a nagy technikai erő kifejlesztés adatai önmagukban persze nem sokat bizonyítanak, de az építészeti diszpozíció és tagolás, a berendezés, a felszerelés fellelhető maradványai feltétlenül az igények változásáról, sőt, különös tekintettel a többször kimutatott komfortigényekre, a vár funkcióinak eltolódásáról, rezidenciális jellegük megszilárdulásáról tanúskodnak.

Éppen ezek a jelenségek teszik jobban megközelíthetővé a hagyományos művészettörténeti formális módszerek számára is a 15. századi várépítéssel egyes részletmegoldásait, legalábbis azokat, amelyek a kőfaragástechnika nagyobb elterjedésének köszönhetőek. Ennek a stílustörténet terminusaival könnyebben leírható és az úgynevezett monumentális építészetben konstruált fejlődéssel és annak kronológiájával jól összehasonlítható folyamatnak a része a reneszánsz tagozatarchitektúra elemeinek recepciója is a várépítésben.⁷ Nem abszolút újdonságról van szó, hiszen már a várépítéssel legkorábbi emlékei között is például a 12. századi esztergomi királyi vár a kor monumentális építészetének legmagasabb színvonalát képviseli,⁸ s ugyanígy, e tekintetben is jelentősek az Anjou-kori várkastélyok példái.⁹ Mégis, tömeges elterjedésükben az igényes kialakítás, a művészi tagolásmód, a finomabban kivitelezett, maradandó kőfaragómunkák a 15-16. századi várépítészetben lépnek elénk. Bizonyos, hogy miközben egész Európában, különösen a kelet-közép-európai régióban a várépítészetnek hasonló általános jelenségeivel találkozunk, a magyarországi emlékeknyagon megfigyelhető tendenciák nem általánosíthatók minden további nélkül. Nehéz lenne pl. azt állítani, hogy angliai, franciaországi, a rajnai vagy az alsó-szászországi német várépítészetben is csak ekkor vált volna általánossá az igényesebb építészeti vagy épületplasztikai részletképzés. A hazai kivételes emlékek bizonyos elővigyázatosságra is intenek, hiszen nehéz további következtetéseket levonni a megtizedelve és töredékesen ránk maradt emlékekanyagból.

Ugyanezek a fennmaradási körülmények ejthetnek gondolkodóba egy másik, a hazai gondolkodás számára igen kedves levezetés alkalmazása előtt is. Ez a szkéma a királyi udvar előfutár-szerepének, majd az adott előkép társadalmi követésének feltételezésében áll. Földrajzi tekintetben nem mást jelentene ez, mint a centrum kezdeményező szerepét és kisugár-

zását a perifériákra, szociális értelemben pedig az udvari szféra irányadó jellegét egy társadalmi hierarchia lépcsőfokain lefelé, tehát a *gesunkene Kulturgüter* valaha inkább a néprajzban elterjedt értelmezésmódjának egyik változatát. Így számolunk az Anjou-kor szabályos alaprajzú várkastélyainak, pl. Diósgyőr, Zólyom típusának későbbi elterjedésével, majd a 15. századi, Zsigmond alatti nagy királyi építkezések mintakép-szerepével, amire éppen a legutolsó idő kutatásai szolgáltatnak kitűnő példákat Esztergom és Vajdahunyad esetében¹⁰. E példák rendkívül plauzibilisek, mert megfelelnek a történelmi folyamatokról, azok értékeléséről alkotott uralkodó nézeteinknek, sőt, úgy is mondhatnánk, hogy talán épp a Zsigmond és Albert utáni interregnum viszonyairól alkotott aktuális történelmi ítéletünk vezetett ez építészeti összefüggések meglátásához, néhány szerencsés lelet megfelelő interpretálásához. Aligha tagadható, hogy hasonló és régi historiográfiai múltra visszatekintő nézetek kapóra jött illusztrációi azok az összefüggések is, amelyek a Mátyás-kori Buda hatásaira engednek következtetni, ezzel az udvari kezdeményezés országos jelentőségét bizonyítva. De vannak jelenségek és emlékek, amelyek óvatosságra intenek. A győri Püspökvár 14. századi épülete éppoly nehezen illeszthető bele ebbe a csak centrifugális mozgást feltételező skémába, mint az orzari várkastélyé vagy a gyulai váré.¹¹

Más tekintetben is elgondolkodtat a példák sora. Kérdés, vajon szabad-e a művészettörténelmi megszokásnak engedelmessé, a „szébbnek” tekintett, stflustörténelmi megközelítésben jobban értékelhető, nevezetesebb és határozottabb luxusigényeket eláruló épületeket kiválasztva, ezeket deklarálni a várépítészeti fővonalának. Van-e fogalmunk arról, hogy mennyire képviselnek ezek általános 15. századi tendenciát, s mennyire éppen specifikumot? Kérdés, egyáltalán a várépítészeti területén vagyunk-e még, vagy abban az átmeneti zónában, amely a középkori várépítészeti és az újkori rezidenciális építészeti, a kastély és a palota műfajai között húzódik. Más módon itt tulajdonképpen a kiinduló kérdést fogalmaztuk meg, azt, vajon a 15. századi Magyarországon a várépítészeti végső szakaszának, esetleg a teljes átalakulását bevezető korszaknak tekinthető-e. A kérdésre a hazai emlékkállomány alapján többnyire csak hipotetikus válasz adható, hiszen a magyar várak többségének sorsa politika- és hadtörténelmi okokból a 16. század második harmadától olyan éles fordulatot vett, ami már követhetetlenül teszi a máshol zavartalan műfajváltás folyamatainak itteni lezajlását.

E megfontolások előrebocsátása után célszerűnek látszik sorra venni a 15. századi magyar várépítészeti néhány olyan részletmegoldását, amelyek művészettörténelmi értelmezést kívánnak. Eltekintünk itt azoktól a művészeti jelentőségükben is jelvénytörő elemektől, amelyek egyaránt voltak a vár jegyei a korszak tudatában, például oklevelekben, irodalmi szövegekben, továbbá látképszerű vagy jelképes ábrázolásokon (pecsétképeken, címerábrákban stb.). Ilyenek a fal, különösen csipkézett pártázattal koronázva, az árok, a torony, s mintegy pars pro totoként a tornyokkal közrefogott kapu, amelyet szívesen részleteztek a védettség és a hadi rendeltetés attribútumaival, mint vasalt kapuszárnyakkal, felvonóhiddal, csapórácscsal stb. Ikonográfiai szempontból mindezek az elemek, gyakorlati rendeltetésüktől függetlenül, határozott jelentéssel bírnak, s nincs okunk kétségbevonni, hogy valamely épületen való feltűnésük a gyakorlati rendeltetéssel összhangban, egyúttal a várszerű megjelenést, az erőt is hivatott reprezentálni. Kifejező eszközöknek tekintve őket, ebben az összefüggésben ugyan szokatlan, mégsem jogosulatlan szóhasználatat azt mondhatjuk, hogy az általuk alkotott építészeti kronológiai szókészlet mind összetételében, mind jelentésében a középkor folyamán meglehetősen állandó volt, a szókincs lényegesebb változására a reneszánsz során került sor.¹²

A 15. századi várépítészeti lényeges újdonságainak sorában elsőként a várudvarok jelenségének változásaira kívánom felhívni a figyelmet. Míg a várudvar a korábbi várépítészeti

ben javarészt falakkal körülvett, védett és többnyire szabadon álló épületeket is tartalmazó térséget jelentett, s ezt a jelleget a bonyolultabb későgótikus várak külső várai is általában megőrizték, különösen a belső várak fokozódó és gyakran teljessé váló beépítésének lett következménye a belső várudvarok építészeti belső térré, a helyi adottságoktól függően, épülethomlokzatok által határolt városi térhez vagy utcához hasonló alakulása. E spontán változás is a belső várak befogadókészsége iránti nagyobb igényekre vezethető vissza, még inkább azok az esetek, amelyek határozottan utalnak a belső udvar tervszerűen szabályos kialakítására. Az udvarnak építészeti motívummá válásában nem pusztá szójáték azt a szerepet feltételeznünk, ami az udvar szónak a középkorban is fontos, érvényes második, átvitt értelme s a benne kifejeződő rezidenciális igény játszott. A jelek szerint éppen az udvari építészet körére, a szabályos várkastélyoknak az Anjou-kor óta szokásos belső udvaraira vezethető vissza olyan, lakóépületek közé zárt udvarok, amilyen - ráadásul igen szabálytalan, korábban kialakult alaprajzra kényszerítve - például Stiborici Stibor beckói építkezésén jött létre.¹³ A 15. században több esetben is tudunk ezeknek a belső várudvaroknak építészeti tagolásáról, bennük a gazdagabban tagolt kápolnahomlokzatokon kívül árkádokkal vagy loggiákkal tagolt palotahomlokzatoknak igényes kialakításáról. Ilyennek a maradványai tartoznak az Ujlakiak várpalotai építkezéséhez, kapnak szerepet a vajdahunyadi várudvar kialakításában, végső soron a simontornyai keleti szárny reneszánsz átalakításában is.¹⁴ A különböző korú és stílusú példák jelzik, hogy bizonyára tágabb körben elterjedt igényt kielégítő megoldásokról lehet szó, amelynek gyökerei olyan, két traktus szélességű nagytermek alatti földszinti árkádos folyosókban keresendők, amilyenek Diósgyőr vagy Zólyom 14. századi várain találhatóak. E homlokzatmegoldások kétségtelenül a paloták épülettípusának, alaprajzi diszpozíciójának és közlekedési rendszerének változásaival függnek össze. Más problémákat vet fel, s az udvar egységes térkompozíciójára való törekvést árul el az az alaprajzában kolostor-kerengőkre emlékeztető szerkezet, amely a sok más tekintetben is kivételes ozorai várkastély udvarába, annak szabálytalanságát is feledtető módon épült. Vajon a kolostorok kerengőire való utalás a helyénvaló, vagy pontosabban tükrözi az elrendezés minőségét a *cortile* szó, amely itt éppúgy, mint az Anjou-kori hagyományt folytató Mátyás-kori budai várudvar vagy a visegrádi királyi palota 1484-es udvara esetében a palotatömb egységét jobban kifejezi.¹⁵ Mindenesetre a belső várudvarok építészeti tagolásának, illetve egységes kialakításának igényében olyan megváltozott, egységes építészeti elgondolások jelentek meg, amelyek a reneszánsz tagolási rendszer átvételéhez is elvezettek.

Eközben átértelmeződik, fokozott hangsúlyt nyer a várak legfontosabb lakóépülete, a palota. Ezt a kifejezést itt nem szűkebb, „terem” jelentésében, hanem tágabb, „lakóépület” értelmében használom.¹⁶ Sajnos, egyetlen magyar várunk sincs, amelyben a paloták építészeti beosztását, lakófunkcióiknak megosztását hitelesen követhetnénk.¹⁷ A szokásos beosztás egyes elemei azonban – ha itt-ott elszórt töredékekben is – világosabban kirajzolódnak, mint eddig.

A későgótikus nagytermek kérdésének nincs tulajdonképpeni kutatástörténete, lévén a velük való foglalkozás új fejlemény, amelynek kiindulópontjai részben az írott források bizonyos kifejezései és összehasonlításai (ezek sorában a padovai Salone és a párizsi Cité királyi palotájának Szép Fülöp-kori nagyterme¹⁸, részben falkutatási eredmények az esztergomi várban, amelyek törvényszerűen hívták elő más emlékcsoportok felülvizsgálatát budától Vajdahunyadig és Visegrádig, megmozgatva valamennyi elképzelhető forrásunkat, a kőfaragvány-töredékek értelmezésétől a vedutaábrázolások önmagában is sok – és mindmáig lezáratlan – hitelességi problémát tartalmazó értékelésén át a filológiai érvekig. Mert közvetlen tapasztalatra, fennmaradt vagy minden részletében biztosan rekonstruálható emlékre nem

igen számíthatunk, s óvnunk kell attól, hogy – amint ez ilyen esetekben lenni szokott – a most szerencsésen megtalált modell netán kizárólagos érvénnyel határozza meg ezután a rekonstrukciós elképzeléseket, sőt, esetleg a műemlékvédelmi rekonstrukciókat is. Hiszen Esztergom esetében, a Vitéz János-féle palota helyreállítására máris készültek olyan tervek, amelyek túlságosan is egyik szélső rekonstrukciós lehetőség elkötelezettjei, és hasonló, valószínűleg soha többé el nem dönthető problémákat rejt a vajdahunyadi „Országház” rekonstrukciójának Vukov Konstantin által felvetett kérdése is.¹⁹ Ha feltevéseiben igaza van, ezen az egy emléken előttünk állna a nagyterem fejlődésének valamennyi ismert történeti fázisa és szerkezeti megoldása. Eszerint az első terv bordás keresztboltozatos, szakaszokra osztott volt, minden bizonnyal középső pillérsorral, tehát az alsó nagyteremhez hasonló elrendezésben, ami többek között kétségessé teszi, vajon a budai Zsigmond-palota volt-e a mintaképe már ekkor is. Vukov feltevése szerint ugyanis csak a második tervezési fázisban mondták le az osztott boltozatról az egységes, térosztás nélküli faboltozat javára. Ennek reneszánsz-kori utóda pedig sík mennyezet lett. Ez a fejlemény sem teljesen egyedülálló, gondoljunk csak a zólyomi vár lovagtermének példájára. Ezek az összefüggések megfontolandóvá teszik, hogy a késő középkori nagyterem történetét folytatni kell a reneszánsz termék történetével: példák már a Mátyási-kori Budán, vagy például a bártfai városházán kínálóznak.²⁰

A nagytermekkel foglalkozó újabb feltevések mögött nagyon fontos, a profán építészet típusainak tipológiájára és értelmezésére vonatkozó törekvések, ha úgy tetszik, az életmód és a mentalitás történetének ismeretére vonatkozó tudományos tendenciák ihletése érzékelhető. Nem hiányoztak korábban sem ilyen szempontok, de mindig adott emlékek topográfiájának rekonstrukciójára korlátozódtak. Így járt el pl. Henszlmann, amikor a visegrádi fellegrvárhoz mintegy útikalauzként használta Kottanner Ilona emlékiratát, hasonló leírásokon alapul a visegrádi királyi palota részeinek azonosítása, s ugyanígy rekonstruálta 1952-ben a budai vár épületegyüttesét Balogh Jolán.²¹ Az általa akkor felhasznált forrásanyag csekély kiegészítésekkel mindmáig a topográfiai, sőt építészeti részletrekonstrukciók agyonstrapált alapja. A különböző nemzetiségű, korú és műveltségű szerzők egyeztetésének legjelentősebb problémái a terminológia forráskritikájára vonatkoznak, amint a veduták és a felvételi rajzok ábrázolási szándékai sem mindig tisztázottak.²²

Ami az egykorú illetve a modern terminológia egymásra vonatkozathatóságát illeti, többé-kevésbé egyértelmű, hogy az az épülettípus, amelybe a most minket foglalkoztató nagyterem illeszkedik, a *palota*, másképp *palatium* vagy *Palas*, *palais* műfajába tartoznak. Ez komplex, rendszerint emeletes épülettípus, lakóhelyiségekkel, s az emeleten nagyteremmel. Mind a *palota*, mint a terem /=*aula* is/ a glosszáriumok tanúsága szerint autentikus magyar szó.²³ Jelentésüket azonban nem tekinthetjük teljesen konstansnak, ebben változásokkal, eltolódásokkal kell számolnunk. Ilyen változások pl. Esztergomban kézenfekvők: itt a 15. században korábbi *palatium*ot helyettesítettek modernebbel, nagyobbal. Az épülettpust tehát a korábbi középkorban Pfalznak nevezett, azonos jelentésű palotaépületekből származtathatjuk. Ilyen építészeti megoldások körébe illeszkedik a lékai vár 13. századi, ún. „lovagterme”, valójában egy földszinti, kéthajós csarnok.

E ponton nem tekinthetünk el a kolostorepítészettel illetve a német lovagrendi építészet párhuzamaitól, amelyek funkcióban és szerkezeti megoldásokban egyaránt a teremarchitektúra legmonumentálisabb példáit nyújtják, mindenekelőtt a refektórium-terekben. Ide kínálkozik a Murmelius-Lexicon adata, ahol a *refectorium* „Barátok palotája” értelmezést kapott.²⁴

A „barátok palotája” párhuzamával kínálkozik a romantikus „lovagterem”²⁵, amelynek építészeti-szerkezeti megoldásai elvileg azonosak a kolostorok refektóriumaiával, mind kéthajós, boltozott, mind osztás nélküli változatokban. Irodalmunk mindeddig – hallgatólagosan

és úgyszólván automatikusan - elsősorban e típusnak az uralmával számolt a magyarországi várépítészetben.

A faboltozatos termet valószínűleg a legpontosabban a *Gross Stuben* kifejezés jellemzi. A *stube* szó szobát jelent, s ezt a megfelelést ugyancsak alátámasztja a magyar glosszárúmok szóanyaga. Jelentős eleme füstmentes fűthetősége, így pl. Murbeliusnál is: *vaporarium = eyn stube = zoba, Hypocaustum: idem.*²⁶ Tehát Mátyás esküvőjének leírásában arról értesülünk, hogy az uralkodó pár a *Gross Stuben* = teremből egy lakószobába vonult vissza.²⁷ Jelentős tény, hogy a *stube* nagyteremként Közép Európában máshol is a 14. század végén, a 15. század elején vált általánosan elterjedté, amint ezt mindenekelőtt Oskar Moser mutatta ki. Maga a típus a 12. század legvégéről származtatható, a városi polgárházon azonban ilyen későn váltak a példái tömegesen elterjedté.²⁸

A *Gross Stuben* és a lakószobaként, fűtött helyiségként felfogható *stubék* közös elnevezésének alapja az lehetett, hogy valószínűleg a *stube* szó illik azokra a faboltozatos szobákra is, amelyeket pusztán az építéstechnika alapján Dobroslová Menclová *Blokkwerkkammer* néven vezetett be az irodalomba, s amelynek magyarországi példáit különösen Sopron polgári építészetének kutatásai sorakoztatták fel. Itt vált viszonylag a legvilágosabbá a polgárház típusainak, az emeleti termeknek illetve az önálló patriciusi palotáknak kronológiai egymásutánja is.²⁹ Ezeknek a párhuzamos jelenségeknek az értelmezéséről éppoly kevésé mondhatunk le a várak teremarchitektúrájának értelmezésében, mint a velük szoros funkcionális és bizonyára formai összefüggésben is álló városházák tanácsstermeiről.

Engem első feltevéseim megfogalmazásában a budai szobrok feltételezhető funkciójának keresése foglalkoztatott. Hipotéziseken – és ellenkező feltevéseken – valószínűleg nem is fogunk soha túljutni. Viszont gyarapítanunk kell a kérdéses pontok számát is. Igen jellemző módon, eddig az ismert teremarchitektúrák rekonstrukciójának támpontját hosszanti – s rendszerint külső – homlokzatuknak elképzelése jelentette, különösen a Buda-Vajdahunyad párhuzam nyomán. A – bizonyára helytelenül – „loggiának” nevezett, áttört galéria eközben mind szerkezeti, mind formai tekintetben lényegében megvilágítatlanul maradt. Kétségtelenül a kőfaragómunka legigényesebb motívumáról van itt szó, amelynek formai eredetét pl. a gótikus katedrálisok különböző galériáinak, triforiumainak körében, funkcionális gyökereit a várépítészet rendszerint fa felépítménnyel elképzelhető, konzolos védőjárataiban, az ún. „gyilokjárókban” kereshetjük. Most Buzás Gergely megfontolásai – úgy látszik – e tekintetben is megrendítik és korlátozzák a Buda-Vajdahunyad-Esztergom hármas feltevésének érvényét. Viszont ő az egyetlen, aki javaslatokat tett a szerkezeti szempontból kétségtelenül döntő rövid oldal tagolásmódjának rekonstrukciójára.³⁰ Esztergomban is - legalábbis a belsőben - ez a fal bizonyult meghatározónak. Bizonyos hogy e homlokzatok rekonstrukciója szempontjából fontos lesz a polgárházak *stubéval* összefüggő oromzatos homlokzatainak analógiája. Szinte semmit sem tudunk az emeleti, népes összejövetelek céljait szolgáló nagytermek közlekedési rendszeréről, csak Vajdahunyadon van kis kapacitású lépcsőtorny, ami lehet ugyan lokálisan indokolt megoldás, de eltöri pl. a prágai Ulászló-teremhez vezető lovaslépcső, vagy a francia palotáknál alkalmazott lépcsőkonstrukciók, a Szászországban is épített lépcsőtornyok mellett. A kérdőjeleket szaporítja e termék fűtési rendszerének ismeretlensége, ami pl. a kandallókat tekintve, dekorációjukra is vonatkozik.

A nagyterem sorozata minden bizonnyal 15. századi reprezentatív újítást jelent. A budai *gross Stuben* nyilván megkülönböztetés a *stubék* lakószobaként megszokott változatától. A *kemenáták* szintén fűthető típusának azonosításában a legvalószínűbben a kandallók jelenléte kínálkozik segítségül.³¹ Az utóbbi időben, mindenekelőtt Andrej Fiala adatai a későgótikus profán teremdíszítés jellegzetes műfajának, a zöld lugast utánzó, gyakran heral-

dikus motívumokkal, mitológiai, biblikus jelenetekkel vagy fabulákkal gazdagított szobafestésnek felvidéki elterjedéséről, valamint Mikó Árpádnak e díszítésmódról szóló alapos tanulmánya gazdagították ismereteinket a várak interieurjeiről.³² Megjegyzendő, hogy a kályhacsempék ábrázolási anyaga teljes mértékben ugyanebbe az ikonográfiai körbe illeszkedik, amelynek népszerűségét és elterjedési körét faliszőnyegtől játékkártyáig a profán ábrázoláskultúra számos műfaja jelzi.³³ Az így felismert műfaji hovatartozás kiszabadította feltételezett, de nehezen követhető legendás összefüggéseikből a vajdahunyadi Hunyadi-loggia falképeit is, s belehelyezi őket abba az ikonográfiai keretbe, amely ennek az emeleti árkados nyílásnak és egyben a lugas közkedvelt későgótikus motívumának német nevével is azonos: *Laube*.³⁴ A loggia ilyen megjelenési formájában kétségtelenül jelentőségteljes, reprezentatív motívum.

Még egy, vélhetően a 15. századi palotaépítészetben felkapott reprezentatív motívumra kell felhívni a figyelmet, s ez az erkély, amelynek nemcsak Siklóson, Budán, Trencsénben, Beckón, Visegrádon, Simontornyan készültek változatos igényességű és formájú példányai. A 15. századi Vajdahunyad valóságos erkélymúzeum, s a pozsonyi vár udvari bejárata fölötti díszerkély a császári reprezentáció épületikonológiai tekintetben legelőkelőbb megoldásainak egyike volt.³⁵ Az ilyen erkély különösen hangsúlyozza ez építészeti forma kifelé irányuló funkcióját: az épület gazdájának ünnepélyes megjelenését, reprezentációját. A belső funkció polgárházakon, palotákon egyaránt a lakóter bővítése, változatossá tétele, világításának gazdagítása, s hozzátehetjük: a kitekintés építészeti keretének megteremtése. Más funkciókat nehéz elképzelni a rendszeresen komponált motívumot alkotó budai, vajdahunyadi, esztergomi erkélyes-ablakos homlokzati megoldások esetében, ha ennek a megoldásnak az eredete a tisztázatlan, nyugtalanító kérdések közé tartozik is. Kétségtelen, hogy a 15. századi kőfaragóművészet egyik minden bizonnyal jól jövedelmező munkafeladatát a várak erkélydivatja adta.³⁶

A kőfaragók másik hálás feladata várkápolnák építése vagy modernizálása volt.³⁷ Az igényesebb kivitelű, a későgótikus stíluson és a nagyobb mennyiségen kívül kevés újdonság regisztrálható. A többséget az egyhajós, poligonális zárású terek alkotják, mellettük gyakoriak az építészeti típusuk tekintetében ki nem tüntetett, a paloták térrendszerébe és tömbjébe beilleszkedő terek (ilyen például a pozsonyi vár kápolnája). Kevés maradvány tanúskodik a kettős kápolnák típusáról, amelynek egyedülállóan gazdag emléke a nemrég Andrej Fiala által bemutatott zólyomi kápolna. Mindenesetre, a vár kápolnák reprezentatív építésmódja és gyakoribbá válása is a várak rezidencia-rendeltetésének erősödése mellett szól. Használatukra csak ritkán utalnak speciális megoldások. Ezek sorába a legnevezetesebb a siklósi kápolna még az első periódushoz tartozó két falfülkéje a kápolna hajójának két oldalán. Ezek a fülkék kiképzésükben és elhelyezésükben a magánoratóriumok legegyszerűbb típusának felelnek meg, annak, amely pl. a párizsi Ste-Chapelle-ben is megtalálható. Jelenlétük azért is fontos, mert megmutatják, hol keresendő a várúr helye a várkápolnában folyó liturgikus cselekmények közben.³⁸ Mivel a várkápolnák nagy részében található vagy rekonstruálható - gyakran címeres mellvédű - nyugati karzat, rendszerint a szomszédos lakóépületek tereiből megközelíthetően elrendezve, ezekkel kapcsolatban is felmerülhetnének a templomokban található nyugati karzatok kitüntetett kegyúri tartózkodási helyként való felfogására emlékeztető szempontok. A siklósi példa azt sugallja, hogy inkább énekes karzatokat, nők, családtagok elhelyezésére szolgáló helyet keressünk bennük. Mindenesetre, a várkápolnák olykor feltűnő, de obligátnak nem mondható kétszinteségének valódi értelmét sem ismerjük, esetleges szociális értelmezését még kevésbé bizonyíthatjuk. A várkápolnáknak a várúr temetkezésére való használata e korból tudomásom szerint csak Kisnánán igazolható, ott is

feltételezhetően a korábbi plébánia funkció lehetett az oka. Úgy tűnik, hogy a kápolnák 16–17. századi, gyakoribb családi temetkezéshely-funkciója későbbi fejlemény amelyhez azonban a vár rezidenciális jellegének s a kápolnák jelenlétének 15. századi elterjedése teremtette meg az alapot.

Összefoglalásul azt kell hangsúlyoznunk, hogy a 15. századi változások nyomán váltak a várak építészeti részletei a magyarországi gótika művészettörténetének olyan dokumentumává, amelyeket immár nemcsak sajátos feltételeik keretében, hanem a kőfaragóművészet más alkotásaival összevetve is értékelni tudunk. A Zsigmond-kori Budán, Pozsonyban ismereteink szerint egy-egy várépítkezés volt egy-egy fontos építópáholy szerveződésének alkalma, s egyben helyi stílusok kristályosodási pontja. Vajdahunyad 1452 körüli és Mátyás-kori, sokré-
tű erdélyi és távolabb vezető stílári kapcsolatai bizonyosak, de részben még feltáratlanok. A helyi összefüggések és távolsági kapcsolatok, a várépítkezésekre irányuló szándék vagy az általa teremtett konjunktura kezdeményező szerepének, illetve ellenkezőleg, az adott régióban hozzáférhető munkaerő alkalmazásának jelentősége esetenként mérlegelendő más késő-gótikus és reneszánsz emlékeknél is. Ez a mérlegelés számos esetben hozott már eredményeket, még többen hozhat újakat. Számunkra itt az a lényeges, hogy épp a 15. századi változások nyomán nyerünk a várak építészetéről is egy országos művészettörténeti összképbe jobban beilleszthető adatokat.

JEGYZETEK

1. Righetti Tosti-Croce 1983. 109-134., uő: 1984. 26-30., V.ő.: Romanini 1983. 39. skk.
2. A monumentális építészet és a profán építészet elkülönített tárgyalása, köztük stílárís alapelvek ellentétének feltételezésével: Frank 1962., A magyar várépítészet története a haditechnika fejlődése alapján: Gerő 1955., L. még Gerő 1975. 9.
3. Vő.: Marosi 1983. 293-310., uő. 1988. 5-10.
4. Példák: Képes Krónika p. 14: Aquilcia, pl. 15: Velence, p.21: "A magyarok bejövetele", p. 36: Bizánc, p. 74: Belgrád. A falfestészetben: Johannes Aquila és műhelye: Jeruzsálem, Velemér, 1378, Johannes Aquila és a 14. század falfestésze (Szerk. Marosi Ernő) Budapest. 1989. 23. kép.: a Szent László-legenda tájai, Bántortnya 1389. uo. 68, 75. kép, Szent György, Mártonhely, 1392: uo. 123, 126. kép, v.ő. Radkersburg, Pistorhaus, uo. 132-133, 137. kép. Ezek stílárís jellegéhez és eredetéhez I. E. Lanc, uo.62.- Mással is, pl. Almakerék, Szent György-freskó: Radocsay 1954. LXXXI. tábla. E tájítpushoz I. még a Nemzeti Galéria Szent Adalbert-tábláját: A Magyar Nemzeti Galéria régi gyűjteményei, Budapest 1984. 44 (Török Gy.). Dombormű lovasjelenettel Nagyvásonyból: Balogh 1966. II. képek: 331.
5. V.ő.: Burg címszó (K.H. Clasen): RDK III. 126-173, különösen (az "Ausgangsstufe"-ról szólva): 169., Burgen und feste Plätze - Chateaux-forts et places fortes. GA I. v.ő.: Festungen-Foteresses-Fortresses. G.A. 7.
6. V.ő.: Koppány 1974. 287. - Az értelmezés fordulatához I. Engel 1982. 880., Engel 1984.293. Kubinyi 1985. 620.
7. A fogalomhoz: Feuerné Tóth 1977. 7. és Feuerné Tóth 1978. 147-152.
8. Az alaprajz tisztázásához: Nagy 1968.102. és Nagy: 1975. 153., 165. 2. jegyzet, Horváth 1986. 17., Összevetése a kor német Pfalz-együtteseivel: Marosi 1984. a.42., - v.ő.: Feld 1987. 197.
9. Magyarországi művészet 1300-1470 körül. 1987. I. 392. (Entz G.) v.ő.: Czeglédy 1980. (Zólyomról alapvető tényeket közölt A. Fiala előadásában.)
10. Marosi 1983 (3. jegyzet), Horváth (1986/8. jegyzet) 19., Horváth-Vukov 1986, Vukov 1988. 1-7.
11. Áttekintésük: Magyarországi művészet, i.m. 1987 (9. jegyzet) I. 313, 663, 508-511., Feld 1987 (8. jegyzet) 198, 201.
12. V.ő. a 4. jegyzetben felsorolt példákat. A motívumok heraldikai jelentőségéhez: Kubinyi 1961., v.ő.: Darvasy 1942.
13. Kodonová 1984. 51., Kodonová 1987. 312.
14. Várnai 1970. 149., Gergelyffy 1975.282. (2.jegyzet), Lócsy 1975. 245., Magyarországi művészet, i.m. 1987 (9. jegyzet) 661, 684.
15. Feld-Koppány 1987. (13. jegyzet) 332., Buzás 1990-91., Buzás 1990. 38.
16. V.ő.:GA 7. 94., RMG 561 ("palota"), 692 ("terem"). V.ő.: Kubinyi 1985. (6. jegyzet) 627 és megjegyzéseit e források használhatóságának korlátairól: uő: 1990. 55.
17. Kísérlet Kottanner Ilona naplójának ityen, topográfiai szempontú felhasználására Visegrád esetében: Henszliemann 1873.,- Buda rekonstrukciójának kísérlete: Balogh 1952. 29., - Minden további nézeteltérésnek és új "felfedezésnek" alapja a különböző korú és különböző épületrészekre kiterjedő, ideális itineráriummá szerkesztett beszámolók eltérő interpretációja. Legutóbb: Farbaký 1988. 143-171.
18. Marosi 1984. b. 19.,
19. Vukov 1988. (10. jegyzet)
20. A Zsigmond-palota és a Friss-palota megkülönböztetésében e szövegben már Magyar Károly meggyőző érveit követjük.
21. L. 17. jegyzet.
22. Feuerné Tóth 1982., 235., v.ő. Nagy 1987. (13. jegyzet) 116., Gerevich 1987. 148., - v.ő.: Mikó 1989. 37.
23. L. 16. jegyzet.
24. RMG 561.
25. "Rittersaal - palassaal, Halle": G.A. 7. 99.
26. RMG 657.
27. Balogh 1966. (4. jegyzet) I. 53.
28. Moser 1977. 207-228., v.ő.: Marosi 1984.b. (18. jegyzet), Kubinyi 1985. (6. jegyzet) 621. L. még: G A 7. 89 ("Hofstube, Stube").
29. Dávid 1970. 117.
30. L. tanulmányát e kötetben.
31. G A 7. 92.
32. Mikó-Szentkirályi 1987., újabban: Szmodisné Eszláry 1991. 103.
33. Holl 1983. 217.
34. Möller 1913., 20., - v.ő.: Braun-Reichenbacher 1966., Wolff-Lozinska 1971. 29.
35. Fiala 1987. (13. jegyzet) 258, irodalommal.
36. "Balkon" címszó (Chr.A. Isermeyer), RDK I. 1418-1423., v.ő.: "erkély": RMG 196.
37. "Burgkapelle" címszó (K.H. Clasen): RDK III., 221-225.
38. V.ő. Lebenwein 1978. 189-193.

Irodalom-Literatur

- Balogh J. 1952.: A budai királyi várpalota rekonstruálása a történeti források alapján. *Művészettörténeti Értesítő*. I. 1952. 29-40.
- Balogh J. 1966.: A művészet Mátyás király udvarában I-II. Budapest. 1966.
- Braun-Reichenbacher, M. *Das Ast- und Laubwerk.Nürnberg*. 1966. 1966.:
- Buzás G. 1990. a.: A visegrádi királyi palota. *Valóság*. 1990. I. 91-101.
- Buzás G. 1990. b.: A visegrádi királyi palota kápolnája és északkeleti palotája. In: *Lapidarium Hungaricum*. 2. Pest megye.I. Budapest. 1990. 13-45.
- Czeglédy I. 1980.: A diósgyőri vár feltárása. Budapest. 1980.
- Dávid F. 1970.: Gótikus lakóházak Sopronban. *Magyar Műemlékvédelem* 1967-1968. Budapest. 1970. 95-123.
- Darvasy M. 1942.: Középkori városaink címereinek eredete és fejlődése. Budapest. 1942.
- Engel P. 1982.: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. *Századok*. 1982. 880-922.
- Engel P. 1984.: Vár és hatalom. Az uralom területi alapjai a középkori Magyarországon. I. *Világosság*. XXV. 1984. 288-295.
- Farbaky P. 1988.: A budai középkori királyi palota díszudvara. *Ars Hungarica*. 1988. 143-171.
- Feld, I. 1987.: Neuere Ergebnisse bei der Untersuchung mittelalterlicher ungarischer Burgen. *Arx* 9. 1987. 196-214.
- Feld I.-Koppány T. 1987.: Az ozorai vár. In: *Művészet Zsigmond király korában 1387-1437*. Budapest. 1987. I. 332-346. (Tanulmányok)
- Feuerné Tóth R. 1977.: A magyar reneszánsz építészet európai helyzete. *Ars Hungarica*. 1977. 1. 7-2.
- Feuerné Tóth, R. 1978.: The "apertionum ornamenta" of Alberti and the architecture of Brunnelleschi. *Acta Historiae Artium*. 24. 1978. 147-152.
- Feuerné Tóth, R. 1982.: Renaissance-Beumotive auf der Budaer Palastdarstellung der Schedel'sehen Weltchronik. *Acta Archaeologica* 34. 1982. 235-247.
- Fiala, A. 1987.: A pozsonyi (Bratislava) vár. In: *Művészet Zsigmond király korában 1387-1437*. Budapest. 1987. I. 246-260. (Tanulmányok)
- Frankl, P. 1962.: *Gothik Architekture*, Harmondsworth. 1962.
- GA 1.: *Glossarium Artis*. 1. Tübingen. 1977.
- GA.7.: *Glossarium Artis*. 7. Tübingen. 1979.
- Gerevich L. 1987.: A budai vár Zsigmond korában. In: *Művészet Zsigmond király korában 1387-1437*. Budapest. 1987. II. 148-181. (Katalógus)

- Gergelyffy A. 1975.: Várpalota. In: Várépítészetünk. 282-287. (Szerk. Gerő László). Budapest. 1975.
- Gerő, L. 1955.: Magyarországi várépítészeti vázlat a magyar várépítés fejezeteiből. Budapest. 1955.
- Gerő L. 1975.: A magyar várépítés kialakulása a honfoglalás korától. Jellegzetes építési korszakok és ezek történeti előzményei az európai vár fejlődés keretében. In: Várépítészetünk. (Főszerk. Gerő László) Budapest. 1975. 9-41.
- Henszlmann I. 1873.: A visegrádi koronabolt és a királyi lakosztály elrendezése. Archaeologiai Közlemények. IX. (U.FVII.) 1873. 1-15.
- Holl I. 1988.: Középkori kályhacsempék Magyarországon. III. Archéológiai Értesítő. 110. 1983. 201-230.
- Horváth I.-Vukov K. 1986.: Vitéz János esztergomi palotája. Komárom megyei múzeumi szervezet, tudományos füzetek. 2-3. Tata. 1986.
- Horváth I. 1986.: Az esztergomi Várhegy ásátásának új leletei. A Dunántúl településtörténete. VI. PAB-VEAB Értesítő. 1986.
- Kodonová, M. 1984.: Beckovský výtvarný okruh v neskorej gotike. Ars. 1. 1984. 51-77.
- Kodonová, M. 1987.: A beckói (Beckov) uradalom művelődéstörténeti jelentősége a késő gótika korában. In: Művészet Zsigmond király korában. 1387-1437. Budapest. 1987. I. 312-331. (Tanulmányok)
- Koppány T. 1974.: A castellumtól a kastélyig. Művészettörténeti Értesítő. 23. 1974. 285-298.
- Kubinyi A. 1961.: Buda város pecséthasználata kialakulása. Tanulmányok Budapest múltjából. XIV. 1961. 109-146.
- Kubinyi, A. 1985.: Die Rolle der Archäologie und der Urkunden bei der Erforschung des Alltagslebens im Spätmittelalter. Etudes historiques hongroises. 1985. 616-644.
- Kubinyi A. 1990.: A középkori anyagi kultúra kutatása és néhány módszertani problémája. Aetas. 1990. 3. Szeged.
- Lebenwein, W. 1978.: Privatorien des 14. Jahrhunderts. Die Parler und der Schöne Stil 1350-1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgern. Ein Handbuch zur Ausstellung des SCHATZEN-MUSEUMS. Köln. 1978. Bd. 3. 189-193.
- Lócsy E. 1975.: Simontornya. In: Várépítészetünk. 245-249. (Szerk. Gerő László) Budapest. 1975.
- Magyarországi művészet 1300-1470 körül. I. Budapest. 1987. (Szerk. Marosi Ernő)
- Marosi E. 1983.: Buda és Vajdahunyad, a 15. századi magyarországi építészettörténet tartópillérei. Építés- és Építészettudomány. XV. 1983. 293-310.
- Marosi, E. 1984. a.: Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12-13. Jahrhunderts. Budapest. 1984.

- Marosi E. 1984. b.: Zsigmond király Avignonban. *Ars Hungarica*. 1984. I. 11-27.
- Marosi E. 1988.: Visegrád a nemzeti tudatban. Művészettörténeti adalékok. *Ars Hungarica*. 1988. 5-10.
- Mikó Á.-Szentkirályi M. 1987.: Az ádamosi unitárius templom festett famennyezete (1526) és a famennyezet rekonstrukciója (1985). *Művészettörténeti Értesítő*. XXXVI. 1987. 86-111.
- Mikó Á. 1979.: Egy stílusfordulat reinkarnációja. Antonio Bonfini építészeti terminológiájának értelmezéséhez. *Sub Minervae nationis praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára*. Budapest. 1989. 37-40.
- Moser, O. 1977.: *Zun Aufkommen der "Stube" im Bürgerhaus des Spätmittelalters. Veröffentlichungen des Instituts für Mittelalterliche Realienkunde Österreichs. No. 2. Wien*. 1977. 207-228.
- Möller I. 1913.: A vajda-hunyadi vár építési korai. *Magyarország Műemlékei*. III. 1913.
- Nagy E. 1968.: Előzetes jelentés az 1964-1967. évi esztergomi várfeltárásokról. *Archeológiai Értesítő*. 95. 1968. 102-109.
- Nagy E. 1975.: Esztergom. In: *Várépítészetünk*. 153-165. (Szerk. Gerő László) 1975. Budapest:
- Nagy E. 1987.: A királyi vár. In: *Művészet Zsigmond király korában 1387-1437*. Budapest. 1987. II. 116-147. (Katalógus)
- Radocsay D. 1954.: A középkori Magyarország felképei. Budapest. 1954.
- RDK I.: *Reallexikon für Deutsche Kunstgeschichte I*. 1937.
- RDK III.: *Reallexikon für Deutsche Kunstgeschichte*. III. Stuttgart. 1954.
- RMG: Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. (Szerk. Berrár J.-Károly S.) Budapest. 1984.
- Righetti Tosti-Croce, M. 1983.: *Architettura e economia: "struttura di produzione cistercensi"*. *Arte Medievale* 1/1983. 109-134.
- Romanini, A.M. 1983.: *La cattedrale gotica: il caso di Arnolfo a Santa Maria del Fiore. Storia dell'arte italiana XII: Momenti di architettura*. Torino. 1983. 39.
- Righetti Tosti-Croce, M. 1984.: *Grangia. Enciclopedia dell'Arte Medievale. Istituto della Enciclopedia Italiana*. Roma. 1984. 26-30.
- Szmodisné Eszlár É. 1991.: Világi ábrázolások a magyarországi későgótikus falfestészetben. *Művészettörténeti tanulmányok Mojzer Miklós 60. születésnapjára. A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve* 1991.
- Várnai D. 1970.: *Várpalota várának építkezési korszakai. Magyar Műemlékvédelem 1967-1968*. Budapest. 1970. 147-153.

- Vukov K. 1988.: Kételyek a vajdahunyadi vár lovagtermének helyreállításáról. (Gondolatok a XV. századi magyarországi nagytermekről.) Műemlékvédelem. XXXII. 1988. 1-7.
- Wolf-Łozinska, B. 1971.: Malowdiła stropów polskich I połowy XVI. w. Warszawa. 1971.

Marosi Ernő
MTA Művészettörténeti Kutatócsoport
Budapest, Uri u. 49. 1250.

Die Burg des 15. Jahrhunderts als ein kunsthistorisches Problem

Vorerst müssen zwei wesentliche Elemente der kunstgeschichtlichen Tradition der Behandlung der mittelalterlichen Burgenbaukunst bezweifelt werden, 1. ihre Geringschätzung und Eliminierung aus dem Material der Kunstgeschichte, zusammen mit anderen Kategorien der "Zweckbauten", und 2. das Urteil, demzufolge das 15. Jahrhundert allein als eine Endphase des Burgenbaues zu bezeichnen wäre. Zumindest für Ungarn, wo in spätgotischer Zeit eine Blütepase der Burgenbaukunst kam, trifft diese voreilige Behauptung keineswegs zu.

Im Gegenteil kann ein markanter Funktionswandel der Burgen mit einem ausgesprochenen Residenzcharakter und eine gesteigerte Anspruch hinsichtlich Wohnkomfort und aufwendige Ausführung - meist in Steinmetzarbeit - festgestellt werden. Da die Steinmetzarbeiten - und zwar sowohl der Spätgotik als des Renaissancestils, die die ersten seit dem Ende des 15. Jahrhunderts allmählich ablösen - ein klassisches Demonstrationsmaterial der Kunstgeschichte bilden, ist das Ergebnis dieser Wandel auch für die Kunstgeschichte einleuchtender, die keineswegs auf seine Denkmäler verzichten kann.

Als eine allgemeine Tendenz - wo höchstwahrscheinlich die Bauten des ungarischen Anjouhofes des 14. Jahrhunderts massgebend gewirkt haben - kann ein Übergang von den Typen der Burg mit Festungscharakter zum Schlossbau nahegelegt werden. Als Zeichen dieser Tendenz tauchen im Burgenbau des 15. Jahrhunderts immer häufiger architektonisch ausgestaltete Hofanlagen auf, wobei der Hinweis auf den Hof im Sinne der Lebensform nicht nur vage sein kann. Bestimmend für die Raumbildung dieser Höfe, unter denen sich gotische Vorstufen der Cortile-Lösungen der Renaissance befinden, wirkten anspruchsvoll gestaltete Palastfassaden.

Als wesentlichste und grosszügige baukünstlerische Leistungen erscheinen Paläste in den wichtigsten Burgen des 15. Jahrhunderts. Ein wichtiges Vorbild dieser Bauten konnte aufgrund der Schriftquellen und der Fragmente des Sigismundpalastes im Königsschloss Buda jüngst rekonstruiert werden. Ähnliche Prachträume mit Holztonnen und vermutlich mit repräsentativem bildkünstlerischem Schmuck können für das Hunyadi-Schloss in Vajdahunyad (Hunedoara) entweder archäologisch nachgewiesen oder vermutet werden. Für den weiträumigen Saalbau des Budaer Sigismundpalastes ist die Benennung "grosse Stube" in zeitgenössischen Quellen überliefert, wobei die Bezeichnung Stube normalerweise holzbedeckte oder holzbekleidete Wohnräume bedeuten mag, die in der früheren Literatur auch unter dem Namen "Blockwerkkammer" vorkommen. Die Lösung der Schmalseite der Stuben in Bürgerhäusern scheint nun auch für die entsprechende Fassandenlösung der monumentalen Saalbauten vorbildlich gewesen zu sein.

Die Typen der verschiedenen Wohnräume scheinen neben Stuben die wohl durch die Präsenz von Kaminen bestimmbar Kaminen zu vertreten. Erst in jüngerer Zeit wurde die Forschung auf einen spezifischen Modus wandschmückender profaner Wandmalerei mit gemalten Lauben, heraldischen Elementen und Genreszenen aufmerksam. Bauikonologisch ist die Vorliebe für das architektonische Motiv der Arkadenlauben (bzw. die Loggia der Renaissance) von dieser Thematik gar nicht entfernt. In der sog. Hunyadi-Laube des Schlosses Vajdahunyad (Hunedoara) sind die beiden Motive der Wandmalerei einerseits und der Baukunst andererseits miteinander verknüpft.

Weitere Aufträge für die immer mehr beschäftigten Steinmetze bildeten repräsentative

Erker und Balkonen, für die der sigismundinische Schlossbau von Pressburg ein durch kaiserliche Repräsentationsabsichten beladenes Beispiel bietet und zierliche Burgkapellen, die sowohl für die Privatandacht des Bauherrn als auch für die Prachtentfaltung kostbarer Steinmetzarbeit einen Rahmen bildeten.

Kubinyi András

Palota – terem. Terminológiai kérdések

Előre is figyelmeztetek mindenkit, hogy mondandóm igen unalmas lesz. A terminológiai, szómagyarázati kérdések a dolog természetéből következően szárazak, és nem különösebben érdekesek. Bonyolítja az is a problémát, hogy a középkorban különösen gyakran volt egy-egy szónak olykor többszörös jelentése is, így a kifejezések pontos értelmezése nem minden esetben lehetséges. Ezért a témát megnyugtatóan – gondolom – én sem tudtam lezárni.

Értelmező szótárunk a palota szónak kettős jelentését adja meg: 1. „Nagy, díszes városi épület”. 2. „Vár, kastély díszterme, ebédlője”. A szó szláv nyelvből került hozzánk. Valamivel többet ad meg a TESZ. 1. „Kastély, várkastély, nagy díszes épület”. 2. „Udvar, tornác”. 3. „Terem”. 4. „Nyári lak”. Az első két jelentésre középkori, az utóbbi kettőre 16. századi adatokat idéz.¹ Az Értelmező Szótár az ugyancsak szláv közvetítéssel hozzánk került terem szóra a következőt írja: „(Nagy) épületben tágas helyiség. (Barlangban: tágas üreg)”.² Hasonlóan értelmezi a TESZ is. „Csarnok, nagy helyiség”. Igaz, a környező népeknél előfordul még többek között tornác, oszlopcsarnok, veranda, erkély, lépcsőház, toronyszoba, kupola, magas ház, palota, stb. jelentésben is.³ Ezekből tehát annyi nyilvánvaló, hogy a palota második jelentése azonos a teremével, viszont ha a szláv analógiákat is figyelembe vesszük, akkor a magyar terem szó jelenthette a palota elsődleges értelmét is. Ez utóbbit támasztja alá Kiss Lajos földrajzi etimológiai szótára is, amely szerint a „Terem” helynév „a palota”, „udvarház” értelmű m. *teremből* keletkezett⁴. Így a palota és a terem szavainkat szinonimaként is értelmezhetjük, mégpedig kettős értelemben!

Először talán a földrajzi névként fennmaradt Palota és Terem kifejezésekből indulhatunk ki. Megállapítható, hogy mindkettő azonos típusokban fordul elő. Így megtalálható mind a Palota⁵, mind a Terem (olykor Teremi⁶) pusztá helynévként. Különösen gyakori személynévvel összekapcsolt formájuk. Teljességre való törekvés nélkül idézhető az Akospalotája, Derspalotája, Kelemenöspalotája, Orbászpalotája, Pangrácpalotája⁷, ill. a Bánknétere, Bottereme, Pósanétere⁸ falunév. A keresztnév a palota, ill. terem, és rajta keresztül a település birtokosára utal, amit jól igazol Kelemenöspalotája Pangrácpalotájává válása⁹. Botteremből később Botteremhelye, végül Teremhegy lett¹⁰. Más esetekben a szóban forgó két szó jelzőként fordul elő, ami megint azt bizonyítja, hogy a településen palota vagy terem állott. Ilyen helységnevek pl. Palotáshatvan, ill. Teremesenyere, vagy Kisteremes, de valószínűleg rokonítható Palotabozsokkal is¹¹. Mindebből csak arra következtethetünk, hogy a fenti helyneveknél a palota és terem nagyjából ugyanazt jelentette: egy bizonyos épülettípust értettek alatta, amely a településen állott, és amely alkalmas volt arra, hogy róla nevezzék el a helységet. Csak a „terem + szóval fordul elő a Teremfő, ill. a Teremtelek helynév.¹² Az utóbbi biztos az előbbi típusozhoz tartozik, az előbbi bizonytalan.

A fenti példák a „palota” szónak a TESZ-ben tárgyalt első jelentését igazolják, míg a „terem” esetében bizonyítják, hogy Kiss Lajos jogosan vett fel a szónak egy „palota”, „udvarház” jelentést. Csakhogy forrásainkban igen ritkák a magyar kifejezések, ezért sokkal fontos-

sabb azt megtudni, hogy a magyar „palota”, vagy „terem” kifejezéseket hogyan adták vissza latinul, vagy németül. Ez azonban tovább nehezítheti szóértelmezéseinket, hiszen a szóban forgó latin, vagy német szónak lehetett egyéb jelentése is. Kiindulópontként a középkori magyar szótárak, szójegyzékek és glosszák adatait használhatjuk fel. Ezekből nyilvánvaló, hogy a palota „nagy, díszes épület” jelentésén kívül ismert volt a TESZ-ban idézett további három is, sőt a TESZ elsősorban ezekre az adatokra támaszkodik.

Nos, a régi magyar glosszarium tanúsága szerint a palotának a következő idegen szavak feleltek meg. Nyilvánvaló, hogy a legáltalánosabban a latin „palatium” szóval fordították, ill. a német „Palast”-tal. Elég gyakori megfelelője a magyar palotának a latin „aula” szó is. Ritkább jelentések: refectorium („barátok palotája”), a „coenaculum”, amelyet viszont németül „Sommer Hauss”-ra fordít, az „atrium”, ami viszont Palota, „auag Tornacz” magyar és a „vor-hoff” német jelentéssel található a szótárban. Ezzel a jelnetéssel talán rokonítható a „porticus”. A „tetrastylon”, „decastylon”, ill. pignostylon” szavakat négy, ill. tíz, vagy sok oszlopos palotáknak fordítják. Előfordul még egy „criptoportcus”, ami „Föld alatt való palota”. Nehezebben értelmezhető a „Basilica palacium modo ecclesie dicitur palota, vagy egyház” kifejezés.¹³

A „terem” szónak jóval kevesebb jelentését találjuk szójegyzékeinkben. Két esetben az „aula”, egy-egyben a „sobam”, a „solium”, a „cadrans”, ill. a „thalamus” szó áll mellette. Ez utóbbiak között elsőként nyilván a magyar szoba szóval azonosították az ugyancsak magyar termet. A „solium” is lényegében a mai terem jelentésnek felel meg, a „solarium” szóból származik. A „cadrans” szóval feltehetően egy négyszögletű helyiségre akarnak utalni, míg a thalamust meg is magyarázza a szótár: „Therem, az ház, kyben legen meny(asszon)nyal hál el”.¹⁴ Az „aula” kivételével feltűnő módon egyetlen egy esetben sem egyeznek meg a „terem” szó jelentésével a „palota” más nyelvi megfelelői. Nem érdektelen annak megemlítése sem, hogy – most az „aula” értelmezését figyelmen kívül hagyva – a terem szó egyetlen jelentése sem utal önálló épületre, hanem csupán egyetlen helyiségre, pedig a helynevekből az ellenkező következtetést vonhattuk le. Így nem biztos, hogy az önálló épületet jelentő „palota” és „terem” szavak ugyanolyan házak voltak, hiszen egyedül az „aula” kifejezéssel fordították le mind a palotát, mind a termet.

Mielőtt az „aula”-val foglalkoznék szükséges visszatérni a „palota” jelentéseire. Említettem már, hogy a TESZ a középkori szójegyzékeket vette alapul. Nincs nehézség az első jelentéssel: „nagy díszes épület.” A második jelentésnél („udvar”, „tornác”) azonban a TESZ szerkesztői nyilván az aula és az atrium szavakból indultak ki. Ez utóbbi németül „vor-hoff” is lehetett, ami azonban nem csupán előudvart, hanem előcsarnokot is jelentett. Az „aula” értelmezését megint egyelőre figyelmen kívül hagyva az valóban nyilvánvaló, hogy a „palota” szó jelenthetett tornácot, illetve előcsarnokot is. A TESZ harmadik jelentését utoljára hagyva a negyedik, „Nyári lak”, nyilvánvaló a szójegyzékek „coenaculum” „Sommer Hauss” értelmezéséből ered. Csakhogy a latin szó eredetileg ebédlőt jelent, a Hauss szónak pedig helyiség jelentése is van, úgyhogy legfeljebb nyári ebédlővel lehetne a palotát azonosítani. (Vö. a szerzetesek nyári és téli refektóriumait.) Így a TESZ negyedik jelentése lényegében a harmadiknak, a teremnek felel meg. (A terem szó mai értelmére gondolok.) A középkori szójegyzékekből egyébként lehet bizonyos képet alkotni arról a terem típusról, amelyről itt szó van. Nyilvánvalóan több oszlopos teremre gondoltak. Bizonyos mértékben ezt támasztja alá a szerzetesi ebédlővel, a refektóriummal való azonosítás is, amelyet nem egy esetben oszlopok osztottak több hajóra. Így valószínűnek látszik, hogy a palota szót elsősorban olyan termekre alkalmazták, amelyek több hajóra osztódtak. (Kivételek természetesen lehetnek.) Talán itt kereshető a terem jelentésű középkori palota és terem szavak megkülönböztetése.

Mielőtt tovább haladhatnánk szükség a két legfontosabb latin jelentéssel, a palatiummal és az aulával foglalkoznunk. Arra nincs terünk, hogy a szavak római kori jelentésére is részletesen kitérjünk. Röviden csak annyit, hogy a palatium a római Palatiumon, középkori nevén Mons Palatinuson álló császári palotától vette fel a palota értelmet, ami aztán a frank kortól tovább terjedt.¹⁵ Így elsődleges jelentése ugyanaz, amit a magyar helyneveknél is tapasztaltunk: önálló épület, mégpedig valószínűleg díszes. Kérdéses azonban az, hogy a latin „palatium” szóval mit fejeztek ki a középkori magyarországi latinságban.

Nos, a legtöbb adatban, amely az Árpád-kortól kezdve fennmaradt „palatium” szóval egy épületet jelzett, találhatunk királyi, főpapi, vidéki földesuri, vagy városi polgári „palotákat” is. Felsorolásuk lehetetlen, legfeljebb arra utalók, hogy számos városban találunk „palatiumokat”, azaz palotákat, így pl. Budán¹⁶, Esztergomban¹⁷, Fehérvárott¹⁸, Győrött¹⁹, Kasán²⁰, Pécsen²¹, az erdélyi Radnán²², a zágrábi Gréchegyen²³, stb. Ezen kívül az egész országban elszórva találunk – olykor jelentéktelenebb nemesek birtokában is – „palatium”-nak nevezett földesuri lakhelyeket, nem egy esetben a Palota, vagy – palotája típusú nevet viselő helységeken.²⁴ Ezek lehetnek erősítve is, nem véletlen, hogy a bihari Derspalotája castrum volt²⁵, de egyáltalán nem volt az erősítés szabálya. Azt egyelőre sem az okleveles, sem a régészeti adatok nem engedik meg, hogy a palotának nevezett épületek alaptípusát meg tudjuk határozni, de ez valószínűleg nem is lesz lehetséges. Az oklevelekből úgy tűnik, hogy a vidéki paloták a szokásos nemesi udvarházakhoz hasonlítottak, a városiak pedig az ottani házakhoz. Az viszont igaz, hogy a városi palotákat nem egyszer ugyanúgy nevezték, mint a vidékieket, azaz birtokosukról. (V.ö. az esztergomi Szennye palotáját.)²⁶

Ezzel kapcsolatban rövid kitérőt kell tennem a budai Friss-palotáról. Első említése alapján ugyanolyan palotának nevezett épületnek látszik, mint az eddig említettek. Albert király 1439-ben a „Fryzcpalothaya”-nak nevezett házról beszél.²⁷ Ezzel az adattal az a baj, hogyha több adat nem említene a Frisspalotát, akkor mindenki egy bizonyos Frigyes („Frycz”) palotájának tartaná. Megvallom, nem tudom megmagyarázni, hogy a Budán élő királyi jegyző hogyan téveszthette el a kifejezést, hogyan írhatott birtokviszonyt. Ezt a vidéki, ismeretlen helynél elképzelhetnénk, hiszen lehetett félrehallás, de Budán nehezen. Ezt az ellentmondást tehát feloldani nem tudom, de ha csatlakozom az adatot a Frisspalotára alkalmazókhoz, akkor nyilvánvaló, hogy különálló épületnek kell tartanom. Csakhogy a Thuróczy-krónika Hunyadi László kivégzésével kapcsolatban „in oppositum atrii Friuspalotha denominati”-t említ.²⁸ Itt tehát előkerül a palota már említett második jelentése, amely elsősorban tornácot, előcsarnokot jelentett. Messzire vezetne most, ha a „tornác” magyar, ill. atrium latin szónak valamennyi középkori jelentését végig elemezném. Nos, az atriumot magyarul pitvarnak is fordították, a tornácot különben az erkély és felház szavakkal is szinonimnak tartották. (Láttuk, hogy a szláv nyelvekben a teremnek is voltak ilyen jelentései.)²⁹ A „felház” jelentésére az Erdélyi Szótörténeti Tárból kapunk adatokat: három értelemben ismeri. Jelenti a hátulsó házat, az emeleti szobát, valamint a kerti filagóriát.³⁰ Nem kívánok a Frisspalota kérdéshez hozzászólni, de kizárólag ezekből a szótörténeti adatokból minden esetre különálló épületre kell gondolnom, amelynek – az atrium szó alapján – erkélye, vagy tornáca nyílt a térre. Elvileg lehetséges azonban a királyi palotaegyüttes előcsarnokával való azonosítás is. Figyelembe kell azonban a palatium egyéb jelentéseit is venni.

A „palota” szó második jelentése, a mai értelemben vett terem ugyanis ugyancsak gyakran fordul elő az oklevelekben. A budai Várnegyed házainak emeleti nagy palatiumainak kérdését Gerevich László már 1950-ben tisztázta, így ezzel röviden végezhetek.³¹ Nyilvánvalóan nem volt ritka a gyakran festett emeleti palota, azaz terem. Talán nem lesz érdektelen, hogy a „palatium”-okkal együtt milyen helységeket említenek az oklevelek, ezek

ugyanis megkülönböztethetők a „palatium”-tól. Teljességre való törekvés nélkül: stuba magna, stuba, stubella, domus dormitoria cum camino, camera, ill. a latin palatiummal együtt magyar elnevezések: Nagh haz, Kemeseshaz, Naghzoba.³² Azaz a palatium különbözött mind a nagyháztól, mind a nagyszobától, viszont lehetett maga is kis helyiség, hiszen előfordul az oklevelekben a „palatium modicum” kifejezés is.³³ Végül előfordul olykor a galatum kifejezés is.³⁴

A mai értelemben teremnek fordítható palota, ill. palatium pontos formája a szótörténeti adatokból tehát nehezen határozható meg, ezért foglalkozni kell a talán legproblématiskus fordítással is, amikor mind a magyar palota, mind pedig terem szavakat a latin aula szóval adták vissza. Láttuk, hogy a TESZ az „aula” „udvar” jelentéséből kiindulva azonosította a „palota” szót az udvarral. Valóban, az aula legismertebb jelentése az udvar, viszont már az ókorban is használhatták csarnok, sőt épület jelentésben is. A szó középkori magyar jelentése, eltérése az ugyancsak udvart is jelentő curia szótól önálló tanulmányt, sőt talán inkább monográfiát érdemelne, hiszen igen lényeges igazgatás sőt alkotmány-, gazdaság-, település- és építészettörténeti problémákat vet fel az „aula” és a „curia” szavak jelentésének tisztázása.³⁵ Most a kérdés megoldására nem vállalkozhatunk, csupán az „aula” és a „palota”, ill. „terem” szavak egymáshoz fűződő viszonyához szeretnénk adalékkal szolgálni.

Kiindulópontként a gyöngyösi Szótártöredéket idézem. Ez a latin „aulicus” szó jelentését a következő módon magyarázza meg: „Aulici: qui sunt et seruiunt in aula regis: Az *kyrally palotayaba lako Iffyak: komornykok*.”³⁶ Nos, ebben az esetben az „aula” egyértelműen a palotát, mint lakóépületet jelenti, azaz a „palota” eredeti jelentését, és megegyezik az „aula” egyik ókori jelentésével is. Az „aula” épület jelentésére – érdekes módon akár a curia-nak is –³⁷ még számos adatot lehetne idézni.

Van azonban az „aula”-nak – ha az „udvar” jelentésétől el is tekintünk – egyéb jelentése is. Zsigmond 1412-ben „in aula magna Castri Budensis” állítja ki az Ulászló lengyel király, Vitold litván nagyherceg és Heinrich von Plauen német nagymester ügyében döntőbíráskodási oklevélét,³⁸ és ezt a helymegjelölést csak igen nehezen lehetne nem egy épületben levő helyiségre vonatkoztatni. Bizonyítja az „aula” szó „terem” jelentését a király által német nyelven kiállított „aulae familiaris” kinevezési oklevél is. Mátyás 1480-ban a nürnbergi Wilhelm Hallert felvette „unnsen koniglichen Sals besunder dienner” közé, és azokban a jogokban részesíti, amelyeket „unnsers koniglichen Sals dienner vnd Hoffgesinnd” élveznek.³⁹ Az „udvari speciális familiárisok” e szerint valóban a királyi palota – modern terem értelemben véve – familiárisai voltak. Legyen szabad még egy külföldi adatot is idézni. Gandersheimben 1428-ban és 1433-ban az apátnő lakosztályában egy „aula estivalis”-t említenek, amelyet 1582-ben Sommersaalnak neveznek. Ez különben az emeleten volt elhelyezve.⁴⁰

Az „aula” tehát – akár a palatium – nemcsak épületet, hanem termet is jelentett. Az „aula estivalis”-t különben azért idéztem, hiszen mint fent láttuk, a palatium-nak volt „coenaculum”, annak pedig „Sommer Hauss” jelnetése is. (Bár a „coenaculum” nem csupán „nyári palota” volt.) Itt térnék rá Gerevich László egyik, a Frisspalotával kapcsolatban idézett megfigyelésére.

Egybevetette ugyanis a Mátyás és Beatrix esküvőjével kapcsolatos leírásokat. Ezekből kiderül, hogy a pfalzi követ ugyanazt a budai helyiséget triclinium-nak, coenaculum-nak és palatium-nak nevezi, ami megerősíti szójegyzékeink coenaculum-palatium azonosítását. Hans Seybold ugyanazt a helyiséget Sal-nak nevezi, adatából az is kiderül, hogy a teremben oszlop is áll. Ez viszont a „palatium” és „aula” azonosítását is lehetővé teszi. Végül a szász követ „pallast”-ról beszél, amit Gerevich teljes joggal teremnek értelmez. Ezzel viszont a „Palast” szót, amelyet épületnek szoktunk fordítani latin és magyar megfelelőihez hasonlóan szintén értelmezhetünk teremnek.⁴¹

Tudatával vagyok annak, hogy sem a témát nem tudtam kimeríteni, sem pedig nem sikerült a kérdésmegoldását elvégezni. Szükséges lenne ugyanis a mai köznapi értelemben teremnek nevezett helyiség összes szinonimáit, és azok többi jelentését a teljes magyar forrásanyag felhasználásával elemezni, figyelembe venni a külföldi adatokat az ókortól a reneszánsz korig, kitérni a kifejezések más kutatási diszciplínák számára való jelentőségére, ami viszont minimálisan egy kandidátusi értekezés terjedelmét és színvonalát igényelné. Így tehát csak adalékokat tudtam nyújtani a kérdéshez.

Most, hogy az előadottakat összefoglalom, nem vagyok könnyű helyzetben. Kiderült ugyanis, hogy mind a palota, mind a terem mint magyar szavak elsődlegesen épületet jelentettek. Az azonban a terminológiai vizsgálatból nem derül ki, hogy mi volt ezeknek az épületeknek a jellemzője. Világos az is, hogy mindkét szónak volt egy szűkebb, épületen belüli helyiséget jelentő jelentése is. Itt vannak ugyan nyomok arra, hogy volt valami különbség a palota és terem mint helyiség között. Az előbbi talán elsődlegesen a több hajós helyiséget jelentette, míg a terem talán valamivel kevésbé fontosabb lehetett. (Gondolok arra, hogy a teremnek volt hálószoza, sőt szoba jelentése. A hálószoza másik jelentése a thalamus mellett viszont a domus dormitoria volt, amelyet pedig megkülönböztettek a palotától.) Az viszont kérdéses, hogy a palotának és teremnek a mai értelemben vett terem jelentése azért keletkezett-e, mert a palotában és teremben mint épületben volt ilyen helyiség, sőt ez volt rá a jellemző. Ez természetesen lehetséges, sőt talán valószínű is, de nézetem szerint egyelőre nem igazolható. Végül, volt a palotának még egy harmadik jelentése, az előcsarnok, tornác, pitvar, esetleg erkély. Itt megint felmerül a lehetősége annak, hogy a palotára, mint épületre volt ez jellemző, és így ment a pars pro toto elve alapján erre is rá a palota jelentés. Igazolni ezt sem lehet.

Bizonyítja a helyzetet, hogy a palota elsődleges latin megfelelője, a palatium – és a jelek szerint a német Palast is – hasonlóképp többértelmű szó volt. Azt viszont nem lehet igazolni, hogy a magyar terem szó fordítására felhasználták-e a palatium szót. Ezzel szemben a latin „aula” egyaránt jelenthetett palotát és termet, mégpedig mind az épületet, mind a helyiséget. A nehézséget fokozza, hogy az aula-nak egyéb jelentései voltak, mint ahogy a palota és terem szavakat más kifejezésekkel is fordíthatták latinra. Igaz, az esetek többségében a szöveg contextusa alapján lehetséges annak meghatározása, hogy mit értettek egy bizonyos kifejezés alatt, de ez sajnos nem minden esetben lehetséges.

Jegyzetek

1. MÉK 1078. – MTESZ III.k. 74-75.
2. MÉK 1972. 1360.
3. MTESZ III. 897-898.
4. Kiss 1988. II. 638.
5. Vö. Kiss 1988. II. 311., valamint: Csánki 1890-1913. I. 32. 619, 701., III. 214., Györffy 1987. II. 84. – Az 1555-ben ugyancsak Doboka megyei „Palotha” néven említett hely azonban a szöveg szerint nem önálló település, hanem Kide egyik dűlője lehetett. Jakó 1990. II. 5355. sz., Talán azonos ezzel az ugyancsak Kidén említett „Palothara Menew” helynév. U.o. 4221. sz. Vagy a megyebeli Palota falu vezető út melletti dűlőt, vagy egy kidei palotát jelenthette.
6. Györffy 1987. II. 187., Györffy 1987. III. 561., Csánki I. 1890-1913. I. 487, 705., II. 66., V.k. 898-899. stb.
7. Ákospalotája: Györffy 1987.II. 223-224., – Derspalotája castrum (1279): Györffy 1970. I. 650., – A Csanád megyei Palotát először Kelemenus palotaya-nak, majd Pangrach palataya-nak nevezték. A Csanád nembeli Kelemtől ugyanis fia, Pongrác örökölte. Györffy 1970. I. 866., – Orbászpallotájának is egy Orbász volt a tulajdonosa, u.o. 1970. I. 228-229. – Természetesen „palotája” utótagot nem csupán felneveknél, hanem épületeknél is alkalmaztak, v.ö. az esztergomi „Zenia palataia”-t: u.o. 1987. II. 254-255.
8. Bánknétereme és Pósanétereme: Csánki 1890-1913. I. 487. (Szatmár megye), – Bottereme: Györffy 1970. I. 353-354. (A Becsegergely nembeli Bot birtoka és lakóhelye volt.)
9. Ld. fenn, 7.j.
10. Ld. 8. j. Bottereme név alatt. Később már csak Teremhegy néven fordul elő: Csánki 1890-1913. II. 530.
11. Palotáshatvan: Csánki 1890-1913. I. 104., Teremesenyere: u.o. III. 50., – Kisteremes: CDS. II. 189. (Hamis oklevélben) – Palota–Bozsok: Csánki 1894. II. 475.
12. Teremfő: Györffy II. 108. – Teremtelek: Györffy 1970. I. 873. (Hívták azonban Teremaljának is.) V.ö. még Csánki 1890-1913. I. 780.
13. Berrár–Károly 1984. 561.
14. U.o. 692.
15. A római palatiumra: DKP. 421-424. – A középkorra ld. pl. Fuchs-Raab 1972.: 586-587.
16. A teljességre való törekvés nélkül: quosdam pallacium... cum fundo, cellario et porte introitu... ac omnibus utilitatibus suis et edificiiis, in eodem constructis”. 1314. RDS. I. 1181. sz. (Ez az adat evidensen mutatja a pallacium-nak egy mai értelemben lévő palotával való azonosságát.) Hasonló önálló épület értelemben levő budai palatiumok: pl. Pataki 1950.: 296. o. 93. j., 297. o. 104. j. (1495,1388.) stb.
17. V.ö. Györffy 1987. II. 250-269.
18. U.o. II. 380-381. (A vesztprémi püspök fehérvári palotája, stb.)
19. U.o. II. 597. stb.
20. ZsO. II./2. 5261. sz. (1407.)
21. Györffy 1970. I. 358. (A püspökség palotája említve.)
22. U.o. I. 563.
23. RA 1961. II/2-3. 3570. sz.
24. Csak néhány példa: CDS.I. 148, 217, 264, 310, 313-314, 320, 324, U.o.II. 24, 191, 230, 257., RDS.I. 991. sz. – Kumorovitz 1963.: 437, 438, 446. sz., ZO II. 308-309., ZsO II./2. 5364.sz. Az adatok 1214-től kezdődnek, igaz az 1214-es hamis. Ld. még a 7.j.-ben id. irodalmat.
25. Ld. fenn, 7.j. – Itt jegyzem meg, hogy az óbudai királyi várat Ágnes királyné 1301-ben „pallatii regalis de Veteri Buda” formában említi. BpTE I. 351. Kivizsgálandó lenne, hogy ez miért van.
26. Ld.fenn, 7.j.
27. BpTE III. 1226.sz.
28. J.de Thurocz 1985.: 279.
29. Berrár–Károly 1984.574, 708.
30. EMSZT III. 951.
31. Gerevich 1950.: 160-192. Megjegyzem, hogy Gerevich – összeszedvén a palatiumnak nevezett termekre vonatkozó adatokat – egy vári háztípust is palotának tekint.
32. Csak két példa: BpTE III. 607.sz. (1412.), Pataki 1950.: 288. 38.j. (1513)
33. U.o. 282. 4.j. (1481)
34. Streich 1984.: 276.
35. V.ö. Kubinyi 1990. 62-64.
36. Idézi: RMg 416.

37. Zsigmond király 1393-ban ezt írja: „nobis... Bude... in aula nostra regia unacum prelati, baronibus et asseclis nostris conver santibus”. Bp.TE III. 152. sz. A „Bude” helymegjelölés alapján nem fordulhat el a szűkebb palota = terem jelentés, így a királyi palota = épületre gondolhatott. – V.ö. még fenn, 35.j.
38. Bp.TE III.606.sz.
39. Kubinyi 1990. 125.o. 72.j.
40. Streich 1984. 318, 937.j.
41. Gerevich 1966.: 64-66.

Irodalom – Literatur

- Berrár I. – Károly S. 1984.: Régi Magyar Glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Budapest. 1984.
- BpTE I.: Budapest történetének okleveles emlékei I. (Szerk. Gárdonyi Albert) Budapest. 1936.
- BpTE III.: Budapest történetének okleveles emlékei III. (Összeállította Kumorovitz L. Bernát) Budapest. 1987.
- CDS: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I-II. ad edendum praeparavit Richard Marsina. Bratislava. 1987.
- Csánki D. 1890-1913.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I-III, V. Budapest.
- DKP: Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike IV. München 1979.
- EMSZT: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. I-III. (Szerk. Szabó T. Attila) Bukarest. 1975., 1978., 1982.
- Fuchs K. – Raab H. 1972.: dtv-Wörterbuch zur Geschichte II. München. 1972.
- Gerevich L. 1950.: Gótikus házak Budán In: Budapest Régiségei 15. Budapest.
- Gerevich L. 1966.: A budai vár feltárása. Budapest.
- Gyórfy Gy. 1970.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Budapest.
- Gyórfy Gy. 1987.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. II. Budapest.
- Jakó Zs. 1990.: A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289-1556). I-II. (A magyar Országos Levéltár Kiadványai II/17.) Budapest 1990.
- Kiss L. 1988.: Földrajzi nevek etimológiai szótára II. (negyedik, bővített és javított kiadás) Budapest 1988.
- Kubinyi A. 1990.: A Mátyás-kori államszervezet. Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. (Szerk. Rázsó Gyula és V. Molnár László) Budapest.
- Kumorovitz L.B. 1953.: Veszprémi regeszták (1301-1387) Budapest.
- MÉK: Magyar Értelmező Kéziszótár. Budapest 1972.
- MTESZ: A magyar nyelv történeti etimológiai szótára I-III. (F. szerk. Benkő Lóránd) Budapest 1967., 1970., 196.
- Pataki V. 1950: A budai vár középkori helyrajza. In: Budapest Régiségei 15.
- RA: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I-II. (Szerk. Szentpétery Imre és Borsa Iván) 1923., 1961. Budapest
- RDS: Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. I. ad edendum praeparavit Vincent Sedlák. Bratislava 1980.

- Streich G. 1984.:** Burg und Kirche während des deutschen Mittelalters. Untersuchungen zur Sakraltopographie von Pfalzen, Burgen und Herrensitzen. (Vorträge und Forschungen, Sonderband 29. Teil I.) Sigmaringen.
- Thurocz J.de, 1985.:** Chronica Hungarorum. I.Textus, edd. Elisabeth Galántai et Julius Kristó. Budapest.
- ZO:** Zala vármegeye története. Oklevéltár I-II. (Szerk. Nagy Imre, Vég-hely Dezső, Nagy Gyula) 1886., 1890. Budapest
- ZsO:** Zsigmondkori Oklevéltár I-II. (Összeállította Mályusz Elemér) 1958. Budapest

Kubinyi András
ELTE BTK
 1364 Budapest Pf.: 107.

„Palast“ und „Saal“

Es gibt noch immer viele Probleme, wenn man die Bedeutung der in den mittelalterlichen Quellen vorkommenden Wörter bestimmen will. Ich untersuche zwei ungarische Wörter: „palota“ und „terem“. Das erste bedeutet heute den Palast, das zweite den Saal. Interessanterweise gehörte zu den Bedeutungen des Wortes „palota“ auch der Saal. Dagegen konnte ein „terem“ auch ein Gebäude sein. Es scheint also, dass „palota“ und „terem“ in zweifacher Hinsicht Synonyme waren. Dagegen kann man aber doch Einwände machen. Beide ungarische Wörter kommen in den mittelalterlichen Wörterverzeichnisse, bzw. Glossare, wo die Bedeutung der ungarischen Wörter in fremden Sprachen, hauptsächlich im Latein angegeben sind, vor. „Palota“ wird hauptsächlich mit „palatium“, das ebenso einen Palast, wie einen Saal bedeuten konnte, übersetzt. In keinen der Wörterverzeichnisse ist aber „palatium“ als Äquivalent von „terem“ angegeben. Nur ein einziges lateinisches Wort konnte ebenso „palota“, wie „terem“ bedeuten, und das ist die „aula“. Tatsächlich kommt die „aula“ in der mittelalterlichen ungarischen Latinität ebenso als ein selbstständiges Gebäude, wie auch als ein Innenraum eines Gebäudes vor. „Palota“ und „terem“ scheinen also als Innenräume nich Synonyme, sondern nur verwandte Begriffe gewesen sein. Anscheinend war „palota“ (und „palatium“) ein mehrschiffiger Saal. Was war der Unterschied zwischen „palota“ („palatium“, „Palast“) und „terem“ als Gebäuden, können wir nur vermuten.

Kubinyi András

Magyarország déli határvárai a középkor végén

Magyarország törökkori végvárrendszeréről viszonylag sokat tudunk már. Mind a határdelem szervezete, mind maguk a végvárak már számos munkában váltak közismertté.¹ Sokkal kevésbé ismert azonban az a végvárrendszer, ami a Zsigmond- és Mátyás-kori reformok során jött létre. A katonai szervezetet ugyan már jól ismerjük,² de a végvárakat jóval kisebb mértékben. Pedig ennek nagy jelentősége lenne, hiszen egyre jobban felismerhető a Habsburg-kori határvédelmi szervezet hasonlósága a Mohácsot megelőző fél évszázadával.³ Ez logikussá tenné annak a feltételezését, hogy az 1541 utáni hevenyészett várépítési hullám során a már korábban bevált módszereket alkalmazták. Valóban, annak idején Takáts Sándor már azt tartotta, hogy az új erődítményeket magyar módszer alapján építették.⁴ Ma általában Pataki Vidor nézetei uralkodnak. Az egi vár ásatásai egykori kiváló vezetője ugyanis hazai és bécsi levéltári kutatásai alapján ki tudta mutatni, hogy az építkezéseknél külföldiek dolgoztak, így kétségbe vonta Takáts állításait.⁵

Magam adalékkal szeretnék szolgálni a késő-középkori határvárak kérdéséhez. Alapul egy várleltársorozatot veszek. 1489 őszén ugyanis Mátyás király leváltotta unokatestvérét, Geréb Mátyást a horvát-szlavón bánágról, utódjává viszont Egervári Lászlót nevezte ki, aki korábban egyszer már volt bán.⁶ Vagy a király, vagy az új bán úgy látszik fel kívánta mérni a végvárrendszer állapotát, és elrendelte az erősségek leltározását. Ez a felmérés egy szempontból eltér a szokásos várleltáraktól, ugyanis összeírja az elmúlt időszakban végzett építkezéseket is. Rajki Miklós kincstári tisztviselő⁷ négy castrumot és három castellumot leltározott. A leltárba a három utolsó bán: Egervári László, Magyar Balázs és Geréb Mátyás építkezéseit írta össze 1476 és 1489 között. Brinje castrumot Egervári egyik embere, Jovanovich Miklós vette át a korábbi várnagyoktól, és azok építkezéseit tüntette fel leltárában.⁹

Először a Rajki- és Jovanovich-féle, azonos szempontú leltárak építkezési adatait ismertetem, majd ezekből igyekszem következtetéseket levonni. Végül az erősségek fegyverzetét vetem össze más castrumokban és castellumokban, és pedig mind végvár céljait is ellátó, mind pedig az ellenségtől távol eső erődítményekben őrzött fegyverekkel. Erre azért van szükség, hogy megvizsgáljuk, lehet-e különbséget találni végvár és más vár között, továbbá nem járulhat-e a fegyverzet kérdése a castrum-castellum probléma megoldásához hozzá.

A Rajki Miklós által összeírt erődítmények zöme biztosan Corvin János birtoka volt: Lipovecet, Sztenicsnyákot, Jasztrebarszkat Frangepán Márton halála után kaphatta meg.¹⁰ A hercegé volt azonban Vivodina castellum is.¹¹ Bozsjako később a vránai perjelség tartozéka,¹² a horvátországi Mutnica Ilorbániai birtok volt. Az utóbbi kivételével valamennyi biztosan Zágráb megyéhez tartozott.

Következzenek az építkezések. Bozsjako castrumban Geréb Mátyás egy jó boronakonyhát és két, egymással összekötött boronapékséget emelt. A castrumban egy 20 lóra alkalmas nagy istállót is építtetett. Egervári László bizonyos házakat kezdett építtetni, amelyeket Magyar Balázs nem tudott befejezni, végül Geréb elvégeztette, alul öt, felül a tető alatt három ház van. (Azaz itt a domus helyiséget jelent, és egy egyemeletes ház épült nyolc

szobával.) Geréb a castrum előtti várost harmadrészben alapjaitól körülsáncoltatta sövényekkel, amelyeket párkánynak neveznek, és teljesen a város körül ellátta tetőkkel. Már Magyar Balázs megkezdte a munkát egyszerűen, sározás nélkül, de Geréb egészen befejezte. Geréb itt alapjaiból két kaput is emeltetett, feléjük pedig boronatornyokat építtetett. Ezenkívül a várost körülvevő párkányon négy bástyát emeltetett alapjaitól, és be is fedte őket. A malmot is ellátta hozzávalókkal.

Geréb Jasztrebarszka város mellett alapjaitól kezdve egy új castellumot építtetett egy kapuval és a kapu felett egy borona toronnyal. Belül három felső és két alsó, pincéül alkalmazható „házat”, azaz öthelyiséges épületet, továbbá egy jó boronakonyhát, egy sütőházat és egy pincéül és gabonaraktárként használható házat emeltetett. Ezen felül széles, bővízü árokka és latorkerttel is körülvette a castellumot. Itt jegyzem meg, hogy 1502-ben Jasztrebarszka polgárai a királynál tiltakoznak az ellen, hogy Corvin János lebontotta a fa castellumot, és helyette egy polgár telkén újat építtetett.¹³ 1524-ben viszont már Erdődy Péter birtokában castrum.¹⁴ Azaz Corvin nyilván várral akarta a castellumot felváltani.

Visszatérve a Rajki-leltárhoz: Lipovecen két erősség állt, egy castrum és egy castellum. Mivel várnagyuk azonos volt, a leltár közös a két erődítésnél. Itt szinte nem volt építkezés. A szorgalmas építtető Geréb csupán a castellum előtt emeltetett egy nagy lóistállót.

Vivodina castellumban viszont csak Geréb építkezett, és nem is keveset. A castellum kapuja fölé egy kis kemencével (caminus) ellátott boronaház került. A castellum folyosója fölé egy sövénybástyát emeltetett, amelyet most konyhának használnak. Készült boronából egy szoba, továbbá deszkából a folyosó fölé egy kis kamra. A castellumon belül sövényből nyolc ló számára istállót csináltatott, kívül pedig sütőházat boronából sövény pitvarral, végül elkészült két latorkert egy sövény bástyával.

Sztenicsnyák castrumban ugyancsak egyedül Geréb építkezett. Készült egy új boronakonyha. A várfal folyosóján levő kőbástyára egy ház került nyári ebédlő céljára. A castrumon kívül levő kőkapura tetővel ellátott faház épült. Geréb a castrumon kívül levő forrást is kőfallyal vette körül. A castrum tartozékának számító erdőben egy három egymásba nyíló „házból” álló házat készíttetett, valamint ugyanoda két istállót, továbbá a castrum alá két majorsági házat (domos alloiales).

Mutnica castrumban Geréb egy szobát és vele egybeépült kemencés (caminosus) házat készíttetett fából. A castrum egész területét, azaz folyosóját újra fedette. A folyosóra két erkélyt (herkel) készíttetett. Körülvette továbbá az egész castrumot párkánnyal sározás és tetőzet nélkül, hasonlóképpen a castrum előtti várost egyszerű párkánnyal sározás és tetőzet nélkül.¹⁵

Jovanovich Brinje castrumban elődei következő építkezéseit sorolta fel. Befedtek egy tornyot, házakat, a nagypalotákat egy negyedrészt nélkül. Készült alapjaitól egy ciszterna, egy új malom. Deszkával fedték a castrum körüli sövényt (sepes). A város körüli sövény viszont kissé megromlott.¹⁶

Az nyilvánvaló, hogy Mátyás unokatestvére, Geréb Mátyás hatévi bánága alatt jelentős építkezéseket hajtott végre, úgyhogy ez a két testvérehez képest szintelenebbnek látszó úr a jelek szerint legalább olyan jó szervező, alkalmas vezető volt, mint bátyja, a későbbi nádor, vagy unokatestvére, a király. A baj az, hogy a leltár szövege nem minden esetben világos. Nem tudjuk ugyanis pontosan, hogy az egyes szavak pontosan mit jelölnek. Egy-két példa. Mindkét leltár az erődítményt körülvevő sáncre a circuitus kifejezést használja, azt azonban a legtöbb esetben egy „vulgo” szó beszűrésével a magyar folyosó szóval értelmezi, magam is annak neveztem. Így egyáltalán nem biztos, hogy a folyosó mai magyar jelentését értették mindig alatta, hanem csak a fal, vagy sánc folyását. Ahol a szöveg értelmezésénél a sövény

szót használtam, ott a latinban a „sepes” szó áll, ami középkori szójegyzékeink és az Oklevél-szótár szerint valóban sövényt jelent.¹⁷

Külön probléma, hogy mit értünk a „bástya” szó alatt. Mint ismeretes, a bástya legkorábban 1475 táján adatolt Magyarországon mai értelemben.¹⁸ Szerepel azonban a szó korábbi forrásainkban is, mégpedig szótári adataink szerint az erődítmény (*locus munitus, castellum, munimentum*) szinonimájaként.¹⁹ A 16. században aztán elterjed a szójegyzékek és más adatok alapján a mai értelemben vett jelentése²⁰, viszont találunk kastély vagy vártorony, sőt partvédő töltés értelmezést is.²¹ Az nyilvánvaló, hogy az önálló erődítmény, azaz a *castellum* szinonimája nem érvényes a végvári leltárokban említett bástyákra, viszont a „torony” jelentés nem zárható ki. Ez ellen szól ugyan, hogy ugyanott *turris*-t, azaz tornyot is említenek, különös azonban, a Vivodinánál a bástyát *supra circuitum*, azaz a folyosó fölé építették. Más, korabeli bástyaadatok is hasonlóan nehezen értelmezhetők. Litva *castrum* 1476-os felosztásában ugyan szerepel egy a *castrum* oldalán levő bástya (*in latere eiusdem castris habitam*), viszont bástyában van a sütő szoba, és ugyancsak bástyában tartózkodik a kovács. Ugyanez a felosztás azonban tornyot is említ.²² Magam azért hajlok arra, hogy a bástya alatt nem a szokásos tornyot, hanem a későbbi bástyáknak valami előképét keressem.

Függetlenül a mégiscsak bizonytalan jelentésű bástyáktól az nyilvánvaló, hogy az első sorban Geréb Mátyás alatti építkezések tökéletesen megfelelnek a 16. századi „hevenyészett” erődítéseknek. Megvan a latorkert, a párkány pedig teljesen nyilvánvaló, hogy a palánknak felel meg, sőt a lesározott, tetőzettel ellátott párkány nem más, mint a röttpalánk.²³ Ez pedig Takáts Sándor koncepcióját látszik igazolni: legalábbis Mátyás uralkodása végén a végvárakban ugyanúgy erődítettek, mint hatvan évvel később az ország közepén. Azt természetesen nem tudjuk, hogy nem dolgoztak-e ezeknél az erődítéseknel külföldiek is, viszont, ha arra a számos adatra gondolunk, amelyek Mátyás végvárépítkezésre maradtak fenn, ahol pedig föld-fa várakról, a munkára kirendelt földművesekről hallunk²⁴, ez nem látszik nagyon valószínűnek. Amennyiben pedig a bástyák alatt a 16. századi jelentést is kereshetjük, ami pedig valószínű, akkor nyugodtan előrehozhatjuk a 16. század közepi végvárépítkezéseket majd egy évszázaddal.

A Geréb Mátyás leváltása után elkészült várleltárak azonban a *castrum* és *castellum* vitás problematikájához is közelebb vezethetnek. Az öt *castrum* közül ugyan csak Sztenicsnyákról tudjuk meg, hogy kőből épült, viszont többségüket „párkánnyal” is körülvették, azaz a középkorias *castrum*ot (és gyakran a mellette fekvő várost) kívülről a modernebb, bár csak föld-fa palánkkal, egyes esetekben bástyákkal is övezték. A *castellum*ok közül Jasztrebarszka a döntő fontosságú, hiszen ezt teljesen új erődként emelték. Bár külön nem említi a párkányt, a szöveg értelméből ezzel kell számolnunk. E szerint egy kapuja volt boronatoronnyal, belül egy öthelyiséges ház, ezen felül néhány gazdasági jellegű épület állott. Az egészet vizesárok, ezt pedig latorkert vette körül. A jelek szerint a *castellum*ot a polgárookra bízta Geréb, ugyanis tárgyi anyag nem fordul elő a leltárban, és nyilván ezért tiltakoztak 12 év múlva a jasztrebarszakaiak, hogy Corvin János lerontotta, és újat építtetett, ami később már földesúri *castrum*ként uralkodott a IV. Bélától kapott privilégiumokat élvező városon.²⁵

Feltűnően hasonlít a jasztrabarszakai *castellum* a szintén szlavóniai, Körös megyei Kustyeróci *fortalitiu*mhoz, ahol ugyan a lakó- és gazdasági célt szolgáló épületek nagyobbak voltak. Kustyerócot párkánynak nevezett sánc (*vallum*) vette körül, itt egy kapu állt, felette toronnyal, mint Jasztrebarszán.²⁶ A különbség csak az, hogy ez utóbbi földesúri birtokközpont, a másik pedig egy város védelméül szolgáló erődítmény, végvár volt.

A *castellum*ok osztályozását már elvégezte Koppány Tibor, aki maga is utalt ezeknek a fa erődítéseknek a határvédelemben játszott szerepére.²⁷ Nyilvánvaló, hogy ez a palánkkal

ővezett, kaputoronnyal ellátott, belül lakóépületeket tartalmazó castellum-típus, amely fortalitium néven is előfordulhat, nem az egyetlen, mint ahogy ez az előző példa alapján megtalálható végvárként és birtokközpontként is. A kettő természetesen összefügghet egymással, ahogy erre egy ugyancsak szlavóniai példa utal. 1477-ben Mátyás utólag hozzájárult ahhoz, hogy a gyakori török támadások miatt Konzski Péter fiai Varasd megyei Szelánc-Szentdomokos birtokukon „castellum ligneum cum sepibus, fossis et propugnaculis”, építettek, sőt az említett „castellum seu fortalitium” jobb erődítését (eiudem in melius fortificationem et preparationem) is megengedi.²⁸ E szerint a castellum fából készült és sáncokkal, árkokkal és bástyákkal volt ellátva.²⁹

Az említettek – valószínűleg beleértve Szelánc-Szentdomokost is – nem voltak az egyetlen végvár castellum-típus képviselői. Ebből a szempontból tanulságos a Szávától északra fekvő Körös megyei Fejérkő várának 1521-es leltára. A felsorolás nyolc nagy ágyúval (ingenia) kezdődik, követi 42 szakállas puska, majd kilenc szakállas puska a Száva folyóban levő castellumokban („in castellis in fluvio Zawe habitis”). A leltár tovább nem tér ki a castellumokra, számokat sem adja meg. Talán a részeire bontva szállítható, vagy várostromoknál használt castellumok³⁰ lehettek hasonlóak a Fejérkőtől délre, a Szávában (?) levőkhöz. Nem valószínű ugyanis, hogy akár a jasztrebarszkaival is össze lennének vethetők. Bár nem tudjuk, hogy hány erődítményről van szó, kilenc szakállas puska két castellum számára is kevésnek tűnik. Ilyen lehetett a lipoveci castellum is.

Ebből támadt az az ötletem, hogy talán a lőfegyverrel való ellátottság is felhasználható a castrum-castellum probléma megoldásánál. Előljáróban is meg kell azonban mondanom, hogy egyértelmű válasz nem adható, bár valami tendencia mégis kimutatható. Más nehézség abból ered, hogy nem minden esetben lehet egyértelműen castrumnak, vagy castellumnak nevezni egy erődítményt. Végül 13 erődítmény leltárát hasonlítottam össze, közülük tíz biztosan castrum, a más említett Vivodina biztosan castellum. A Vas megyei Egervára azonban 1490-ben még castellum³¹, fegyverzete viszont igen gazdag. Az ellenkező a helyzet a Körös megyei Tapalóccal, amely a 15. század első felében castrum-ként fordul elő az oklevelekben³², 1491-ben azonban, amikor leltára elkészült, már castellum.³³ A valóságban azonban Egervárát ekkor már castrumnak tekinthetjük, ahogy később annak is nevezik³⁴, Tapalóc biztosan castellum.

Lőfegyverek leltárát említettem. Ezek közül két csoportot hasonlítottam össze, a szakállas puskánál nagyobb löveket, azaz az ágyúk különböző fajtáit.³⁵ Ezek között azonban nem tettem megkülönböztetést. A másik csoport a szakállas puska. Itt nem vettem figyelembe a félszakállasokat (Vivodinában hat, Sztenicsnyákon egy), valamint a prágai puskákat. (Fejérkő castrumban hármat írtak össze.)³⁶ Végül az ágyúk és szakállas puskák egyesített tűzerje meghatározásához egy ágyút a szakállasoknál négyszer erősebbnek véve készítettem el egy számítást.

Az ágyúk esetében valószínűleg Jajca áll az élen. Azért használom a „valószínűleg” kifejezést, mert a fontos boszniai végvár a következő mondattal kezdődik ugyan: „Item primo bombardas magnas, que vulgo sic dicuntur falthewre pathantiu” mondattal kezdődik, utána azonban négy féloffnica és három féltarack következik.³⁷ Nyilvánvaló, hogy kimaradt a faltörő pattantyúk száma. Így a jajcai ágyúk pontos mennyisége nem állapítható meg. Őt követi Velike castrum 1491-es leltára.³⁸ A Körös megyei erődítmény a Száva közelében fekszik, így végvár szerepet is betöltött. 14 ágyút találtak itt. A már említett Vas megyei Egervára castellumban azonban 1490-ben alig kevesebbet, 11 ágyút írtak össze.³⁹ Követi a horvátországi Brinje végvár⁴⁰, amelyről már beszéltünk kilenc ágyúval, majd Sztenicsnyák nyolccal. 1507-ben írták össze a Verőce megyei Verőcecastrum ingóságait. Ezt nem tarthat-

juk végvárnak, ágyúí száma éppugy nyolc, mint az előbbié, és a végvárként is fontos Fejérvő castrumé (1521).⁴¹ A Veszprém megyei Somló castrumban 1498-ban négy ágyút találtak.⁴² A sorozat végén két végvárat: Mutnica castrumot és Vivodina castellumot találjuk egy-egy ágyúval. Feltűnő, hogy Bozsjako és Lipovec végvárakban nem volt ágyú, mintahogy Tapalóc castrumban sem.

A szakállas puskák esetében az eltört, javítás alatti fegyvereket is ideszámítottam. (Jajcában 179(!) ilyen fegyver volt.) Az élén Jajca áll 231 darabbal. Követi Egervára (!) 57-el, majd Velike következik 45, Verőce és Fejérvő 42–42 szakállással. Most azonban az ágyú nélküli Tapalóc jön: 1491-ben 40 szakállas puska volt itt.⁴³ Somlón 28, Sztenicsnyákon 20, Brinyén 11, Bozsjákön 9, Lipovecen 8, Mutnicán és Vivodina castellumban 5–5 szakállast írtak össze. Már ez az összeállítás is mutatja, hogy ágyút nagyobb számban – ha Egervárát is ideszámítjuk – a castrumokban tartottak.

Ha fenti képzletbeli tüzérszámítás alapján egy ágyú tüzerejét összehasonlítás miatt a szakállások négyeszeresének vesszük, akkor a sorrend így alakul. Az élén áll Jajca, ahol a faltörő pattantyúk ismeretlen száma miatt azonban nem tudunk összeget adni. Követi Velike 101, Egervára ugyancsak 101, Fejérvő és Verőce 74–74, Sztenicsnyák 52, Brinje 47, Somló 44, Tapalóc 40, Bozsják, Mutnica és Vivodina 9–9, Lipovec 8 szakállas puskára átszámított löveggel.

Ez talán még plasztikusabban mutatja, hogy a castellumokban a tüzérvő kisebb volt a castrumokénál, bár vannak végvárként is használt castrumok, amelyek tüzereje még gyengébb. Világos az is, hogy a tüzérvő szempontjából nincs lényeges különbség a végvár és az ország belsejében fekvő castrum között, természetesen a fontos védelmi központ Jajcát nem számítva. Ez az ország más részeire is áll. A Hont megyei Litva castrum 1476-os felosztásában pl. együttvéve 74 ágyút és puskát írtak össze, amit csak azért nem vehettem figyelembe, mert a puska alatt a szakálláson kívül a kézi puskát is érthették.⁴⁴ Egyébként egy kivétellel a szakállások száma meghaladta a várakban a kézipuskákat, csak Somlóban állt 32 kézi puska 28 szakállással szemben.⁴⁵ A litvai példa tehát megerősíti azt, amit a tüzérvőről mondtam.

Ez pedig azt jelenti, hogy nem a végvárjelleg határozta meg az egy castrumban található lövegek számát. Önként adódik egy másik magyarázat: a földesúri rezidencia kérdés a fontos. (Természetesen a végvárrendszer egyik központját alkotó Jajca kivételével.) Velike és Egervára egyaránt az Egervári család rezidenciájának számított, az előbbit László bán nyilván bántája idején használta. Fejérvő először Branković Vuk despota, majd Beriszló Ferenc rezidenciája volt. Verőce az Alsólendvai Bánfiak, Sztenicsnyák Frangepán Márton székhelye volt 1479-es haláláig, Brinje pedig egy másik Frangepán ágé. Litva névadó vára volt Litvai Horváth Damján szlavón bánnak.⁴⁶ Érdekes módon ezt támasztják alá a kápolnákról szóló adatok is.

Bár a várkápolnának nem volt döntő jelentősége a rezidenciajelleg bizonyítására, megléte alátámaszthatja azt.⁴⁷ Nos, leltáraink alapján kápolna és annak berendezése a következő erődítményekben állt: Egervára, Fejérvő, Verőce, Sztenicsnyák és Brinje, azaz Velike kivételével a rezidenciákban, ahol pedig legnagyobb volt a tüzérvő. Tapalóc castellum leltára gazdagságával pontosan mutatja, hogy a Szerdahelyi Dersfiek egyik rezidenciája volt⁴⁸, bizonyára ezzel magyarázható, hogy noha ágyúval nem rendelkezett, igen sok, 40 szakállas puskát írtak itt össze.

Azaz – amennyiben viszonylag kevés adat alapján szabad általánosítani – úgy tűnik, hogy nem elsősorban a végvári jelleg, a katonai szükséglet határozta meg az erődítmények tüzfegyverrel való ellátottságát, hanem a földesúri időleges, vagy állandó rezidenciajelleg. Itt azonban jelentős különbség van a rezidencia-castrumok és castellumok között. A harmadik

földesúri lakóhelytípus, a curia nobilitaris esetében még nagyobb a különbség. Az általam ismert középkor végi curia-leltárak közül egyben sem találtam lőfegyvert, noha aranyozott kard, lovagi páncélzat előfordult.⁴⁹ Úgy látszik tehát, hogy a fegyverzet és az épületkategoría között is van különbség, fontosabb azonban a rezidencia-jelleg.

Még csak egy kérdésre kell röviden válaszolnom, miért nincs lényeges különbség a határvédelmi célokat is szolgáló, és az ország belsejében levő castrumok lőfegyverrel való ellátottsága között. A leltárak a lőszereket is összeírták, amelyekből a valami tartóeszközhöz, pl. hordóhoz viszonyított mennyiségű puskapor nem határozható meg. Ott azonban, ahol a golyókat megszámozták, már van lehetőségünk összehasonlítást alkalmazni. E szerint az egy lőfegyverre eső legnagyobb mennyiségű golyót a tapalóci kastélyban találunk: 40 szakállas és 16 kézi puskára esik 4000 golyó, egy fegyverre tehát átlag 71,5. A végvárok között a csak gyengén felfegyverzett Lipovecen találunk viszonylag sok golyót: 8 szakállas és 2 kézipuskához 600 darabot, egyhez tehát 60 golyót. Ez ugyan magasabb a Mátyás-kori magyar normánál (ahol egy lőfegyverhez tíztől huszonöt golyót számítottak)⁵⁰, de alacsonyabb volt az osztráknál, ahol a jelek szerint száz golyó volt a norma.⁵¹ A baj csak az, hogy száz golyó esetében sem lehetett volna egy várat tíz napnál hosszabb ideig megvédeni! Végváraink tehát, akár csak az ország belső részében levő erődítmények, nem voltak hosszas ostromra berendezve. Az előbbieket feladata egy hirtelen támadás megállítása volt addig, amíg a hátsországból nem jön a felmentés. Így tehát nem volt értelme annak, hogy egy belső erődítménynél jobb ellátást kapjanak. Ez a rendszer addig, amíg a Mátyás által felállított szisztéma érvényesült, meg is felelt a szükségleteknek, 1521 és 1526 között azonban katasztrofális hatást gyakorolt.

JEGYZETEK

1. Vö. pl. *Studia Agriensia* 3. 1983., *Studia Agriensia* 5. 1985.
2. Szakály 1986. 11–57.: Rázsó 1990. 149–200.
3. Ezt a Mohács előtti rendszer és a későbbi összehasonlítása világosan bizonyítja. Az előbbire ld. az előző j.-t és Kubinyi 1978. 194–203.
4. Vö. Takáts 1907. 726–741, 815–837.
5. Pataki 1931. 99–110.
6. Geréb utoljára 1489. október 22-én mutatható ki bánként: Dl. 260393. – Egervári november 21-én először: Fügedi 1970. 113.
7. Kubinyi 1957. 37. 17. j.
8. Dl. 26235. Keltezetlen, de közvetlenül Geréb leváltása után keletkezett. A bánok szolgálati idejére: Fügedi 1970. 111, 113.
9. Szendrei 1888. 495–499. (Hibás fordítással.)
10. Ezek pl. 1464-ben is Frangepán Márton birtokában voltak, Dl. 33990. Ld. még Engel 1971.
11. Dl. 19657. Az előbbi hárommal együtt a farkashidai egyezményben.
12. Margalits 1900. I. 633–660. Eredetileg templomos birtok volt. Úgy látszik azonban, hogy Podjebrád Viktorin kezére került 1485-ben és utána nyilván Corvinéba. U.o. 1902.II. 723. – Mutnica a Jagelló-korban a Korbáviai grófoké: U.o. II. 715–720.
13. Stipišić – Šamsalović 1961. 3632. sz.
14. Dl. 104431.
15. A fenn, a 8. j.-ben idézett leltár alapján.
16. Ld. fenn, 9.j.
17. Berrár–Károly 1984. 619., Szamota 1902–1906. 860–861.
18. Szamota–Zolnai 1902–1906. 54. Ezt emeli ki Balogh 1966. 258. 2. j.
19. LLMAH 1989. I. 3. füzet, 326.
20. Berrár – Károly 1984. 104.
21. EMSZT 1975. 600–601.
22. Borsa 1990. 411. sz. (141–142.)
23. Ld. ezekre: Gerő 1955. 343–344.; Gerő 1975. 337.
24. Balogh 1966. I. 157, 205. 255–259. Össze vannak szedve az adatok.
25. RA I. 1136. sz.
26. Borsa 1990. 411. sz. (147.)
27. Koppány 1974. 287–291.
28. Df. 231672.
29. Dl. 47440.
30. V.ö. Koppány 1974. 288.
31. Nagy 1965. 192–306., Degré–Gergelyffy – Valter 1965. 11–19.
32. Engel 1977. 162.
33. A Dersfiek 1503-ban sorolják fel, hogy amikor Ernuszt János 1491-ben elfoglalta tőlük a kastélyt, mit vettek el. A szövegezésből nyilvánvaló, hogy egyszerűen bemásoltak egy várléltárt. Dl. 21225. Az oklevélre E. Kovács Péter tanítványom volt szíves felhívni a figyelmet.
34. Ld. fenn, 31. j.
35. Az ügyfajtákra legutóbb: Zarnóczki 1990. 59–64.
36. Ld. az érintett leltárakat.
37. Thallóczy – Horváth 1915.
38. Szendrei 1891. 551–555.
39. Dl. 236048.
40. Ld. fenn, 9. j.
41. Verőce: Dl. 36987. – Fejérváry ld. fenn, 29. j.
42. Giay 1901. 107–111.
43. Ld. fenn, az egyes várak alatt.
44. Borsa 1990. II. 142.
45. Ld. fenn, 42. j.
46. A rezidencia-problémára: Kubinyi 1990. I. (Wernery Paravicini – Hans Patze: Fürstliche Residenzen im spätmittelalterlichen Europa.), Brinjere Engel Pál barátom figyelmeztetett.
47. Mályusz 1984. 265. Tapalócra ld. még: Csánki 1893. 17–18.
48. Ld. a kápolna-leltárakat a fenn ismertetett várléltárokon belül.

49. DI. 36326, 47433, 82259, 95177, 104647., Ld. rájuk: Kubinyi: Az anyagi kultúra magyarországi kutatásának problémái, Aetas (sajtó alatt.)
50. Kubinyi 1990. 2. 71.
51. Thallóczy – Hodinka 1903. 348–349. (1524.)

Irodalom – Literatur

- Balogh J. 1966.: A művészet Mátyás király udvarában. I–II. Budapest. 1966.
- Berrár J. – Károly S. 1984.: Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Budapest. 1984.
- Borsa I. 1990.: A Balassa család levéltára 1193–1526. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II/18.) Budapest. 1990.
- Csánki D. 1893.: Körösmegye a XV. században. Budapest.
- Degré A.–Gergelyffy A.–Valter I. 1965.: Az egervári vár története. Zalaegerszeg.
- DI: Országos Levéltár Mohács előtti gyűjtemény.
- EMSZT: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár.I–III. (Szerk.: Szabó T. Attila) Bukarest. 1975, 1978, 1982.
- Engel P. 1971.: A magyar világi nagybirtok megoszlása a 15. században. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei. 5.
- Engel P. 1977.: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437). In: Értekezések a történeti tudományok köréből. 83. Budapest.
- Fügedi E. 1970.: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Budapest.
- Geró L. 1955.: Magyarországi várépítészet. Budapest.
- Geró L. 1975.: Várépítészetünk. Budapest. (Szerk.: Geró László.)
- Giay K. 1901.: Somlyó várának 1498. márczius 12-én kelt leltári töredéke. Történelmi Tár, Új folyam 2.
- Koppány T. 1974.: A castellumtól a kastélyig. Művészettörténeti Értesítő. Budapest. 1974.
- Kubinyi A. 1957.: A kincstári személyzet a XV. század második felében. Tanulmányok Budapest múltjából. 12.
- Kubinyi A. 1978.: A Szávaszentdemeter-Nagyolaszi győzelem 1523-ban. Adatok Mohács előtörténetéhez. Hadtörténeti Közlemények Új folyam. 25. Budapest.
- Kubinyi, A. 1990. 1.: Residenz- und Herrschaftsbildng in Ungarn in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts und am Beginn des 16. Jahrhunderts. Vorträge und Forschungen. XXXVI. Sigmaringen.
- Kubinyi A. 1990. 2.: Mozgósítási és hadseregellátási problémák Mátyás alatt. Hadtörténeti Közlemények. 103. Budapest.
- Kubinyi A.: Az anyagi kultúra magyarországi kutatásának problémái. Aetes sajtó alatt.
- LLMAH: Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae. (A Magyarországi Középkori Latinság Szótára.) I. 3. füzet. Budapest. 1975.

- Mályusz E. 1984.: Zsigmond király uralma Magyarországon. Budapest.
- Margalits E. 1900.: Horvát történelmi repertórium. I–II.
- Nagy E. 1965.: Az egervári vár építéstörténete. Archaeológiai Értesítő. 92. Budapest.
- Pataki V. 1931.: A XVI. századi várépítés Magyarországon. In: A Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve.
- RA: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II. (Szerk. Szentpétery Imre és Borsa Iván) Budapest. 1923, 1961.
- Rázsó Gy. 1990.: Hunyadi Mátyás török politikája. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. (Szerk. Rázsó Gyula és V. Molnár László.) Budapest.
- Stipišić, J.–Šamšalović, M. 1961.: Isprave u arhivu Jugoslavenske Akademije. Zbornik Historijskog Instituta Jugoslavenske Akademije. 4.
- Studia Agriensia 3. 1983.: Magyarországi végvárak a XVI–XVII. században. (Tanulmányok.) Eger.
- Studia Agriensia 5. 1985.: Magyar és török végvárak (1663–1684). Eger.
- Szamota I.–Zolnay Gy. 1902–1906.: Magyar oklevél-szótár. Budapest.
- Szakály F. 1986.: A török-magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. (Szerk. Buzsás Lajos és Szakály Ferenc.) Budapest.
- Szendrei J. 1888.: Hadtörténelmi okmánytár, Hadtörténelmi Közlemények. 1.
- Szendrei J. 1891.: A velikai vár felszerelésének jegyzéke 1491. március 9. Hadtörténelmi Közlemények. 4.
- Takács S. 1907.: Műveltségtörténelmi Közlemények. VI. A magyar vár. Századok. 41. Budapest.
- Thallóczy L.–Hodinka A. 1903.: A horvát véghelyek oklevéltára 1490–1527. (Magyarország mellék-tartományainak oklevéltára. I. In: Mon. Hung. Hist. I./31. k.) Budapest.
- Thallóczy L.–Horváth S. 1915.: Jajcza (bánság, vár és város) története 1450–1527. (In: Mon. Hung. Hist. I. 40. k.) Budapest.
- Zarnóczki A. 1990.: Fegyverzet, katonai felszerelés, hadsereg Magyarországon Hunyadi Mátyás korában. Hadtörténelmi Közlemények. 103. Budapest.

Kubinyi András
 ELTE BTK
 1364 Budapest, Pf. 107.

Die südlichen Grenzfestungen Ungarns am Ende des Mittelalters

Wegen der Türkengefahr begann in den 20-er Jahren des 15. Jahrhunderts König Sigismund mit der Errichtung einer Grenzburgenlinie im Süden des Landes, die dann vom König Matthias Corvinus in den 70-er Jahren beendet wurde. Diese Festungen schützten das Land bis 1526. Es ist nicht allgemein bekannt, dass die Organisation der Grenzverteidigung Ungarns von 1541 bis 1686 nach dem Muster des Sigismundo-corvinischen Grenzsystems aufgebaut wurde.

Die frühe ungarische Geschichtsschreibung nahm an, dass die nach 1541 in den früheren mittleren Teilen des Landes errichteten neuen Grenzfestungen, bei denen man meist Konstruktionen von Balken und Erdschanzen verwendete, die ältere ungarische Tradition weiterführten. In den 30-er Jahren hat dann der verdiente Archäologe und Burgenforscher Vidor Pataki aufgrund archivalischer Quellen eine andere These aufgestellt: diese Befestigungsarbeiten wurden von italienischen Ingenieuren geleitet. Tatsächlich kann man da Bastionen nach italienischem Muster finden.

Vom Ende des Mittelalters sind zwar mehr als ein Dutzend von Burginventaren erhalten geblieben, die meisten von ihnen geben uns aber keine Möglichkeit, die Bauweise der Grenzfestungen zu bestimmen. Glücklicherweise hat aber um 1489–1490 ein Beamter des Schatzamtes, Miklós Rajki, bei der Inventarisierung mehrerer Grenzfestungen nicht nur das eigentliche Inventar aufgenommen, sondern auch die Befestigungsarbeiten der drei letzten Bane von Kroatien und Slawonien, László Egervári, Balázs Magyar und Mátyás Geréb (1476–1489) aufgezählt. Es wurden drei Burgen (castrum) und vier castella inventarisiert. Da aber in Lipovec zwei Festungen, ein castrum und ein castellum gegeben hat, die von einem einzigen Burgrafen verwaltet wurden, inventarisierte Rajki beide Festungen zusammen. Neben der Stadt Jastrebarska liess der Banus Geréb ein neues castellum bauen, da sind nur die Bauten angeführt. Die dort befindlichen Sachen gehörten wahrscheinlich den Bürgern, denn die Stadt erhob 1502 dagegen Einspruch, dass der damalige Banus, Herzog Johannes Corvinus das hölzerne castellum abbrechen liess und anderswo ein neues baute. Dieses wurde später ein castrum.

Nur in Lipovec gab es keine Befestigungsarbeit. Da liess Geréb nur vor dem castellum einen grossen Pferdestall bauen. Sonst haben die Bane – und besonders der Vetter des Königs, Geréb – überall neue Befestigungen bauen lassen. Es gab eigentlich keinen Unterschied zwischen den Burgen und den castella. Es gab nur Holz-Erde-Planken, Balkenkonstruktionen und man kann alle Typen dieser Befestigungen, die nach 1541 gebaut wurden, schon da finden. Bastionen aus Erde baute man auch, z. B. liess Geréb ausser der Burg auch die Stadt Bosyaco mit Planken umgeben, ferner errichtete er da auch vier Bastionen aus Erde. In der Burg Stanysnyak gab es schon eine steinerne Bastion, der Banus Geréb liess darauf einen Sommerspeisesaal bauen. Man kann also einwandrei beweisen, dass die nach 1541 praktizierte Bauweise schon am Ende des 15. Jahrhunderts keine Seltenheit war. Es ist aber nicht auszuschliessen, dass schon König Matthias bei diesen Bauten italienische Baumeister beschäftigte.

Da der Unterschied zwischen den castra und castella sehr schwer bestimmbar ist, könnte man vielleicht mit Hilfe des dort stationierten Kriegsmaterial etwas machen. Unseres Inventar gibt dazu keine Hilfe. Nur die Burg Stanysnyak ist besser mit Geschützen versehen, die beiden anderen Burgen stehen auf dem gleichen Niveau wie die castella. Wenn wir auch

andere Inventare berücksichtigen, schaut die Sache etwas anders aus. Kriegsgeräte, besonders grössere Geschütze, Kanonen gibt es in grösserer Zahl meist in solchen Burgen oder auch castella (z. B. Egervár), die einmal herrschaftliche Residenzen waren (Stanysnyak war früher die Residenz des Grafen Martin Frangepan), ungeachtet, ob die Befestigung an der Grenze oder im mittleren Landesteil lag. Nur die Hauptburgen der Grenzlinie (z. B. Jajce in Bosnien) scheinen eine Ausnahme zu bilden. Was dagegen etwas befremdend ist (und da gibt es keinen Unterschied im Falle der Grenzburgen): die Munition ist auch dann unzureichend, wenn die Burg gut mit Geschützen versehen ist. Die Burgen und castella dieser Epoche – seien sie Grenzfestungen oder nur Herrschaftsmittelpunkte – waren auf eine längere Belagerung nicht vorbereitet.

Koppány Tibor

Castellumok a késő-középkori Magyarországon¹

A fennmaradt középkori oklevelekben a 11. század végétől kezdve találkozhatunk azzal az épületfajtaival, amelyet azok latinul castellum-nak neveznek. Az épület magyar kastély neve viszonylag ritkán fordul elő, eddig ismert első előfordulása azonban meglepően korai: 1263-ban említi a Bács megyei Kastélyteleke falu nevében.²

A településnevet tartalmazó oklevél arról nem szól, hogy mi volt ez a kastély a hol állt. Az adat nyomán csupán az a rendkívül fontos tény rögzíthető, hogy a 13. századi Magyarországon volt egy épületfajta, amelyet magyarul már akkor is kastélynak neveztek.

Az Árpád-korból kevés kastély említés maradt, az Anjou-kor oklevelei pedig hallgatni látszanak erről az építményről. A 14. század végéről azonban egyszerre rendkívüli bőségben jelennek meg a róla szóló adatok, s a 15. század oklevelei már több száz kastély létezéséről tudósítanak. Az elérhető források alapján a középkori magyar királyság területéről megközelítően 450 kastélyt sikerült összegyűjtenünk az 1380-as évek és az 1526 közötti időből, elképzelhető azonban, hogy egykoron ennél is több létezett. Ez a majdnem félezer, kastélynak nevezett épület természetesen nem egy időben, egyszerre léteztetett.

Célunk ennek a rendkívül sokszínű és összetett témának egyetlen töredéke, a késő középkori hazai kastélyok építészeti megjelenésének és az ezzel kapcsolatban felvetődő kérdéseknek vizsgálata. A középkori Magyarország kastélyaival való foglalkozás ugyanis az írott forrásokban található sok adat ellenére nehéz feladat. A nehézség elsősorban abból adódik, hogy az oklevelekben található adatok többsége csupán egyszerű említés, annak a ténynek a rögzítése, hogy a megnevezett kastély az oklevél dátuma által meghatározott időpontban létezett. Ez olyan adat, amely egy kastély építészeti megjelenése szempontjából is mond valamit, meglehetősen ritka.

Az írott források tehát nem nyújtanak elegendő felvilágosítást, egyéb forrás pedig alig áll rendelkezésünkre, a középkori kastélyok közül ugyanis egy sem maradt meg épségben, egyről sem maradt teljes értékű leírás, sem megbízható ábrázolás. Az oklevelek elszórt adatai, az elmúlt évtizedek műemléki kutatásai, régészeti feltárásai nyomán mégis rendelkezünk annyi ismerettel, hogy kísérletet tehesünk a késő középkori Magyarország kastélyainak közelebbi megismerésére.

Elsőként az írott adatokat érdemes szemügyre venni. A Temes megyei Váreleje faluban 1424-ben állott nemesi kúriáról azt jegyezték fel, hogy azt kastély módjára építették és árokkal vette körül.³ 1431-ben volt a somogyi Patán az Alsániai kúriája olyan építmény volt, amelyet árok és castellumnak nevezett, fából készült külső védőöv kerített és amelyen belül körülárkolt fatorony magasodott.⁴ 1437-ben Zsigmond király arra adott engedélyt a Tetélnieknek, hogy birtokukon fából kastélyt emelhesenek, s azt árokkal és fallal vehessék körül, valamint a falban tornyokkal erősíthessék.⁵ Ugyanerről szól V. Lászlónak 1455-ben a Martonfalvaiak, Mátyás királynak pedig 1459-ben a gersei Pethők, valamint tapsonyi Anthimus László, 1460-ban a Zólyomi testvérek, 1461-ben Garai Jób részére adott engedélye,⁶ s ettől kezdve 1526-ig minden királyi építési engedély.

A Vas megyei Márványkő castellumnak 1490-ben külső és belső kapuja is volt, akárcsak 1489 körül a szlavóniai Jasztrebarszka kastélyának. A csanádi Nagylak castellumát 1514-ben tölgyfa palánk és azon kívül árok védte.⁷ A királyok adta építési engedélyek azt is elmondják, hogy az azokban megnevezett személyek kastélyaikat lakóhelyükként építhetik, nyugodt és félelem nélküli életük, maguk és családjuk, értékeik és javaik védelme, valamint birtokaik megfelelőbb kormányzása érdekében.

A felsorolt adatokból és a még felsorolható továbbiakból az tudható meg, hogy a castellumok árokkal és fallal körülvett, erődített épületek voltak, s építésükhöz királyi engedély kellett. Erődített voltukról tanuskodik maga a castellum szó is, amely a vár jelentésű castrum szó kicsinyítőképzős alakja. Szó szerinti jelentése tehát kisméretű vár. A mai köznyelvünk megfelelője a Jókai Mórtól származó várkastély. Az utóbbi romantikus tartalma azonban nem fedi maradéktalanul a középkori castellum fogalmát, arról nem is szólva, hogy a historizálás veszélyének elkerülése érdekében célravezetőbbnek tűnik a történeti források szókincsének használata. A latin castellum megfelelőjeként a magyar nyelvben a 13. század második fele óta bizonyíthatóan használt kastély szó a megfelelőbb, még abban az esetben is, ha a középkori folyamán nem ugyanannak az épületnek a megnevezésére használták, mint napjainkban.

Az oklevelekben található, a kastélyok építészeti megjelenéséről felvilágosítást nyújtó adatok ismertetését megelőzően azt is tudnunk kell, hogy a castellumnak frott középkori építményeknek többféle fajtája volt, s az elnevezés valamiféle gyűjtőnév.

A 15. század közepének belső háborúi idején így hívták az Erzsébet- és az Ulászló-pártiak egymás hadereje ellen emelt, katonai jellegű erősségeit. Ilyet építettek Zalában a kiskömári kolostor köré 1440-ben, illet említenek 1447-ben az ugyancsak zalai Tapolcán és ilyen volt az a Vas, Veszprém és Zala megyék határainak találkozásánál a Rozgonyiak által épített Csépi castellum, amelyet 1442-ben a három megye hatóságainak adtak át.⁸

Ez volt az elnevezése a Felvidéken a husziták ellen, vagy éppen az azok által emelt kisebb várak egy részének is, amelyeket nem egyszer korábban elhagyott vagy lerombolt várak helyén alakítottak ki, mint 1459-ben Gyöngyöspatán, vagy a borsodi Sajómentén és a sárosi Komlóson, Hanusfalván.⁹

A templomokból és a kolostorokból is építettek castellumokat. A Temes megyei Jobbágyfaluban már a 14. század végén volt egy, a templom köré emelt ilyen castellum, 1401-ben rendelték el lebontását. Templomból alakított kastély volt 1440-ben a Pozsony megyei Stomfán, 1447-ben a lipcsei Boldogasszonyfalván, 1449-ben az abaúji Szepsiben, 1465-ben a nyitrai Nagykosztolányban. Kolostorból épített volt már 1421-ben a széki apátság, 1429-ben a szekszárdi, 1441-ben a pozsegi Gotó, 1443-ban a vasi Szentgotthárd és Zalavára, 1446-ban a nógrádi Ság, 1458-ban az abaúji Jászó.¹⁰

Kastély építéséről beszélnek az adatok egyes várak ostroma alkalmával a vár alatt vagy az azzal szemben emelkedő magaslaton épített erősségek esetében is. Már 1317-ben castellumokat emeltek a bihari Sóllyomkő vára alatt az azt ostromló királyi seregek. 1405-ben említik a zalai Kemend várával, valamint a Bars megyei Hrussovával szembenieket. 1440 körül a Rozgonyiak építettek ilyeneket Kanizsa ostroma alkalmával, 1452-ben pedig Körmöcbánya ostroma érdekében Hunyadi János.¹¹

A 15. században ezek szerint a nemesi lakóhelyül szolgáló castellumok mellett voltak kimondottan katona jellegűek, sőt léteztek ostromkastélyok is. További fajtái közé tartozott az esztergomi Víziváros északi sarkán álló erődítmény, holott ez a „Castellum Veprech” csupán a várost, illetve a várba felvezető vízvezeték forrását védte.¹²

A kastélynak nevezett építmények sokfélesége mellett további gondot az okoz, hogy

mindezeket nemcsak a castellum szóval illeték, az okleveles gyakorlat emellett másféle elnevezéseket is használt. A várak ostroma alkalmával emelt építményeket egyes esetekben a templomok köré vagy a kolostorokból alakítottakkal, sőt a kisebb huszita várakkal együtt gyakran írták fortalicium-nak, de ezt az elnevezést a megerősített nemesi lakóhelyek jelölésére is használták.¹³ Nem ritka az sem, hogy ugyanarra az építményre felváltva hol a castellum, hol a fortalicium név olvasható. A vasi Csepreg kastélyát és a nyitrai Ludányét egy-egy esetben a municio,¹⁴ a trencsényi Bánt a propugnaculum,¹⁵ Verőcét a benne emelkedő palotáról a palatium elnevezéssel illeték.¹⁶ Az oklevelekben sokszor előfordul még a vár, fortalicium vagy kastély módjára épített nemesi ház, sőt a kastély módjára épített fortalicium, a fortalicium vagy vár módjára épített kastély kifejezés, és az sem volt szokatlan, hogy ugyanazt a nemesi lakóhelyként használt, erődített építményt felváltva hol castellumnak, hol fortaliciumnak, hol castrumnak írták.

A baranyai Kisasszonyfalva kastélya 1519-ben csupán „domus lapidea”, akárcsak a szintén baranyai Bodola, amely már 1421-ben castellum volt, a vasi Asszonyfalvái 1459-ben „domus sive castellum”, a szatmári Nagykároly 1482-ben egyszerűen „domus lapidea”.¹⁷ Vár módjára (in modum castri) építettnek írták a pilisi Diód nemesi kúriáját 1461-ben, a zempléni Sárospatakét az 1465-ben kiadott építési engedélyben és a szepesi Márkusfalvát 1507-ben.¹⁸ Kastély módjára építettnek mondták 1399-ben a borsodi Szalonna, 1424-ben a már idézett temesi Váreleje és 1510-ben a vasi Jánosháza nemesi kúriáját.¹⁹ Kastély módjára épített fortalicium volt 1457-ben a zempléni Felcseb, vár módjára emelt fortalicium a trencsényi Szulyó vagy másképpen Rohács 1470-ben és vár mintájára építettek kastélyt (castellum instar castri) 1465-ben a Nyitra megyei Szerdahelyen a Szerdahelyiek.²⁰ A trencsényi bán kastélya 1454-ben fortalicium, 1461-ben castellum, 1486-ban castellum seu fortalicium. A nyitrai Biccse 1454-ben fortalicium, de egyébként 1403 és 1509 között mindig castellum az ugyancsak nyitrai Komjáti 1411-ben fortalicium, de 1412-től 1466-ig castellum.²¹

Sok kastélyt neveztek az oklevelek későbbi időpontban várnak, s ebből méltán lehetne azt vélni, hogy azokat várrá építették át, ha az elnevezés ilyen jellegű változása minden esetben időrendben és következetesen jelenne meg az oklevelekben. A zempléni Abarát azonban előbb, 1470-ben írták castrumnak, a következő évben castellumként szerepelt, a szerémi Cserög 1402 és 1487 között castrum, közben 1478-ban castellum, a pozsegai Podversza 1423-1506 között castrum, de 1445-ben, 1447-ben és 1500-ban castellum,²² az erdélyi Torda megyében lévő Gernyeszeg pedig két 1478-ban kiállított oklevélben egyszer castrum és egyszer castellum, akárcsak a zempléni Homonna 1449-ben, a somogyi Szenterszébet már 1406-ban vagy a valkói Vértár 1437-ben.²³

Az elnevezésben feltűnő változás egyetlen esetben értelmezhető, ha a castellum korábban elpusztult vár helyén épült. A Vas megyei Asszonyfalva többször idézett kastélyát az Ostfiak a 14. század eleje óta fennálló, de 1403-ban tőlük ostrommal elfoglalt – és részben le is rombolt – Kígyókő nevű vára helyére, annak romjaira építették 1430 előtt, s mivel 1440-ben ismét elpusztult, V. László király 1456-ban adott és Mátyás király által 1458-ban megerősített engedélye nyomán újjáépítették.²⁴ A Trencsény megyei Budetin Zsigmond király által leromboltatott és még 1424-ben is várhelyként említett vára helyére, annak megmaradt és ma is álló kerek tornya köré 1497 előtt a Hatnaiak építették akkor fortaliciumnak, a 16. század elejétől azonban castellumnak nevezett új épületet.²⁵ Ugyanez a folyamat figyelhető meg a zalai Buzádszigete Árpád-kori vára esetében, amelyet 1458 előtt építettek kastéllá az ákosházi Sárkányok, vagy a Vas megyei Egerváron, amelyre 1476-ban úgy kapott királyi építési engedélyt Egervári László bán, hogy ott a korábbi vár romjaira építhetett kastélyt.²⁶ A példák sora folytatható lenne.

A magyar elnevezés sajnálatos módon a legritkább, ez azonban a hivatalos ügyekben használt latin nyelvű írásbeliséget figyelembe véve, természetes. A kastély szó kevés számú magyar előfordulása főleg az ilyen épületek tulajdonneveiben fordul elő, mint 1430-ban a Kőrös megyei „Kristalowczkastela”, 1491-ben a vasi Petőmihályfalván lévő „Marwanekewostel”, vagy a Temes megyei „Posakasthelya” esetében 1509-ben.²⁷

A terminológia ezek szerint meglehetősen változatos, mai szemmel nézve következetesnek aligha mondható. A középkori embere számára ez a nekünk oly fontosnak tűnő, típusokban és kategóriákban való meghatározás nem tartozhatott a lényeges dolgok közé. Nem volt, nem alakult ki egységes terminológia, arra valószínűleg nem is volt igény. Az adatokból mégis úgy tűnik, a fortalicium lehetett az a végső gyűjtőfogalom, amelybe a többi elnevezés belefért.

Az adatok nyomán felismerhető és következetesnek látszó tény, hogy a castrumnak nevezett várak az ország vezetésében részt vevő arisztokrácia megerősített lakóhelyei voltak, bár nekik is voltak castellumaik, sőt, miként azt a Tariak tették a 15. század második felében, ha érdekeik megkívánták, udvarházaikat is várnak nevezték. A középbirtokos nemesség a középkor késői szakaszában ezt még akkor sem tehetta meg, erre még akkor sem kapott királyi engedélyt, ha családjuk korábban lerombolt várából alakított megerősített lakóhelyet, mint az Ostffiak a Vas megyei Asszonyfalván.

Végülis azt, hogy a hol castellumnak, hol fortaliciumnak, hol pedig más, változatos elnevezéssel illetett építmények közül melyek voltak a nemesi lakóhelyül szolgáló kastélyok, a róluk szóló adatok mérlegelése döntheti el. Az a megközelítően 450 kastély, amelynek adatait sikerült összegyűjtenünk, ebbe a csoportba tartozik. Körükbe sem az ostromkastélyok, sem a templomok köré vagy a kolostorokból alakítottak, sem a 15. század beháborúti vagy a husziták által emelt és castellumnak nevezettek nem tartoznak.

A nemesi lakóhelyként szolgáló kastélyokról szóló írott forrásokból azok építészeti megjelenése maradéktalanul nem ismerhető meg. Ennek ellenére az 1974-ben megjelent tanulmányban három csoportba sorolva igyekeztünk bemutatni őket aszerint, hogy sánccal és árokkal övezett védőfalakon belül egyszerű lakóház állott, esetleg torony emelkedett, vagy pedig magáról a lakóépületnek használt házról írták azt, hogy erődített, vagyis a ház volt kastély módjára épített (*domus per formam castelli aedificata*).

Az elsőre példaként az 1409-ben már létezett bátmonostori castellum szerepel, amelyben egy 1495-ben történt osztozás szerint akkor három ház állott. Torony volt a központi épülete az 1431-ből idézett somogyi Patának és még sok más castellumnak, mint a trencsényi Biccének 1454-ben és az először ugyan ugyan csak 1528-ban említett csongrádi Szegvárnak.²⁸ A vár vagy kastély módjára épített, tehát erődített nemesi házként szerepelt példaként az 1480 körül a somogy Szentgyörgyön a bajnai Both testvérek építtetett kastély, Giulio Turco olasz építész 1569-ből fennmaradt felmérési rajza nyomán.²⁹ Vándor László ugyanezen kötetben olvasható ásatási beszámolója mindezt ma csak részben támasztja alá.

Az elmúlt két évtized régészeti, műemléki és forráskutatásának eredményeiből leszűrhető tapasztalat alapján a két tovább gazdagodott. Az építészeti szempontból megismerhető középkori kastélyok az 1974-ben elképzelnél változatosabb képet mutatnak, s ez a kép a rendelkezésre álló források alapján felvázolható. Körítőfalát, amely egyaránt lehetett kőből vagy akár fából, száraz vagy vizesárok vette körül, azon kívül esetleg még földsánc is. A külső körítőfalon lehetett körbefutó és fedett folyosó, mai elnevezéssel gyilokjáró, mint 1489 körül a szlanóniai Ujvodinán. A falakban védőtornyok emelkedhettek, ahogy azt Turco rajzolta Szentgyörgy esetében és ahogy azt Vándor László fel is tárta. Lehetett benne felvonóhidas kaputorony, miként 1489 körül Jasztrebarszán vagy a romjaiban ma is álló, Valkó megyei

Atya esetében. Ha a kastély kapuja előtt fallal övezett külső udvar is volt, külső és belső kapuja is lehetett, ahogy ezt az 1490-ből származó, Márványkő castellumra vonatkozó oklevél elmondja.³⁰ Azt a már a megmaradt vagy későbbi leírásból ismert kőfaragványok bizonyítják, hogy a kapu felett sok helyen díszlett az építető kőbe faragott címere, pl. Csejten 1412-ből, a szatmári Erdődön 1481-ből, Ecseden 1484-ből, Érden 1519-ből.³¹

A falakon belüli lakóépület az eddig elmondottaknál sokkal változatosabb lehetett. Az egyszerűnek vélt lakóházról azóta kiderült, hogy nem egy esetben emeletes palota, palatium volt, mint 1448-ban Verőcén, 1486-ban az aradi Csályán.³² Maradt adat olyan castellumról, amelyben a palota mellett torony emelkedett, miként a trencsényi Budetinban, sőt egyéb épületek is, mint kápolna 1422-ben Márványkőben és 1495-ben Csályán.³³ A lakóház, a torony vagy a palota méretéről, formájáról nem maradt írott tudósítás. A külső védőépítményekhez hasonlóan ezek is épülhettek akár fából is. A somogyi Inakod 1398-ból, a soproni Dánielcenk 1436-ból, a szlavóniai Garignica 1454-ből és a vasi Martonfalva 1455-ből származó építési engedélye kimondottan fából történő építkezésre szól.³⁴ Fából volt a legkorábbról ismert kastély a Temes megyei Macedónián 1390-ben, s abból építtette Zsigmond király 1401-ben adott engedélye alapján a vasi Mihályfalván a kellő öntudattal Márványkőnek nevezett castellumot gersei Pethő János és Tamás a győri káptalan Bertalan nevű ácsával 1410-ben. A felsoroltakon kívül számtalan fából épült kastélyról maradt említés, mint 1413-ból a gömői Derencsény és a pozsegai Gradistya, 1424-ből a temesi Széphely, 1426-ból a zalai Reznek, 1430-ból a kőrösi Kristaloc, 1431-ből a már többször említett somogyi Pata, 1438-ból a bodrogi Szembécs, 1454-ből a Kőrös megyei Gerignica, 1461-ből a nyitrai Tapolcsány, 1476-ból a valkói Gara, 1489 körül a szlavóniai, ugyancsak többször említett Jasztrebarszka.³⁵

A fa a középkorban, de még az azt követő évszázadokban sem volt a kőnél vagy a téglánál alacsonyabb értékű építőanyag. Kellő karbantartás esetében hosszú életű lehetett, bár hátránya volt, hogy könnyen leégett, mint 1514-ben Nagylak kastélya, vagy elfoglalva szétbonthatták és anyagát elszállíthatták, amint az 1426-ban a zalai Rezneken vagy 1440-ben a vasi Asszonyfalván történt.³⁶

Az oklevelekből kiolvasható tanulságokat követően a régészeti feltárásokból és a műemléki kutatásokból származó eredményeket érdemes szemügyre venni annak érdekében, hogy az írott forrásokból levonható tanulságokat azokkal egészítsük ki. A kutatásba ezen kívül feltétlenül be kell vonni a romosan vagy nyomaiban megmaradt kastélyokat, valamint a kastélyokból származó és múzeumokban őrzött tárgya emlékeket, főleg a kőfaragványokat.

Régészeti kutatás eddig a bátmonostori, a békési, a botszentgyörgyi, az egervári, a győrkői, a hédervári, a jánosházai, a mogyoródi, a nyírbátori, a nyitrai-simonyi, az ötvöskőnyi, a pákai, a sárkányszigeti, a sárospataki, a szécsényi, a szegvári és a Budapest, nagytétényi kastélyok esetében, összesen 17 helyen történt.³⁷ Ha ismert építészeti megjelenése alapján castellumnak számítjuk a dunaföldvári tornyot és környékét, a pomázi Cikó udvarházat, a szászvári apátság épületét, Szigetvár 15. századi előzményét és a megerősített tári udvarházat,³⁸ akkor az ásatások száma ezzel huszoneggyé emelkedik, ám a műemléki szempontból megkutatott devecseri és zsenyei kastélyokkal együtt³⁹ ez a szám még mindig csak 24. Építészeti töredékeket, kőfaragványokat további 18-20 helyről ismerünk. Velünk nagyjából negyvenre nő azoknak a késő középkori castellumoknak a száma, amelyekről építészeti szempontból tudhatunk valamit, ez pedig az összegyűjthető közel 450 kastélynak alig tíz százaléka. Az arány még abban az eseten is csak kis mértékben növekszik, ha számbavesszük a 16. századtól fennmaradt, leíró jellegű forrásokat.

Az eddig kutatott késő középkori castellumok a késői gótika és a korai reneszánsz

Az eddig kutatott késő középkori castellumok a késői gótika és a korai reneszánsz művészettel kapcsolatos ismereteket bővíti. Majdnem valamennyinek közös problémája, hogy a kutatás nem lehetett mindenre kiterjedő vagy csak részlegesen, mert vagy olyan átépített épületeket érintett, amelyekben a későbbi átépítések folyamán fontos középkori részletek pusztultak el. Az összefoglaló kutatás legnagyobb problémája pedig abban rejlik, hogy hiányzanak a feldolgozó közzétételek, a publikációk.

A kétségtelen hiányok ellenére az ásatások és a feltárások nyomán nyert ismeretek alátámasztják az írott forrásokból származókat. Ezeket erősítik meg a megismerhető romok, a múzeumok leletanyagai, kőfaragványai. Mindezekből megtudható, hogy Bátmonostor, Botszentgyörgy, Devecser, Hédervár, Jánosháza kastélyát és a többi is árok vette körül, s azon belül fapalánk vagy kőfal övezte. Pákán a külső boronafal helyét sikerült rögzíteni. Devecserben előkerült a felvonóhidas kapukerettel rendelkező egykori kaputorony földszintje, Szécsényben ugyanennek az alapfalai. Atyán a kaputorony emeletes formában ma is áll. Megfigyelhető, hogy a külső körítőfalak, s velük a később középkori kastélyok nagy részének alaprajzi formálása szabályos alakzatot mutat, azok többsége ugyanis általában sík területen épült. Az ötvösi kastély külső falának sarkain kerek tornyok álltak. Bátmonostoron a feltárára került és részben alapincézett három épület az 1495-ben említettekkel azonosítható. Az ösküi castellum kőből faragott nyílászkeretei és egyéb kőfaragványai arról tanuskodnak, hogy azt a szomszédos várpalotai várral azonos időben, 1440 körül emeltette Ujlaki Miklós. Hasonló korú a nyitrai Zsámbokréten emelkedő háromszintes kőtorony, körülötte földsáncok nyomaival. Dunaföldváron is torony áll, amelyet reneszánsz nyílászkeretek díszítenek, ezek éppen úgy a 16. század elejéről származnak, mint a devecseri kastély kutatása alkalmával előkerült reneszánsz ajtó- és ablakkeretek, boltozati vállkövek és kandallórészletek. Mogyoródon budai jellegű nyílászkeret töredékek és egy olyan oszlopfő töredékei kerültek elő az ásatásból, amelyek arra vallanak, hogy a kastély udvarán reneszánsz árkádsor húzódott egykoron. A budai reneszánsz kőfaragás emlékei közé tartoznak az Ötvöskönyiban és a legújabban Szegváron előkerült kőfaragványok. Devecserben, Ötvöskönyiban, Botszentgyörgyön emeletes, palotaszerű épületek álltak a falakon belül, Szegváron pedig az írott adatok szerint egy torony. Építészeti szempontból teljes mértékben értékelhető alaprajz és az annak nyomán az előkerült részletek felhasználásával készíthető rekonstrukciós lehetőség csak a botszentgyörgyi kastély ásatása nyomán áll rendelkezésünkre.

A késő középkori Magyarország kastélyainak általános építészeti képével kapcsolatban természetesen további kérdések merülhetnek fel. Közöttük talán a legfontosabb annak a ténynek a felismerése, hogy az akár kőből, téglából vagy fából épített külső fallal, s azon kívül árokkal, esetleg még sánccal és azon külső palánkkal is körülvett, bent különböző épületekből, esetleg egyetlen nagyobb toronyból álló castellum építészeti megjelenése alig különbözik, vagy éppen megegyezik az ismert kisebb várak többségének képétől. Felmerülhet a kérdés, mi volt az a lényeges különbség, amely a kortások szemében a várat és a kastélyt azonos nagyságrend esetében megkülönböztette egymástól? Hol volt a határ és mi volt az a kétféle építmény között? A castellum, miként elnevezése mutatja, kisebb volt-e a castrumnál?

Ha a Valkó megyei Erdőd kastélyának alaprajzát összehasonlítjuk a Veszprém megyei Nagyvázsony váráéval, megállapíthatjuk, hogy a kettő között méretbeli különbség jóformán nincs, a kettő azonos kiterjedésű, s mindkettőbe ugyanolyan méretű lakótorony emelkedik. A sokszor idézett vasi Asszonyfalva, a trencséni Budetin vagy a hunyadi Hátszeg kastélyai korábbi várak helyére, azok megmaradt tornyai köré, az egykori várakkal szinte azonos méretűre épültek.⁴⁰ A példák sora folytatható lenne. Miért nevezték az egyiket castellumnak

Erdőd csak castellumnak tűnt, Veszprémben pedig, ahol kevés volt a vár és azok sem voltak túl nagyok, Vázsony várnak? Vagy a magyarázat abban kereshető, hogy Vázsony a főnemesi réteghez tartozó Vezsenyiek rezidenciája volt, Erdőd pedig csupán a titeli prépostság egyik birtoktestének központja?

A feltehető kérdések sora bővíthető. Miért nem volt castellum 1399-ben Szalonna erődtett udvarháza, holott a róla szóló oklevél szerint „kastély módjára” fogazott falak vették körül? És miért volt a 15. század második felében castrum a Tariak tari udvarháza, ha csak palánk és keskeny árok övezte? Miért nem minősült kastélynak Mátyás király oklevele szerint Károlyi Lászlónak az a nagykárolyi udvarháza, amelyet a megye panasza értelmében 1482-ben fallal vettek körül? És miért kellett Dolhai Ambrusnak 1460-ban királyi engedélyt kapnia ahhoz, hogy a máramarosi Dolhán kőházat emelhessen? Ezek szerint nem minden fallal körülvett – tehát mai szemmel nézve erődtített – nemesi lakóház volt castellum?⁴¹

Az írott forrásoknak létezik egy figyelemreméltó csoportja, amelyben az olvasható, hogy az abban megnevezett nemesi kúriát castellum veszi körül. Az uralkodók által kiadott építési engedélyek esetében ez úgy szól, hogy a kérelmező nemesúr castellummal veheti körül otthonát. A már többször idézett somogyi Pata ilyen kúria volt 1431-ben, árokkal és fa castellummal volt körülvéve, az aradi Csályán 1486-ban kúria állt palotával és castellummal. 1454-ben arra kapott engedélyt a Cillei familiáris Peschinger Kristóf, hogy a Kőrös megyei Garignácán lévő kúriáját fából készült „mű”-vel fortalicium módjára építhesse meg. Ide tartoznak azok az adatok is, amelyek arról szólnak, hogy valakinek olyan háza van, amelyet a fal és árok vesz körül kastély módjára, mint 1399-ben Szalonnán és mint amire 1510-ben a vasi Jánosháza esetében kapott engedélyt.⁴²

Az adatok egy része tehát úgy beszél a castellumról, mintha az csak a külső védőöv lenne, amely nem más, mint a sánc-árok-palánk vagy kőfal együttese. A nemesi kúria, legyen az közönséges lakóház, torony vagy palota, avagy ezek bármilyen együttese, csak abban az esetben viseli a castellum és a vele egyenértékű fortalicium vagy egyéb elnevezést, ha ezek veszik körül, s ha ezekből egy összetevő hiányzik, pl. a falon kívül nincs árka, nem volt castellum. Mindez ma még csak feltételezés lehet mindaddig, amíg az írott forrásokban különböző elnevezéssel illetett nemesi birtokközpontok közül mindazokat nem tárja fel a régész ásója, amelyet az egymástól eltérő elnevezést viselik.

Az oklevelek szövegében olvasható terminológia, vagyis az, hogy egy birtokszékhelyen lévő „erődített” lakóhelyet mely esetben neveztek castrum-nak és melyben castellum-nak, nem kis részben az oklevél kiállítójától, a kiállítás céljától függött, sőt magától a kortól is, amelyben az oklevél keletkezett. Jó példa erre a Tariak már idézett tari udvarháza, amelyet 1454-ben és 1465-ben castrumnak vallottak, holott csak palánk övezte, mert az oklevelek kiadásával birtokaikat fel akarták értékelni. Feltételezhető, hogy a hol castrum, hol castellum vagy fortalicium névvel nevezettek esetében hasonló szándék húzódott, ahogyan például a Hunyad megyei Hátszeg birtokáért pereskedő Kendefiek azt mindig várnak vallották, a velük szemben álló kincstár pedig kastélynak.⁴³

Az Esztergomban őrzött gosztonyi formuláskönyv egyik adata szerint a 16. század elején panaszt emeltek egy nemesúr ellen, hogy az kúriájából kastélyt építtet, ő azonban arra hivatkozott, hogy minden nemesnek jogában áll kúriáját fával vagy kővel erősíteni. A kérdés csupán az, hogy mi számított erősítésnek? Tekintettel arra, hogy minden katonai szempontból hasznosítható építmény építéséhez kezdettől fogva királyi engedély kellett, s ez alól csak az 1514-es parasztháborút követő esztendőek voltak kivételek, amikor mindenki építhetett erődtített székhelyet, ha az idézett adat nem erre az időre vonatkozik, az sem egészen világos, mikor kellett engedély kastély építéséhez és mikor nem.⁴⁴

A felsoroltak nyomán felmerül az a kérdés, vajon a középkori Magyarországon is volt olyan törvény vagy szokásjog, mint Európa nyugati felében, ahol már a 13. században írásba foglalva rögzítették, mi a nemesi kúria és a vár közötti építészeti különbség. Az osztrák, a szász és a svábföldi törvények az 1200-as évek első felében leírták, hogy a nemesi udvart szabad bekeríteni kőfallal, a falnak azonban nem lehet pártázata és csak olyan magas lehet, mint egy felemelt kardú lovas magassága. Ahhoz, hogy a fal ezt a méretet meghaladja, vagy annak tetején pártázat legyen, uralkodói engedély kellett, de abban az esetben már várnak minősült.⁴⁵ Az osztrák Landsrecht azonban azt is kikötötte, hogy „senki se építsen se házat, se várat a fejedelem kegyelme és engedélye nélkül”.

Végül de nem utolsó sorban az sem tagadható, hogy az árokkal és fallal övezett nemesi lakóhely eddig vázolt és alig megválaszolható kérdésekkel terhelt képe nem eredendően késő középkori. Hasonló építményekről az Árpád-kori Magyarország területéről is tudunk. Sánccal, árokkal, palánkkal körülvett építmények már akkor is szép számmal voltak. Amint arról a bevezetőben is szó esett, a castellum kifejezés magyar kastély megfelelője eddigi ismereteink szerint 1263-ban fordul elő először. Volt tehát az Árpád-korban is egy olyan építmény, amelyet kastélynak neveztek. Kis számú ismert castellum említése alapján valószínű, hogy az is erődített nemesi lakóhely volt vagy az lehetett. Esetleg a név nélküli kis várak egy csoportja azonosítható velük, ennek bizonyítása azonban további kutatást, illetve további régészeti ásatást igényel.

A kívánatos eredmények elérése a jövő feladata. Az eddigi ismeretek birtokában az azonban már bizonyos, hogy a nemesi lakóhely erődített formájának, a kastélynak magyarországi története az európai fejlődés szerves menetébe tartozik. A lakóhelyek erődítése Marc Bloch szerint a Római Birodalom felbomlásának idején, a 4. században megjelent, erődítményszerű villákkal kezdődött, a népvándorlás vége felé a normann és a magyar támadások hatására az Adria partvidékétől Anglia északi részéig az általa „vidéki erősségek”-nek nevezett kisebb várakkal, erődített lakóhelyekkel, a 11. századtól kezdve pedig „a kis uraságok hegyeken-völgyeken elszórt erődítményei”-ben, a motte-nek, maison fortifié-nek, Burghügel-nek és Hausberg-nek és még számtalan elnevezéssel rendelkező építményeknek az emelésével folytatódott,⁴⁶ hogy azután részben francia földről, részben Itáliából elindulva a 14. századtól Magyarországon is kialakuljon a erődített nemesi lakóhelynek az a sokféle megjelölésű formája, amelyet az oklevelek castellumnak neveznek.

Jegyzetek

1. A középkori Magyarország kastélyaival két évtizede foglalkozom. A létezésüket felvető, egyébként egy évszázada ismert adatokra támaszkodó tanulmányom „A castellumtól a kastélyig” címmel a Művészettörténeti Értesítő 1974. évi 4. számában jelent meg. A magyarországi építészettörténetével foglalkozó szakemberek figyelmét ebben igyekeztem felhívni arra a tényre, hogy a közhiedelemmel szemben a kastély nem a 16. században újonnan megjelent és elterjedt reneszánsz épületfajta, ilyen épületek korábban is álltak az ország területén.
2. Győrffy 1970. 223, 225.
3. Zichy okmt. VIII. 151.
4. Csánki 1890-1913. II. 574.
5. Bakács 1982. 1574. regeszta
6. 1455: OL. Dl. 14. 945., 1459: Dl. 93. 296 és Df. 236. 608., 1460: Csánki 1890-1913. I. 593., 1461: Dl. 15. 649.
7. 1490: ZO. II. 631., 1489 körül: Dl. 26. 235. Az évszám nélküli oklevél időpontjának meghatározása Kubinyi Andrásnak e kötetben megjelent tanulmányában található.
8. Csép castellum: Dl. 92. 936.
9. Gyöngyöspata, Sajómente, Komlós: Csánki 1890-1913. I. 53, 127, 164, 281. – Hanusfalva: Tóth-Szabó 1917. 424.
10. Jobbágy: Csánki 1890-1913. II. 43. – Stomfa: Szerémi-Ernyey 1912. 266. – Boldogasszonyfalva: Dl. 68. 996-997., Szepsi: Tóth-Szabó 1917. 241-243. – Nagykosztolány: Tóth-Szabó 1917. 451. – Szék és Szekszárd: Csánki III. 406. 411. – Gotó: Csánki II. 390. – Szentgotthárd: Dl. 92. 953/a. – Zalavár: Békefi 1907. 305. – Ság: Dl. 65. 891. – Jászó: Tóth-Szabó 1917. 420-421.
11. Súlyomkő: AO. II. 218. – Kemend: ZO. III. 359-361. – Hrussó: ZsO. II. 3867. – Kanizsa: ZO. II. 519. – Körmöcbánya: Tóth-Szabó 1917. 262.
12. MRT. 5.8/2b.
13. Fortalicium elnevezéssel illeték 1400-ban a bodrogi Szembécset: Zichy okmt. V. 171., 1417-ben a Pest megyei Pákonyt: B. Szabó 1938. 562. reg., 1418-ban soproni Dorogot: Prickler 1972. 175., 1444-ben a somogyi Komárt: Csánki 1890-1913. II. 578. és a honti Korponát: Bakács 1971. 62-64., 1450 és 1469 között több alkalommal a gömöri Serkét: Csánki 1890-1913. I. 127., HO. IV. 401, 426., 1569-ben a honti Pásztót: Dl. 15. 385., 1464-ben a pozsegai Tomicát: Csánki 1890-1913. II. 394., 1474-ben a baranyai Széplakot: Dl. 94. 258., 1524-ben a bihari Kerekit: Dl. 36. 616. Valamennyi castellumként szerepel az adatok többségében.
14. Csepreg 1457-ben „munico seu fortalicium”: Dl. 93. 276. – Ludány 1425-ben Zsigmond király engedélyében „castrum lapideum municionemque seu fortalicium”: Tóth-Szabó 1917. 355. V. oklevél.
15. Bán 1485-ben „castellum seu propugnaculum”: Csánki IV. 62.
16. 1448: Dl. 14. 168.
17. Kisasszonyfa, 1519: Holub 1909. 112., Bodola, 1483: Zichy okmt. XII. 312., Asszonyfalva, 1459: Csánki 1890-1913. II. 712, 714 és Dl. 44. 906., Nagykároly, 1482: Károlyi oklt. II. 503.
18. Diód, 1461: Hédelevár oklt. I. 234. reg. – Sárospatak, 1465: Dl. 16. 155. – Márkusfalva, 1507: Dl. 75. 037.
19. Szalonna, 1399: ZsO. I. 6095. – Váreleje, 1424: Zichy okmt. VIII. 150-152. – Jánosháza, 1510: Galgóci Erdődy lt. Lad. 53. f. 5. no. (OL. Iványi Béla regesztái.)
20. Felcseb, 1457: Csánki 1890-1913. I. 334. – Szuló, 1470: Dl. 72. 914. – Szerdahely, 1465: Dl. 50. 140.
21. Bán 1454, 1461, 1485: Csánki 1890-1913. IV. 62-63., Biccse, 1454-1509: ugyanott 65. – Komját, 1411. Dl. 58. 840 és 1412: Dl. 58. 881., 1443: Dl. 59. 276, 1466: Dl. 59. 543.
22. Abara, 1470-1471: Csánki 1890-1913. I. 333. – Cserög, 1412-1487: Csánki 1890-1913. II. 232. – Podversza, 1423-1506: ugyanott, 392.
23. Gernyeszeg, 1478: Teleki oklt. II. 133, 137. – Homonna, 1449: Csánki I. 334. – Szenterszebet, 1406: Csánki 1890-1913. II. 575. – Vértvár, 1437: ugyanott, 277.
24. Asszonyfalva-Kigyókök várára: Fügedi 1977. 151-152 és Engel 1977. 123. 1430-ban már létező kastélyra: Engel i.h. és Dl. 92. 792. 1440-ben történt lerombolására: Dl. 44. 906., V. László engedélye és annak Mátyás királytól származó megerősítése: Dl. 44. 887.
25. Fügedi 1977. 113., Engel 1977. 100. – 1497: Csánki 1890-1913. IV. 66-67., 1507: Dl. 74. 750. – 1508: Dl. 66. 004. – 1510-1519: Podmaniczky oklt. I. 606. és II. 241.
26. Fügedi 1977. 114. – 1458: Holub 1933. 127-128., valamint Vándor 1989. 55. – Egervár, 1476: Dl. 45. 666., idézi Csánki 1890-1913. II. 713.
27. 1430: Dl. 100. 478., 1491: Csánki 1890-1903., II. 717., 1509: Dl. 93. 747.
28. Bátmonostor, 1495: Dl. 88. 798., Biccse, 1454: Csánki IV. 65. – Szegvár, 1528: Szerémi 1979. 221-222.
29. Giulio Turco rajza a bécsi Kriegsarchivban található, fényképmását az Országos Műemlékvédelmi Hivatal tervtára őrzi.

30. Ujvodina 1489 körül: Dl. 26. 235. – Jasztrebarszka 1489 k.: ugyanott – Márványkő, 1490: Dl. 93. 606.
31. Csejte, 1412: Jedlicsa 1891. 455. – Erdőd, 1481: Szirmay 1809-11810. II. 167. Ecsed, 1484: Koroknay 1958. 253-256. Érd, 1516: MRT. 7., 97.
32. 1448, Verőce: Dl. 14. 168. 1486, Csálya: Márki 1892..., 118.
33. Márványkő, 1422: Dl. 92. 590., Csálya, 1495: Dl. 59. 846.
34. Inakod, 1398: ZsO. I. 5171. Dánielcenk, 1436: Sopronm.oklt. II. 254-255., Garignica, 1454: Kőrösm. 32., Martonfalva, 145: Dl. 14. 945.
35. Macedónia, 1390: ZsO. I. 1549. – Mihályfalva-Márványkő, 1410: ZsO. II. 7788. – Derencsény, 1413: Dl. 24. 706. – Gradista, 1413: Csánki 1890-1913. II. 390. – Széphegy, 1424: Csánki 1890-1913. II. 14. – Reznek, 1426: Holub 1933. 677. – Kristallovic, 1430: Dl. 100. 478. – Pata, 1431: Csánki 1890-1913. II. 574. – Szembécs, 1438: Zichy okmt. VIII. 619. – Garignica, 1454: Kőrösm. 32-33. – Tapolcsány, 1451: Dl. 15. 545-546. – Gara, 1476: Dl. 18. 145. – Jasztrebarszka, 1489 k: Dl. 26. 235.
36. 1514, Nagylak: Borovszky 1897. 149. – 1426. Reznek: Holub 1933. 677.
37. Bátmonostorra Biczó 1981. 104-108. – Békésre Gereyves 1980. 102-111. – Botszentgyörgyre Vándor Lászlónak e kötetben közölt ásátási beszámolója. – Egervárra Nagy 1965. 192-206.; Degré-Gergelyffy-Valter 1965. és Vándor 1985. 373-385. – Györkére Miklós Zsuzsa szíves szóbeli közlése jelenleg folyó ásátásáról. – Hédervárra az ásátó és kutató László Csaba szíves szóbeli közlése. – Jánosházára M. Kozák Éva jelentései a Régészeti Füzetek I. Ser. 1. No. 33. 1980. 105-106, No. 34. 1981. 102, No. 35. 1982. 118-119, No. 36. 1983. 102-103, No. 37. 1984. 113-114, No. 38. 1985. 102. és No. 39. 1986. 92-93. – Mogyoródra az ásátó Kvassay Judit szíves szóbeli közlése. – Nyírbátorra Magyar 1974., valamint az ásátó Tamási Judit és a falkutatást végző Székér György e kötetben megjelent előzetes beszámolója. – Nyitrasimonyira A. Ruttkay 1989. 71-76. és A. Ruttkay-M Ruttkay 1989. 20-21. – Ötvöskönyvra Magyar 1974. és uő. 1973. 349-356. – Pákára Molnár-Vándor 1984. 97-112. – Sárkányzigetre Vándor 1989. 55. – Sárospatakra Dankó Katalinnak e kötetben megjelent beszámolója. – Szécsényre Héj Csaba jelentései a Rég. Füz. I. Ser. 1. No. 25. 1975. 138. és No. 26. 1976. 87. – Szegvárra az ásátó Vörös Gabriella szíves szóbeli közlése. – Budapest-Nagytétényre Borsos-Gesztai 1972. 55-57. és 63-65.
38. Dunaföldvárra Kozák 1970. 181-208. és Mendele 1980. 325-347. – Pomázra MRT. 7. 185-190. – Szigetvárra Kováts 1967. 207-250 és Erdei Ferenc rekonstrukciója (in: Gerő 1968. 265.). – Tarra Juan Cabello a kötetben megjelent beszámolója.
39. Devecser és Zsennye középkori eredetű kastélyainak kutatását e sorok szerzője végezte.
40. Erdőd alaprajza in: Henszlmann 1873. 220., Nagyvázsönyé Éri 1969. 24. – Asszonyfalva-Kígyókök várának 1399-ben történt osztozása (ZsO. I. 6044.; teljes szövege: Dl. 82. 232.) és Asszonyfalva „castellum seu fortalium” 1583-ban történt felosztása (OL. Ostffy család lt. 2. csomó, III. fasc. no. 23.) a majd két évszázad távolságban is közel azonos építményt ír le. Budetinra in: SPS. 3. 503-504. – Hátszeg Árpád-kori vára a 14. század elején állt (Fügedi 1977., 140.), a következő század várai közt azonban nem szerepel (Engel 1977.), a század végén azonban már kastélyként tűnik fel: Pesty 1883. 473.
41. Szalonna, 1399: ZsO. I. 6093. – Nagykároly, 1482: Károlyi oklt. II. 503. – Dolha, 1460: Teleki oklt. 233.
42. Pata, 1431: Csánki 1890-1913. II. 574. – Csálya, 1486: Uott, I. 760, 786. – Garignica, 1454: Kőrösm. 32-33. – Szalonna, 1399: ZsO. I. 6095. – Jánosháza, 1510: Galgóci Erdődy lt. Lad. 53. f. 5. no. 14. OL. Iványi Béla regesztái.
43. Adrian Andrei Rusu szeptember 11-én elhangzott előadása és annak nyomán e kötetben megjelent tanulmánya alapján.
44. Esztergom, Prímási Könyvtár, Gosztonyi Formuláskönyv, VIII. a.; az adatot Kubinyi Andrásnak köszönöm.
45. Az 1237-ből származó osztrák Landsrechte Schmied-Dopek 1968. 68-69. – A hasonló korú Schwabenspiegelre Mauer 1976. 99.; mindkét adatot Kubinyi Andrásnak köszönöm. A 13. század első harmadából származó szász törvényre: IT 1976. 60. ahol mindezt korabeli rajzok illusztrálják.
46. Bloch 1974. 193-197.

Irodalom-Literatur

- AO: Anjoukori okmánytár. I-VII. (Szerk.: Nagy Imre és Tasnádi Nagy Gyula) Budapest. 1878-1920.
- Bakács I. 1971.: Hont megye Mohács előtt. Budapest.
- Bakács I. 1982.: Iratok Pest megye történetéhez. Budapest.
- Békefi R. 1907.: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. Budapest.
- Biczó P. 1981.: Régészeti kutatások a középkori Bátmonostor területén. Műemlékvédelem XXV.2.
- Bloch, M. 1974.: A történelem védelmében. Budapest.
- Borovszky S. 1897.: Csanádmegye története I. Budapest.
- Borsos L.–Geszt E. 1972.: A nagytétényi katélymúzeum. Magyar Műemlékvédelem 1969-1970. Budapest.
- B. Szabó L. 1938.: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002-1599-ig. Budapest.
- Csánki D. 1890-1913.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I-III., V. Budapest.
- Csánki D. 1893.: Kőrösmege a XV. században. Budapest. Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény
- Degré A.–Gergelyffy A.–Valter I. 1965.: Az egervári vár története. Zalaegerszeg
- Engel P. 1977: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonyai a Zsigmond-korban. (1387-1437) Budapest.
- Éri I. 1969.: Nagyvázson. Budapest.
- Fügedi E. 1977.: Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon. Budapest.
- Galgóci Erdődy lt. Országos Levéltár. (Iványi Béla regesztái)
- Gerelyes I. 1980.: Előzetes jelentés a Békés -kastélyzúgi törökkori palánkvár ásatásáról, 1975-1978. Archaeológiai Értesítő. 107.
- Gerő L. 1968.: Magyar várak. Budapest.
- Győrffy Gy. 1970.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Budapest.
- HO: Hazai Okmánytár I-VIII. K. Budapest 1865-1891.
- Héderváry oklt.: A Héderváry család oklevéltára. I.II. (Közli dr. Radvánszky Béla és Závodszy Levente) Budapest. 1909.1922.
- Henszlmann, E. 1873.: Die Grabungen des Erzbischofs von Kalocsa. Dr. Ludwig Haynald. Leipzig.
- Holub J. 1909.: A kisasszonyfalvi Istvánffy-család. Turul. Budapest.
- Holub J. 1933.: Zala megye története a középkorban. III. A községek története. (Kézirat) Zalaegerszeg.

- I.T.: Der Sachsenspiegel in Bildern. Insel Taschenbuch 218. (Első kiadás) 1976.
- Jedlicska P. 1891.: Kiskárpáti emlékek. Eger.
- Károlyi oklt.: A nagykárolyi gróf Károlyi-család oklevéltára I-V. (Sajtó alá rendezi Géresi Kálmán) Budapest. 1882-1897.
- Koroknay Gy. 1958.: A mátészalkai reneszánsz címer. Művészettörténeti Értesítő. VII. Budapest.
- Kováts V. 1967.: Sziget várának kutatástörténetéhez. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. 1966. Pécs.
- Kozák É. 1970.: Régészeti kutatások a dunaföldvári öregtoronynál. A Szekszárdi Balog Ádám Múzeum Évkönyve.
- Magyar K. 1973.: Előzetes jelentés az ötvöskónyi várkastély feltárásáról (1966-1972). Somogyi Múzeumok Közleményei. I. Kaposvár.
- Magyar K. 1974.: Az ötvöskónyi Báthori várkastély. Somogyi Múzeumok füzetek. 18. Kaposvár.
- Márki S. 1892.: Aradmege története. Budapest.
- Mauer, H. M. 1976.: Adelsburg in Süddeutschland. Die Burgen im deutschen Sprachraum. Vorträge und Forschungen XIX. Sigmaringen.
- Mendele F. 1980.: A helyreállított dunaföldvári Csonkatorony. Építés-Építészettudomány. X. 1-4.
- Molnár L.–Vándor L. 1984.: A pákai „Várhelyi-domb” területén végzett kutatásokról. Zalai Gyűjtemények. 18. Zalaegerszeg.
- MRT: Magyarország Régészeti Topográfiája
- Nagy E. 1965.: Az egervári vár építéstörténete. Archaeológiai Értesítő. 92. Budapest.
- OL: Országos Levéltár
- Pesty F. 1883.: Krassó vármegye története. IV. Budapest.
- Podmaniczky oklt.: A podmanini és aszódi báró Podmaniczky család története. Oklevéltár. I-V. (Szerk.: Lukinich Imre) Budapest 1937-1943.
- Prickler, H. 1972.: Burgen und Schlösser in Burgenland. Wien.
- Ruttkay, A. 1989.: Stredoveké feudálne sídla v Horných Lefantovciach a v Partizánskom Šimonovanoch. Vlastivedný Časopis. XXXVIII. 2.
- Ruttkay, A.–Ruttkay, M. 1989.: Archeologický výskum kaštieľ, a v Partizánskom-Šimonovanoch. Pamiatky-Priroda. XX. 2.
- Schmied–Dopek 1968.: Ausgewählte Urkunden zur Verfassungsgeschichte der deutsch-österreichischen Erblände im Mittelalter. Aalen.
- Sopronm. oklt.: Sopron vármegyei története. Oklevéltár. 1-2. (Szerk.: Nagy Imre) Sopron. 1889-1891.
- SPS: Súpis Pamiatok na Slovensku. 3. 1969. Bratislava.

- Szerémi Gy. 1979.: Magyarország romlásáról. Budapest.
- Szerémi-Erney I. 1912.: A Majthényiak és a Felvidék. Budapest.
- Szirmay A.: Szathmár vármegye. I-II. Buda. 1809-1810.
- Szirmay A.: Szathmár vármegye fekvése, története és polgári ismerete. I-II. Buda. 1809-1810.
- Teleki oklt.: A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltári. I-II. (Szerk.: Barabás Samu) Budapest. 1895-1905.
- Tóth-Szabó P. 1917.: A cseh huszita mozgalmak és uradalom története Magyarországon. Budapest.
- Vándor L. 1985.: Későgótikus építőműhely Egerváron és környékén. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. Budapest. (Szerk.: Fodor István és Selmeczi László)
- Vándor L. 1989.: A Hahót nemzetség korai központjai. A Dunántúl településtörténete. VII. Veszprém. (Szerk.: Somfai Balázs)
- Zichy okmt.: A zichi és vásonekeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. I-IV. (Szerk.: Nagy I.-Véghely D.) Pest, Budapest. 1871-1915.
- ZO: Zala vármegye története. Oklevéltár I-II. (Szerk.: Nagy Imre, Véghely Dezső és Nagy Gyula) Budapest. 1886-1890.
- ZsO: Zsigmondkori oklevéltár I-II. (Összeállította: Mályusz Elemér) Budapest. 1951-1958.

Koppány Tibor
1113 Budapest,
Villányi út 22/a.

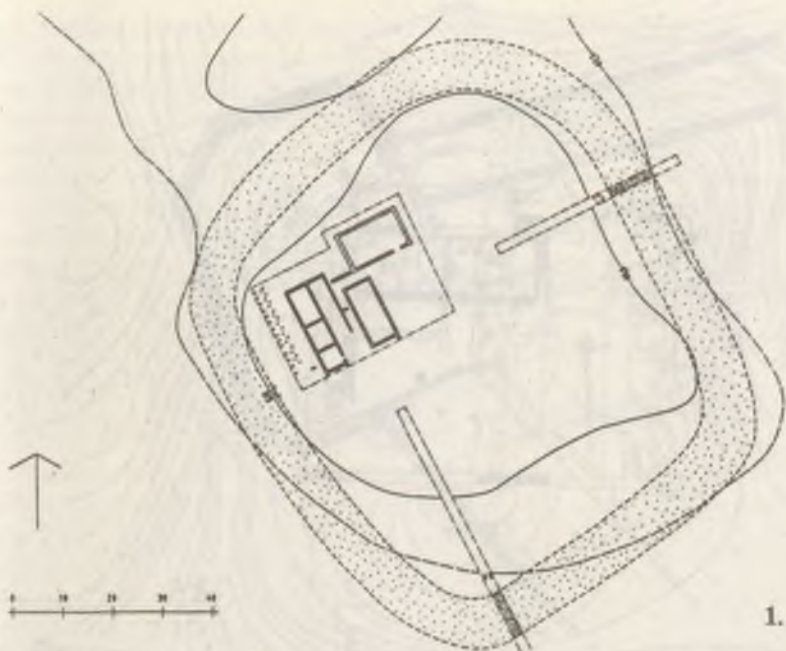
Tibor Koppány:

Die castella im spätmittelalterlichen Ungarn

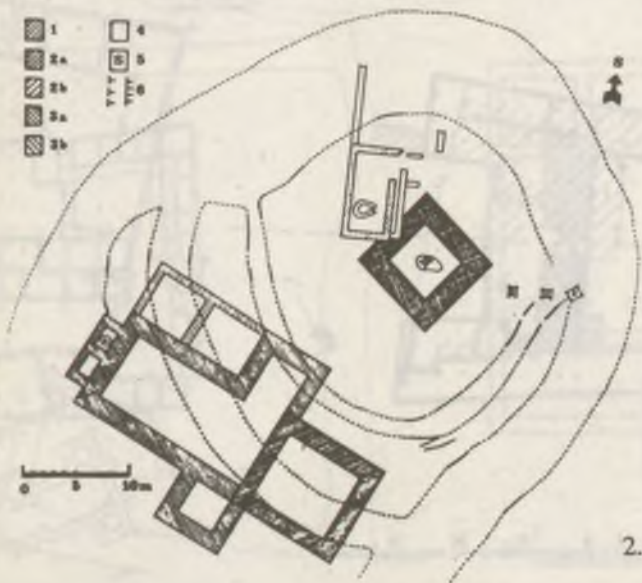
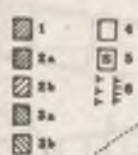
Die Zielsetzung meines Vortrages ist nicht die tiefgehende Beleuchtung des gewählten Themas – ich möchte eher einen Forschungsbericht als Diskussionsgrundlage geben. Es ist nämlich kaum möglich uns über Bauten, ohne ausführliche Kenntnis ihres Aussehens, nur aufgrund der erhaltengebliebenen schriftlichen Quellen, ein klares Bild zu machen. Die castella des spätmittelalterlichen Ungarns sind leider praktisch nicht erhaltengeblieben, so bleibt für die Forschung nichts mehr übrig, als vor allem die schriftlichen Daten zu sammeln und diese –zusammen mit den wenigen erhaltengebliebenen architektonischen Details – zu bewerten versuchen. An der letzten burgenkundlichen Tagung im Jahre 1989 in Mátrafüred hat sich auch herausgestellt, dass die sog. Kleinburgen der Arpadenzeit erst dann beruhigend beurteilt werden können, wenn die Zahl der archaologisch untersuchten Objekte so gross wird, dass die dadurch gewonnenen Feststellungen zu Verallgemeinerungen ausreichen.

In den ungarländischen castella wurden in den vergangenen Jahren nur wenige Ausgrabungen durchgeführt, vollkommene Freilegungen kennen wir kaum. Architektonische Details sind sehr selten, der ganze Grundriss, der ehemalige Aufbau sind praktisch in keinem Fall bekannt. Der jetzige Bericht versucht deswegen eher die in den vergangenen zwei Jahrzehnten gesammelten historischen Daten zu bewerten, die bekannten architektonischen Angaben werden nur zur Unterstützung der so gewonnenen Feststellungen verwendet.

Ich versuche, anhand der schriftlichen Quellen festzustellen, was dieser Bau war, der in den lateinischen Urkunden mit dem Wort castellum bezeichnet wurde, der ungarisch kastély (= Schloss) hiess, wann dieser Bautyp im mittelalterlichen Ungarn erschien, wie er nach den Urkundentexten aussah, welche architektonischen Merkmale er hatte, von wem und mit welcher Zielsetzung erbaut wurde, und zuletzt, welche Rolle die castella in der materiellen und geistigen Kultur des mittelalterlichen Ungarns spielten, was für einen Platz sie in der Geschichte der ungarländischen Architektur einnehmen. Dabei verwende ich als Grundlage meine Beobachtungen, die ich am Anfang der Forschung, im Jahre 1974 in meinem ersten Beitrag „Vom castellum zum Schloss“ veröffentlicht hatte.

1.

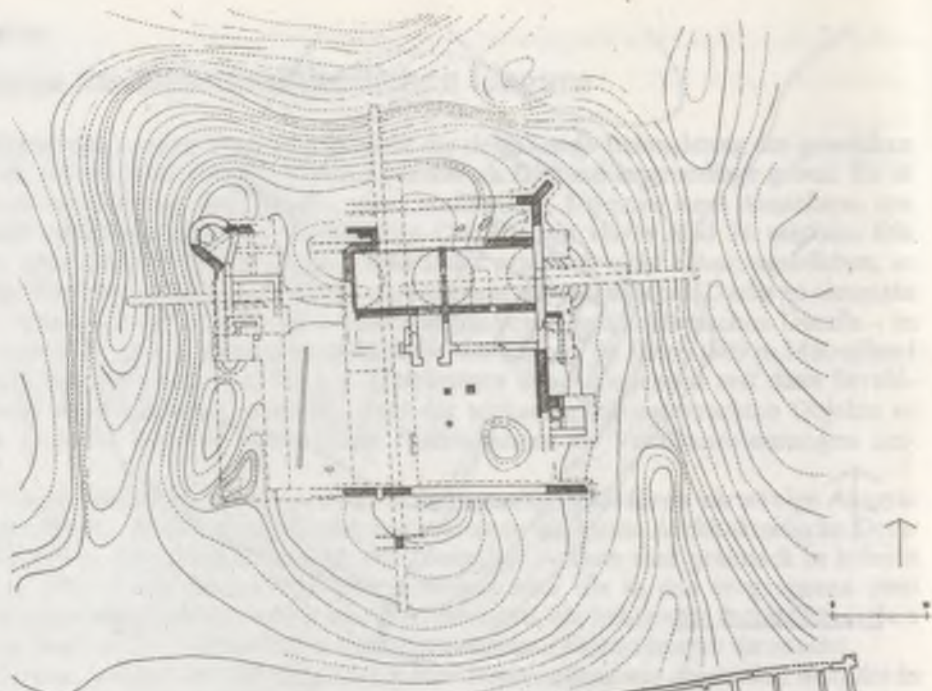
2.

1. Bátmonostor, a castellum feltárt részletei. Szekér Gy. rajza Biczó 1981. nyomán.

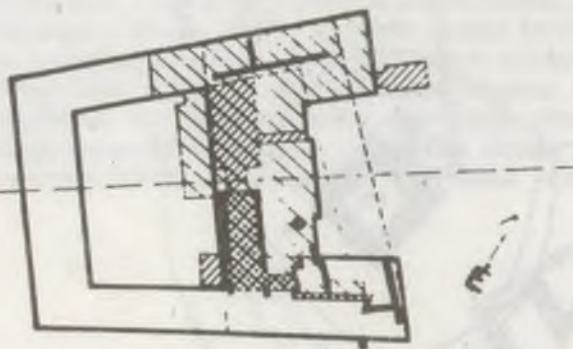
Bátmonostor, die freigelegten Details des „castellums”. Zeichnung: Gy. Szekér nach Biczó 1981.

2. Nyitrasimonyi (Šimonovany), a castellum periodizációs rajza a korábbi, árokkal övezett toronyvárral (Ruttkay 1989. nyomán).

Šimonovany (Nyitrasimonyi), Grundriss des „Castellums” mit Bauperioden, sowie mit der früheren Turmburg (nach Ruttkay 1989.).

3.

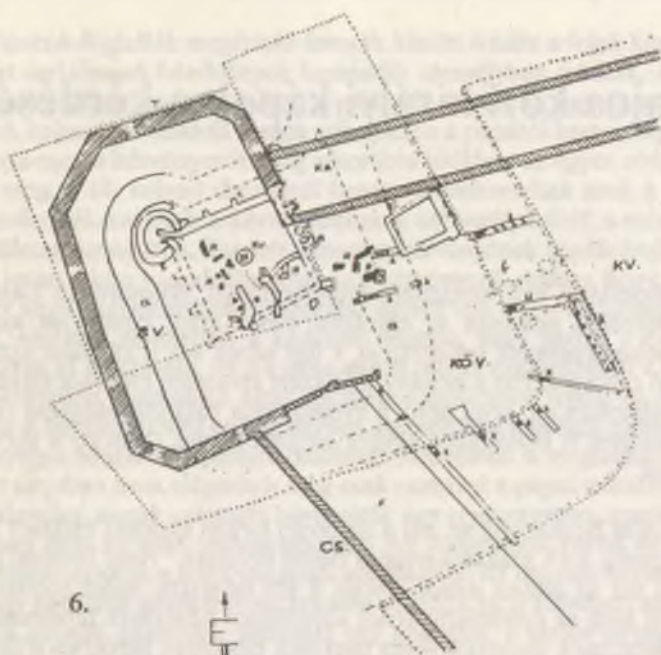

4.

5.

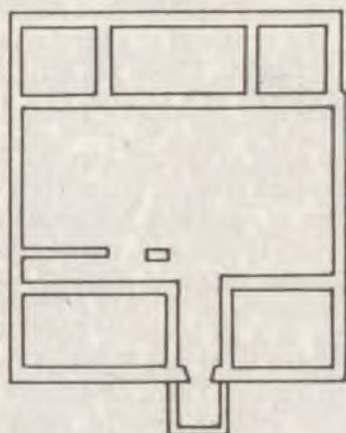
3. Ötvöskőnyi, a castellum feltárt részletei. Szekér Gy. rajza Magyar 1973. és 1974. nyomán.
 Ötvöskőnyi, die freigelegten Details des „castellums”. Zeichnung: Gy. Szekér nach Magyar 1973. und 1974.
4. Nagytétény, a castellum maradványai a barokk kastélyban (Borsos-Gesztli 1972. nyomán).
 Nagytétény, die Details des „castellums” im Barockschloss (nach Borsos-Gesztli 1972.).
5. Pomáz, a Cikó-udvarház és a templom maradványai (MRT 7., Pest megye 1. kötet nyomán).
 Pomáz, Herrenhaus und Kirche (nach MRT 7., Pest megye 1.).

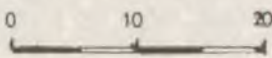
6.

7.

8.

6. Szigetvár, a középkori, négyszögű épület feltárt maradványai a 16. sz.-i bástyán belül (Kováts 1966. nyomán).
 Szigetvár, Burg die freigelegten Reste des quadratischen mittelalterlichen Baues in der Bastei des 16. Jh-s
 (nach Kováts 1966.).

7. Devecser, a kastély alaprajza az építési periódusokkal.
 Devecser, die Bauperioden des Schlosses.

8. Hédervár, a mai kastély 16. sz. eleji előzménye. László Cs. rekonstrukciója (Sziget, castellum).
 Hédervár, der Vorläufer des heutigen Schlosser vom Anfang 16. Jh. Rekonstruktion von Cs. László.

Érszegi Géza

A Nagy Lajos-kori királyi kápolna kérdéséhez

Személyes vallomással kell kezdenem mondandómat. Kumorovitz Lajos Bernát professzor urat, mesteremet, nemcsak az egyetemi éveim alatt, hanem az azóta eltelt húsz esztendő alatt is példaképemnek tekintettem, s úgy nézek ma is rá, mint szakmánk általam soha el nem érhető csúcsára. Ezt a néhány szót azért kívántam előrebozsátani, mert léptenyomon meg kell állapítanom, hogy noha a nyomdokain haladok, mégsem érhetem el azt a mestéri tudást, amellyel ő bennünket gyakor az egyetemen tanított, s azóta is cikkeivel, tanulmányaival tanft.

Kumorovitz Lajos Bernát volt az, aki a budavári királyi kápolna építését I. (Nagy) Lajos király korára, mégpedig a 14. század hatvanas éveire helyezte.¹ Nem hiszem, hogy lehetséges jobban bizonyítani ezt az állítást annál, ahogy ő azt megtette. Módszerességére jellemző, hogy nem elégedett meg az építészettörténet idevonható adatainak felsorakoztatásával, pedig talán ez is elégségesnek tűnhetett volna bárkinek egy olyan hipotézis felállításához, mint amelyet Kumorovitz professzor úr hozott létre a vonatkozó források alapján. Tovább kutatót, s kutatásai során bukkant egy olyan oklevélre, amely lényegében punctum saliensnek mutatkozott hipotézisének megkoronázásához.

Ez az oklevél az a kérvény, amelyet az idősebb Erzsébet királyné nyújtott be a pápához, V. Orbánhoz. Ebben azt kérte az anyakirályné, hogy a Szentatya engedélyezzen búcsút a Lajos király és a királyné által a palotájukban lévő Szűz Mária kápolna látogatói számára. Mivel a kérvény 1366 június 23-i keltezését kapott, így valószínűsíthető volt, hogy ezt megelőzően épült az említett kápolna. A nevezetes kérvény szövegéhez azonban csak Bossányinak századunk második évtizedében megjelent publikációja révén lehetett hozzáférni.² Bossányi ebben az egyébként példamutató szövegkiadásában a formulás részek elhagyásával csak a lényegét közölte a 14. század második felének pápáihoz benyújtott magyar kérvényeknek. Az a szakmai alaposág, amellyel Kumorovitz professzor úr e nevezetes forrás felhasználásához hozzáfogott, talán sokak számára feleslegesnek tűnik. Tudatában volt azonban annak, hogy nincs az a jól felépített hipotézis, amely olyan szilárd talajon állna, mint a valóság. Nem elégedett tehát meg Bossányi kivonatos szövegével, hanem megkérte a kérvények szövegét őrző Vatikáni Titkos Levéltárból a teljes szöveget, s csak annak ismeretében építette be ezt a forrást abba az épületbe, amely esetleg más forrásokra alapozva is megállhatott volna.³ S noha ebben a teljes szövegben sem volt fellelhető az, hogy melyik királyi palota adott helyet a kápolnának, mégis úgy érezte, „hogy sorai a budavári kápolnára vonatkoznak”.⁴

Mielőtt azonban e nevezetes forrással kapcsolatban elmondanám, milyen következtetésre jutottam, ki kell térnem néhány szóban arra, miként folyt a pápai udvarban az ügyintézés.

Minden valószínűség szerint még ókori hagyomány alapján mindig is megvolt annak a lehetősége, hogy bárki írásban forduljon Róma püspökéhez, a pápához. Ezeknek az írásbeli kérvényeknek a formája a 12/13. század fordulóján alakult ki. Külön, a pápai kancelláriához

nem tartozó iratok foglalták megfelelő formák között írásba a felek kérését. Ezek a rövid, csak a lényegre tartalmazó beadványok harmadik személyben íródtak, s nem tartalmaztak keltezését. Dátumot akkor kaptak, mikor a pápa elé került az ügy és az audientián döntés született róla. A keltezés rendkívül fontos volt, hiszen a pápától kért, s kapott jog csak ettől a kelteztől illette meg a kérvényezőt. Míg a korábbi időkben az egyes cédulákra írt supplicatioakat őrizték meg, a 14. század derekától kezdve fennmaradtak azok a regisztrumkötetek, amelyekbe bemásolták ezeknek a kérvényeknek a szövegét, keltét, s valamint azt, hogy milyen döntés született az ügyben. Természetesen a kérvényének átadásával, de még a kedvező döntéssel sem jutott a kért jognak élvezetéhez a kérvényező. Ahhoz, hogy jogait gyakorolhassa a kérelmező, vagy – amennyiben egyszerűbb ügyről volt szó – visszakapta jogai védelmére a supplicatiót, amelyre rávezették a kedvező döntést, vagy pedig, s ez volt a gyakoribb, oklevelet állítottak ki a számára. Itt a kulcsa annak, miért ragaszkodott a pápai udvar ahhoz, hogy csak szakszerűen, hozzáértő által készített supplicatiót fogad el. Ugyanis az oklevél fogalmazásakor a supplicatióból egy az egyben átemelték a lényeges elemeket, s így azután a supplicatio lényeges adatai a kérvényre kiállított oklevélben is megtalálhatjuk. A felek jogainak védelmére azonban nem elégedtek meg csak ennyivel a pápai udvarban. Mielőtt kiadták az elkészült oklevelet, annak szövegét bevezették egy regisztrumba, amely korábban hártýából készült, hogy állja az idők viszontagságait. Az Avignonba került pápai udvarban ezen túlmenően is gondoskodtak a felek jogainak védelméről. Itt ugyanis bevezették azt az újítást, hogy először egy papírból készült regisztrumba vezették be a szöveget, majd a jelentőségeltjes döntésekről készült oklevelek szövegét egy nagyobb, s tartós anyagból készült hártýa kódexre is rábíták. Így azután a szerencsés kutató ugyanannak az ügynek a szövegét megleheteti akár három helyen is, vagyis a Registra supplicationumban éppúgy, mint a Registra Avenionensia nevezetű sorozatban, sőt a legkorábban indult, s legtovább tartó Registra Vaticana köteteiben is.⁵

E rövid kis kitérő után úgy hiszem senki számára sem lehet meglepetés, hogy az Erzsébet királyné által beadott, 1366 június 23-ára keltezett kérvénynek⁶ a szövegén kívül megtalálható a szabályszerűen ugyanarra a napra datált pápai oklevélnek is a szövege, amelyben V. Orbán pápa hozzájárult a királyné kéréséhez, s nagy számban – vagy ahogy a kérvénybe fogalmaztak – a megszokott számon felül engedélyezett búcsúkat.⁷ Hogy a meglepetés teljes legyen, ráadásul mindkét sorozatba bemásolták a búcsút engedélyező pápai oklevél szövegét. Hogy az 1366 június 23-i kelettel ellátott kérvényre készült pápai oklevélről van szó, azt elsősorban a keltezése mutatja, vagyis az, hogy mind a kérvény mind az oklevél kelte ugyanazon a nappal van szó. Ettől persze még lehetne az oklevél egy másik, ugyanazonnapra datált kérvényre adott választ is, hiszen gyakorta előfordult az, hogy egyszerre több kérvényt is beadnak ugyanannak a személynek a nevében, ahogy ez alkalommal is így történt, hiszen kilenc magyarországi kérvény szövege maradt fent a Registra supplicationum köteteiben ezzel a keltezéssel. Hogy mégis a kérvény és az oklevél egymáshoz tartozását kell valószínűnek tartanunk, azt a kérvény és az oklevél szövegének egyezése mutatja, s továbbá az, hogy a kérvényre rávezetett kancelláriai jegyzet szerint egy év és negyven nap búcsút kapnak a meghatározott napokon a kápolnát felkeresni szándékozó, bűneiket megbánó hívek éppúgy, ahogy ez a mérték szerepel a pápai oklevél szövegében is.

Hogy ennyi szót vesztegettem a két szöveg összetartozó voltára, nem volt véletlen, ugyanis a pápai oklevél szövegében a király saját palotájának helyét is megtaláljuk, s az nem más, mint a veszprémi egyházmegyében tartozó Visegrád.

Itt talán be is fejezhetném az előadásomat, hiszen ez az adat ismét tág teret biztosít mind a budavári, mind a visegrádi Szűz Mária tiszteletére szentelt kápolnával kapcsolatos

további kérdéseknek. Szeretnék azonban még néhány percig visszaélni a türelmükkel. Engem ugyanis rendkívüli módon izgatott, miként jöhetett létre ez az eltérés a kérvény és az oklevél szövege között. Erre csak azt a magyarázatot találtam, hogy a kérvény szövegének bemásolásakor az 'in proprio palatio' szöveg után egy sort ugrott a másoló szeme, folytatva azt a 'construendam' szóval, s így nem került megörökítésre a Registra supplicationumban az, ami a Registra Avenionensia és a Registra Vaticana kötetekben őrzött oklevélszövegben viszont fentmaradt, mivel azt az eredeti kérvény alapján, s nem a regisztrumban lévő másolat segítségével fogalmazták, vagyis az 'in ipsius regis palatio' szöveg 'Wissegradi Wesprimiensis diocesis constructa' résszel egészül ki.

Nem ez volt az egyetlen hivatali baleset, amely szövegünkkel a pápai udvarban megessett. Mindez ugyanis csak a Registra Avenionensia kötetében található teljes szövegében. Bemásolták ugyan szövegünket a Registra Vaticana sorozat megfelelő kötetébe is, azonban ott, ki tudja, milyen sorsfordulókon át csak csonkán, s mégcsak nem is V. Orbán pápa regisztrumában, hanem az utódjában, XI. Gergelyében találhatjuk meg. Szerencsére azonban a keltezése, s a Visegrádra utaló szövegrésze világosan mutatja a két különböző helyen található szöveg együvé tartozását.

Befejezésképpen, aligha tudom ezek után megállni, hogy ne mondjam el, nem a véletlen, s nem is a tárgyra vonatkozó kitaró kutatás üli diadalát az elmondottakban, hanem az az immár több mint egy évtizede folyó tevékenység, amely minden nehézség ellenére, rövid hónapokra kiporciózva próbálja a Vatikáni Titkos Levéltár anyagának módszeres átnézésével a hazai kutatás rendelkezésére bocsátani az ott fellelhető forrásokat.

Csak keserű szavakkal tudom felelgetni, hogy a folyamatos és módszeres vatikáni kutatásoknak 1949-ben kezdődött máig tartó kényszerű megszakadása, milyen kárt okozott a hazai történettudománynak. Szomorú, hogy ez a kártétel éppen egy olyan tudós munkájában is megnyilvánult, akinek, ha megadatik, hogy tudományos kutatással szerzett forrásokkal helyezze biztos alapokra a munkáját, nem lett volna kénytelen azokat – igaz, mesteri munkával, de mégis csak – hipotézissel pótolni.⁸

Függelék

Az alábbiakban közölt forrásokban kétféle zárójelet használtam. A siglák feloldását () zárójelek közé és a szövegből valami miatt kimaradt, ám odatartozó szövegeket pedig < > zárójelek közé tettem.

1. Avignon, 1366 június 23.
Erzsébet anyakirályné kérelmezi, hogy a pápa engedélyezzen a Lajos király és a királyné palotájában lévő Szűz Mária-kápolna látogatói számára a megszokott számon felül búcsút.

Archivio Segreto Vaticano, Registra supplicationum, vol. 43, fol. 216. r.

Ed.: Kumorovitz L. Bernát: A budai várkápolna és a Szent Zzignond-prépostság történetéhez, Tanulmányok Budapest Múltjából 15 (1963), p. 136.

Reg.: Bossányi Árpád: Regesta supplicationum, Budapest, 1918, II, p. 446, n° 412.

Supplicat S(anctitati) V(estre) humilis et devota filia V(est)ra Elizabeth senior regina Vngarie, quatinus omnibus et singulis ex causa devotionis capellam, quam devotissimus filius V(ester) Ludovicus Vngarie rex eiusdem regine natus et regina ad honorem et sub vocabulo Beate Virginis duxerint in proprio palatio Wissegradi Wesprimiensis diocesis construendam, et ipsorum regis et regine vel alterius eorundem presentia ac eorum absentia visitantibus seu divina audientibus in eadem illas indulgentias ultra consuetum numerum concedere dignemini, que Virginis honori et dicatorum constructorum statui vobis congrue videbuntur.

Fiat in forma de anno et XL B

(Következik további három kérvény ugyanerről a napról, s a harmadik végén a keltezés):

Datum Avinione nono Kalendas Iulii anno quarto.

2. Avignon, 1366 június 23.

V. Orbán pápa a Nagy Lajos király és Erzsébet anyakirályné által a visegrádi palotában Szűz Mária tiszteletére épített kápolna látogatói számára a felsorolt ünnepeken tíz évre egy év és negyven napi búcsút engedélyez.

Archivio Segreto Vaticano, Registra Avenionensia, vol. 162, fol. 578v (A), Hiányos másolata: Registra Vaticana, vol. 283, fol. 80r (V).

Reg.: Michel et Anne-Marie Hayez: Urbain V. (1362-1370), Lettres communes. V, Rome 1979, p. 228, n° 17222.

Universis Christi fidelibus presentes litteras inspecturis salutem et apostolicam benedictionem.

Dum precelsa meritorum insignia, quibus regina celorum virgo Dei genitrix gloriosa sedibus prelata sydereis quasi stella matutina prerutilat, devote considerationis indagine perscrutamur, dum etiam infra pectoris archana revolvimus, quod ipsa utpote mater misericordie, mater gratie <et> pietatis amica humani generis consolatrix pro salute fidelium, qui delictorum onere pregravantur, sedula exoratrix et pervigil ad regem, quem genuit, intercedit dignum quin <immo> potius debitum arbitramur, ut ecclesias et loca in honorem sui nominis dedicata gratiosis remissionum prosequamur impendiis et gratiarum muneribus honoremus. Cupientes igitur ut capella beate Marie virginis per carissimos in Christo filios nostros Ludovicum regem et Elizabeth eius matrem reginam Vngarie illustres in ipsius regis palatio Wissesgradi Wesprimiensis diocesis constructa congruis honoribus frequentetur et ut Christi fideles eo libentius causa devotionis confluant ad eandem, quo ibidem uberius dono celestis gratie conspexerint se refectos, e omnipotentis Dei misericordia et beatorum Petri et Pauli apostolorum eius auctoritate confisi omnibus vere penitentibus et confessis, qui in nativitatis, circumcisio-

nis, epiphanie, resurrectionis, ascensionis, corporis Domini nostri Iesu Christi, penthecostes nec < non > nativitatis, annuntiationis, purificationis et assumptionis ipsius beate Marie virginis, nativitatis beati Iohannis Baptiste, dictorum apostolorum Petri et Pauli ac dedicationis ipsius capella festivitatis ac omnium sanctorum celebritate et per ipsarum nativitatis, epiphanie, resurrectionis, ascensionis et corporis Domini nostri Iesu Christi ac nativitatis et assumptionis beate Marie necnon beati Iohannis et apostolorum predictorum festivitatis octavas et per sex dies dictam festivitatem pentecostes immediate sequentes prefatam capellam devote visitaverint, annuatim singulis videlicet festivitatum ac celebritatis et octavarum ipsarum ac sex dierum predictorum diebus, quibus capellam ipsam visitaverint – ut prefertur – unum annum et XL dies de iniunctis eis penitentiis misericorditer relaxamus presentibus post decennium minime valituris.

Datum Avinione VIII Kal. Iulii anno quarto.

Jegyzetek

1. Kumorovitz 1963. 190-151.
2. Reg.: Bossányi 1918. II. 446, n° 412.
3. Kumorovitz 1963. 136.
4. Uo. 114.
5. Érszegi 1989. 46-49.
6. Függelék n° 1.
7. Függelék n° 2.
8. A vatikáni kutatások rendszeres megindításának érdeme Frankói Vilmosé, aki saját jövedelméből házat vett Rómában. Itt ugyancsak saját költségén ösztöndíjasokat fogadott, akik részben képzőművészek, részben történészek voltak. Ez utóbbiak kutatásának bőséges tárháza a Monumenta Vaticana 1884-től megjelent kötetei. Frankói a vagyonát a magyar államra hagyta, amely azt részben a Falconieri palota, a mai Accademia d'Ungheria megvételére fordította (1928), részben azonban Frankói római házáat, a nevezetes „Frankói villá”-t bérbe adta, s annak jövedelmét is a történeti kutatások támogatására használta fel. Az intézmény a háború után „még átfogta az egész magyar kulturális életet,„ de 1949 után lényegében beszüntetett céljának megfelelő működését. „Az 1960-as évek elején egykori római magyar történeti műhely kulturális külpolitikánk új igényei szerint alakította ki tevékenységei körét és belső szervezeti rendszerét”. Rottler Ferenc: A Római Magyar Intézet alapítása és működése. Joggötörténeti értekezések 13. (Szerk.: Kovács Kálmán) Budapest. 1983. 179-190.

Irodalom-Literatur

- Bossányi Á. 1918.: Regesta supplicationum. Budapest.
- Érszegi G. 1989.: Eredeti pápai oklevelek Magyarországon. (1199-1417) Budapest. (Akadémiai doktori értekezés)
- Kumorovitz L. B. 1963.: A budai várkápolna és a Szent Zsigmond prépostság történetéhez. Tanulmányok Budapest Múltjából.15.

Érszegi Géza
Magyar Országos Levéltár
1014 Budapest,
Bécsi kapu tér 4.

Summarium

De capella tempore Ludovici I regis constructa

Capellam, quam visitantibus ad Elisabeth reginae, matris scilicet Hungariae regis supplicationem unum annum et quadraginta dies de iniunctis poenitentibus relaxavit pontifex maximus Urbanus V die 23 Juli anno 1366, in palatio Ludovici I regis – ut de iure supponebatur – Budae constructam esse videbatur omnibus, quibus notus fuit tenor supplicationis. Licet tenor eiusdem annis superioribus publici iuris factus minime habeat, quo loco fuerit palatium regium, ad cuius decus fuit construenda capella, ista tamen in castro Budensi fuit collocata, quo residebat eodem tempore rex Hungariae. Annis autem retro actis, ut studiis assiduis et bullae tenorem, quo nomen eiusdem loci, ubi capella construenda fuisset, contentum sperare potuissemus, in registris Avenionensibus seu Vaticanis inveniremus, facultate carebamus. Carebamus facultate, sed non fortuna, qua favente, dum videlicet in pontificum registris investigabam, quibusnam locis documenta historiam regni Hungariae illustrantia reperirentur, obviam mihi venit tenor bullae, qua Urbanus papa V unum annum et quadraginta dies de iniunctis poenitentibus relaxavit visitantibus capellam palatii regii construendam in Visegrád.

Buzás Gergely – Végh András

Adalékok a budai királyi várban álló Zsigmond-palota homlokzat rekonstrukciójához

Az utóbbi évek új kutatási eredményei – a szárazárók Ny-i feléből előkerült kőanyag¹, a Zsigmond-kiállítás révén a szárazárók újra hozzáférhetővé vált régi leletei², és nem utolsósorban Marosi Ernő elmélete a Zsigmond-palota emeleti fadongás csarnokáról³ – arra ösztönöztek bennünket, hogy kísérletet tegyünk a Zsigmond-palotához kapcsolható, már publikált kőfaragványok újraértékelésére, hogy ezzel adalékot szolgáltatassunk egy majdani – az eddigieknél hitelesebb – elméleti rekonstrukció számára⁴.

Munkánk kiinduló pontját az ugynevezett erkélykonzolok⁵ vizsgálata képezte. Két hasonló konzoltípus ismert a budai várból. Mindkettő azonos méretű, félkörösen lekerekített alaprajzú támpillér fölött helyezkedett el és egy profilsor közvetítésével egy sokszögű alaprajzú, a támpillérnél szélesebb építményt támasztott alá. A két típus profilja eltérő. Az egyik típus két példányának ismert előhelye alapján – amely a szárazárók nagyköves pusztulási rétege – ezeket a köveket hitelesen a Zsigmond-udvar É-i felén álló K-Ny-i irányú épület É-i homlokzatához köthetjük. Ezeknek a konzoloknak a profilját egy vízvető párkány zárja le. A felette folytatódó falsíkokon különböző profilu mérműtagozatok – egy ívsoros párkány tagozatai – futnak le⁶. Mindez határozottan arra vall, hogy ezek a kövek nem lehettek egy több rétegből álló erkélygyám alsó elemei. Következő réteggő nem is ismert ámbár ebből az „alsó” réteggőből 5 db kerül máig elő⁷. Ezeknek a konzoloknak így a teljes szélessége mindössze kb. 130 cm, ez pedig egyértelműen kizárja, hogy itt erkélygyámokról lenne szó: ilyen keskeny erkély egyszerűen elképzelhetetlen⁸. A gyámok nyilvánvalóan támpilléreket koronázó tömör fiálékat hordtak⁹.

A másik konzoltípus profilsorát nem zárja le párkánytagozat, ezért ezek esetében egyelőre nem zárhatjuk ki, hogy további konzolrétegeket hordtak és talán erkélyeket támasztottak¹⁰. Az ebből a típusból jelenleg ismert 3 példány 18. századi falazatokból került elő, így eredeti helyüket pontosan nem tudjuk megállapítani, de a másik típusal való méretazonosságuk alapján joggal tételezhetjük fel, hogy ezek is ugyanahhoz az épülethez tartoztak, de talán egy másik, esetleg a D-i homlokzatához.

A konzolok nagy száma – 5 illetve 3 db – hosszú, egységes tágulású, támpillérekkel osztott homlokzatokra vall. Középkori épületeknél ilyet csak egységes belső tér mellett lehet elképzelni, ez pedig határozottan Gerevich László azon feltevése mellett szól, hogy a Zsigmond-palota írott forrásokban említett nagyterme, illetve nagytermei – abban az épületben voltak, amelyhez a konzolok tartoztak: vagyis a szárazárókkal párhuzamos K-Ny-i szárnyban¹¹. Az itt feltárt hatalmas alépítmény négy egyforma, hevederívекkel elválasztott élkeresztboltozatos szakasza szintén egységes emeleti belső térre utal. A Hans Seybold leírásából ismert 25 lépésnyi teremszélességnek¹² a kb. 7,5 m széles pincefolyosó csak a felét teszi ki¹³. A kéthajós terem másik hajóját Kollár Gy. Gerevich László által közölt, rekonstrukciós rajza a pincefolyosó és a szárazárók közé helyezi, ezáltal a palota É-i homlokzata közvetlenül a szárazárók fölé kerül¹⁴. Ennek az elképzelésnek ellentmond, hogy a Zsigmond-palota épületeit ábrázoló mindkét hiteles metszet – a Schedel – és a Schön-féle – egy falszorost ábrázol a

palota É-i homlokzata előtt. A pincefolyosó többretegű É-i fala¹⁵ szerkezeténél fogva is nehezen képzelhető el úgy, mint az emeleti termet osztó pillérsor alépitménye. Ez a fal nyilvánvalóan a nagyterem É-i homlokzati fala volt. Az e falat – a fentebb tárgyalt kőfaragványok által igazoltan – tagoló támpillérek feltárására sajnos nem volt mód¹⁶, ennek ellenére nyilvánvaló, hogy csak a pincefolyosó boltvállainak tengelyében állhattak. A pincefolyosó, illetőleg a támpillérek meghatározzák az elpusztult kéthajós boltozott nagyterem szakaszolását is¹⁷.

A szárazárok másik, számunkra lényeges leletegyüttesét egy ablakcsoport kövei alkotják. E szerkezet eltérő rekonstrukcióit közölte Nagy Emese¹⁸, valamint Gerevich László¹⁹. Mindegyik variációnak vannak vitatható részletei, ezeket a problémákat próbáltuk kiküszöbölni, amikor mi is kísérletet tettünk az ablakcsoport összeállítására. Megfigyeléseink alapján négy ablakból álló csoportot tudtunk rekonstruálni, amelynek középső két keresztosztós ablaka felett egy második ablakszint helyezkedett el, az alsóhoz hasonló, de nem teljesen azonos profillal. A két felső nyílás – mint erre még visszatérünk – feltehetően egyetlen nagy íves záradékkal zárult. A középső ablakcsoportot kétoldalt egy-egy szemöldökkgyámos nyílás fogta közre. Ezek szélességét a szemöldökkövek töredékessége miatt nem ismerjük, valószínűnek tűnik azonban, hogy függőleges osztó nélküli ablakok voltak, mivel így az ablakcsoport teljes szélessége kb. 6,5 m-ben állapítható meg, míg ha a középsőkhöz hasonló keresztosztós ablakokkal számolnánk úgy ez a szélesség 740 cm-t tenne ki – külső profilszéltől mérve – ami csak igen bizonytalanul lenne beilleszthető a kb. 7,5 m-es szakaszszélességbe²⁰.

Az ablakcsoport mellvédjeként nagy valószínűséggel a szintén a szárazárokból előkerült háromkaréjos vakmérművekkel és üres háromszögletű pajzsokkal díszített mellvédlapok azonosíthatóak²¹. Ezek 29,5 cm-es vastagsága megfelel az ablakcsoport könyöklőjén mérhető mellvéd vastagságnak²².

Bár egyelőre nem tudjuk bizonyítani, hogy ebből az ablakcsoportból több példány is lett volna, ám az azonos kiképzésű támpillérek arra utalnak, hogy a köztük lévő szakaszok is többé-kevésbé egységes kialakításúak lehettek²³.

További kérdés, hogy az ablakcsoport vajon egy erkély falát alkotta-e vagy pedig a homlokzati főfalban egy teherelhárító ív alatt nyílt²⁴. Az ablakcsoport nagy szélessége önmagában is valószínűtlenné teszi, hogy a teherviselő főfalban nyílt volna. E kérdés eldöntéséhez fontos felvilágosítást nyújt a faragványok hátsó felületének vizsgálata. A szemöldökkgyámos elemek mögött ugyanis egy-egy szabályos konzolfészek van kiképezve²⁵. E szerint az ablakcsoport mögött valószínűleg egy olyan boltozat helyezkedett el, amelyet rá lehetett terhelni a mindössze 62 cm széles és 37 cm vastag ablakosztó pillérekre. Ez nyilvánvalóan csak egy igen kicsi fesztávolságú erkélyboltozat lehetett, és még így is komoly vonóvas-szerkezetekre volt szükség. E boltozat középső homlokívét törhette át az ablakcsoport középső részének felső nyílásszintje, így e nyílás záradéka is nyilván követte a homlokív vonalát²⁶. Nem zárhatjuk ki egyelőre azt sem, hogy ezek a fészkek szoborkonzoloknak készültek. Ez esetben is valószínű azonban, hogy egy erkély belső terében álltak ezek, mintsem, hogy ablakfülkékben.

Ez az erkély – vagy inkább erkélysor – nyilván a homlokzat felső részén helyezkedett el, minden bizonnyal az emeleti fadongás nagyteremhez kapcsolódott.

Az alsó – boltozott – nagyteremhez kapcsolható ablakkereteket nem tudtuk megkülönböztetni a szárazárok általunk ismert leletei között. A „K-i bástyafal”-ból viszont előkerült két olyan szokatlanul nagyméretű ablakkeret-típus²⁷, amelyeket már csak méreteik miatt is a nagyteremhez kapcsolhatunk, mint ezt már Nagy Emese is tette. Mivel ezek a palotahomlokzat alsó részén helyezkedtek el, érthető, hogy az épület pusztulásakor nem zuhantak a

szárazárokba – amelyet a homlokzattól egy falsoros választott el – és így a pusztulást követő romeltakarítások során beépíthették köveiket az új várfalakba. Azt csak valószínűsíthetjük, hogy a gazdagabb profilu változat a belső udvarra, míg az egyszerű profilu ablakok az É-i falszorosra nétek. Ez utóbbiból fennmaradt töredékek legalább két, azonos formájú példányhoz tartoznak. Nagy Emese mindkét ablakot egyszerű keresztszűrés formában rekonstruálta²⁸.

A palota É-i homlokzatának rekonstrukciós problémái között a legbizonytalanabbul megválaszolható kérdés az, hogy milyen szerkezet hordta az emeleti nagyterem előtt húzódó erkélysort. Két lehetőség jöhet számításba: vagy konzolok vagy vakárkádok. A konzolos erkélyek mellett szólnak a vajdahunyadi és az esztergomi konzolos megoldású erkélysorok analógiái. A szárazárok Ny-i részéből – ahol az eddigi feltárások folytak – nagy számban kerültek elő háromrétegű folyosótartó konzolok²⁹. Csakhogy ezek rétegenként egyre gazdagodó profilja a legfelső kövön még egy hengertaggal is kibővül, azért, hogy ez a tagozat a konzolok feletti mellvéden is folytatódjon. Az erkélysor homlokzatát alkotó ablakcsoporton azonban nincs ennek megfelelő tagozat.

A vakárkádós megoldást igazoló kőfaragvány egyenlőre nem ismert, de az frott források néhány utalása esetleg erre enged következtetni. Elsőnek azt, a Marosi Ernő által ismertett, forrást kell említenünk, amely szerint Zsigmond király megrajzoltatta magának az avignoni pápai palota látképet³⁰. Amennyiben igaz Marosi Ernő feltételezése, hogy itt a budai építkezésekhez való mintakép-szerzéssel állunk szemben, akkor nem annyira az avignoni és a budai palota fadongás termeinek hasonlóságára kellene gondolnunk – hiszen egy külső látképen ezek a terek nem látszanak – hanem sokkal inkább az avignoni palota jellegzetes vakárkádós homlokzattagolásának előkép-szerepére.

És valóban, a budai váron bizonyíthatóan feltűnik a Zsigmond-kori építkezéseken ez a motívum. Az úgynevezett gyilokjáró-udvarban fennmaradt szegmensíves vakárkádsort, Holl Imre rétegmegfigyelései alapján, Gerevich László a kései Zsigmond-korra keltezte³¹. Sajnos ezt Feuerné Tóth Rózsa nem vette figyelembe, amikor a vakárkádsort a mögé épült „Cisterna-Regia”-hoz kapcsolta és ezzel Mátyás király korára keltezte³². Ráadásul ennek alapján szintén Mátyás korára datálta a Zsigmond-udvar ÉK-i épületének régészetileg fel nem tárt, csak a Schedel-féle metszetről ismert, vakárkádok által tartott, nyitott erkélyét is³³. Feuerné még ha figyelmen kívül is hagyta a vakárkádós faltagolás számos jelentős középkori emlékét, kitűnően rámutatott e motívum antik római eredetére, és ezeknek az emlékeknek a 15–16. századi humanistákra gyakorolt hatására³⁴. Megállapításai nyomán talán konkrétan is értelmezhetjük Bonfini megjegyzését, miszerint Zsigmond „Item edificavit in arce palatium multum Romane referens antiquitatis”³⁵. Ha itt nem egy közönséges humanista formulásáról van szó, akkor könnyen lehet, hogy Bonfini Zsigmond gótikus palotájának vakárkádós faltagolása az antik római palatinusi császári paloták árkádos alépitményeire emlékeztette. Ennél biztosabb értelmezésre nyílik lehetőség Ursinus Velius leírásával kapcsolatban: „Prima facie aedes Caesaris Sigismundi immani substructione, mole magis, quam pulchritudine visendae...”³⁶. A palota Velius által említett alépitménye aligha lehet azonos a régészetileg feltárt pincefolyosóval, hiszen ez a félig föld alatt lévő, É felől várfallal takart valódi alépitményt az utazó aligha láthatta.

Egy antik római emléket ismerő humanista azonban könnyen alépitménynek nevezheti a palota erkélysortartó hatalmas vakárkádjait.

Míg az É-i homlokzat rekonstrukciójában a nagy számú, helyezköthető kőfaragvány segítségünkre van, addig a többi homlokzatot egyenlőre csak a palota két hiteles látképe alapján képzelhetjük el.³⁷

A Schedel-féle metszeten látható K-i homlokzat négyszintes tagolása első pillantásra talán ellentmondani látszik a forrásokból és a maradványokból megismert pincéből és két

nagyteremből álló háromszintes beosztásnak. Mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy a metszetről világosan leolvasható, hogy csak a K-i homlokzat É-i felét ábrázolja, a D-i homlokzat felét az É-D-i irányú épület sarka takarja, vagy a rálátás miatt, vagy inkább mert a két épület összeépült. A feltárásokból ismert pincefolyosók K felé megnyitó ív nem lehet azonos a metszeten látható nagy árkáddal: a pince nyílása olyan alacsonyan volt, hogy a Duna túlpártjáról, ahonnan a metszet alapjául szolgáló rajz készülhetett, nem is látszhatott. A képen látható nagy ív két pillére viszont minden bizonnyal a két hatalmas pillérrel azonos, amelyet az ásatás a pincefolyosó bejáratának két oldalán hozott felszínre. Ezek a pillérek kb. az alsó, kéthajós nagyterem közepe táján lehettek átboltozva, és egy kétszintes zárt erkélyt hordtak. Az erkély első szintje karzatként nyílhatott a nagyterem K-i feléből, míg a felső erkélyszint gyakorlatilag a felső fadongás nagyterem É-i homlokzatán végigfutó erkénysor folytatása volt.³⁸ A kétszintes zárterkélyt lezáró ívsoros párkány és mérműves mellvéd után az épület falsíkja határozottan hátraugrik, és a tetőszerkezet egy kis felmagasítás után indul. Ez a felmagasítás az emeleti termet közvetlenül megvilágító ablakok elhelyezését szolgálhatta. A homlokzati fal ilyen felmagasítása, fadongával fedett termeknél, a dongaváll és a tetőzet között szerkezetileg is indokolt volt, ezért gyakran előfordult. A terem megvilágítását, az említettekén kívül, a rövidebb oldalak oromzati falaiba vágott ablakokon át kaphatta. Egy ilyen ablak látható a Schedel-féle metszeten is. A palota címerdíszes K-i oromfalának csúcsát keresztvirág díszítette. A metszet erőteljesen kihagsúlyozza az É-i homlokzat legszélső támpilléreinek még idelátszó nagy fiatornyát.

A Ny-i rövid homlokzatot Erhard Schön sokkal elnagyoltabb fametszetről ismerjük. Erről is megállapítható azonban, hogy a homlokzat középtengelyében egy zárterkély helyezkedett el, felette egy nagyobb nyílás vagy nyíláscsoport látszik, amelyet félköralakban meghajló erőteljes párkány övez. Ez az ábrázolás a homlokzat tengelyébe helyezett ablakkal és erkéllyel önmagában is arra utal, hogy mögötte nem helyezkedhetett el kéthajós terem. Nyilván a felső nagyterem homlokzati kialakítását látjuk itt. Az ilyen homlokzattagolás osztatlan terű nagy csarnokoknál egyáltalán nem szokatlan. Analógiaként megemlíthetjük a nürnbergi városháza 1340 körül épült fadongával fedett nagycsarnokát – ahol Zsigmond többször is megfordult. Ennek K-i rövidebb falának közepén két mérműves ablak között egy kis poligonális zárterkély helyezkedik el. felette pedig a fadonga homlokjába nyíló hatalmas mérműves ablak töri át az oromfalat.³⁹ Másik analógiaként érdemes megemlíteni a prágai Hradzsín Ulászló-termét, amelynek több szempontból is előképeül szolgálhatott a budai vár.⁴⁰ A terem K-i rövidebb homlokzatát egy hatalmas, kétszintes nyíláscsoport töri át. Az alsó nyílásokat 1598-ban átépítették, nem lehetetlen, hogy ezek eredetileg egy nyílt erkélyre nyíltak, a felső ablakok azonban máig változatlanok. A nyíláscsoport szamarhátúves teherelhárító íve fölött az épület főpárkánya megtörve, trapéz alakban felemelkedik, mind szerkezeti, mind formai szempontból a budai nagyterem Ny-i homlokzatán ábrázolthoz nagyon hasonló motivumot képeznek.⁴¹ Ennek a homlokzati motivumnak közeli – bár sokkal szerényebb – rokonát megtaláljuk a polgári építészetben is, a lakóházak faboltozatos szobáinak homlokzatát áttörő ablakcsoportok között is.

Az itt felvett rekonstrukciós elképzelések természetesen csak munkahipotézisnek tekinthetőek. Ennél többre egyelőre nem válkozhattunk. Célunk elsősorban az volt, hogy felhívjuk a figyelmet arra, hogy a budai vár Zsigmond-palotájának fennmaradt kőfaragványai olyan rekonstrukciós lehetőségeket hordoznak, amelyeket még korántsem merített ki a kutatás. A továbblépést egyelőre megátolja a BTM kőtárainak áldatlan állapota, a faragványok fizikai értelemben vett hozzáférhetetlensége. Márpedig erre a munkára egyre sürgetőbb szükség van, mert a középkori Magyarország művészettörténetét ennek a kiemelkedő jelentőségű és minőségű épületnek az alapos ismerete nélkül nem lehet hitelesen megírni.⁴²

Szegyzetek

1. Néhány darabot Zolnay László közölt: In: Bud. Rég. XXIV/4. Bp. 1976. 39/1, 40/4-5. ábra: egyet pedig Marosi Ernő: Marosi 1983. 306. 303. 6. kép, 304. 7. kép.
2. Nagy E. közlései: In: Zsig. Kat. II. 129-147. old.
3. Marosi 1984. 20-21.
4. A fellelhető kőanyag és a rávonatkozó adatok összegyűjtését Végh András, a rekonstrukciókat Buzás Gergeley készítette.
5. Gerevich 1966. 28, XIII. tábla 3. kép., Zolnay L. közlése: In: Bud. Rég. XXIV/4. Bp. 1976. 40/4. ábra., Marosi 1983. 306., 303., 6. kép., 304. 7. kép., Nagy E. közlése: In: Zsig. Kat. II. 145. É.25., 146., É.26.
6. Marosi 1983. 306. Az általa közölt darabon a mérműtagozat csak a falsík mellett fut le a vízvezető párkányig. Egy, a Zsigmond-kiállításon szereplő konzolon mindegyik sarkon lefut egy pálcával díszített profilú mérműtagozat (sajnos ez a kő nem került be a katalógusba, ott, helyette a kiállításon nem szereplő, Marosi E. által közölt kő adatai találhatóak meg: Zsig. Kat. II. 145. old. É. 25.) Egy további darabot szintén pálcás mérműtagozatok tagolnak, egy másik pedig a Marosi E. által közölt példányhoz hasonló, az ötödik darabon pedig egyáltalán nincs lefutó mérműprofil (Bud. Rég. XXIV.) 4. Bp. 1976. 40/4. ábra).
7. Erre már Marosi Ernő is felfigyelt: Marosi 1983. 306.
8. Minimálisan 30 cm-es fasvastagsággal számolva, az „erkély” belső terének mindössze kb. 70 cm-es szélesség maradna, ami teljesen értelmetlen. Gerevich L. forráshivatozása Ottendorf 1663-as leírásában említett pilléreként álló erkélyre: („Man siehet zwar annoch die köstlichen Reliquien der alten gebäu des Sigismundi an dem schönen von Marmel Pfeylem aufgeführten Altan...”) Gerevich 1966. 69. Semmiképpen sem vonatkoztható az 1578-as elpusztult K-Ny-i épület legfelső szintjére, annál inkább ráillik a Schedel-féle metszeten ábrázolt É-D-i épületszárny árkádsorral alátámasztott nagy nyitott erkélyére, amelynek feltáratlan maradványai ma a Savoyai szobor alatt rejtőzhetnek.
9. Ennek a konzoltípusnak az alaprajza egyébként nem is a szabályos nyolcszög felével záródik: homlokoldala keskenyebb.
10. Ezeknek az alaprajza a szabályos nyolcszög oldalából van képezve.
11. Gerevich 1966. 27.
12. Gerevich 1966. 66.
13. Gerevich 1966. 288. A pince boltszakaszainak méreteit „nagyjából 7 x 7 m”-nek határozza meg a szövegben (im. 42.). A köztölt alaprajzon viszont ennél nagyobbak: kb. 7,5 x 7,5 m-eseknek mutatkoznak (im. 43. 41. kép.) Nagy Emese ezekből teljesen eltérő méretet: 6 m-es pinceszélességet határoz meg. (Nagy 1955. 111.).
14. Gerevich 1966. 30. 17. kép. (Kollár Gy. rajza.)
15. Gerevich 1966. 42., 43. 41. kép, 47-48. Nyilván először a pince épült fel. Az épület felmenő falát azonban nem a pince falára terheltek rá, hanem mellé építették. Az alaprajzon szereplő harmadik, legkülső falrétégről sajnos Gerevich semmit sem ír, a rajz alapján azonban egy későbbi köpenyezésnek tűnik. Ezt a lehetőséget már Holl Imre felvetette (Nagy 1955. 131. 29. j.). De ezt Nagy E. a Schedel féle metszetre hivatkozva elvetette. Érveit nem tartjuk meggyőzőnek, a Schedel-féle metszet ugyanis másképpen is értelmezhető, mint erre dolgozatunkban még részletesen kitérünk.
16. Gerevich 1966. 47.
17. Gerevich 1966. 288-289.
18. Nagy 1955. 124, 27, 30-33. kép. Az ablakcsoportot 3 vagy 4 különálló ablakra osztja szét. Ezek közül egyet rekonstruál teljes egészében, háromszatú ablakként. A rekonstrukció alapján egy töredékekből összeállított szemöldökkő adja. E kő teljes hossza több mint 2,5 m lenne, ami szinte hihetetlenül nagy. Csakhogy a szemöldökkő két fele nem illeszkedik egymáshoz törésfelülettel. A két fél összetartozását, és az ablak háromszatú voltát egy – a felmérési rajzon nem szereplő, bár a Nagy E. által közölt fotón is jól látható (im. 31. kép) – elem határozottan cáfolja: pontosan a függőleges osztó tengelyében az egyik szemöldök-darabon megvan az emelő számára bevésített lyuk. Ilyen típusú elemnél, mint az ablakszemöldök, a kőemelő olló helyét – érthetően – mindig a kő súlypontjába helyezték, ez pedig csak akkor kerülhetne a függőleges osztó fölé, ha a szemöldökkő kétszatú vagy keresztosztós ablakhoz tartozott.
19. Gerevich 1966. 26-27, 29. 16. kép, XIII. tábla 5. kép. Gerevich, Nagy E. rekonstrukcióival szemben, figyelembe vette a keresztosztós ablakok szemöldökköveinek illesztési felületként simára faragott felső és oldalsó felületeit, és ezt megfelelően illesztette a szemöldökgyámos keretdarabokhoz. Problemátikus rekonstrukciójában a szemöldökgyámos, felülvilágító ajtó feltételezése, a nyílás ajtó voltát ugyanis semmi sem igazolja. További zavart okozott, hogy kimaradt a rekonstrukcióból néhány fontos, már Nagy E. által közölt elem (Nagy 1955. 32. kép), pontosabban Kollár Gy. homlokzat-rekonstrukciója alapján úgy tűnik, hogy létezésükkel azért számoltak: ezek szolgálhattak alapot a homlokzat második szakaszába berajzolt nagy mérműves ablakformához. Semmiféle indok nem létezik azonban, amely alapján ezeket az elemeket ki kellene vennünk

ablaksoportunk alkotórészei közül. Ezek egy meredek részre lefutó ablakosztó pillér rétegtöve. Profiljuk csak kismértékben tér el az ablaksoport alsó szintjének profiljától: a béllet körtagját nem pálcá, hanem lemez, az osztóprofil pálcátágját pedig mindkét oldalon lemez kíséri. Ennek a profilnak világosan felismerhető részlete – azonos részre futtatva – fennmaradt az egyik szemöldökkővel keretű felső sarokban, az egyeses szemöldökkő keresztosztós ablak fölötti nyílásszint könyöklőjén. Mivel a Nagy E. által fotón közölt elemek szimmetrikus osztópillér részei, egyértelművé teszik, hogy a felső ablakszint legalább két egyenrangú nyílásból állott, ebből pedig az következik, hogy az alatta levő nyílásszinten az egyeses szemöldökkő keresztosztós ablakok is meg voltak kettőzve. Ezzel az összeállítással már Horler Ferenc is próbálkozott egy a BTM tervtárában található rekonstrukciós kísérletén. Ő azonban egy szemöldökkőgyámos ajtókkal tagolt végtelenített ablakosort rajzolt, és a felső nyílásszintet is egyeses záradékúnak képzelte el. A végtelenített sort kizárja a fiáléval koronázott támpillérek léte, kétségkívül ugyanezen a homlokzaton. Ha viszont a rendszert oly módon szakaszolnánk, hogy két dupla keresztosztós ablak közé helyeznénk egy szemöldökkőgyámos nyílást, akkor 825-925 cm-es teljes szélességet kapnánk, ami nem illeszthető bele a pincealaprajz által megszabott méreteibe.

20. Minden elemet nem lehet beilleszteni ebbe a rekonstrukcióba: Zolnay L. ásatása során került elő egy kő, amely a Zsigmond-kiállításon is szerepelt. (Nagy E. közlése. In: Zsig. Kat. II. É. 2. 130.) Egy kettős kapu trumeau-jának lábazata. Külső profilja az ablaksoport alsó nyílásszintjének felel meg, belső oldalán azonban a keskeny falc helyett homorlat húzódik, amelyet széles falc kísér. E falc miatt a pillér vastagsága 6 cm-el nagyobb az ablakkeretekénél. Szintén eltérő a lábazat képzése, a profil ugyanis nem könyöklő részre van lefuttatva, hanem a pálcátágok kannelurozott dobjai a bélletprofilal együtt egy sokszögű alaprajzú lábazat lezáró gúlájára futnak rá. E vonásai alapján egyértelműen kizárhatjuk, hogy az elem ablaksoportunk része lett volna. A profilazonosság viszont arra vall, hogy az ablaksoporttal együtt egy többé-kevésbé egységes tagolású homlokzathoz tartozott.
 21. Nagy 1955. 126. kép., Gerevich 1966. XIII. tábla 6. kép., Nagy E. közlése: In: Zsig. Kat. II. 139. É.13.
 22. Az ablakkeretek 37 cm-es szerkezeti vastagságát a könyöklő alján egy félkörte profil csökkenti le.
 23. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy minden szakasz teljesen azonos kiképzésű lett volna, ennek ellene mond pl. a 20. jegyzetben tárgyalt faragvány is.
 24. Gerevich L. rekonstrukciós kísérlete ez utóbbi variáció mellett döntött, az erkélysor lehetőségét, a szárazárókból előkerült folyosótartó konzolokra hivatkozva, Marosi Ernő vetette fel (Marosi 1983. 307.).
 25. A konzolfészek az osztópillérek fölött helyezkednek el, mélységük 9 cm.
 26. Formai analógiák alapján a második nyílásszintnek Gerevich L. is íves, mérműves záradékot rekonstruált (Gerevich 1966. 26.). Mivel a szerkezet logikája – egy boltozati homlokív áttörése – arra vall, hogy a felső nyílásszint két osztott ablaka egyetlen ív alá volt fogva, ugyanakkor az osztópillér a teljes keretprofil ismétli, a záradék egyszerűbb formába bár, de hasonló megoldású lehetett a prágai Szt. Vitus toronytervének földszinti Nagy ablakához. (Akademie der bildenden Künste Wien.Nr. 16. 817.)
 27. Nagy 1955. 124. 16-19. kép., Gerevich 1966. 287. 406. kép., Zsig. Kat. II. 131-132. É.3., É.4. Az ablakok 85,5 cm-es nyílásszélessége unikumnak számít a magyarországi anyagban. Méreteiket legfeljebb a prágai Ulászló-terem csaknem 100 évvel későbbi reneszánsz ablakai múlják felül.
 28. Az egyszerű profilú ablak Horler Ferenc által készített, Nagy Emesénél közölt, rekonstrukciós rajzán (Nagy 1955. 120. kép., Zsig. Kat. II. 131.) a szemöldökkövek közé van rajzolva egy kölelem. Amennyiben ez valóban a szemöldökkő – a szárkövektől eltérő – profilját viselné, akkor az ablak egyszerű keresztosztós rekonstrukciója nem állná meg a helyét, ugyanis a két mindkét illesztési felülete ép, a keret vagy az osztópillér felfekvési felülete azonban mégis hiányzik róla, így csakis függőleges helyzetben állhatott.
- Sajnos e döntő jelentőségű követ nem sikerült a kőtárban fellelnünk, és erős a gyanunk, hogy nem is létezik. Nagy E. közöl ugyanis egy fotót (Nagy 1955. 17/a. kép.), amelyen látható egy olyan kő, amelyik a rajzon nem szerepel, de profiljától eltekintve – ami a szárkövekével egyezően egyszerű rézsús bélletű, és nem hornyolt, mint a szemöldökkő – mindenben megfelel az általunk kerestek könek. Könnyen lehet, hogy a rekonstrukcióba egyszerűen rossz helyre rajzolták be. Emellett szól az is, hogy a rekonstrukciós rajz több más részlete is pontatlan: a teljes jobb oldali szemöldökkő a valóságban hosszabb, mint a rajzon, az osztópillér hengertagjának egy szelete is megjelenik rajta. Az osztópillérnek a kőtárban meglévő – Nagy E. fotóján is közölt – vízszintes osztókat felvevő eleme is eltérő megoldású a rajzban ábrázolttól, valójában a jobb oldali vízszintes osztó egybe volt faragva a pillérrétegtövevel.
- Továbbá érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a keret sajátos profilmegoldása – tudniillik a szárkövektől eltérően egy homorlattal gazdagított profilu szemöldökkő – határozott rokonságot mutat a budai várból előkerült lépcsőzetes szemöldökkő, címerdíszes háromosztatú ablakkerettel (Gerevich 1958. 3-4. 10-11. kép. 500.). Ilyen lépcsős szemöldökkő nyílás egyébként a Schedel-féle metszeten is megfigyelhető a palota D-i nagytermének emeletén. Ez különösen azért figyelemre méltó, mert – mint erre Nagy Emese a legutóbb felhívta a figyelmet (Zsig. Kat. II. 109.) – a lépcsőzetes szemöldökkő ablakkerethez hasonló grafikus profilal ellátott nyíláskeretek éppen a D-i nagyterem melléképítményein maradtak fenn eredeti helyükön.

29. Zolnay L. közlése: In: Bud. Rég. XXIV/4. bp. 1976. 39/1,4. kép. Csak a két alsó rétegtöve mutatja be.

30. Marosi 1984. 13,21.
31. Gerevich 1966. 176.
32. F. Tóth 1975. 11-54. 18. 9. jegyzet, 28., F. Tóth – Farbaky 1986. 22-23. A vakárkádoknak a ciszternához való kapcsolatát a ciszterna falára nehezedő víznyomás ellensúlyozásával indokolja. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az árkádsor nem csak a ciszterna előtt húzódik, hanem ennél hosszabb szakaszon, a díszudvar Ny-i szárnya és a Tárnok-ház között. A támpillérek is ezeknek a Zsigmond-kori épületeknek a végfalaihoz igazodnak, és nem a ciszterna falaihoz vagy hevedereihez, pedig legalább a hevederívекnél, egyidejű építés esetén, igencsak elvárható lenne, hogy a támpilléreket a tengelyükbe helyezték el. A vakárkádsor Zsigmond-kori építése idején nyilván egy folyosót tartott, amely közvetlen összeköttetést biztosított az emelet szintjén az újonnan épült K-i és D-i palotaszárnyak között.
33. F. Tóth 1982. 237-28., F. Tóth – Farbaky 1986. 28.
34. F. Tóth 1982. 238., F. Tóth – Farbaky 1986. 22-23.
35. Bonfini: 75. decas III. Lib. III. 345.
36. Gerevich 1955. 259-288, 287. Meg kell jegyeznünk, hogy az „aedes” többesszámú alakban nem okvetlenül több épületet jelent: a Pápai Párizs-féle szótár szerint a többesszámú alak jelenthet „ház”-at, tehát egyetlen épületet is (a szöveg értelmezésében Szende Katalin volt a segítségemre).
37. A Schedel- és a Schön-féle metszetek hitelességét a budai vár feltárása kellően igazolta. A feltárt részeken az egyes épületek egymáshoz viszonyított arányai és a főbb homlokzati motívumok szinte minden ellenőrizhető esetben nagyjából valóságosnak bizonyultak. Nagy Emese (Nagy 1955. 130. 27. j.) elsősorban a Zsigmond-udvar épületeire hivatkozva, a Schedel féle metszeten ábrázolt épületek egymáshoz viszonyított arányait teljesen hamisnak tartja, de csak azért, mert abból az előfeltevésből indult ki, hogy a Savoyai-szobortól D-re feltárt oszlopok azonosak a Schedel-féle metszeten az udvar ÉK-i felében álló épület vakárkádjait tartó támaszokkal. A feltárt árkádsort a metszet készítésének idején már akár el is falazhatták – Nagy 1955. 107. Máttyás-korra teszi az átalakítást – így az azonosítás nem kényszerítő erejű. Ráadásul a Savoyai-szobor teraszán – ahol a metszet hitelessége esetén az árkádos erkélyű épületnek állnia kellene – tulajdonképpen nem is volt ásatás (Gerevich 1966. 8.). Valójában nincsen olyan érv, amely arra készítené, hogy a Schedel-féle metszet hitelességét ezen a ponton kétségbe vonjuk.
38. Gyakorlatilag hasonló következtetésre jutott Gerevich László is: Gerevich 1966. 290.
39. Vukov 1988. 181-183.
40. F. Tóth – Farbaky 1986. 33-35.
41. Mencil 1984. 104.
42. E tanulmány 1989. május 30-án hangzott el, a Budapesti Történeti Múzeumban rendezett, „A Friss-palota és a 15. századi nagyterem Magyarországon” című konferencián. Már az előadásokat követő vitában több részről kétségbe vonták azt a feltételezésünket, miszerint a Zsigmond-palota É-i szárnya és a szárazárok D-i fala között egy falszoros helyezkedett volna el. Farbaky Péter és Marosi Ernő a Schedel és a Schön féle metszeteket nem tartották alkalmasnak ilyen következtetés levonására. Azt a válaszként felhozott érvünket pedig, hogy az É-i palotaszárny feltárt pincéjének a falai a közölt ásatási elmérések szerint nem párhuzamosak a szárazárok D-i oldalfalával, így tehát nem képezhetik azzal együtt az épület határolófalait, a későbbiekben Székér György a fennmaradt ásatási rajzok pontatlanságára, néha egymásnak is ellentmondó voltára hivatkozva vetette el. Ő 1990-ben a budai vár rekonstrukciós makettjéhez készített vizsgálatai során szintén úgy foglalt állást, hogy az É-i palotaszárny közvetlenül a szárazárok mögött emelkedett. Ez a rekonstrukció azonban még egy problémát vet fel. A szárazárok közepe táján ugyanis fennmaradt egy, az árkon átvezető híd, vagy kaputorony maradványa (Gerevich 1966. 5., 11., 46. képek). Ezt a kaput mi is feltűntettük a Zsigmond kori budai várat ábrázoló alaprajzunkon. Mi úgy véljük, hogy a várban itt beérkező út a Zsigmond-palota előtt falszorosban két ágra vált szét. Egyrészt az É-i palotaszárnyat Ny-ról megkerülve vezetett a Zsigmond udvarra, másrészt a Zsigmond-palotát K-ről megkerülve a kornafalak kapuját át a vár K-i és D-i udvarait tette megközelíthetővé. Ha azonban nem volt a falszoros az É-i palotaszárny előtt, akkor az útnak át kellett haladnia a nagyterem alatt és így egyenesen vezetett a Zsigmond-udvarra. Ezt a variációt Székér György úgy rekonstruálta, hogy a nagytermet magába fogláló É-i palotaszárnyat négyzetesnek tétélezte fel: a pince, amelynek földszintje magasabba emelkedett a külső járószinteknél, szerinte csak az épület K-i fele alatt készült el, a kapualj alá már nem nyúlt be. A következő szint egy nem túl magas belsőterű magasföldszint lehetett volna, amelyet a kapualj kettévágott. Ennek és a kapualjnak egy magasságba eső földemje felett, az első emeleten helyezkedhetett volna el a kéthajós, boltzott csarnok – az általunk elképzeltnél kisebb belmagassággal – és a második emeleten pedig a faboltozatos nagyterem. Ez a rekonstrukció valóban jobban illeszkedik a Schedel féle metszeten látható szintosztsábnak, de ezen kívül semmi sem bizonyítja hitelességét. Bár úgy véljük, hogy egyelőre Székér György hipotézise se nem bizonyított, se nem valószínű, de mindenképpen felhívta a figyelmet arra, hogy ebben a jelentős kérdésben a mi feltételezésünk is hasonlóképpen gyenge lábakon áll. Továbbra is úgy véljük, hogy a Zsigmond-palotával kapcsolatban felmerülő számos kérdést csak egy újabb ásatás válaszolhatná meg hitelesen. De ahhoz, hogy válaszokat kapjunk

előbb a kérdéseket kell feltennünk. Fel kell mérnünk, hogy az eddig ismert adatok alapján milyen rekonstrukciós variációk képzelhetők el, hogy majdan egy kisebb léptékű, de célirányosan vezetett feltárás is elegendő legyen a lehetséges változatok közül a legvalószínűbb kiválasztására. Mi ezzel a nyíltan megvallott céllal készítettük 1989-es előadásunkat, és most a legnagyobb örömmel üdvözöljük Szekér Györgynek a miénkkel vitázó koncepcióját, amely a miénkkel azonos törekvésből született.

Dr. Szekér György
Magyar Képzőművészeti Akadémia
1051 Budapest
Képzőművészeti Intézet
1051 Budapest

Dr. Szekér György
Magyar Képzőművészeti Akadémia
1051 Budapest
Képzőművészeti Intézet
1051 Budapest

Irodalom-Literatur

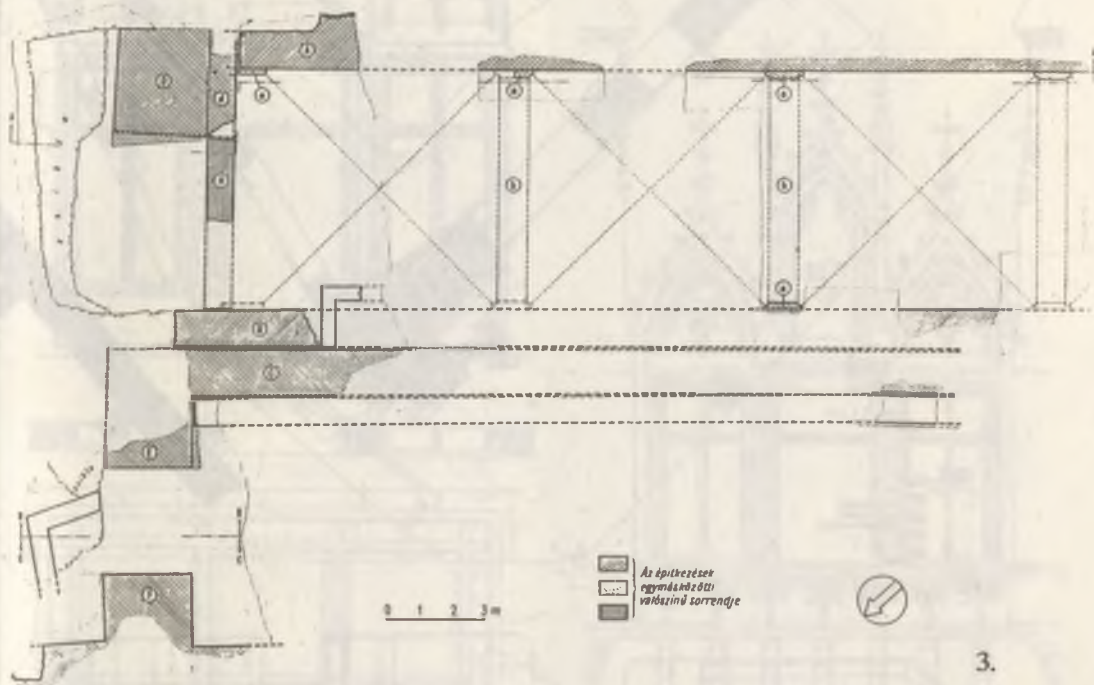
- Bonifini: Antonius de Bonfinis: Rerum Ungaricarum decades. Tom III. (Szerk.: Fogel I. – Iványi B. – Juhász L.) Lipcse. 1936.
- Bud. Rég.: Budapest Régiségei
- F. Tóth R. 1975.: A budai vár függőkertje és a Cisterna Regia. In: Magyarországi reneszánsz és barokk. (Szerk.: Galavics Géza) Budapest.
- F. Tóth R. 1982.: Renaissance Baumotive auf der Budaer Palastdarstellung des Schedelschen Weltshronik. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Tom. 34. Fasc. 1/4. Budapest. 1982.
- F. Tóth F.–Farbaky P. 1986.: A budai királyi palota 1478-1500 között épült reneszánsz homlokzatai. Ars Hungarica XIV/1. Budapest. 1986.
- Gerevich L. 1955.: A budai várpalota története 154-ig. Budapest Műemlékei. I. (Szerk.: Pogány Frigyes) Budapest.
- Gerevich L. 1958.: Középeurópai királyi műhelyek a XVI. században és a későgotika. Építés- és Építészettudományi Közlemények. Budapest.
- Gerevich 1966.: Gerevich László: A budai vár feltárása. Bp. 1966.
- Nagy E. 1955.: Zsigmond király budavári Friss-palotája Bud. Rég. XVI. Budapest 1955.
- Mencl, V. 1984.: Architektura. In: Pozdně gotické umění v Čechách (1491-1526). Szerk.: Joromí Homolka, Josef Krása stb.) Praha. 1984.
- Marosi E. 1983.: Buda és Vajdahunyad a 15. századi magyarországi építészettörténet tartópillérei. Építés- és Építészettudomány. XV/104. Budapest 1983.
- Marosi E. 1984.: Zsigmond király Avignonban. Ars Hungarica. XII/1. Budapest, 1984.
- Vukov K. 1988.: A nürnbergi városháza régi nagytermének helyreállítása. Műemlékvédelem. XXXII/3. Budapest.
- Zsig. Kat.: Művészet Zsigmond király korában 1387-1437. I-II. (Szerk.: Beke L., Marosi E., Wehli T.) Budapest 1987.

Buzás Gergely
Mátyás Király Múzeum
2025 Visegrád,
Fő u. 23.

Végh András
Budapest Történeti Múzeum
1014 Budapest,
Szent György tér 2.

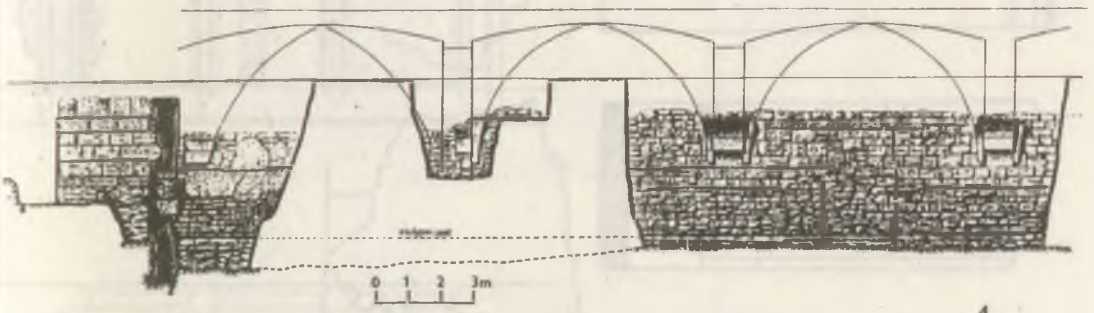
Angaben zur Fassadenrekonstruktion des Sigismund-Palastes in der königlichen Burg von Buda

Mit Verwendung der sich auf den Sigismund-Palast der Budaer Burg beziehenden neueren Forschungsergebnisse – der von László Zolnay freigelegten Funde des Trockengrabens, Ernő Marosis Theorie über die zwei Prunksäle und der Sigismund-Ausstellung – haben wir hauptsächlich die Steinmetzarbeiten untersucht, die bereits von Emese Nagy und László Gerevich publiziert und mit dem Palast in Zusammenhang gebracht worden sind. Wir konnten feststellen, dass von den zwei Varianten der sogenannten „Erkerkonsolen“ der aus dem Trockengraben stammende Typ nicht Erkern, sondern Strebepfeiler bekrönenden Fialen angehört hat. Aufgrund der verhältnismässig grossen Anzahl der Konsolen und so auch der Stützpfiler (mindestens 5) müssen wir ein Gebäude mit breiter Fassade und ausgeglichener Mauergliederung als der Ost-West gerichtete Flügel des Palastes annehmen, deshalb haben wir die Hypothese von László Gerevich akzeptiert, nach der Prunksaal von diesem Flügel beherbergt wurde. Anhand der Darstellungen des Palastes meinen wir, dass seine Nordfassade von dem Trockengraben durch eine Mauer getrennt wurde. Wir haben die früheren Rekonstruktionen der Fenstergruppe, deren Reste im Trockengraben zum Vorschein gekommen sind, modifiziert. Wir haben ein aus 4 Fenstern bestehendes Ensemble rekonstruiert, dessen zwei äussere Mitglieder Öffnungen – Fenster – mit Gesimsträgerkonsolen gebildet haben, und wo sich über den zwei mittleren Kreuzstockfenstern ein grosses Fenster mit bogenförmigem Abschluss befinden hat. Diese Öffnungsgruppe hat nicht zur Hauptmauer irgendeines Saales, sondern zur Mauer eines gewölbten Erkers gehört. Wir nehmen an, dass sie eigentlich der Teil einer Erkerreihe war, die sich vor dem grössten Teil der Fassade, vor dem Saal im ersten Stock gestreckt hat. Laut der Hinweise der schriftlichen Quellen wurde die Erkerreihe wahrscheinlich von Blendarkaden getragen. Unseres Erachtens könnten die riesigen, geteilten Fenster mit geradem Sturz die Fenster des unteren, gewölbten Saales gewesen sein. Von der Darstellung des Holzschnittes von Schedel ausgehend vermuten wir an der östlichen Fassade des Gebäudes einen zweigeschossigen, geschlossenen Erker. Die Anordnung der auf E. Schöns Holzschnitt dargestellten Westfassade interpretieren wir angesichts ihrer Analogien, des Prunksaales im Nürnberger Rathaus und der östlichen Fassade des Wladislaws-Saales in Prag als die Fenster – und Erkergruppe des oberen Saales mit hölzernem Tonnengewölbe.

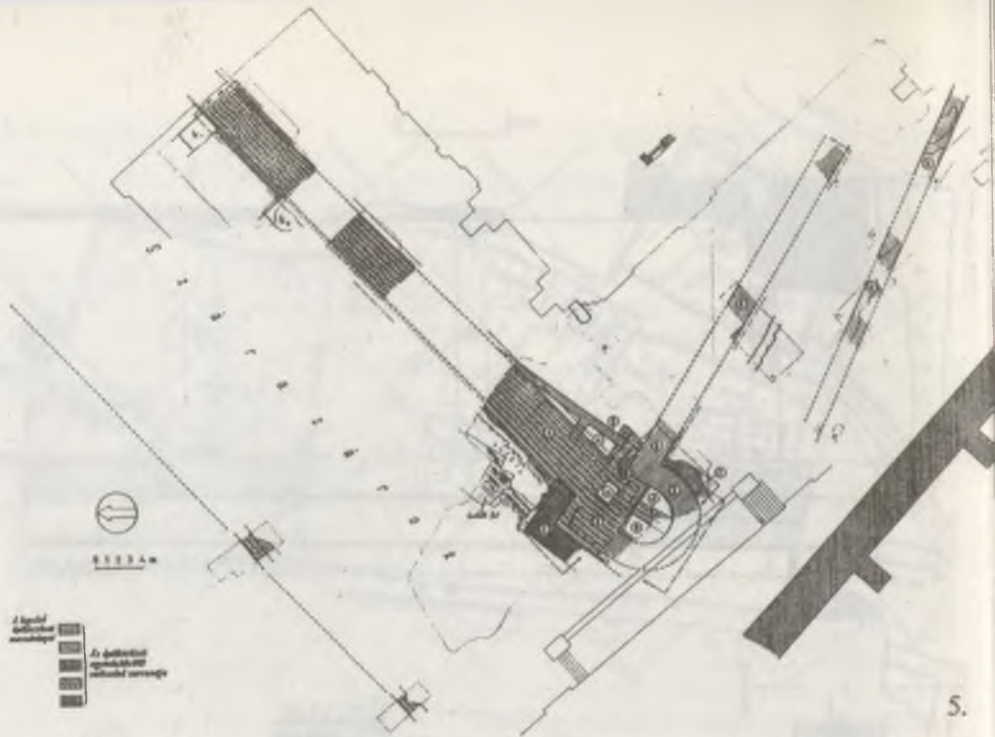
3.

A-A

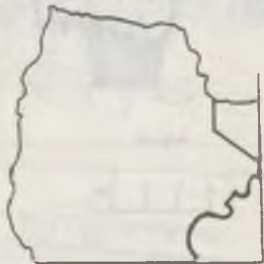
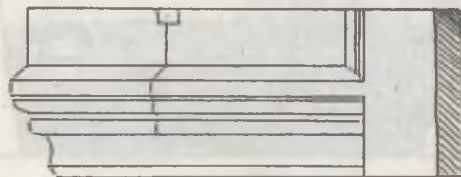
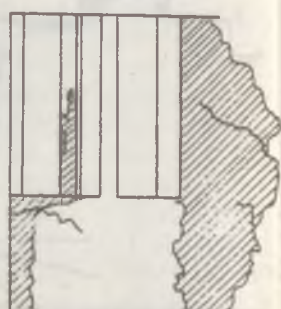
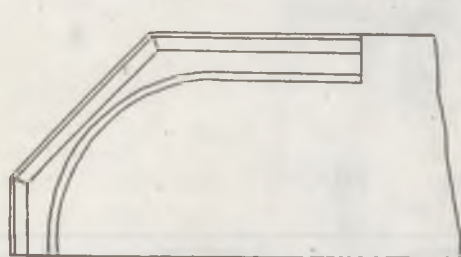

4.

3. Az É-i palotaszárny pincjének ásatási alaprajza (Gerevich L. nyomán)
 Ausgrabungsgrundriss des Nordpalastkellers (nach Gerevich)
 4. Az É-i palotaszárny feltárt pincszakaszának hosszmetsete (Gerevich L. nyomán)
 Schnitt durch den Nordpalastkeller (nach Gerevich)

5.

6.

7.

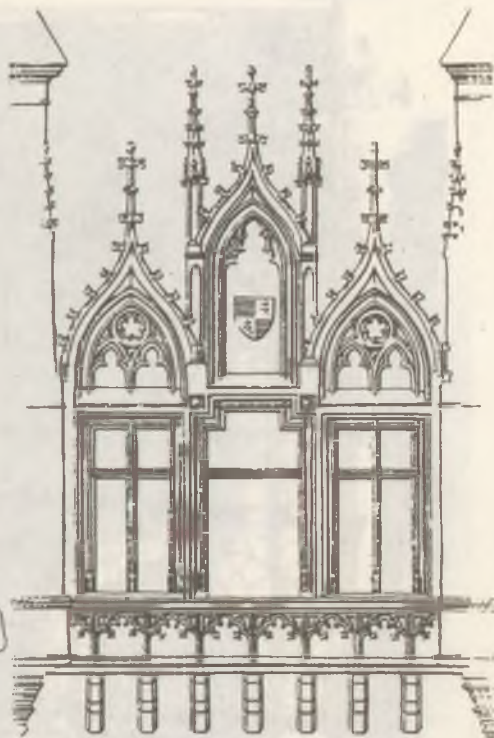
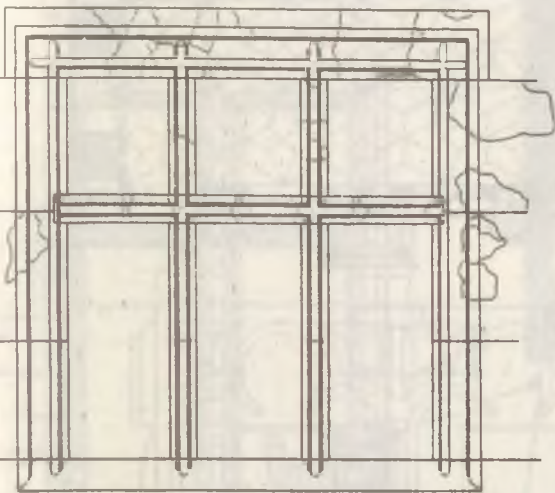
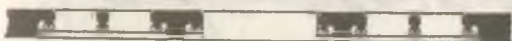
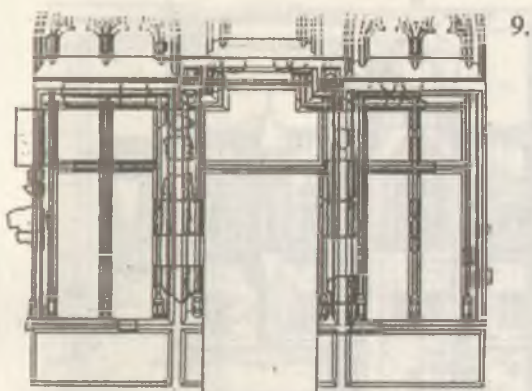
5. A szárazárok Ny-i fele körül 1966 előtt végzett ásátások alaprajza (Gerevich L. nyomán)
Ausgrabungsgrundriss des Westteils des Trockengrabens II. vor 1966 (nach Gerevich)

6. Konzol a szárazárokból (Marosi E. nyomán)

Konzole aus dem Trockengraben II. vor 1966 (nach Marosi)

7. Konzol a szárazárokból (Zolnay L. nyomán)

Konzole aus dem Trockengraben II. (nach Zolnay)

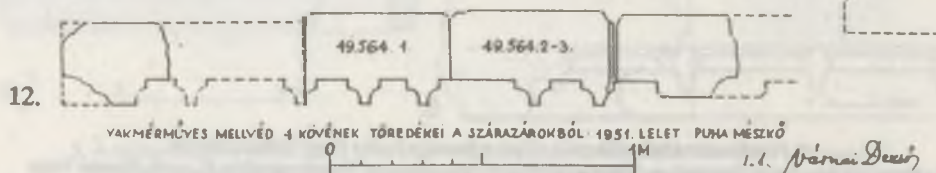
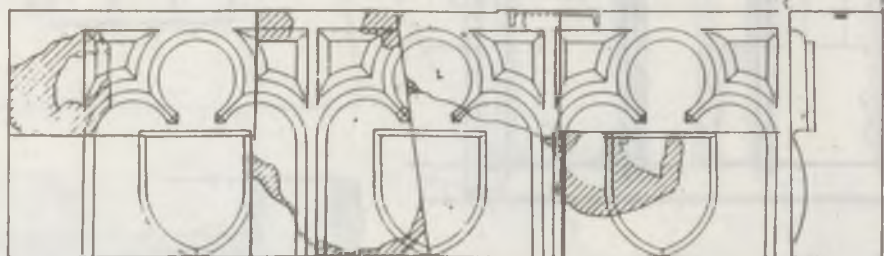
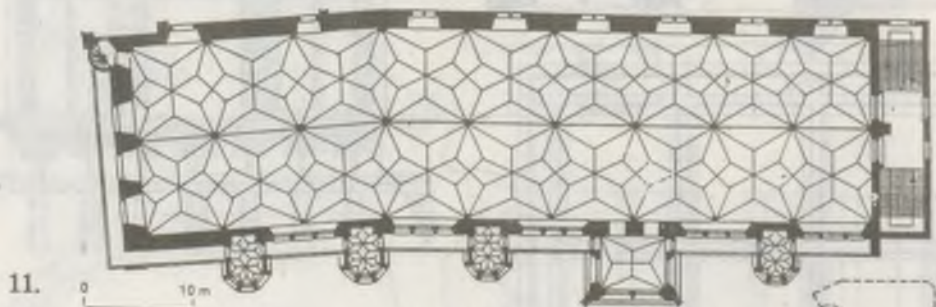
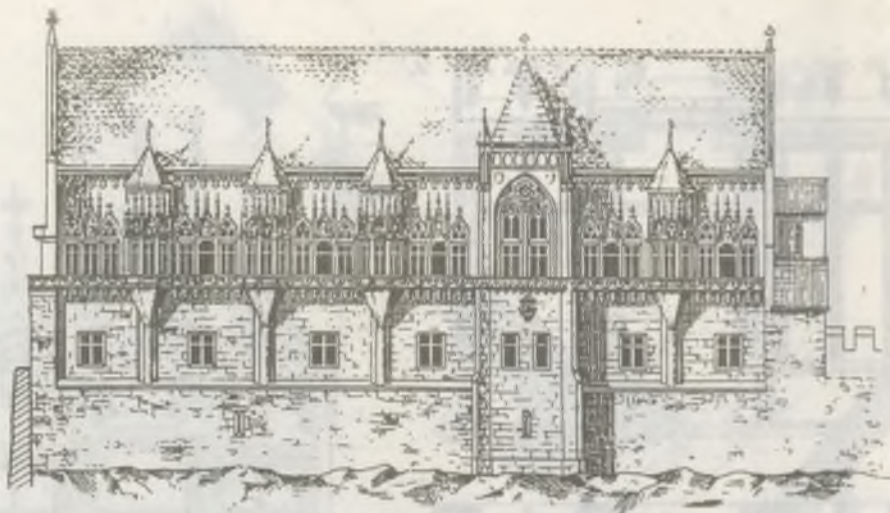

0 1 2 3m

10.

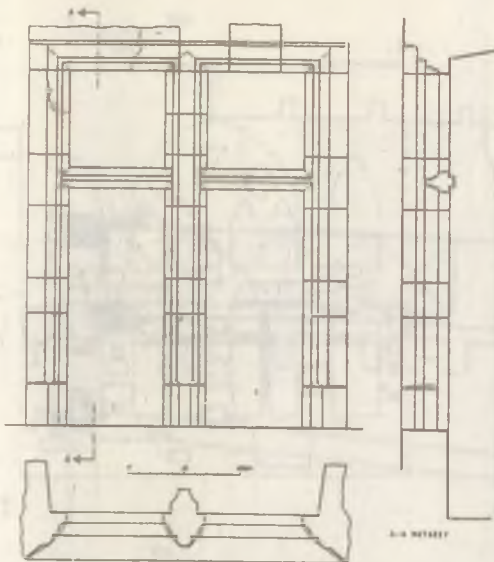
8.

8. A szárazárbókból előkerült ablak rekonstrukciója Nagy Emese szerint
 Rekonstruktion eines Fensters aufgrund der Steinfunde aus dem Trockengraben II. nach Emese Nagy
9. A szárazárbókból előkerült nyílászorport rekonstrukciója Gerevich László szerint.
 Rekonstruktion der Öffnungsgruppe aufgrund der Steinfunde aus dem Trockengraben II. nach László Gerevich
10. A szárazárbókból előkerült nyílászorport rekonstrukciója Gerevich László szerint
 Rekonstruktion eines Abschnittes der Nordfassade des Sigismund-Palastes nach László Gerevich

11. A Zsigmond-Palota É-i homlokzatának rekonstrukciója Gerevich László szerint (Kollár Gy. rajza)
 Rekonstruktion der Nordfassade des Sigismund-Palastes nach László Gerevich (Zeichnung: Gy. Kollár)

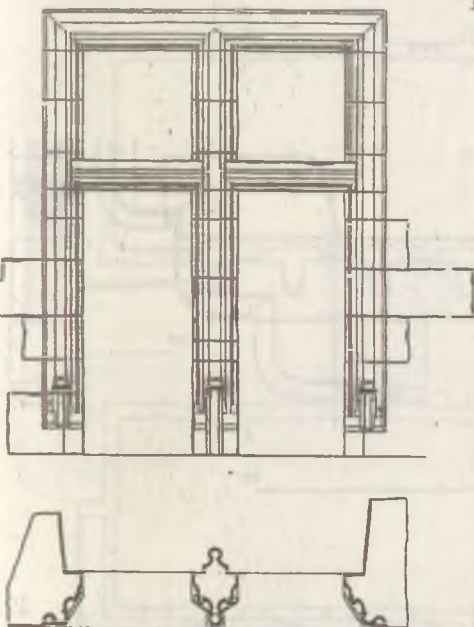
12. A szárazárokból előkerült mellvéd rekonstrukciója (Nagy E. nyomán)
 Brüstungrekonstruktion aufgrund der Steinfinde aus dem Trockengraben II. (nach Nagy)

13.

15.

14.

0 0.50 1.00

13. A K-i bástyafalból előkerült ablakkeret rekonstrukciója (Nagy E. nyomán)

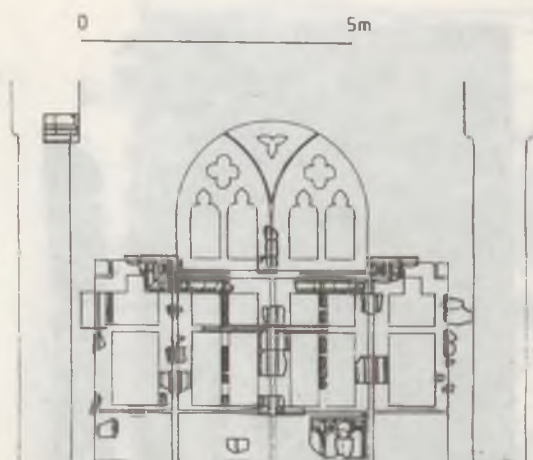
Fensterrekonstruktion aufgrund von Steinfunde aus der östlichen Besteimauer (nach Nagy)

14. A K-i bástyafalból előkerült ablakkeret rekonstrukciója (Gerevich L. nyomán)

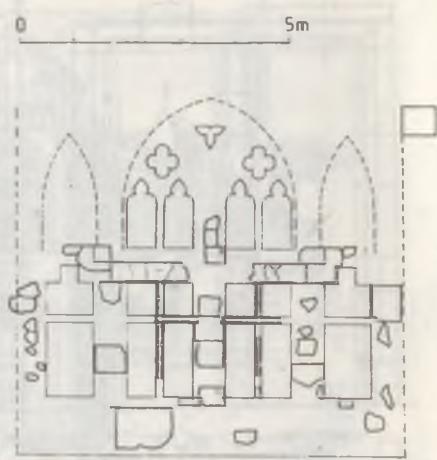
Fensterrekonstruktion aufgrund von Steinfunde aus der östlichen Besteimauer (nach Gerevich)

15. A szárazárokából előkerült ablakosztó pillér kövei (Nagy E. nyomán)

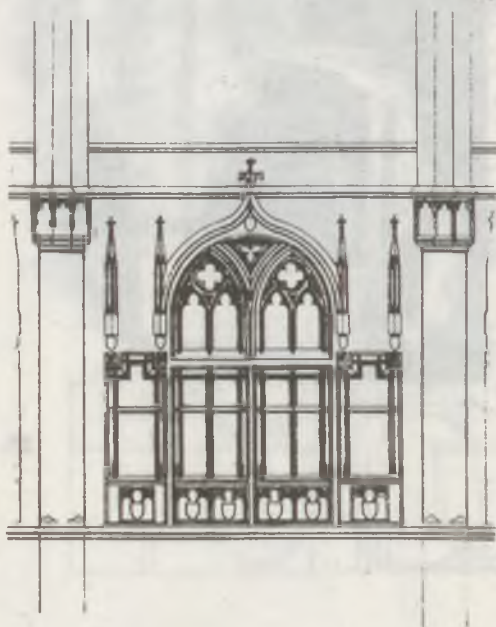
Trennungspfeiler eines Fensters aus dem Trockengraben II. (nach Nagy)

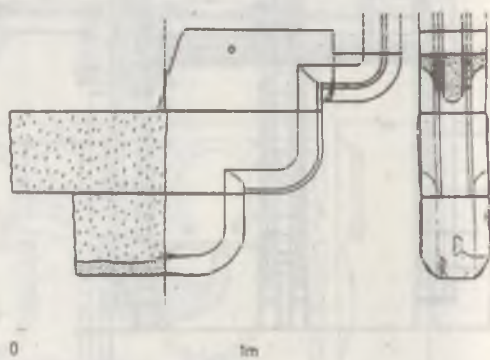
16.

17.

18.

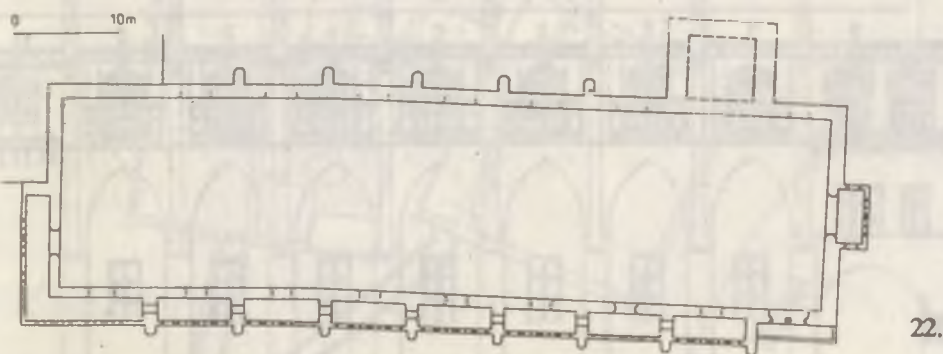
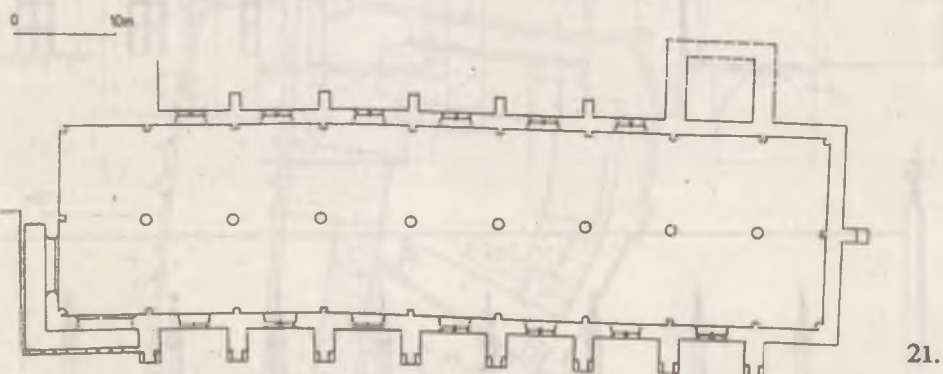
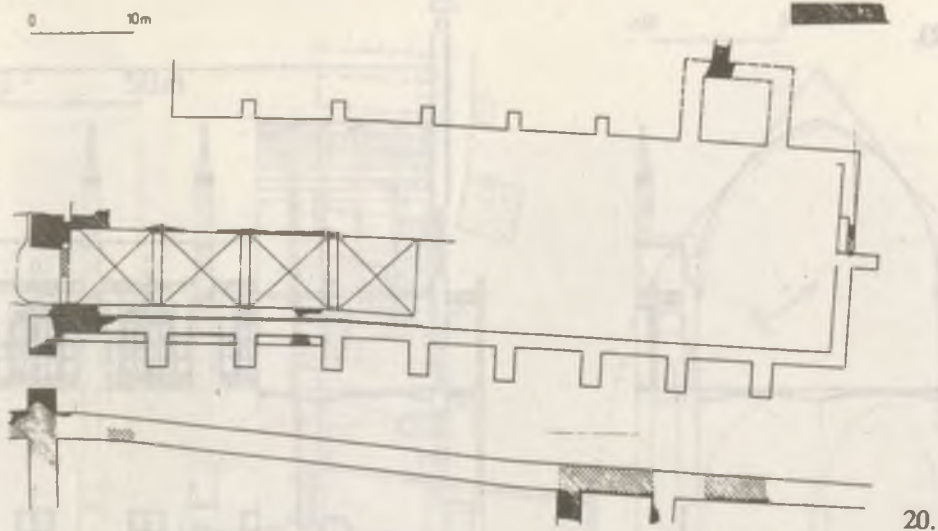
19.

16. A szárazárbókból előkerült ablakcsoport rekonstrukciója, előoldal
 Neue Rekonstruktion der Fenstergruppe aufgrund der Steinfunde des Trockengrabens II. Vorderseite

17. A szárazárbókból előkerült ablakcsoport rekonstrukciója, hátoldal
 Neue Rekonstruktion der Fenstergruppe aufgrund der Steinfunde des Trockengrabens II. Hinterseite

18. A szárazárbókból előkerült ablakcsoport rekonstrukciója,
 Rekonstruktionsversuch der Fenstergruppe, bzw. eines Abschnittes der Nordfassade

19. A szárazárbókból előkerült folyosótartó konzol rekonstrukciója
 Konsole aus dem Trockengrab II. Rekonstruktion

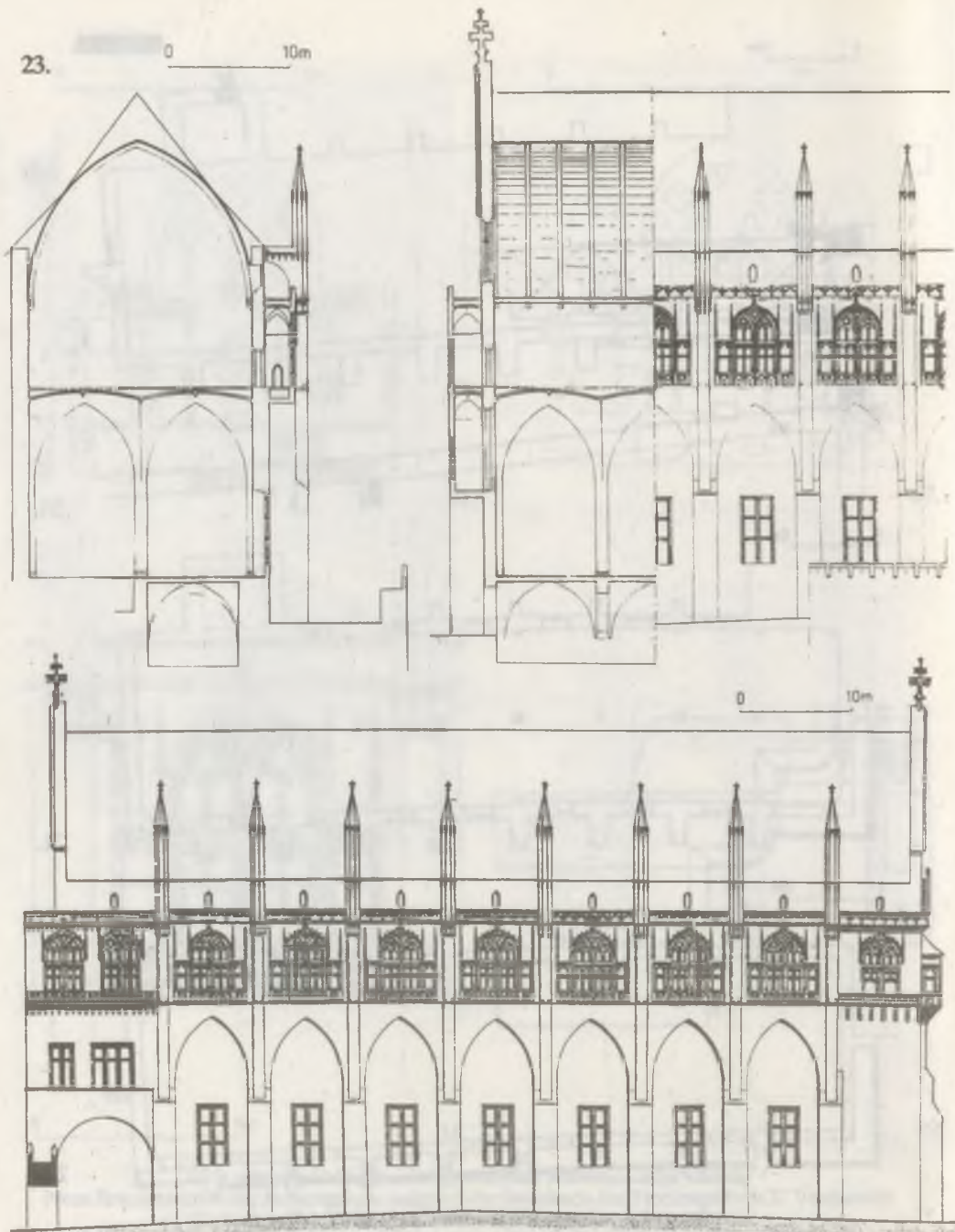

20. A Zsigmond-palota rekonstruált pincealaprajza.

Kellergrundriss-Rekonstruktions des Sigismund-Palastes

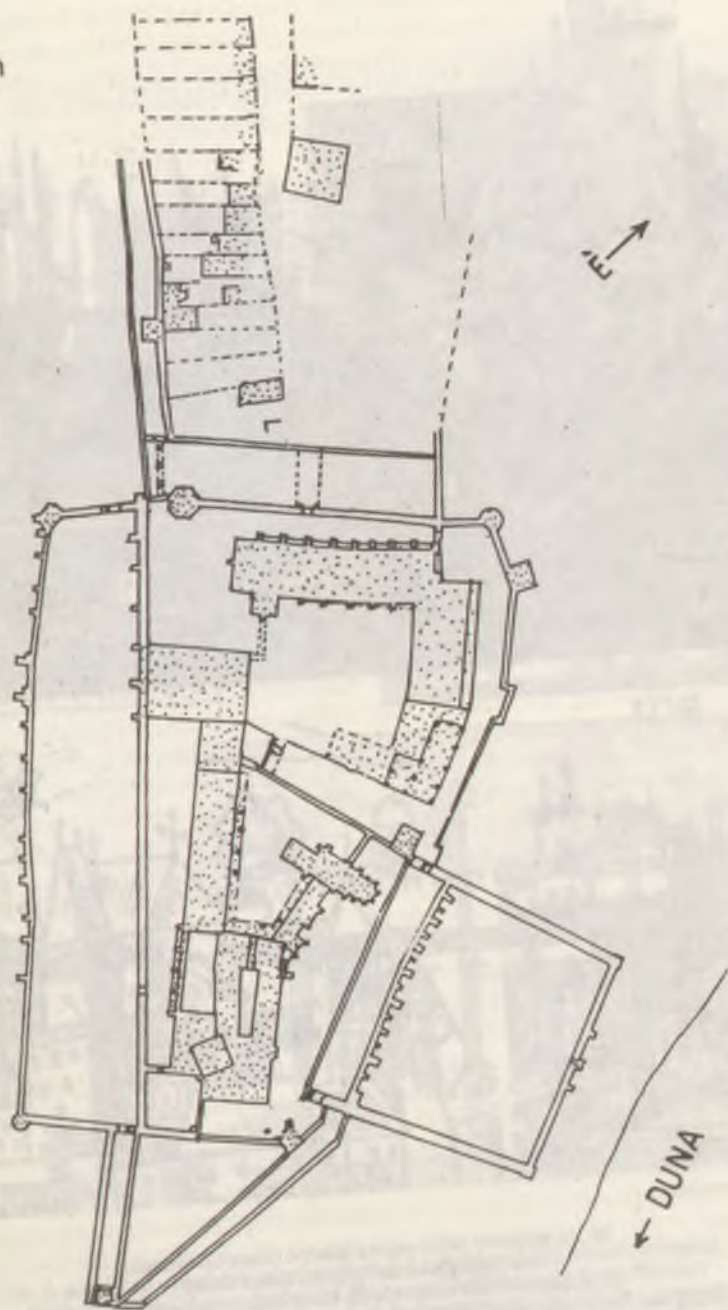
21. A Zsigmond-palota alsó nagytermének rekonstruált alaprajza
Grundrissrekonstruktion des unteren Saales des Sigismund-Palastes

22. A Zsigmond-palota felső nagytermének rekonstruált alaprajza
Grundrissrekonstruktion des oberen Saales des Sigismund-Palastes

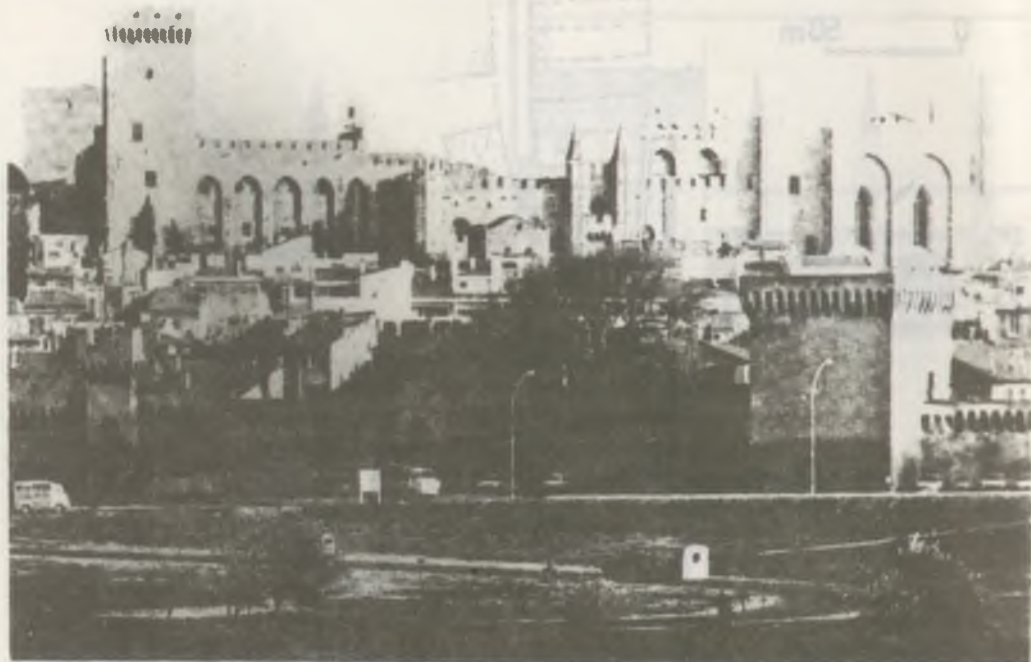

23. A Zsigmond-palota rekonstruált metszetei és É-i homlokzatának részlete
 Rekonstruktion des Sigismund-Palastes: Querschnitt und ein Abschnitt der Nordfassade
 24. A Zsigmond palota rekonstruált É-i homlokzata
 Rekonstruktion der Nordfassade des Sigismund-Palastes

0 50m

25. A budai királyi vár és előtere Zsigmond építkezései után
Der Königspalast von Buda nach der Sigismund-Zeit, Rekonstruktionsversuch

26.

28.

26. Az avignoni pápai palota látképe (Entz G. nyomán)

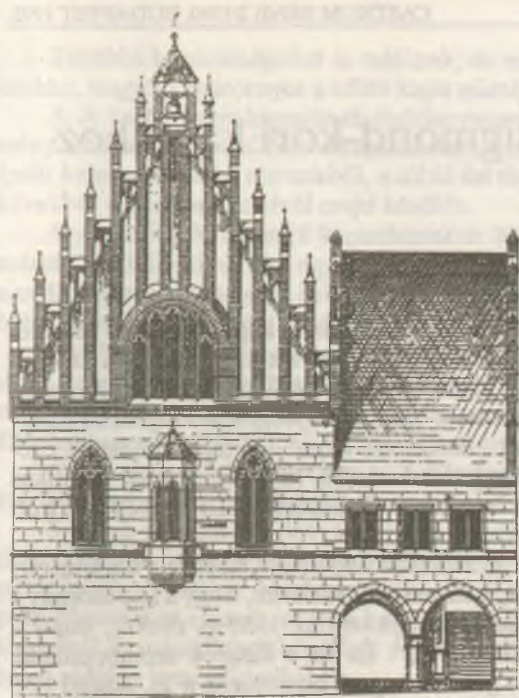
Der Papstpalast in Avignon (nach Entz)

27. A Schedel féle világkrónika Buda-látképeinek részlete

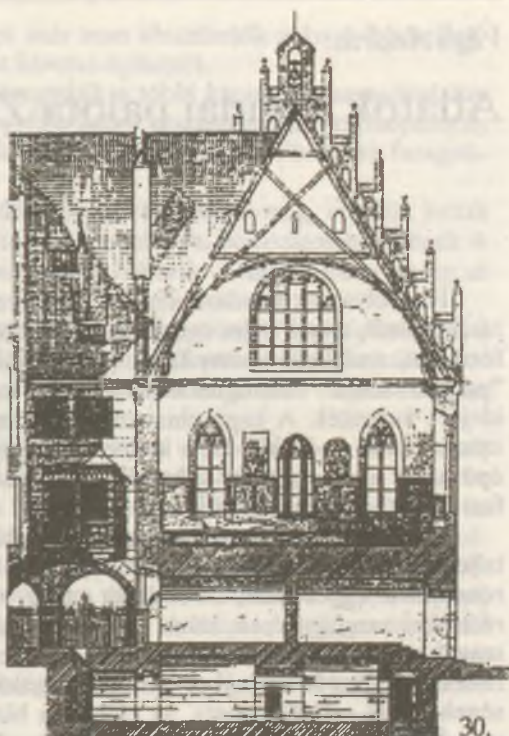
Detail aus der Schedelschen Weltchronik: Nordteil des Königspalastes von Buda

28. Erhard Schön Buda-látképeinek részlete

Detail aus dem Ansicht der Stadt Buda von Erhard Schön.

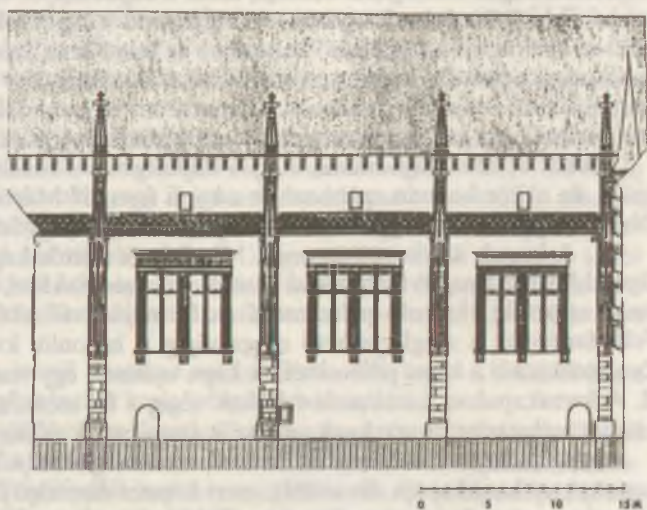
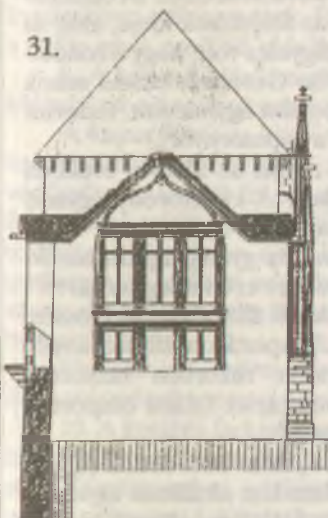

29.

30.

31.

29. A nürnbergi városháza nagytermének K-i homlokzata (M. Mende nyomán)

Ostfassade des Grossen Saales des Rathauses von Nürnberg (nach Mende)

30. A Nürnbegi városháza nagytermének keresztmetszete (M. Mende nyomán)

Querschnitt des Grossen Saales des Nürnberger Rathauses (nach Mende)

31. A prágai vár Ulászló termének K-i és É-i homlokzatainak rekonstrukciója (V. Mencl nyomán)

Rekonstruktion der Ost- und nordfassaden des Wladislaw-Saales der Prager Burg (nach Mencl)

Végh András:

Adatok a budai palota Zsigmond-kori kapuihoz

Ha elolvassuk mindazt, amit szakemberek írtak a déli Rondella kaputornyának keletkezési idejéről, szinte teljes egészében különböző korszakokba keltezik az épületet. A századfordulón, amikor a torony falait kibontották a kerti lak épületéből és Erzsébet királynő "parasztházába" belefoglalták, a romokat műformáik alapján egységesen Zsigmond király idejére keltezték. A kapu elnevezésével is, mint „Zsigmond-kapu”-val találkozhatunk egészen az 1950-es évekig. Ez a keltezés nem nyugodott más érven, mint azon, hogy a gótikus építményt a nagy gótikus építetőhöz, Zsigmondhoz kötötték, akinek fontos szerepe az frott forrásokból jól ismert volt.¹

Az értékelés akkor változott meg, amikor az ásatások napvilágra hozták a kaputorony teljes környezetét: a farkasvermeket, a rondellát, a kazamatát. Kiderült, hogy a kaputorony a rondellával egybeépült, a rondellát pedig jól lehetett keltezni az 1530-as évekre, mind a rétegtani megfigyelések, mind az frott források alapján². És itt a kutatók szembetalálták magukat egy ellentmondással: hogyan kerül ez a gótikus kapu a bizonyosan a 16. század első felében épült erődtámaszba. Gerevich László, az ásató a rondella és a kaputorony keletkezésének idejét szétválasztotta, az előbbi a bizonytalan múltban helyezte el ingadozva Zsigmondtól a Jagelló-korig. Az utóbbit, tehát a kaputoronyt viszont következetesen a rondellánál későbbi építménynek tartotta, de ingadozott a Jagelló-kor és az átépítések ideje, azaz az 1530-as évek között. Az eltérő keltezésre az ásató érve azon megfigyelés volt, hogy a rondella alapozása befut a kaputorony alapozása alá. Ezen érv ellenébe Gerevich László másik megfigyelését vethetjük, miszerint a kaputorony és a rondella alapozása egybeépült. Eszerint csupán arról van szó, hogy a rondellát mélyebbre alapozták, mint a kaputoronyt³.

Tehát el kéne fogadnunk, hogy a kaputorony a rondellával együtt az 1530-as években épült, de akkor honnan származnak a kapu formái? Másolták őket? A kaputorony ugyanis több szempontból is nagyon hasonlít a palota másik négy feltárt kapujára.

1. A kapuk szerkezete azonos. Mind az öt kettős kapu, lovas és gyalogkapura oszlik. Gyámköveken nyugvó felvonóhid készült mindannyiukhoz, amelyekhez eredetileg farkasvermek tartoztak. Hasonló méretezésű és formájú kváderkőelemekből állították őket össze. Felépítményük a megfigyelhető magasságig is hasonló: kváderkőalapozáson állnak, amely jóval szélesebb a kapu pilléreinél. A kapu nyílásait egy visszaugratott "tükörben" helyezték el. A lovaskapuban kerékvetőt találunk végig a fal mentén. A lovaskapuk falába csapórács kávját mélyesztették, ezeknek mérete is megegyezik az összes kapun⁴.

2. A díszítőformákban is láthatunk hasonlóságokat. A kapuk nyílásai élszedettek (igaz a kaputorony lovaskapuja díszesebb, mert kétszer élszedett). Az élszedést általában egyszerű piramistag zárja le. A piramistagot néhol kicsiny, de gazdagon profilált konzoltagok helyettesítik. Megjegyzendő, nem szabad, hogy megtévesszen a kaputorony formáinak gazdagsága, a szegmensíve. Az összes kapu közül ez maradt meg a legépebben, a legmagasabb falakkal, ha nem tekintjük az északi völgyzárófal kapuját, amely teljes magasságban áll ugyan, de úgy tudjuk, átépített formában.

További hasonlóságokat is találunk, de ezek már nem illeszthetők abba a feltételezésünkbe, hogy a kaputornyot a többi kapu mintáját követve építették.

3. A kaputorony kapujának építőanyaga megegyezik a többi kapu építőanyagával, kemény mészkő. Pontosabban a kaputorony nem egyféle kőből készült, maga a kapuépítmény épült kemény mészkő elemekből, a többi fal törtkőből és másodlagosan felhasznált faragott-kövekből vegyesen. De erről majd később.

4. A különféle formájú kapuelemek 10 kőfaragójegyet figyeltek meg, közülük kettőt másutt is fellelhetünk. Az egyik párja az István torony melletti ún. boltozatos helyiségek 4. ajtáján figyelhető meg. A helyiségeket Zsigmond korára kelteznek. A másik párja pedig az északi völgyzárófal kapuján látható⁵.

Azt hiszem, ennyi hasonlóság teljesen elegendő, hogy a kaputorony kapuépítményét a többi kapuval egyszerre készültnek tekintsük. Elfogadva a kapuk korára vonatkozó általános véleményt a kapuépítmény tehát a Zsigmond-korban készült, a 15. század elején. Hogyan állhat mégis a rondellával egybeépült 16. századi alapokon?

Ezt csak úgy képzelhetjük, ha feltételezzük, hogy a kapu eredetileg már állt valahol, eredeti helyén lebontották és itt a rondella mellett újból felhasználták köveit.

5. Bár a kaputorony déli, külső fala egységes falazású, mégis belül a kapuépítmény és az eléje épített kapualj falazása élesen elválik egymástól, addig a magasságig, ameddig a kapuépítményben a faragott kemény mészkő elemeket megfigyelhetjük. Feljebb a fal már egybeépült. Élesen elüt egymásról itt a kapuépítmény szabályos elemekből készített fala, a kapualj törtkőből és másodlagos kövekből rakott falától. Ugyanezt az elválást a másik, az északi fal belső oldalán is megfigyelhetjük.

6. Vízsintes elválást és enyhe méretkülönbséget észleltek az ásatók a kapu felmenő falai és az alapozás, a farkasverem falai között⁶.

7. A gyalogkapu feletti nyílást /vagy fülkét/ nem fejezték be, hanem középebe egy kváderkövet süllyesztettek. Ez a kő nem egy kifaragatlan címer, vagy dombormű köve, hiszen a nyílás egyik profilált oldalának helyét is elfoglalja. Vagyis a kő átépítés jele.

8. A kapualj külső szegmensíve élszedett kövekből készült, ezeknek az anyaga azonban különbözik a kapuépítmény köveitől.

A kapuépítmény kövei tehát bele vannak foglalva a kaputoronyba, de hát hol állt ez a kapuépítmény eredetileg? Azt hiszem ezt is meg lehet válaszolni. A rondella felépítésekor új védőművel cserélték fel egy régebbi elavultat, egy Zsigmond-kori kaput bontottak le, amely a falszorosok találkozásánál állt⁷. Az új kapuépítmény kövei eredetileg ehhez a kapuhoz tartozhattak. Más kapu nem is jöhet számításba, hiszen Zsigmond korából a palota többi területein az említett négy kapun kívül csak egy további tudunk, arról amely a palotát a várossal a Szárazárkon át összekötötte. Tudomásunk szerint ezt a kaput a törökör előtt nem bontották le.

Ez csak elméleti megfontolás, ennél azonban sokkal fontosabb, hogy a korábbi kapu farkasveremének méretei éppen megfelelnek a kapuépítmény méreteinek.

10. A korábbi farkasverem fölé tökéletesen illeszthető a kaputorony kapuépítménye. Ennek bizonyítására néhány adat. A gyalogkapunál a farkasverem szélessége 0,86 m, ugyanez a szélesség a kaputoronyban az alapozás széléig kinyúló kapukeretnél 0,88 m. A lovaskapunál a farkasverem szélessége 4,40 m, a kaputoronyban a kapukeretnél a szélesség szintén 4,40 m.

Ha elfogadjuk gondolatmenetemet, úgy a korábbi kapu a palota egyik legjobban ismert kapujává válik. A kapu szerkezete a többi kapuhoz hasonlított, formája is, zárószervezetei is rekonstruálhatók. Nem valószínű, hogy torony állt fölötte. Az alaprajz ebben a tekintetben megegyezt, mivel a farkasverem hátul (északon) lezáró fal torony formát ad ki. A hátsó fal

fölött azonban egészen biztosan nem állt felmenő fal, hiszen ott az út vezetett keresztül. Elképzelhető lenne, hogy a hátsó fal tetejére ívet tartó pillért helyeztek, de a fal nem maradt fenn eddig a magasságig. A kapu előtt is hiányzik bármiféle kapualj, vagy külső támpillér alapozás, ami szintén arra utal, hogy torony nem emelkedett a kapu felett. A maradványok tehát nem teszik lehetővé, hogy egyértelműen döntsünk, de a toronyra semmiféle bizonyíték nincs.

Végezetül összefoglalnám gondolatmenetemet. A kaputoronynál megfigyelt ellentmondásos jelenségekből arra következtetek, hogy a kaputorony kapuépítménye eredetileg a rondella helyén állt korábbi kapu felépítménye volt. A korábbi kaput az 1530-as években lebontották, hogy helyére, azaz köréje felépíthessék a rondellát, amely egyszerre volt erős déli védőmű és kapuvédő barbakán. A rondella oldalába az eddiginél jóval védettebb helyen új kaputoronyt építettek, amelynek falaiban felhasználták a régi kapu köveit is. Az új kapu egy toronyba volt belefoglalva, kapualj bővítményt és emeletet is kapott. Ez lett az új kapu, az Olasz-kapu, vagy Lihegő-kapu, amely Erhard Schön 1541-ből származó metszetén már látható.

JEGYZETEK

1. Hauszmann A. 1912. 9. 1.
2. Banfi 1936., Mazza Antal egykorú jelentése Buda 1541. évi bevételéről.
Közli, Nyári A. 1875. 228.1. "Dalla parte di levante vi e il castello quasi tutto hedificato in sasso, et molto piú alto che la cittete, le quale verso quella parte tutta si va sempre inalciando. E guarnito di grossa et buona muraglia, et con un couallier tondo in mezzo della curtine, o, noi dir fazzata de foravia merlati et cannonegiato alla franzese, che signoreggia tutta la campagna sino al monte detto di San Gerardo, il qual gli e lontano 800 passa in circa." 227. 1. "In mezzo di detta muraglia vicino al fine di detto castello vi e un bastione tondo fatto alla Italiana con honesto disegno, si che incontrandosi con uno delli doi pontoni dalla parte del borgo di San Michele, viene a deffender la cortina assai sufficientemente." "...opera tutta di uno inzegnero Bolognese, chiamato Dominico..." 228. 1., Babinger 1923. S. 270.
„Am Juden thor ist ein schlechter manttel vie ein rundel. Was zerscheossen am schlosse als das rundel, so der Wejda hot gepawt, ist wieder affgemawert...". Gerevich 1966. 248-49. 251-252.1. 377. kép. Ez a rétegleírás ellentmond a szerző keltezésének néhány oldallal később: Gerevich 1966. 258-260.1.
3. Gerevich 1966. 239-245.1.
4. Gerevich 1966. 58-59.1. 81-83-85. kép (É-i völgyzáró fal kapuja), 233-235.1. 350. 358-359. kép (D-i völgyzáró fal kapuja), 177-178. 1. 268. kép. (Nyugati nagy zártudvar É-i kapuja, un. Arányi-kapu), 179-180.1. 269. kép. (Ny-i nagy zártudvar D-i kapuja, un. Újvilágkerti kapu)
5. Vármai 1955. 1. kép. 1-10. 16-17. 19. kép. 6. jel = 63. jel.
6. Gerevich 1966. 247.1.
7. Gerevich 1966. 249-252.1, 377. 379-388. kép.

Irodalom - Literatur

- Babinger, Hgg von Fr. 1923.: Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien. München-Leipzig.1923.
- Banfi, F. 1936.: Buda és Pest erődítményei. Tanulmányok Budapest Múltjából. V. 1936.
- Gerevich L.1966.: A budai vár feltárása. Budapest. 1966.
- Hauszmann A. 1912.: A magyar királyi vár. Budapest. 1912.
- Nyáry A. 1875.: Mazza Antal egykorú jelentése Buda 1541. évi bevételéről. Magyar Történelmi Társ. XX. 1875. 228.
- Várnai D. 1955.: A budai várpalota középkori kőfaragójelei. Budapest Régiségei. XVI. 1955.

Végh András
Budapesti Történelmi Múzeum
1014 Budapest,
Szent György tér 2.

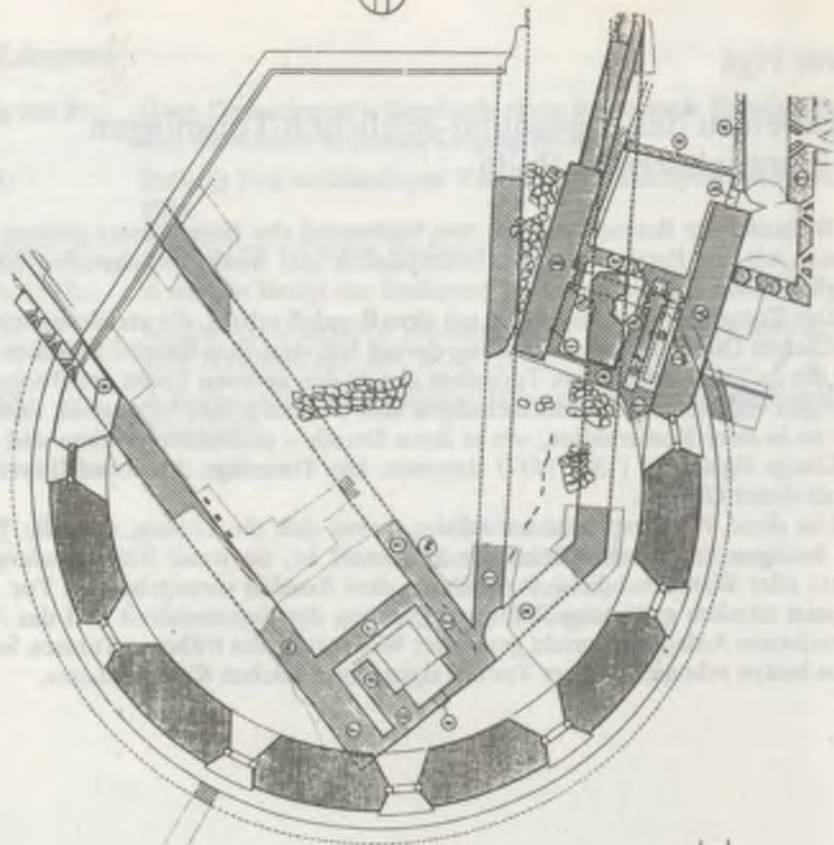
András Vég

Angaben zu den Sigismund-zeitlichen Toranlagen des Burgpalastes zu Buda

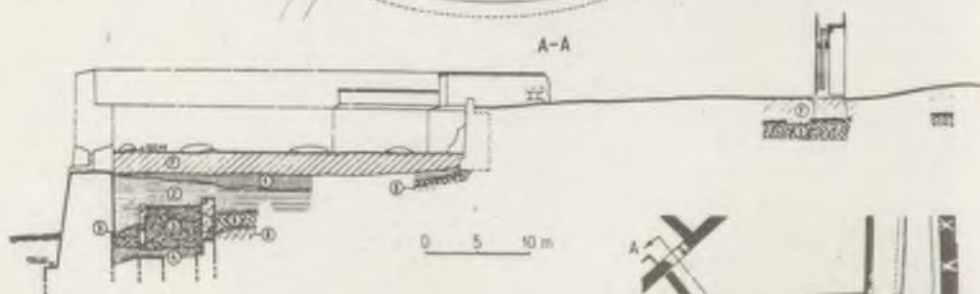
Während der Betrachtung des zum SüdrondeU des Burgpalastes gebauten Torturmes kommen wir zur Entdeckung von interessanten und widerspruchsvollen Erscheinungen bezüglich seiner Baugeschichte.

Der Torturm wurde zusammen mit dem Rondell erbaut, die archäologischen sowie die schriftlichen Quellen deuten eindeutig darauf hin, dass ihre Bauzeit zwischen 1530-41 lag. Aber die im Turm auffindbare Toranlage gleicht den anderen Toren des Burgschlosses. Die bisherigen vergleichenden Untersuchungen haben schon früher festgestellt, dass diese Anlagen – so in ihrer Konstruktion, wie in ihren Details – einandern gleichen und aus der Zeit des Königs Sigismund (1387-1437) stammen. Die Toranlage des Rondelltorturmes gehört auch zu dieser Gruppe.

Um diese Widersprüche aufzulösen, beitet sich die Lösung, dass die Toranlage an ihrer heutigen Stelle schon sekundär aufgestellt ist, sie stand früher anderswo, und sie gehörte aller Wahrscheinlichkeit nach zum dem Rondell vorangehenden Tor. Das frühere Tor passt nämlich gut in das Befestigungssystem der Sigismundzeit und das Ausmass der besprochenen Anlage entspricht genau der Wolfsgrube des früheren Turmes. So kennen wir das am besten rekonstruierbare Tor des sigismundzeitlichen Königpalastes.

1.

- ① Modern feltöltés
- ② Humuszos agyag, szemét
- ③ Nérgező agyag (szamóttal keverve)
- ④ Építéskörmelék, szemét
- ⑤ Sódér

- ⑥ Töltészardó, szemét
- ⑦ Palás agyag

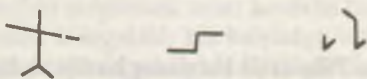
2.

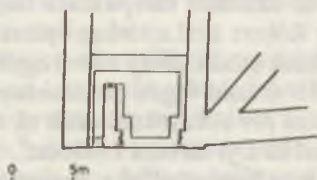
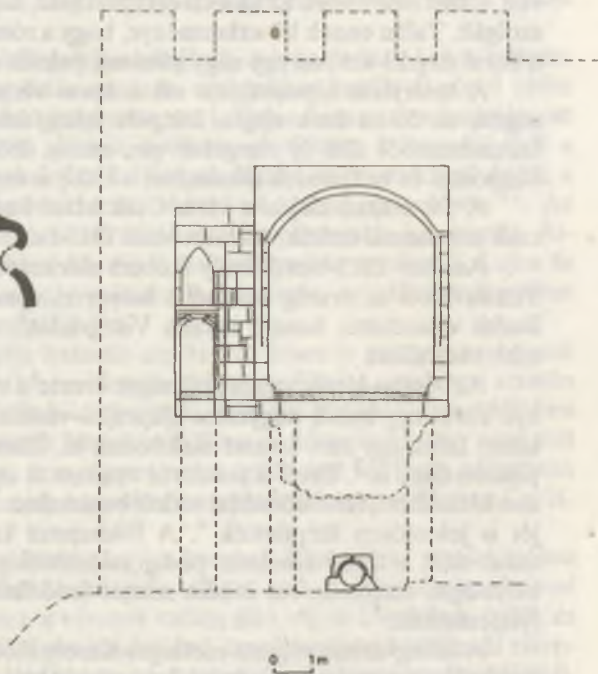
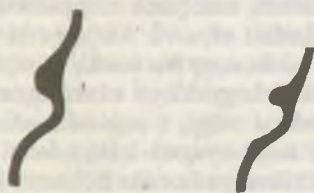
1. Buda, a déli rondella ásátási alaprajza (Gerevich 1966 nyomán)
 Buda, Königsalast, Ausgrabungsgrundriss der südlichen Rondella (nach Gerevich 1966.).
 2. Buda, rétegmetszet a déli rondellán át (Gerevich 1966 nyomán)
 Buda, Königsalast, Schnitt durch die südliche Rondelle (nach Gerevich 1966.)

3.

4.

5.

3. Buda, kőfaragójelek a déli rondella kapujáról (Várnai nyomán)

Buda, Königspalast, Steinmetzzeichen vom Tor der südlichen Rondelle (nach Várnai)

4. Buda, konzoltagok profiljai a kapukról.

Buda, Königspalast, Konsol-Profile der Toranlagen

5. Buda, a déli Zsigmond-kori kapuépítmény rekonstrukciós kísérlete, déli nézet és alaprajz
Buda, Königspalast, Rekonstruktionsversuch der südlichen Toranlage der Sigismund-Zeit,
Südfassade und Grundriss

Buzás Gergely–Szőke Máttyás

A visegrádi vár és királyi palota a 14–15. században

Visegrád már a 11. században a Pilis-erdő hatalmas királyi vadászterületének központja volt. Ezért már ebben az időben elképzelhető, hogy vára alkalmanként királyi szálláshelyként szolgált. Talán ennek következménye, hogy a római castrumból kialakított ispáni várban még a korai Árpád-korban egy nagy kőházat, palotát emeltek.

A tatárjárás elpusztította ezt a korai várat, de nem sokkal később, az 1240-es évek végén, az 50-es évek elején felépült fellegrádból, a lakótoronyból és a kettőt összekötő falrendszerből álló új visegrádi vár, amely örökölte elődje funkcióit: ez lett Pilis megye központja és vadászatok alkalmával a király is megszállt falai között.

A 14. század elején a várat Csák Máté kaparintotta meg, és tőle Károly Róbert hívei csak ostrommal tudták visszaszerezni 1317-ben.¹

Amikor 1323-ban Károly Róbert elérkezettnek látta az időt, hogy székhelyét a távoli Temesvárról az ország közepébe helyezze, nem a nagy és gazdag, de kevésbé biztonságos Budát választotta, hanem inkább Visegrádot², ahol az ország középső területének legerősebb vára állott.

Az Anjou király mégis szükségét érezte a vár további erősítésének: az alsóvár lakótorony körül egy belső, négyzetes alaprajzú várfalövet építtetett, amelynek magasabban fekvő keleti felén egy zárt teraszt alakítottak ki. Ezen helyezkedett el a vár kútja és itt állt egy pénzverőház is³. Erről a teraszról vezetett át egy híd a lakótorony harmadik szintjén újonnan kialakított, felvonóhíddal védett bejáráshoz. E munkákkal egyidőben a lakótorony belsejét is jelentősen átépítették⁴. A földszintet keresztfalakkal négy, a második szintet egy észak-déli, a többi emeletet pedig valószínűleg egy-egy kelet-nyugati irányú fallal két-két helyiségre osztották. Az ötödik szintet fedő fafödémét ötsüveges bordás boltozatokkal helyettesítették.⁵

A fellegrádban végzett esetleges Károly Róbert-kori építkezéseket egyelőre nem tudjuk megkülönböztetni a Nagy Lajos-kori munkáktól.

Az 1323 körül elkezdett várépítkezés meglehetősen gyorsan folyhatott: 1325-ben már készen állt a Károly Róbert által a várban építtetett Keresztelő Szt. János egyház⁶. Ezt esetleg az alsóvár lakótoronyának ötödik szintjén lévő egyik boltozott teremmel azonosíthatjuk⁷.

Visegrád a 13. század végén erődítményén kívül csak egy kis hospes-településből állt⁸, amely a nagymarosi rév környékén terült el. Ez a település a királyi udvar ideköltözése után pár év alatt szabad királyi várossá fejlődött⁹.

A városban igen hamar telkeket szereztek és házakat építettek az ország legjelentősebb főurai, méltóságviselői¹⁰. Maga az uralkodó szintén birtokolt több házat is, bár ezeket nagyobb részt nem ő maga használta¹¹. Az egyiket azonban mégis önmagának tartotta fenn, azt amelyben 1330-ban Zách Felicián hírhedt merényletét elkövette a királyi család ellen. A történetet elbeszélő Képes Krónika elmondja, hogy a merénylet a király, visegrádi suburbiumban lévő házában történt. Ez a településrész valószínűleg az alsóvár és a város között elterülő, királyi tulajdonban lévő területen volt, ott ahol később kiépült a palota. Ez a ház

minden bizonnyal része volt annak a Károly Róbert-kori épületegyüttesnek, amelynek maradványai a királyi palota 14. század végi falai alól kerültek elő. A palota északi része alatt egy terasztámfal és mellette egy toronyszerű épület pincéje¹², valamint távolabb egy sövénykerítés nyomai¹³ maradtak fenn. Egyelőre nem világos, hogy ezek az északi épületek is a palotához tartoztak-e. A palota déli része alatt egy másik épületcsoport is kirajzolódik. Itt magasan a hegyoldalon két lakóházat emeltek¹⁴. Az egyik két, hypocaustummal, illetve kandallóval fűthető földszinti, valamint két emeleti teremből és egy lépcsőházból állt. A másik beosztását a későbbi átépítések miatt kevésbé tudjuk rekonstruálni, de annyi bizonyos, hogy a földszintjén ennek is legalább két helyisége volt, és az egyiket sarokkandalló fűtötte. Lejjebb, de még a hegyoldalon egy kályhával fűthető faház állott¹⁵.

Egyelőre nem tudjuk, hogy tartoztak-e még további épületek ebben az időben a királyi kúriához.

1342-ben Károly Róbert a visegrádi fellegrárban meghalt. A trónon fia I. Lajos követte. A királyi székhely egészen 1347-ig Visegrádon maradt, csak ekkor került át rövid időre Budára. 1355-ben az udvar visszaköltözött Visegrádra, és I. Lajos hamarosan hozzáfogott rezidenciája kibővítéséhez. Ekkor emelték a kúria épületcsoportjához, a hegy lábánál a kamaraházat¹⁶. A 30x10 m-es, kétszintes ház két helyiségre osztott alagsora kőből épült, a szintén két helyiségre osztott emeletet viszont deszkával burkolt faszervezet alkotta¹⁷. Az egyik emeleti teremben helyezték el az alsóvárból átköltöztetett pénzverde kemencéit. Átépítették a hegyoldalon álló faházat és ekkor készült a palotakápolna, amelyet I. Lajos és felesége Erzsébet királyné építtetett, és amely számára Lajos anyja, az idősebb Erzsébet királyné 1366-ban búcsúengedélyt kért a pápától¹⁸.

Úgy tűnik az Anjouk visegrádi kúriája hasonló szerkezetű lehetett mint az ugyancsak Károly Róbert által építtetett budai királyi rezidencia a Magna Curia, amelyben szintén működött pénzverde, és ezért Kammerhofnek is nevezték. A budai kúriában már 1349-ben elkészült egy Szt. Márton tiszteletére szentelt kápolna¹⁹. Ez a rezidencia éppúgy nem volt erődítmény, mint ahogy a visegrádi palota sem, éppen ezért épülhetett fel Buda városának déli végében az úgynevezett István-vár, amely hasonló viszonyban állhatott a Magna Curival, mint a visegrádi palota a várral.

A magyar Anjouk visegrádi és budai kúriája egy, a korabeli Európában meglehetősen elterjedt épülettípus képviselt. Legközelebbi analógiák talán a cseh királyok Prága-óvárosi háza²⁰ és kutna-horai kamaraudvara. Ezek a városok szélén álló, várak közelében épült, és ezért komoly saját erődítményekkel nem is igen rendelkező, meglehetősen kötetlenül elrendezett épületekből álló, főleg reprezentációs és kényelmi igényeket kielégítő uralkodói rezidenciák olyan közvetlen előképekre mehetnek vissza mint a francia királyok párizsi Cité-szigeti, vagy az angol uralkodók londoni westminsteri palotája.

A visegrádi fellegrárban, amely valószínűleg már 1323 óta a magyar koronázási éksze-
rek őrzési helye volt, szintén jelentős Anjou-kori építkezések folytak. Ebben az időben építették ki a középső várfalövet az alsó udvarral és ciszternával, és kezdték meg a száraz-
rok lemélyítését. A belsővár területén három palotaszárny épült. A kaputoronyhoz csatlako-
zó két, kétemeletes épület közül a nyugatinak az első emeletén egy faburkolatos, talán
hypocaustummal fűtött szoba²¹ és egy másik helyiség, a földszintet és a második emeletet
egy-egy nagyobb terem foglalta el²². A keleti szárny földszintje szintén egy tér volt²³, az
emeletek eredeti beosztása a későbbi átépítések miatt mára elpusztult²⁴. Az északi palota-
szárny csak egy emeletes volt, ennek földszintje kettő, emelete pedig három helyiségre osz-
lott. A válaszfalakat a földszint terében hevederívek hordozták. Az emelet nyugati helyiségé-
nek nyugati falán egy nagy, többretegű kőkonzolokra támaszkodó poligonális zárterkély

nyílt ²⁵. Az emelet udvari homlokzata előtt kőkonzolokra támaszkodó fafolyosó húzódtott. Mindhárom épületszárny szintjeit fafödémek választották el. ²⁶.

A három palotaszárny nem egészen egyszerre épült. A legkorábbi a keleti, ez még a várudvar eredeti magas felszínéhez igazodik ²⁷, akárcsak a belsővárnak az öregtorony elé épített második ciszternája is ²⁸. A nyugati palotaszárny már az udvarszint lesüllyesztése során épült, az északi pedig a szintsüllyesztés kapcsán lefaragott sziklához igazodik ²⁹.

A visegrádi palota történetében új fejezet kezdődött Nagy Lajos uralkodásának utolsó éveiben. A király és királyné már 1378-tól elkezdtek felvásárolni a visegrádi kúriájukkal szomszédos telkeket ³⁰, hogy helyet nyerjenek a palota tervezett bővítéséhez. Az építkezés is hamarosan megindulhatott ³¹, de befejezését Lajos és Erzsébet már nem érthette meg, ez lányukra Mária királynőre és annak férjére Zsigmondra hárult ³². Az uralkodóváltás a visegrádi építkezésekben nem idézett elő komoly törést, a változás legfeljebb annyi volt, hogy a palotát 1387 után Zsigmond még az eredeti terveknel is fényűzőbben fejezte be ³³.

Az új palota egy kb 120x120 m-es, négyzetes területet foglalt el. Bejárata a Duna felőli oldal középtengelyében épült kaputornyon át nyílt. Az országút és a várhegy lejtője közötti sík területet a hatalmas fogadóudvar foglalta el. Ezt É-ről egy 38.5x11 m-es faboltozatos ³⁴ nagytermet magába foglaló épület zárta le ³⁵. Ehhez délnyugat felől egy, az országúttal párhuzamos, reprezentatív helyiségeket magába foglaló szárny, kelet felől pedig a négyzetes alaprajzú, középpudvaros lakópalota csatlakozott. Ennek a legfontosabb terei – egy földszinti és egy emeleti 11x22 m-es nagyterem – a fogadóudvarra néző nyugati szárnyat foglalták el. A földszinti terembe közvetlenül a fogadóudvarról egy díszes lépcső vezetett, az emeletet pedig egy csigalépcsőn át lehetett innen elérni. Az északkeleti palota belső udvarának keleti felét nyolcszögű pillérekre támaszkodó árkádsor foglalta el, belsejében ülfülkékkel, emeletén valószínűleg nyitott folyosóval. Ehhez az árkádsorhoz kapcsolódott az udvar fő dísze, egy monumentális toronyszerű, nyolcszögletű díszkút ³⁶. A palota első, illetve a keleti szárny második emeletén lehettek a lakótermek ³⁷. Ezekhez kapcsolódott É-felől egy árnyékszék-torony.

A második emelethez csatlakozott egy híd közvetítésével a padlófűtéssel, vízmelegítő üsttel és folyóvízzel ellátott fürdőszoba. Ugyanerről a szintről vezetett át egy másik híd egy kis zárt udvarra, melyet pompás falikút díszített ³⁸. Az udvar nyugati felét oszlopcsarnok foglalta el ³⁹, amelynek hátsó falát ülfülkék tagolták. Az oszlopcsarnok déli végéből újabb híd vezetett át a királyi oratóriumba, amely a palotakápolna sekrestyéjének emeletét foglalta el. A nagyméretű kápolna az épületegyüttes középtengelyében, pontosan a kaputoronnyal átellenben, a hegyoldalból kivágott teraszra épült.

A déli palotaszárny kevésbé szabályos elrendezésű volt. Ezt az okozta, hogy itt felhasználták a régi királyi kúria néhány helyiségét is. A palotaszárny felső szintjén egy nagyjából négyzetes udvarocskát fogtak körül emelet, de az északiaknál sokkal szerényebb kiviteli épületek. A nyugati helyiségek előtt egy alacsonyabb szinten fekvő teraszt is kialakítottak, erről nyíltak a pénzverde helyiségei ⁴⁰, amelyekhez nyugat felé egy folyosó közvetítésével egy toronyszerű épület csatlakozott.

A régebbi palotakápolna kívül rekedt az új palotaegyüttes falain, és ezzel elvesztette jelentőségét. A gazdátlaná vált épületet Zsigmond király a Boszniából behívott obszerváns ferences rendnek adományozta, és házat építtetett mellé számukra. Mindezt abból az 1424-es oklevélből tudjuk, amelyben a pápa biztosította a visegrádi ferencesek kiváltságait ⁴¹.

Visegrád egészen 1405-1408-ig megőrizte fővárosi rangját, az udvar csak ekkor költözött át Budára ⁴², ahol Zsigmond nyomban újabb hatalmas palotaépítkezésbe kezdett. De Visegrád ezután is a király kedvelt tartozkodási helye maradt, sőt a palotában kisebb építke-

zésekre is sor került: például az 1410-es években épülhetett egy díszes nyitott erkély az északkeleti palota fogadóudvarra néző homlokzatán ⁴³.

Zsigmond király a fellegrvárban is építkezett: a 15. század első harmadában épült fel a külső várfal, amely valójában egy vékony és alacsony, mellvédvel ellátott támfal volt, egyetlen komolyabb erődítménnyel, az ötszögletű keleti kaputoronnyal, amelyet egy Y alakú várfal kapcsolt a középső vár kapujához ⁴⁴.

A belső vár területén ebben az időben épülhetett az északi palotaszárny és az öregtorony között elfoglaló asszonyház, fagerendás födémű, sziklába mélyített pincével ⁴⁵.

Visegrád az 1440-es években gyors hanyatlásnak indult. A fellegrvárból 1440-ben Erzsébet királyné udvarhölgye, Kottáner Jánosné a gyermek V. László számára ellopta a koránát ⁴⁶, amelyet csak Mátyás király tudott visszaszerzni III. Frigyes császártól 1463-ban. Talán maga I. Ulászló 1441-1442-ben hamis pénzt veretett a palota falai között, ahol a királyok már egyre ritkábban tartózkodtak. Ezt a folyamatot tetőzte be, hogy Mátyás király 1461-ben első feleségének Podjebrád Katalinnak adományozta a visegrádi uradalmat ⁴⁷, igaz a királyné halálával már 1464-ben visszakerült királyi tulajdonba.

Mátyás király figyelme csak az 1470-es években fordult Visegrád felé. 1474-ben a város újjáélesztése érdekében telepeseket hívott be ⁴⁸, és 1476 után hozzáfogott a palota újjáépítéséhez is ⁴⁹. Ezért a visegrádi uradalmat a királyi birtokokat kezelő budai udvarbírótság alá rendelte ⁵⁰. Így a visegrádi palotaépítkezéseket a budai udvarbírák szervezték ⁵¹.

Bármilyen fényesek voltak Mátyás visegrádi építkezései, a palota ekkor már nem királyi székhelynek épült ki, mint száz évvel korábban, hanem csak egy vidéki rezidenciának.

Az építkezést az alsó fogadóudvar reprezentatív palotaszárnyain kezdték 1476 és 1481 között ⁵², az északkeleti palota átalakítása 1484 körül került sorra ⁵³.

A visegrádi palota ekkor már száz éves épületeit Mátyás a padlóktól a tetőzetig felújította, díszkútjait, berendezési tárgyait, kályháit kicserélte. Az átalakítás nagyon látványos volt: bár új épületrészeket alig emeltek, de csaknem minden szem előtt lévő részletformát: ajtó és ablakkeretet, kandallókat, oszlopokat stb. kicseréltek modern későgótikus szerkezetekkel.

A palota most már végig beépített 123 m hosszú Dunára néző főhomlokzatát egy hatalmas, címerekkel díszített zárterkéllyel ékesítették. Átalakították a palota udvarait: az alsó fogadóudvar északi felét kétszintes későgótikus oszlopcsarnokkal övezték. Az udvarnak a lovagi tornák helyszínéül szolgáló déli fele szélére pedig egy széles fedett lelátó épült. A kápolna elé új teraszt emeltek egy nagyméretű díszlépcsővel. Az északkeleti palota belső udvarába is kétszintes - alul későgótikus, felül reneszánsz - kerengő épült. Az udvar közepére, a gótikus nyolcszögletű kútház helyére került a vörösmárványból faragott reneszánsz Herkules-kút. Átalakították az udvart övező termeket, és ekkor épülhetett ki teljesen a második emelet is. Itt alacsonyabb famennyezetes szobák: a király lakótermei helyezkedtek el, a jelentősen kibővített fürdővel együtt.

Az oroszlános udvaron is kicserélték a régi oszlopcsarnokot és falikutat, ez utóbbi helyére új vörösmárványból faragott, oroszlánokkal és címerekkel díszített későgótikus csorgókút került, amelynek fedőlapján a Hunyadi család hollós címere és a kút készítésének 1483-as évszáma volt látható ⁵⁴.

Az Oláh Miklós leírásából ismert, műzsák alakjával díszített vörösmárvány díszkútnak egyenlőre még a helyét sem tudjuk meghatározni.

A palotakápolnában csak kisebb munkákat végeztek: új, fehérmárványból faragott reneszánsz oltárokat, szentségházat és ezüstsíppokkal ékesített orgonát helyeztek el. Az orgonaerkély címeres reneszánsz konzolok tartották. A hajó déli végében fából énekes-karzatot

emeltek, amelyet híd kötött össze a déli palota nagytermével. Beboltozták a sekrestyét és a fölötte lévő királyi oratóriumot is. A kápolna új padlóburkolatot, és színes mázas tetőcserepeket kapott.

Végeztek átalakításokat a déli palotában is: két kisebb teremből ekkor alakították ki a felső udvar északi szárnyát elfoglaló nagytermet, amelyben egy nagy, de egyszerű kiképzésű sarokkandallót is elhelyeztek. Lebontották a palotaegyüttes déli határfalán túlnyúló régi épületeket, és megszüntettek az alsó szinten egy kis világtóudvart. A déli palota Mátyás korában is alárendelt szerepű maradt az északihoz képest.

Mátyás építkezései alapvetően későgótikus stílusban készültek. Az itáliai reneszánszot jobbra csak szobrászati, és kisépitészeti alkotások, kutak, a kápolna berendezési tárgyai képviselik, valamint egyetlen építészeti szerkezet, az északkeleti palota díszudvarának emeleti loggiája.

A palota átépítését végző későgótikus építőműhely részt vett a fellegvár Mátyás-kori átépítésén is⁵⁵. E munkák során befejeződött a belső várudvar palotaszárnyakkal való teljes körülépítése: A nyugati és az északi szárny között felépült egy nagyterem és egy lépcsőház, valamint a keleti palotaszárny és az öregtorony közötti síkátort is épülettel töltötték ki. A régi palotaszárnyakat is teljesen átalakították. Tégladongákkal beboltozták az összes épület pincéjét, illetve földszintjét, ráadásul a keleti és nyugati szárny földszintjeinek járószintjeit is jelentősen lemélyítették. A nyugati szárny első emelete kőkonzolokra támasztott gerendafödémeket kapott, a keleti szárny emeletét viszont egy hálóboltozattal látták el. A korábbi ablakokat nagyrészt kifelé néző, különböző méretű, keresztosztós, későgótikus ablakokkal cserélték fel.

Az alsó várudvarban féltetős gazdasági épületeket emeltek, a ciszternától D-re eső dongaboltozattal látták el. Ezek miatt jelentősen felmagasították az udvart övező várfalakat.

Valószínűleg ekkor készült néhány kisebb védelmi munka is, amely már a tűzfegyverek hatását mutatja: a középső vár falszorosának az öregtorony elé eső, az ágyútűznek leginkább kitett szakaszát betöltötték⁵⁶, a belsővár bejáratának fedezésére pedig a kaputól K-re egy kis bástyát alakítottak ki⁵⁷.

Az alsóvárban ebben az időben készülhetett el a lakótorony melletti ciszterna, miután az Anjou-kori kutat betömték⁵⁸, és talán ekkor építették fel a belső vár nyugati oldalát és délnyugati sarkát övező ágyúteraszt.

Mátyás halála után, az 1492-es országgyűlés határozata értelmében a fellegvár, amely valószínűleg már Károly Róbert kora óta a korona őrzési helye volt, a mindenkori koronőrök fennhatósága alá került⁵⁹. Ennek emlékére állíttatta a két koronaőr Nagylucsei Orbán egri püspök és Báthori István erdélyi vajda a fellegvárban az úgynevezett koronaőr-táblát⁶⁰.

Királyi kézben maradt azonban az alsóvár és a palota. Ez utóbbi a Jagellóknak is kedvelt tartózkodási helyük lehetett⁶¹, sőt 1539-ban Szapolyai János király is hosszabb időt töltött itt feleségével Izabellával⁶². Az akkor már eléggé megviselt épületeket erre az alkalomra újra rendbehozták, kicsinosították⁶³.

A következő években az országot felforgató belháború, majd 1544-től a török hódítás megpecsételte Visegrád sorsát. A gazdálanná váló palota fokozatosan tönkrement, a várendszert pedig a gyakori ostromok rongálták meg. A legnagyobb károkat mégis a 18. században meginduló tudatos rombolás és bontás okozta.

A visegrádi vár feltárását 1871-72-ben Henszmann Imre kezdte el. Ezt követően az alsóvárban a helyreállítás is megindult Schulek Frigyes tervei szerint. A kutatásokat később Schulek János, illetve a II. világháború után Héjj Miklós, majd Szőke Mátyás folytatta, a helyreállításokat pedig Schulek János és Lux Kálmán, majd az alsóvárban Sedlmayr János⁶⁴,

jelenleg Oltai Péter, a fellegvárban pedig Sch. Pusztai Ilona⁶⁵, majd Erő Zoltán és Gál Tibor⁶⁶ vezette, illetve vezeti.

A királyi palota romjaira Schulek János bukkant rá 1934. 11I. 31-én. Az ásásokat 1945-ig ő vezette. A II. világháború után Dercsényi Dezső, Héjj Miklós, majd Szőke Mátyás és Buzás Gergely vette át a kutatások irányítását. A helyreállításokat az 1950-es években Lux Kálmán, az 1960-as évektől kezdve pedig Sedlmayr János irányította.⁶⁷

Jegyzetek

- 1 Engel 1988. 119-120.
- 2 Engel 1988. 132.
- 3 A teraszon feltárt nagyméretű, de vékonyfalú kőház járószintjéről és a padló alól Károly Róbert CNH. II. 44-es dénárja került elő. Ez keltezi a ház, és vele együtt a terasz, valamint az egész belső várfalöv építését. Ezek a falak egyébiránt világosan elválnak a 12. századi É-i völgyzárófaltól és kaputoronytól. A teraszon lévő kőház padlójáról az említett érmen kívül még további két Károly Róbert dénár (1 db. CNH II. 9. és két db. CNH. II. 41.) került elő, sőt egy 1,3x1,35 cm-es veretlen, kerekre kalapált ezüst éremlapka is, ami arra vall, hogy itt pénzverés is folyt.
- 4 Mivel a torony új, második emeleti bejárata, amely már az új válaszfalakhoz igazodik csak a belső váruvar K-i felét elfoglaló teraszról volt megközelíthető, a teraszt, illetve a rajta álló pénzverőházat keltező Károly Róbert dénárokat keltezik a lakótorony átalakítását is.
- 5 A boltozatok hornyolt ékbordákkal készültek, a körtetagos bordájú DNY-i szakasz kivételével.
- 6 1325. augusztus 23-án kap pápai búcsúengedélyt (Theiner 1859. 500.)
- 7 A fellegrvár kápolnájának 1440 körül Szt. Erzsébetnek volt szentelve, amint az Kottánerné elbeszéléséből kiderül - ugyanis csak úgy lehet értelmezni azt a megjegyzését, miszerint a kápolnában Szt. Erzsébet nyugszik (Und die Heilige kan die trug man durch die kapellen aus, dar Inp rast sand Elspet - Mollay 1971. 17.), hogy a kápolna oltárában Szt. Erzsébet ereklye van, tehát ez a kápolna titulusa. Ez a titulus kifejezetten a vár 13. század közepi építkezésének korában fordul elő a magyar királyi alapítású egyházak között, később már csakis német, főleg türingiai, eredetű lakosság településein (Romhányi Beatrix szíves közlése), ezért alaposan feltételezhetjük, hogy a Szt. Erzsébet várkápolna még a fellegrvár építésének első periódusából, a 13. századból származik. Ebben az esetben helyét a fellegrvárnak azon épületeiben kell keresnünk, amelyek még a 13. században épültek, és még 1440 körül is álltak. Ilyen épületek a kőrőtfalon kívül csak a kapu- és az öregtorony voltak. Várkápolnákat gyakran helyeztek el mind kapu- és mind öregtoronyokban a középkorban. Kottánér Jánosné leírása pontosabb helymeghatározásra is lehetőséget nyújt. O ugyanis elmondja, hogy a koronakamrába a várkápolnán és az asszonyházon, majd a koronakamra előtérén át lehet lejutni, és maga a kamra egy boltozott helyiség. A vár földszinti helyiségei mind fennmaradtak. Ezek közül egyedül az öregtorony földszintjéről tetelezhető fel, hogy már a Mátyás-kor előtt is boltozott lehetett, ugyanis a többiben mind megfigyelhető a fafödém nyoma. A kaputorony szóba sem jöhet, hiszen itt az alsó szintet a kapualj foglalja el. Ezek szerint a koronakamra valószínűleg az öregtorony alsó szintjén lehetett. Ennek a földszinti térnek nincs adata csak egy Dél felé nyíló, magasra helyezett ablaka, így ide csak a torony második szintjéről lehetett lejutni, valószínűleg egy létra segítségével. Tehát a koronakamra előtérét az öregtorony első emeleti térével azonosíthatjuk. Ez a terem a toronnyal egybeépített ÉK-i palotaszárny első emeletével volt körülbelül egy magasságban, csakis onnan lehetett megközelíteni, ugyanis az öregtoronnyal D-ről szomszédos K-i palotaszárny csak a Mátyás-korban épült össze a toronnyal, és korábban az első emeletről még csak egy híd sem vezethetett át oda, mert a palotának a torony felé néző É-i fala a teljes első emelet magasságában ma is áll, és rajta a torony felé nyíló egykori ajtónak vagy hídnak nincs nyoma. Tehát csakis az ÉK-i szárnyat azonosíthatjuk az asszonyházzal. Az ÉK-i szárny pedig a vár két 13. századi tornya közül csakis az öregtoronnyal állt kapcsolatban, így a Szt. Erzsébet kápolnát a legvalószínűbben az öregtoronyba, annak alighanem a második emeletére rekonstruálhatjuk.
- Visszatérve az 1325-ös Szt. János egyház kérdésére, ez vagy a fellegrvárnak egy második kápolnája volt, vagy, ami ennél sokkal valószínűbb, az éppen az időben jelentősen átépített alsóvárban és ott leginkább a lakótorony reprezentatíván kiképzett ötödik szintjén helyezkedett el, hasonlóan mint később a csehországi karlsteini vár tornyaiba helyezett kápolnák. A lakótoronynak az emelete már a 13. században sem volt lakószint - csak itt nem alakították ki árnyékszékeket -, a 14. században pedig, amikor a valószínűleg két teremre osztott szintet beboltozták, a D-i terem Ny-i szakaszát látszólag értelmetlenül, a többi szakasz hornyolt ékbordáitól eltérő, körtetagos profilú bordákkal boltozták, bár a kétféle profilú bordákkal épült boltozatszakaszok egyértelműen egykorúak. Ilyen jellegű építészeti megkülönböztetések gyakoriak kápolna illetve templomterek szentély és hajószakaszai között.
- A fellegrvárban leginkább az É-i palotaszárny emeletének Ny-i helyiségében képzelhető el még egy kápolna, a helyiség rövidebb oldalát elfoglaló poligonális zárterkély (lásd lejjebb) miatt, amely ugyan nyugatra van tájolva, mégis könnyen lehet, hogy szentélyként szolgált. Ennek a helyiségben a Keresztelő Szt. János egyházzal való azonosításához azonban fel kellene tételeznünk, hogy az É-i palotaszárny 1325 augusztusára már elkészült, ez azonban igen valószínűtlen, hiszen - mint majd látni fogjuk - a fellegrvár három 14. századi palotaszárnya közül éppen az É-i épült fel a legutoljára, és az udvar csak 1323-ban költözött Visegrádra, így a három nagy palotaszárny építésére fennmaradó idő túlságosan szűk lenne.

8 A visegrádi hospeseket egy 1285-ös oklevél említi először: Bártfai 1938. 22. 114. regesztá.

- 9 Visegrád városi rangjáról legutóbb Szőke 1985. 288-291.
- 10 Balogh 1966. I. 222. 1. jegyzet
- 11 Tudunk egy királyi tulajdonban lévő házról, amelyben Ugali Pál országbírói ítélőmester lakott, és 1342. március 10-én Károly Róbert neki is adományozta (D1.10.3365., HO. III. 232.). Egy másik királyi házban 1343-ban a királyi halászkok laktak (D1.76703., Zichy okm. 111. 17.). És 1343. február 11-én egy harmadik királyi házat is említ egy oklevél, amelyben ekkor Simon özvegye lakott (Zichy okm. XII. 12.).
- 12 Az épület egyik falából hamis 13. századi szlavón báni dénár került elő 1958-ban.
- 13 A kerítés szintjéről Károly Róbert szlavón báni dénárja és egy 14. század eleji festett fehérkerámia kancsó került elő 1989-ben.
- 14 A két épületet összekötő támfal mögötti feltöltésből a 14. század első felére keltezhető kerámia került elő.
- 15 A háznak két periódusát tártuk fel 1990-ben. A korábbi - valószínűleg Károly Róbert-kori épületnek csak habarcsos padlója és szemeskályhájának patkóalakú téglá alapozása maradt meg. Később, de még a 14. század utolsó negyede előtt, a házat teljesen megújították, ekkor készült az általunk feltárt gerendafal - valószínűleg pontosan a régi helyén - és a padlószintet is feltöltötték. A régi kályha helyére új, nagy, téglalap alaprajzú szintén téglá alapozású szemeskályha épült, amit aztán még egyszer átépítettek, egy kisebb, de ugyancsak téglalap alaprajzú kályhává. A faházat és vele együtt a kályhát a 14. század végén bontották le, a királyi palota nagy átépítése során.
- 16 A visegrádi pénzverőkamarának egyetlen említése ismert a 14. századból: 1356-ban Szász Gunther pénzverő egy telket vett, amelynek helyét úgy határozták meg, hogy a Szt. László kolostor mögött, és a királyi kamara előtt fekszik (Bártfai 1938. 66. 345. reg.). Logikusnak tűnik az a feltevés, hogy a telek a királyi palota és a Zách Klára köz mellett, a Fő utca 73-75-ben 1955-1956-ban részlegesen feltárt templom közti beépítetlen területen helyezkedett el. Az itt feltárt templom azonosítása vitatott. Héjj Miklós és Dercsényi Dezső ezt minden különösebb érv nélkül a város Szűz Máriának szentelt plébániatemplomával azonosították (MMT 5. 1958. 387.), Szőke Mátyás szerint viszont a Szt. László kolostor temploma volt (Szőke 1985. 302.). E nézet alapja is meglehetősen gyenge, hiszen ez abban áll, hogy az 1356-os oklevélben említett királyi kamarát azonosnak kellene tekintenünk a Fő u. 40. előtt feltárt II. Lajos kori pénzverőházzal.
- Az 1990-es ásatások során a D-i palota alatt feltárt nagyméretű Anjou-kori épületben azonban egy nagy kettős olvasztókemencét tártunk fel. A közelükben 1989-ben egy kisméretű olvasztótégely is előkerült. Ezek a leletek Anjou-kori fémmegmunkálásra, valószínűleg pénzverésre utalnak a palota területén. Az épület felett a 14. század végén épült műhelyben bizonyítani lehetett egy I. Ulászló kori hamispénz-verést.
- Az alsóvárban lévő Károly Róbert-kori pénzverőház későbbi sorsáról annyit tudunk, hogy 1357-ben itt rendezkedett be Gaal Konrád harangöntő műhelye (Szőke 1982. 317-324.), a pénzverde nem sokkal korábban kerülhetett át innen a palota területére.
- 17 Mivel az épületet a hegyoldal részübe vágják bele, az emelet hátsó falának faszerkezete mögé egy kő támfalnak kellett építeniük. Ez a kőfal őrizte meg teljes egészében a faváz lenyomatát.
- 18 Az adatot Érszegi Géza ismertette "A Friss-palota és a 15. századi nagyterem Magyarországon" című, 1989. V.30-án a Budapesti Történeti Múzeumban rendezett konferencián. Ez az oklevél nevezi egyébként először palatiumnak a visegrádi királyi illetve királyneői kúriát.
- 19 A kápolna és a Magna Curia legújabb feldolgozása H. Gyürki 1984.
- 20 Lorenc 1982. 142-144., Abb.: 52., 55.
- 21 A nyugati palotaszárny Mátyás-kori átépítése során készült ablakbefalazásokból, a szomszédos Mátyás-kori épület falaiból valamint a keleti palotaszárny és az öregtorony közé épített Mátyás kori helyiség falából hipocaustum fedőlapok töredékei kerültek elő. Ennek a Mátyás-kori átépítésnek a során mélyítették le a nyugati szárny földszintjének járás szintjét és cserélték dongaboltozatra födémjét. Valószínűleg e munkák miatt bontották le a hipocaustumot. Ekkor szüntették meg az első emelet faburkolatos szobáját is, és az egész szinten egy nagy termet alakítottak ki.
- 22 A földszinti tér DK-i sarkában egy nagy kandalló állt.
- 23 Kis, profilálatlan, álló téglalap alakú ablakai a várudvarra néztek.
- 24 A K-i palotaszárnyból, alighanem a második emeletről egy átjáró vezethetett az öregtoronyban lévő várkapólnába. Kötőné Jánosné emlékirataiban ugyanis elmondja, hogy a várkapólnának az asszonyházba nyíló aytáján kívülről egy bejárata, a korona elrálásában neki segédkező férfiak ezen keresztül jutottak be.
- 25 A középső három konzolcsomok alatt ferde fatámaszok számára kifalazott fészkek láthatóak, amelyek arra vallanak, hogy ezek a konzolok jobban előrenyúltak mint a két szélső.
- 26 Az Anjou-kori fellegrámnak egy ábrázolásával is rendelkezünk. Visegrád város kisebbik pecsétjének képe (ML. kat. 357 - 348., kat.: 274. 71. tábla), amely egyúttal a város címerképe is lehet, egy hegyen álló várat ábrázol - nyilván beszélő címerrel van dolgunk, hiszen a Visegrád név, éppúgy mint középkori latin változata az Altum Castrum "magas vár"-at jelent - a hegy alatt pedig városfalat a kapujában liliommal. A pecséten ábrázolt vár azonban nem a szokványos szimmetrikus, középen kapuvallal ellátott építmény. Két magas torony közötti sátorteres palotaszárnyat ábrázol a vésnők, a jobboldali torony mellett egy másik épület keresztvárág-

gal díszített oromfalát, a baloldali torony mellett viszont egy várkaput. Ez az elrendezés tükörképesen pontosan megfelel a visegrádi fellegvár 14. századi állapotának kelet felől, azaz főnézetével. A kaputorony és az őregtorony közé épült K-i palotaszárny, az É-i palotaszárnyak az őregtorony mellett feltűnő K-i oromzata és a középső várfalnak a belső kaputorony előtt nyíló kapuja a pecséten ábrázoltnak megfelelő képet nyújthatott. Valószínűleg az történt, hogy a pecsét vésnöke megpróbálta képi eszközökkel "aktualizálni" a visegrádi címerben szereplő hegyen épült várat, és felruházta azt a fellegvár jellemző vonásaival.

Épületábrázolásos pecséten az ilyen típusú "aktualizálás" nem egyedülálló eset a 14. században. A legnevezetesebb példa Bajor Lajos császár 1328-as nagypecséteje, amelyen nem a császári pecsétek hagyományos palotaábrázolásával jelentették meg Rómát, hanem a város látképét vették rá, oly módon, hogy a városfalak közé, a Tiberisz két partjára, valóságos topográfiai helyzetüknek megfelelően elhelyezték a város leghíresebb épületeinek sematikus, de felismerhető képét.

A visegrádi kisebb pecsét első azonosítható lenyomata 1378-ból ismert. A pecsét számos részlete: a betőformák, az ábrázolt épület ablakainak, pártázatának, tetőcserepeinek, tetődíszjeinek kiképzése teljes mértékben megegyezik Óbudai nagypecsétejével, amely valószínűleg szintén az 1370-es évekből származik (ML. kat. 357. kat.: 273., 71. tábla, a pecsétnyomó ML. kat. 327., kat.: 186., 57. tábla). A két pecsétet bizonyosan ugyanaz a vésnök készítette. Az Óbudai pecséttel kapcsolatban már korábban felmerült, hogy pecsétképe az Óbudai várat ábrázolná (Dercsényi 1941. 128.). Itt a kérdés eldöntése nehezebb mint a visegrádi pecsét esetében, ugyanis itt egy teljesen szimmetrikus, a hagyományos palotaábrázolásokhoz sokkal közelebb álló épületformát látunk. Kétségtelen azonban a hasonlóság az ásatásokból ismert vár É-i főhomlokzatával: megvan a külső várfal a közepén átvezető várkapuval, és a belső palotaszárnyak középtengelyében álló nagyon jellegzetes nyolcszögletű belső kaputorony. Nagyon valószínű, hogy itt is a visegrádi pecséten tapasztalható hasonló aktualizálásról van szó. A vésnök Óbuda palotaábrázolásos címerét az Óbudai vár valóságos, felismerhető jellegzetességeivel ruházta fel. Ezeknél a pecséteknél csak a felismerhetőségen volt a hangsúly, nem is nevezhetjük őket valódi épületábrázolásnak, inkább csak a konkrét épületre való utalásnak. A részletek hűségére a vésnök nem is törekedett, hiszen heraldikai ábrázolást készített.

27 A várudvart a K-i palotaszárny építéskor földréteg fedte. Ebbe ásták bele a szárny Ny-i falát, és ennek a rétegnek a tetejéről nyílt a földszint egyetlen ajtaja, amelynek kiváltóíve maradt fenn. Később a földet elhordták, és ezáltal felszínre került a Ny-i homlokzat alapozásának szabálytalan falsíkjá.

28 Ez a ciszterna téglabélésű, akárcsak az alsó várudvar ciszternája, szemben az É-i palotaszárny belsejében fennmaradt, valószínűleg 13. századi kváderbélésű víztárolóval. A belső várudvaron álló ciszternát faszterkezetű épület védhette, és az ennek a tetejéről lecsurgó vizet kőből faragott csatornákkal vezették be a víztárolóba.

29 A várudvar sziklafelzárna többé kevésbé egyenletesen le van faragva, csak a két ciszterna körül maradt meg egy-egy magasan kiugró sziklatömb. Az É-i palotaszárny K-i végét a 13. századi ciszterna körül meghagyott sziklatömbre alapozták, ezért kénytelenek voltak megtörni a palotaszárny D-i homlokzatának vonalát.

30 1378. IV. 25-én az ifjabb Erzsébet királyné egy, a visegrádi német városrészben, Vesszős fia Tamástól 432 forintért vásárolt kúriát, amelyhez egy kőház és más épületek is tartoztak, cserében adta néhai Lendvai Miklós bán fiainak: István, János, Miklós és László mestereknek, azért a házért, amely az ő visegrádi kúriája mellett állt (pro domo ipsarum propeciarium nostram Wissegradiensem habita et existenti) DI. 65.23. A Bánfiak új házukba való beiktatására csak 1378. VI. 4-én került sor (DI. 41. 28.).

Mint a fent említett 1366-os búcsúengedélyből tudjuk, a király és felesége visegrádi palotájukat közösen birtokolták, így az itt említett királynéi kúria azonos lehet a palotával.

Egy másik, kevésbé jól keltezhető esetet egy 1385-ben folytatott perből ismerünk. Itt egy olyan házról esik szó, amely 1342-ig királyi tulajdonban volt, és ekkor - 1342 III. 10-én - Károly Róbert annak az Ugali Pál országbírói ítélmesternek adományozta, aki már ekkor is benne lakott. A későbbi örökösök közül Nezdci Bissenus Mátyás valamikor 1385 előtt, örökösztársai megkérdezése nélkül eladta ezt a házat a királynak (HO III. 1866. 180.).

Az adásvétel nem sokkal előzhetette meg az 1385-ös örökösödési pert, hiszen az örökösztársak aligha túrták sokáig az örökségük hasznából való kirekesztésüket.

Az egykor királyi tulajdonban lévő ház, amelyre később újra igényt tartott a király, valószínűleg szintén a királyi rezidencia körzetében volt.

31 A palotakápolna eredeti padlószintjéből egy hamis, az ÉNY-i palota építési rétegeiből több valódi I. Lajos szercecsenfejes dénár került elő. Mivel ezt az éremtípust csak 1370-1374 között kezdték el verni (Huszár 1958. 63-64.), földbekerülésük sem képzelhető el az 1370-es évek előtt.

32 A D-i palota építési rétegeiből 1990-ben egy hamis, valószínűleg Mária dénár, az ÉK-i palota D-i szárnya alatti pince boltozatának feltöltéséből, bolygatatlan helyről, 1958-ban több Szt. Lászlós és szercecsenfejes I. Lajos dénár mellett négy Zsigmond parvus is előkerült. Ez azt jelenti, hogy a D-i palota 1382 után, továbbá az ÉK-i palota pincéjének boltozata, illetve az ÉK-i palota a díszudvar szintjétől kezdve már Zsigmond koronázása, azaz 1387 után épült.

- 33 1387 után készülhetett el a palota vízvezetékrendszere a fürdővel és a díszkutakkal, amelyek kivitelezése érdekében a már elkészült épületrészekben bizonyos módosításokat hajtottak végre.
- 34 A terem faboltozatos lefedését Oláh Miklós 15I. század eleji palotaleírása alapján tudjuk rekonstruálni (idézi: MMT. 5. 1958. 420.). Oláh, aki elsősorban a palota reprezentatív tereit írja le megemlíti egy olyan pompás, aranyozott famennyezetű "camera"-t, amihez hasonlókat csak a budai várban és a párizsi Parlament épületében látott. Vukov Konstantin hívta fel a figyelmet arra, hogy az Oláh által említett analógiák, mind egy-egy híres faboltozatos nagyteremre vonatkoznak: ilyen szerkezetű volt a budai vár Zsigmond palotájának díszterme, és a párizsi Parlament nagyszobája is (Vukov 1989. 5.). A visegrádi palotában egy ilyen típusú nagyterem leginkább az ÉNY-i palotaszárny viszonylag vékony, tám- és falpillérekkel meg nem erősített falú, egyhajós boltozott földszint felett emelkedő második szintjén képzelhető el. Ennek az épületnek a régészeti feltárása során nem találtunk tetőcseréptörmelékét a Mátyás kori átalakítás rétegében, vagyis az eredeti, 14. század végi tetőfedést nem cserélték le a 15. század végén. Márpedig a középkori nagy faboltozatok minden esetben egybeépültek az épület tetőszerkezetével, így az Oláh által megfigyelt mennyezetnek 14. századinak kellett lennie.
- 35 Az emeleti terem méreteire fennmaradt földszintjének rekonstruálható boltozati rendszeréből következtethetünk.
- 36 A kút alsó szintjét Szakál Ernő rekonstruálta (Szakál 1969.). A kút fiálás támpilléres felső szintjeihez is elkerültek elemek, egy részüket közölte Marosi Ernő (ML. kat. 1982. 227., kat.: 118., 35. tábla).
- 37 Nem lehet tudni, hogy az É-i, Ny-i és a D-i szárnyon is kiépült-e a második emelet a 14. században, de valószínűbb, hogy nem.
- 38 Szakál 1972.
- 39 Igaz, hogy itt csak Mátyás-kori oszlopalapozások kerültek elő, de az oszlopcsarnok ereszeről lecsurgó vizet felfogó kőcsatorna eredeti helyükön fennmaradt elemei 14. századiak, így az oszlopcsarnoknak már ekkor léteznie kellett.
- 40 Itt egy nagyméretű, sülyeszett fűtőterű kemencével ellátott, árkádívvel megnyitott falú, 14. század végén épült műhely maradt fenn, amelyben egy cölöplyukból 1989-ben I. Ulászló-kori hamis dénárok, és félkész veretek kerültek elő. A helyiséget a Mátyás-korban átalakították.
- 41 Ekkor a volt palotakápolnát Szt. György kápolnaként említik (Kumorovitz 1963. 136., 57. jegyzet). A ferences kolostort 1987-ben a palota közvetlen D-i szomszédságában a Fő u. 39-41. területén sikerült lokalizálnunk.
- 42 Kumorovitz 1963. 122.
- 43 Az erkélyt egyes stílusformái - pl. az alapítmény szegmensíves üldölkéi - valamint az építéséhez használt jellegzetes kőzetfajta, az édesvízi mészkő is az 1410-es évek budai építkezéseivel kapcsolják. A keltezésére másik támpont, hogy alapítményébe befalazták egy szétbontott hypocaustum égett fedőlapjait, valamint egy 14. század végi kandallókonozott, tehát elképzelhető, hogy építése azzal az átrendezéssel egyidőben történt, amikor a palotában felállították a Zsigmond sárkányrendes címereivel díszített - tehát 1408 utáni - cserépkályhákat.
- 44 A K-i kaputorony stílusformái és faragott köveinek édesvízi mészkő anyaga 1410-es évek körüli keltezésű tesz valószínűvé (MMT. 5. 1958. II. 458.)
- 45 Az É-i palotaszárny és az öregtorony között álló épület, amelynek egy része benyúlt az öregtorony elé is, az összes többi palotaszárny közül a legrosszabb állapotban maradt meg: mindössze pincjének falai láthatóak ma már. Ez volt az egyetlen nagyobb épület, amely közvetlenül kapcsolódott az öregtoronyhoz, amelyben várkápolna és a koronaörsz kamra volt, ezért ezt azonosíthatjuk a Kottánernénél gyakran említett asszonyházzal (lásd a 7. jegyzetet). Az általa leírt helyiségek közül egyedül az öregtorony mellett lévő árnyékszéknek maradt meg az aknája, Kottánerné ide dobta be a korona-kamra feltöréséhez használt szerszámokat.
- 46 Kottáner Jánosné emlékiratának modern kiadása: Mollay 1971., magyar fordítása: Mollay 1978.
- 47 Kubinyi 1964. 76.
- 48 MMT. 5. 1958. 398.
- 49 A legkorábbi évszám a palota Mátyás-kori átépítéséből a palota É-i kertjében álló pince kapujára vésett 1479. 1476-tól 1481-ig Piber Benedek budai udvarbíró viselte a visegrádi várnagyi tisztelet is, az ő 1481-ben bekövetkezett halála után pedig mindig a budai udvarbírók familiárisai lettek a visegrádi várnagyok, illetve udvarbírók (Kubinyi 1964. 76-77., 94.).
- 51 Egy 1525-26-ból származó, jól értesült forrás emlékezik meg arról, hogy Ráskai Balázs mint budai udvarbíró (1484 VI. 13.-1492. V. 23.). Mátyás királynak egy királyi kúriát építtetett Visegrád városában (Kubinyi 1964. 83-84., 121-122. jegyzet.).
- 52 Az ÉNY-i palota utcai homlokzatán álló nagy zárterkélyt díszítő címerek között szerepel Piber Benedek malomkerékét ábrázoló címere is. Piber ezt a címer 1476-ban kapta már mint visegrádi várnagy és budai udvarbíró. Tisztségéi révén ő volt a palota építkezéseinek királyi részről való irányítója, így egészen 1481-ben bekövetkezett haláláig címerének elhelyezése teljesen indokolt, később azonban már érthetetlen volna. (Kubinyi 1964. 94.).

- 53 Az ÉK-i palota díszudvari kerengőjének egyik falvázárókövén 1484-es évszám maradt fenn.
- 54 Az évszámból csak a 14. 3 szám maradt meg, de Mátyásnak a kúton lévő címerai, valamint az a tény, hogy a palota felújítása csak 1476 után kezdődött meg, csak az 1483-as kiegészítést teszik lehetővé.
- 55 A fellegvárból nagyszámban kerültek elő a palotából származó kőfaragványokkal teljesen azonos szerkezetek. A hasonlóság néha olyan szoros, hogy biztosra vehetjük: a fellegvárban ugyanazokat a profilsablonokat használták a kőfaragók, mint a palotában.
- 56 A falszoros belső vár felé néző oldalát támfal védte eredetileg a beomlástól. A Zsigmond-kori asszonyház árnyékszék aknájából elvezető szennyvízcsatornát még a falszoros betöltése előtt, az eredeti járósíntbe mélyítették bele, de a K-i palotaszárny ÉK-i sarka közelében álló, még a törökök előtt épült támpillért már a feltöltésre építették rá. A falszoros 260 cm magas feltöltéséből 1965-ben 200 cm mélyről egy Zsigmond parvus (CNH. II. 125.B.), 140 cm mélységből pedig egy Zsigmond parvus (CNH.II. 125.A.) hamisítványa és egy I. Ulászló dénár (CNH. II. 149.A.) került elő.
- 57 A bástya keletéze teljesen hipotetikus, az épületnek csak az alapjai maradtak meg, és közülük semmilyen datáló értékű lelet sem került elő.
- 58 A terazon lévő kút betöltésének feltart fölső feléből egy Albert (CNH.II.135.B.), négy I. Ulászló (CNH.II.149.A.) dénár hamisítványa, valamint egy valódi Hunyadi János (CNH.II. 156.) dénár került elő.
- 59 II. Ulászló 1492. évi dekrétumának 3. cikkelye
- 60 A tábla a 19. század közepén pusztult el. Képét és feliratának egy részét a Bél Mátyás által közölt metszet őrizte meg (Bél 1737. III. 470-471. között). A táblának a metszeten látható évszáma MCCCCLXXX13. Balogh Jolán hívta fel a figyelmet ennek a furcsaságra, ugyanis a táblán szereplő két koronaór közül Nagylucsei Orbán püspök 1492-ben már meghalt, Báthory István pedig 1493. január 19-én elvesztette a táblán még feltüntetett erdélyi vajdai méltóságát, és még 1493 június 3. előtt meghalt. Feltételezhetőnek tartotta, hogy a metszeten szereplő évszám téves, és a tábla valójában 1492-ben készült (Balogh 1966. 211.)
- 61 A 16. század első évtizedében II. Ulászló újjáépíttette a palota szomszédságában álló ferences kolostort (Karácsonyi 1924.212.), 1523 szeptember 1-én II. Lajos oklevelet keltez "in curia nostra Wysegradiensis" (Balogh 1966. 225.).
- 62 Veress 1901. 63-64.
- 63 Több helyen is megtalálható egy Mátyás-kor utáni helyreállítás nyoma a palotában. Ezt néhol érmék is kelteznek, mint például egy 1526-os II. Lajos pénz az ÉK-i palota D-i szárnyának K-i termében a kijavított téglapadló fektetőhabarcsából, vagy egy 1530-as I. Ferdinánd dénár a D-i palota egyik tetőcserepekkel feltöltött folyosó alépitményében.
- 64 Az alsóvár kutatásának és helyreállításának történetére vonatkozó legfontosabb adatok: Schulek 1944., Héjji 1966. 6-8., Sedlmayr 1970. 318-333.
- 65 A fellegvár helyreállításának történetét összefoglalta Sch. Puschta 1983.
- 66 Lásd e kötetben Gál Tibor tanulmányát.

A kötet szerkesztőjének jóvoltából még a megjelenés előtt alkalmunk volt elolvasni e dolgozatot, és még itt reagálhatunk Gál Tibornak a miénktől több lényeges pontban eltérő építéstörténeti elképzeléseire. Az első és legfontosabb kérdés, hogy a fellegvár első építési periódusában volt-e palotaépület, és ha igen akkor hol. A szerző úgy véli, hogy az általa az őregtorony É-i oldala mellé rekonstruált 13. századi palotaszárnyak van ma is álló maradványa: az É-i várfal belső oldalán fennmaradt két fődémartó konzol. Kétségtelen tény, hogy ezek a konzolok nem utólag vannak bevésvé a falba, így ha ez a falszakasz a vár első építési periódusában épült volna, úgy e következtetést okvetlenül el kellene fogadnunk. Sajnos azonban az É-i várfalnak ez a része - a két konzol alatt magasan álló tömbtől eltekintve - olyan erősen, néhol egészen a szikláig, lepusztult, hogy megnyugathatóan nem állapítható meg a falszövet folyamatossága sem az ÉNy-i várfalszakasszal sem pedig a K-i várfallal. A bizonytalansághoz még az is hozzájárul, hogy a fellegvár Mátyás-kor előtti összes építési periódusában lényegében azonos, egymástól megkülönböztethetetlen kőanyagot és habarcsot használtak. Megfigyelhető azonban néhány olyan jelenség, amely alapján valószínűleg helyesebb kétségbe vonnunk a kérdéses konzolokat magába foglaló falszakasz 13. századi voltát. Először: az ÉNy-i palotaszárnyak - amelynek D-i fala egyértelműen utólag épült hozzá a Ny-i várfalhoz, K-i része pedig másodlagosan épült rá az É-i ciszternára, tehát semmiképpen sem származhat az első építési periódusból - az ÉK-i sarkához láthatóan utólag épült hozzá az ÉK-i palotaszárnyak a konzolokat magába foglaló É-i fala. Másodszor: az ÉK-i palotaszárny alsó szintjén nemcsak az É-i fal két konzola maradt fenn, hanem velük egyező magasságban a D-i fal belső oldalán is megmaradtak az É-i-akkal egyező formájú, méretű, és anyagú fődémartó konzolok, teljesen nyilvánvaló, hogy ezek egy szerkezethez tartoztak. Márpedig az épületszárny D-i fala egyértelműen utólagosan épült hozzá az őregtorony ÉNy-i sarkához, tehát semmi esetre sem lehet a toronnyal egykorú. Megjegyzendő, hogy a konzolok által meghatározott fődém szint éppen félbemetszi az ÉNy-i szárnyak a K-i homlokzatán nyitló földszinti ajtót, tehát ez az ajtó soha sem nyílhatott az ÉK-i szárnyra, amint azt Gál Tibor még dolgozata első részében megemlíti. Nyilvánvalóan ez az ajtó, 14. századi építése idején a szabadba nyílt, mint azt a mellé épített ablak is bizonyítja, az ÉK-i szárny építéskor pedig, amelynek fődémosszáma nem az

ÉNy-i épületéhez, hanem talán az öregtoronyéhoz igazodhatott, mind az ajtót, mind pedig az ablakot megszüntethették, hiszen a szinkronizációk miatt aligha nyithatták egymásba a két épületet. Ennek az ajtónak és ablaknak a helyzete az ÉNy-i szárnynak az ÉK-inél korábbi voltát támasztja alá. Ezzel az ellenmondással szerzőnk is tisztában van, hiszen ezért rekonstruál az általa feltételezett 13. századi palotaszárnyak egy keletebbre eső Ny-i végfalat, amelynek ugyan semmiféle nyoma sem figyelhető meg. Végül pedig az ÉK-i szárny, szerzőnk által szintén 13. századnak tartott K-i árnyékszékének emésztőaknájáról szintén megállapítható, hogy másodlagos az öregtoronyhoz képest. Úgy véljük Gál Tibor elmélete nem támasztható alá olyan egyértelmű tényekkel, amelyek szükségessé tennék annak a roppant különös 13. századi váralaprajznak az elfogadását, amelyet még szerzőnk is "kevésbé gyakori megoldás"-nak tart, és amely már a vár első építési periódusában lehetetlenné tette volna az öregtoronyak, mint végső menedéknak az önálló védelmét, pedig erre úgy látszik, hogy még a 14. században, a K-i palotaépület emelésekor is ügyeltek, hiszen azt a szárnyat nem építették akkor még össze a toronnyal. A fentebb vázolt megfigyelések alapján reálisabbnak tűnik azt feltételeznünk, hogy az ÉK-i palotaszárnyat valamikor az ÉNy-i után - tehát semmi esetre sem a 14. század előtt - építették, és építése során újravalagták a most már az épület É-i falát jelentős ÉK-i várfalszakaszt is. Hogy ennek az oka statikai probléma vagy esetleg a falszakasz nyomvonalának megváltoztatása volt, azt legfeljebb csak találgathatjuk. Gál Tibor dolgozatának második részével, amelyben kísérletet tesz Kottáner Jánosné leírásának topográfiai felhasználására, több ponton egyetértünk. Így véleményünk szerint is, az öregtoronyban lehetett a koronakamra - bár magáról a toronyról Kottánernek egy szót sem ejt, az asszonyházat pedig mi is az ÉK-i palotaszárnyal azonosítjuk. A legjelentősebb eltérés a kétféle értelmezés között a kápolna helymeghatározásában van. A fenti dolgozatban mi részletesen ismertettük a várkápolnáról jelenleg rendelkezésre álló adatainkat, és az ezek alapján levont következtetéseinket (lásd a 7. jegyzetet), így itt most erre nem kívánunk visszatérni. Mindössze annyit jegyeznénk meg, hogy annak a helyiségnek amelyet Gál Tibor kápolnának tart, a D-i fala egészen az öregtorony Ny-i faláig húzódik, és ahhoz falelválással csatlakozik. A "kápolna" általa rekonstruált K-i falának semmi nyoma sincsen. A helyiség É-i fala pedig azonos a ÉK-i palotaszárny már tárgyalt D-i falával, amely szintén utólagos az öregtoronyhoz képest. Magyarán a Gál Tibor által kápolnaként meghatározott helyiség mindenképpen később épült az öregtoronnyal, tehát nem tartozik a vár 13. századi első építési periódusához, és vagy egykorú, vagy esetleg későbbi az ÉK-i palotaszárnyal is, vagyis a fentebb leírtak alapján még a vár 14. századi második építési periódusában sem készülhetett.

Végül Gál Tibor dolgozatának utolsó részével teljes mértékben egyetértünk. Valóban igen sok lényeges kérdés vár még megnyugtató válaszra a vár építéstörténetében. E válaszok megadására még hosszú, komoly, rendszeres kutatást kell végezni, ahhoz pedig, hogy ezek a munkák a leghatékonyabbak lehessenek és legfontosabb problémákat tisztázhassák, a kutatást végző szakemberek közötti tudományos vitákra van szükség, amelyek a szakma nyilvánossága előtt feltárják a lényegi kérdéseket, és tisztázzák az eddig megismerteket. Olyan vitákra van szükség mint amelyet most Gál Tibor kezdeményezett, és amelyet mi a legnagyobb örömmel folytattunk.

67 A királyi palota kutatásának és helyreállításának történetéről Buzás 1990.

Irodalom-Literatur

- Balogh J. 1966.: A művészet Mátyás király korában. I-II. Budapest. 1966.
- Bártfai Szabó L. 1938.: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002-1599-ig. Budapest 1938.
- Bél M. 1737.: Notitia regni Hungariae novae geographico historica. I. rész III. kötet. Bécs. 1737.
- Buzás G. 1990.: A visegrádi királyi palota. Valóság 1990/1. 91-101.
- CNH I-II. Réthy L.: Corpus Nummorum Hungariae. Budapest. 1898.
- Dercsényi D. 1941.: Nagy Lajos kora. Bp. é.n. (1941)
- Engel P. 1988.: Az ország egyesítése. I. Károly küzdelme az oligarchák ellen (13410-1323). Századok 1988. 89-144.
- H. Gyürki K. 1984.: A Szt. Márton kápolna régészeti maradványai Budán. Archaeológiai Értesítő 1984. 29-40.
- Héjj M. 1966.: A visegrádi alsóvár lakótornyának építéstörténete. Műemlékvédelem 1966. 1-9.
- H. O. III. 1866.: Hazai Okmánytár III. (Kiadják: Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, Véghelyi Dezső). Győr 1866.
- Huszár L. 1958.: A budai pénzverés története a középkorban. Budapest. 1958.
- Kubinyi A. 1964.: A budai vár udvarbírói hivatala (1458-1541). Levéltári Közlemények 1964. 67-96.
- Kumorovitz L.B. 1963.: A budai várkápolna és a Szt. Zsigmond prépostság történetéhez. Tanulmányok Budapest múltjából 15. Bp. 1963. 109-151.
- Lorenc, V. 1982.: Das Prag Karls IV. Stuttgart 1982.
- ML kat.: Művészet I. Lajos király korában 1342-1382. (Katalógus) Székesfehérvár 1982.
- MMT 5. 1958. Visegrád. In: Pest megye műemlékei II. Bp. 1958. 396-480. (Dercsényi Dezső-Héjj Miklós)
- Mollay 1971.: Die Denkwürdigkeiten der Helene Kottanerin (1439-1440). Herausgegeben von Karl Mollay. Wiener Neudrucke Band 2. Wien 1971.
- Mollay K. 1978.: A korona elrablása Kottáner Jánosné emlékirata 1439-1440. Bp. 1978. (Ford.: Mollay Károly.)
- Sch. Pusztai I. 1983.: Beszámoló a visegrádi fellegráiban készülő rekonstrukciós munkáról. Műemlékvédelem 1983/4. 225-241.
- Schulek J. 1944.: Emlékirat. (Kézirat Mátyás Király Múzeum. Adattár.)
- Sedlmayr J. 1970.: A visegrádi lakótorony helyreállítása. In: Magyar Műemlékvédelem V. Budapest 1970. 315-334.
- Szakál E. 1969.:

- A visegrádi Anjou-kori királyi palota gótikus kútházának rekonstrukciója. Magyar Műemlékvédelem IV. Budapest. 1969. 159-186.
- Szakál E. 1972.: A visegrádi királyi palota Anjou-kori falikútjának rekonstrukciója. Magyar Műemlékvédelem VI. Bp. 1972. 345-372.
- Szóke M. 1982.: Harang öntőforma köpenyének töredékei Visegrádról. In: ML kat. 317-324.
- Szóke M. 1985.: Adatok a középkori Visegrád történetéhez és helyrajzához. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. 285-309. Budapest. 1985. (Szerk.: Fodor István - Selmeczi László.)
- Theiner, A. 1859.: Vetera monumenta historica Hungariam sacra illustrata. Roma 1859.
- Veress E. 1901.: Izabella királyné 1519-1559. Magyar történeti életrajzok. (Szerk.: Schönherr Gyula) Budapest. 1901.
- Vukov K. 1989.: Kételyek a vajdahunyadi vár lovagtermének helyreállításáról. Műemlékvédelem 1989/1. 1-7.
- Zichy okm.: A zichi és Vászonkői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I-XII. (Szerk.: Nagy Imre - Nagy Iván - Véghelyi Dezső - Kammerer Ernő - Lucsics Pál.) Budapest. 1871-1931.

Buzás Gergely
 Szóke Mátyás
 Mátyás Király Múzeum
 2025 Visegrád, Fő u. 24.

Gergely Buzás – Mátyás Szőke:

Die Burg und der königliche Palast von Visegrád im 14–15. Jahrhundert

Die stärkste königliche Burg auf dem mittleren Teil Ungarns war am Anfang des 14. Jahrhunderts Visegrád, das um die Mitte des 13. Jahrhunderts erbaut wurde. Deshalb hat Karl Robert diese umsonst unbedeutende Siedlung 1323 zu seinem Sitz gewählt. Zu dieser Zeit liess er die untere Burg umbauen; hier wurde auch ein Münzhaus eingerichtet. In der oberen Burg können wir vorderhand keine grösseren Bauten aus dieser Epoche nachweisen. Der König hat bereits 1330 auch in der Stadt ein Haus gehabt, in dem dieses Jahr Felicián Zách ein Attentat auf die königliche Familie begangen hat. Dieses Haus mag dem späteren, aus der Zeit von Karl Robert stammenden Bauensemble angehört haben, dessen Überreste unter dem am Ende des 14. Jahrhunderts ausgebauten königlichen Palast zum Vorschein gekommen sind. Es geht um zwei Steinhäuser und einen Holzbau auf dem Gelände des Südpalastes, die am Berghang gebaut wurden.

Die obere Burg wurde wahrscheinlich erst zur Zeit Ludwigs I. (1342-1382) erweitert: zwei zweistöckige Palasttrakte und ein einstöckiger Palastflügel wurden in der inneren Burg errichtet, und die Befestigung wurde mit einem neueren Mauerring umgeben.

Ludwig I. liess zu der curia in der Stadt eine Palastkapelle bauen, weiterhin liess er das Kammerhaus hierher umziehen, das wir mit den Resten eines 32 x 10 m grossen, zweigeschossigen, aus Stein und Holz gebauten Gebäudes am Fusse des Berges identifiziert haben, da wir darin eine Werkstatt für Buntmetallverarbeitung freigelegt haben. Die Visegráder Kammer wird 1356 urkundlich erwähnt. Die curia der Anjous in Visegrád dürfte von ähnlicher Struktur gewesen sein wie der gleichfalls von ihnen erbaute Kammerhof, unter anderem Namen Magna Curia in Buda.

Im letzten Viertel des 14. Jahrhunderts hat man – zum Teil frühere Bauten abtragend – einen neuen königlichen Palast mit regelmässiger Anordnung errichtet. Dieser hat ein ungefähr 120 x 120 m grosses, quadratisches Gebiet eingenommen. Eine Hälfte davon haben ein riesiger Empfangshof und ein Prunksaal ausgemacht.

Über dem Hof, auf einer in den Berghang gehauenen Terasse hat die Kapelle gestanden, der sich von Norden ein Wohnpalast und von Süden ein anderer Gebäudeblock angeschlossen haben; letzterer hat die Räume der Hofleute und die Münzstätte beherbergt. Das Bad und die Prunkbrunnen des Palastes hat ein Wasserleitungssystem mit Quellenwasser versorgt.

Mit dieser Bautätigkeit haben vielleicht noch Ludwig I. und seine Gemahlin begonnen, der grösste Teil der Arbeit blieb aber Sigismund (1387-1437) übrig. Der Palast mag schon in den letzten zwei Jahrzehnten des 14. Jahrhunderts fertig geworden sein. Um 1405-1408 ist der königliche Hof von Visegrád nach Buda gezogen.

Der sigismundzeitliche Umbau der oberen Burg erfolgte vermutlich erst später, gegen die 1410 er Jahre. Davon zeugen die Detailformen des Torturmes des neuen, dritten Mauerrings. Dieser Mauerring war keine echte Befestigung mehr, eher nur ein äusserst schwacher, aber repräsentativer Zaun. Die innere Burg hat ebenfalls in der Sigismund-Zeit angefangen, ihren Befestigungscharakter zu verlieren. In der Anjou-Zeit hat man noch sorgfältig beachtet, dass der fünfeckige Bergfried der Burg – in dessen Erdgeschoss die Krone aufbewahrt wurde, und in dessen zweitem Stock sich die Elisabethkapelle aus dem 13. Jahrhundert befand – nicht in das Wohngebäude hineingebaut wird, und so er eine Zufluchtssstelle wird, die man auch selbständig verteidigen kann. In der Sigismund-Zeit war das kein

wichtiger Gesichtspunkt mehr, und zum Turm wurde die neugebaute Kemenate hinzugefügt (das hat später, 1440 Frau Ilona Kottaner ermöglicht, die im Turm gehütete Krone zu stehlen).

Visegrád ist um die Mitte des 15. Jahrhunderts langsam in Verfall geraten. Wladislaw I. hat noch im Palast Münzen prägen lassen, aber weder er noch Ladislaus V. und – bis zu den 70er Jahren – Matthias (1458-1490) haben hier verweilt, es ist ja sogar möglich, dass es Matthias seiner Gemahlin, Katharine Podjebrad verschenkt hat, und das Gut erst 1464 infolge des Todes der Königin auf die Krone zurückgefallen ist.

Matthias hat erst nach 1476 angefangen, den Palast und die obere Burg in Visegrád umbauen zu lassen. Er hat damals das Herrschaftsgut von Visegrád ans Provisorat von Buda angeschlossen, und diese Institution hat die Bautätigkeit organisiert. Im Palast und in der oberen Burg wurde dieselbe spätgotische Bauhütte beschäftigt, die auch an anderen Bauarbeiten des Budaer Provisorats in Transdanubien, z.B. in Tata, Zsámbék und Buda nachweisbar ist.

Die zu dieser Zeit bereits 100 Jahre alten Gebäude des Visegráder Palastes hat Matthias von den Böden bis zum Dach erneuern, seine Prunkbrunnen, Einrichtungsgegenstände, Kachelöfen auswechseln lassen. Die Umgestaltung war sehr spektakulär: obwohl neue Gebäudeteile kaum errichtet worden sind, hat man fast alle vor Augen liegende Detailformen, Tür- und Fensterrahmen, Kamine, Säulen, usw. mit modernen spätgotischen Konstruktionen umgetauscht. Es wurden neue Prachterker, spätgotische und Renaissancebrunnen und Loggien gebaut, und die Kapelle erhielt eine Renaissance-Einrichtung. Der Renaissancestil ist vornehmlich an den Kunstwerken der Bildhauerei aufgetaucht; das einzige, aber umso bedeutende Baudenkmal dieses Stils ist die Loggia im ersten Stock im Innenhof des Wohnpalastes.

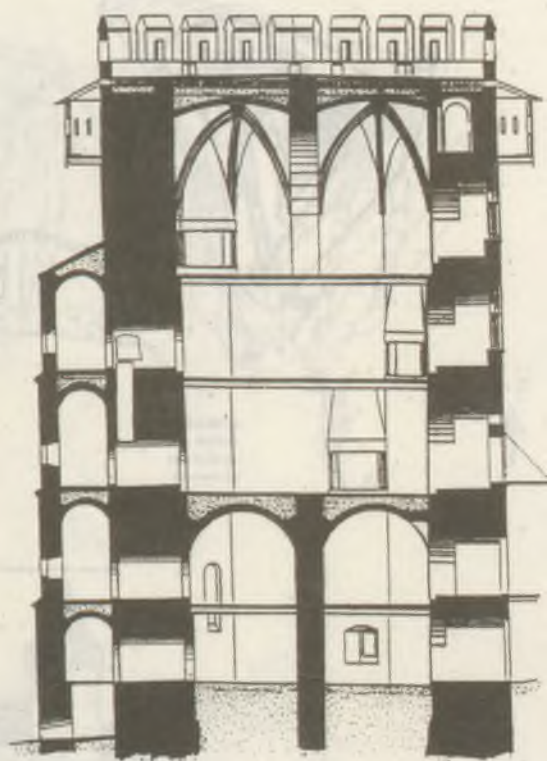
Matthias hat die obere Burg ebenfalls umbauen, die gesamte innere Struktur des östlichen und des westlichen Palastflügels aus der Anjou-Zeit umgestalten lassen. Zwischen die alten Gebäude wurden auch einige neue Räume hineingebaut, dadurch wurde die innere Burg ein geschlossenes, mit einem Mittelhof ausgestattetes Wohngebäude. Umbauungen wurden auch im mittleren Mauergürtel durchgeführt: Wirtschaftsgebäude und Geschützstellungen wurden errichtet.

Nach dem Tode von Matthias blieb der neulich wiederhergestellte Palast ein beliebter Aufenthaltsort auch der Jagiellonen, und die obere Burg gelangte ab 1492 unter die Hoheit der jeweiligen Kronhüter. 1539 hat der König Johann Szapolyai mit seiner Ehefrau, Isabelle einen Sommer im Visegráder Palast verbracht. Zu diesem Anlass wurden die zur Zeit bereits ziemlich verwirrten Bauten wieder in Ordnung gebracht und aufgeputzt.

In den darauffolgenden Jahren haben der das ganze Land aufwühlende Bürgerkrieg, dann ab 1544 die Türkenherrschaft die Zerstörung der Burg und des Palastes von Visegrád ergeben. Der Wohnturm der unteren Burg wurde 1544 in der türkischen Belagerung schwer verletzt und nie mehr wiederhergestellt; neben seinen Mauern haben sich die Bewohner eines kleinen türkischen Grenzdorfes angesiedelt. Die obere Burg ist eine Grenzburg von sekundärer Bedeutung geworden; es wurden darin höchstens kleinere Verbesserungen durchgeführt. Der Palast ist abgebrannt, und die Türken haben die Mauern dem Los überlassen, bloss die Ruinen haben die Vertreibung der Türken erlebt. Der Besitzer und die Bewohner des im 18. Jahrhundert neubesiedelten Dorfes haben diese Ruinen als einen Steinbruch gebraucht, so hat man während anderthalb Jahrhunderte selbst die Spuren des einst so grossangelegten Gebäudes verschwinden lassen.

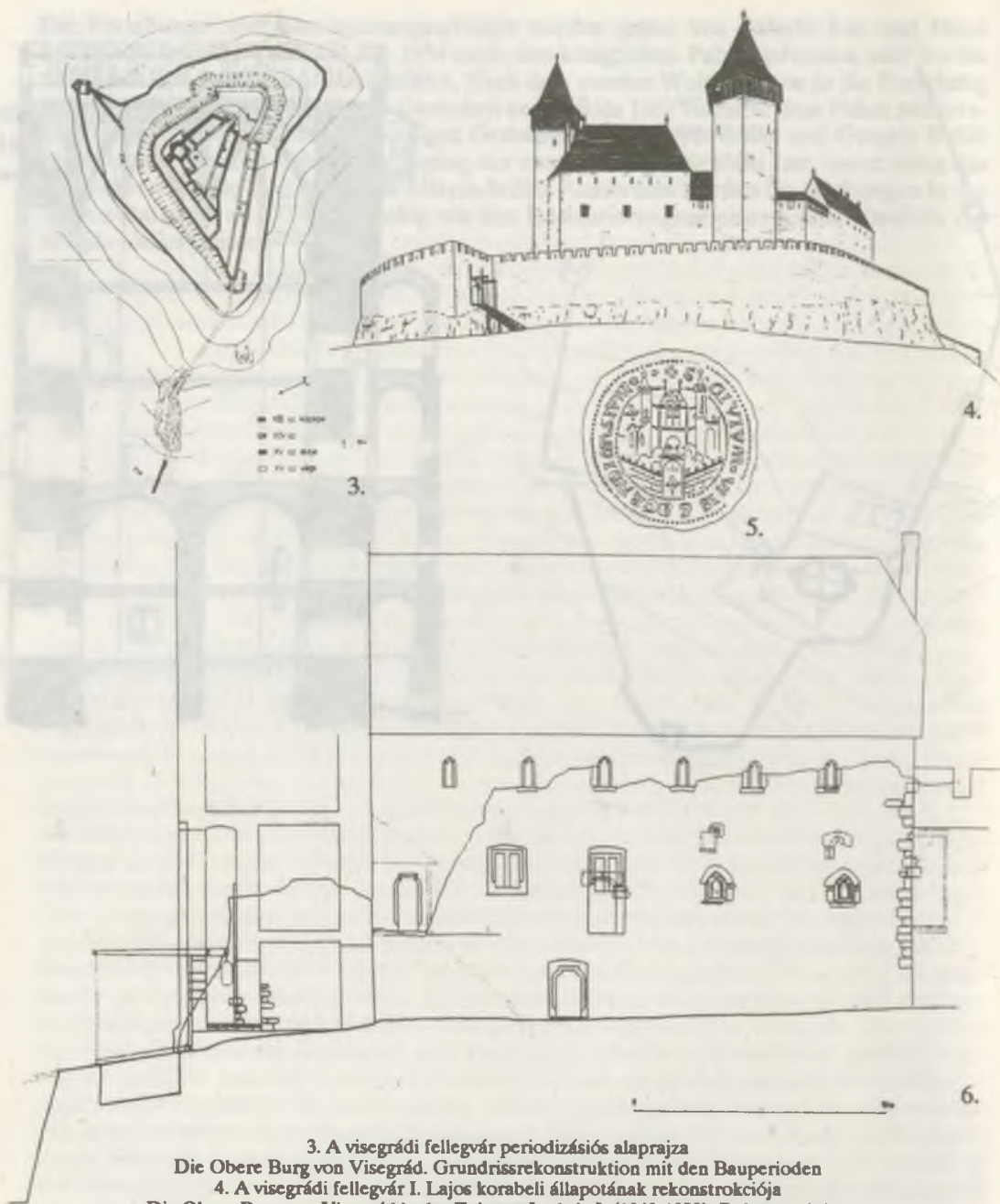
Die Freilegung der Visegráder Burg hat 1871-71 Imre Henszlmann begonnen, die Wiederherstellung des Wohnturmes hat zwischen 1872 und 1882 Frigyes Schulek geleitet.

Die Forschungs- und Restaurierungsarbeiten wurden später von Kálmán Lux und János Schulek fortgesetzt. Letzterer hat 1934 auch den königlichen Palast gefunden, und hat bis 1945 auch hier Grabungen durchgeführt. Nach dem zweiten Weltkrieg wurde die Forschung 1949 unter der Leitung von Dezső Dercsényi und Miklós Héjj zuerst in dem Palast wiederaufgenommen; heute werden die hiesigen Grabungen von Mátyás Szóke und Gergely Buzás geleitet. Ab 1957 setzt sich die Freilegung der unteren Burg gleichfalls fort, zuerst unter der Leitung von Miklós Héjj, dann von Mátyás Szóke. Ausserdem werden die Grabungen in der oberen Burg, die ab 1973 gleichzeitig mit den Restaurierungsarbeiten gehen, ebenfalls von Mátyás Szóke geleitet.

1. A visegrádi alsóvár alaprajza
 Grundriss der Unteren Burg von Visegrád

2. Az alsóvár lakótornya a 14. században, K-NY-i metszet
 Der Wohnturm der Unteren Burg im 14. Jh. Ost-West-Querschnitt, Rekonstruktion

3. A visegrádi fellelővár periodizációs alaprajza

Die Obere Burg von Visegrád. Grundrissrekonstruktion mit den Bauperioden

4. A visegrádi fellelővár I. Lajos korabeli állapotának rekonstrukciója

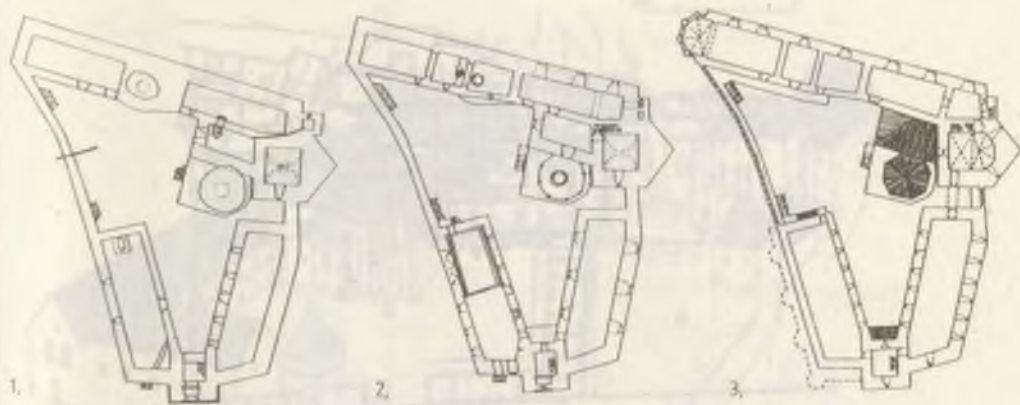
Die Obere Burg von Visegrád in der Zeit von Ludwig I. (1342-1382). Rekonstruktion

5. Visegrád város kisebb pecsétje

Der kleinere Spiegel der Stadt Visegrád

6. A fellelővár Ny-i palotaszárnyának rekonstruált udvari homlokzata

Die Hoffassade des Westflügels der Oberen Burg. Rekonstruktion

0 10m

8.

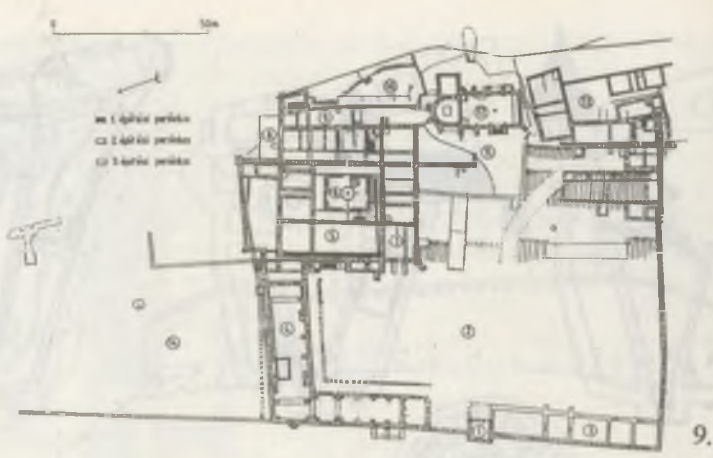
7. A fellegvár 1440 körüli állapotának alaprajzi rekonstrukciója 1. Földszint, 2. Első emelet, 3. Második emelet

Die Obere Burg von Visegrád um 1440. Grundrissrekonstruktionen:

1: Erdgeschoss, 2: I. Obergeschoss, 3: II. Obergeschoss

8. A fellegvár Mátyás-kori állapotának rekonstrukciója

Die Obere Burg von Visegrád in der Zeit von Matthias Corvinus (1458-1490)

9. A visegrádi királyi palota alaprajza; 1. Kaputorony, 2. Alsó fogadóudvar, 3. DNy-i palota, 4. A nagytermet magába foglaló ÉNy-i palota, 5. ÉK-i lakópalota, 6. Díszudvar, 7. Az ÉK-i palota D-i szárnya alatti nagy pince, 8. Kis sziklaudvar, 9. Fürdőudvar, 10. Oroszlános-udvar, 11. Kápolnaterasz, 12. Palotakápolna, 13. D-i palota, 14. Kertek
 Grundriss des Königspalastes von Visegrád. 1: Torturm, 2: Unterer Empfangshof, 3: Südwestpalastes, 4: Nordwestpalast mit Grosse Saal, 5: Nordeostpalast (Wohnpalast), 6: Prachthof, 7: Grosser Keller, 8: Felsenhof, 9: Badehof, 10: sog. Löwenhof, 11: Kapelle-Terrasse, 12: Palastkapelle, 13: Südpalast, 14: Gärten
 10. A királyi palota területén feltárt Anjou-kori épületek rekonstrukciója
 Rekonstruktion der auf dem Gebiet des Königspalastes freigelegten Anjouzeitlichen Bauten
 11. A palota Anjou-kori kétszintes, favázszerkezetes emeletű épületének rekonstrukciója
 Rekonstruktion des zweigeschossigen Gebäudes der Anjou-Zeit, oben mit Holzkonstruktion

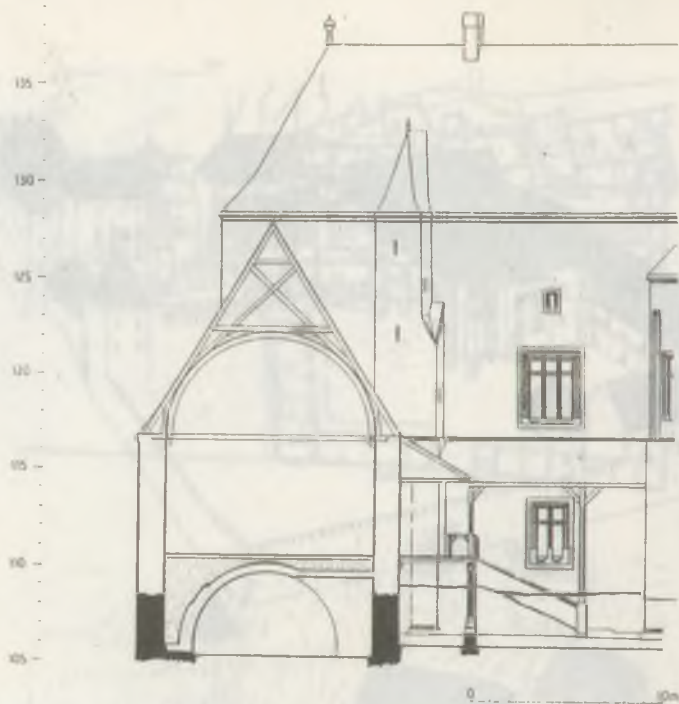
12.

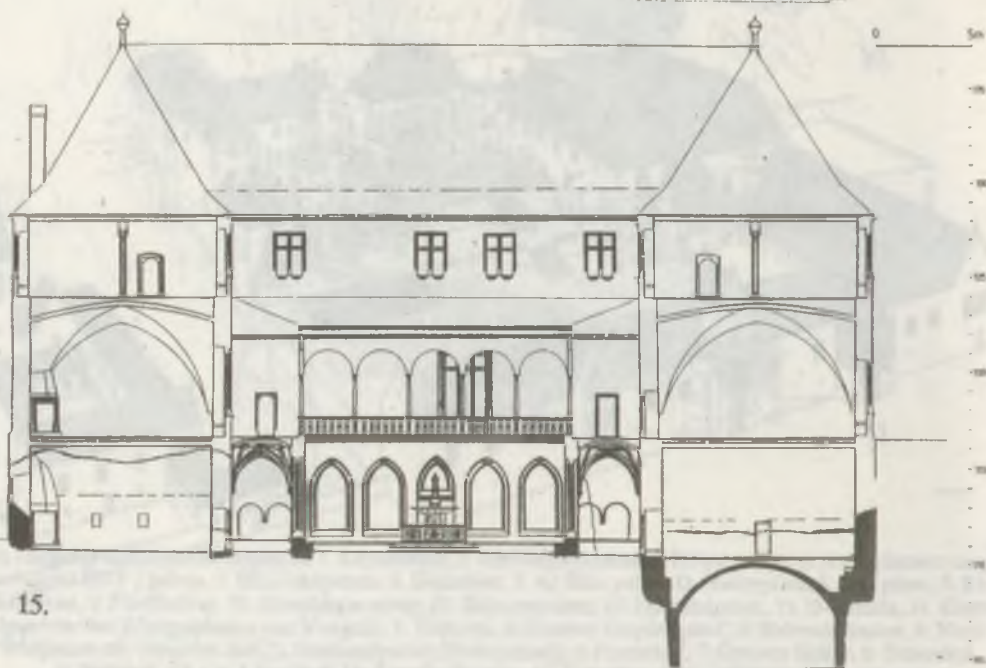
13.

12. A királyi palota Zsigmond-kori állapotának rekonstrukciója (Réti Mária-Buzás Gergely rajza)
 Der Königspalast in der Sigismund-Zeit (1387-1437). Rekonstruktion von M. Réti-G. Buzás
 13. A királyi palota Mátyás-kori állapotának rekonstrukciója (Réti Mária-Buzás Gergely rajza)
 Rekonstruktion des Königspalastes in der Matthias-Zeit (1458-1490) (M. Réti-G. Buzás)

14.

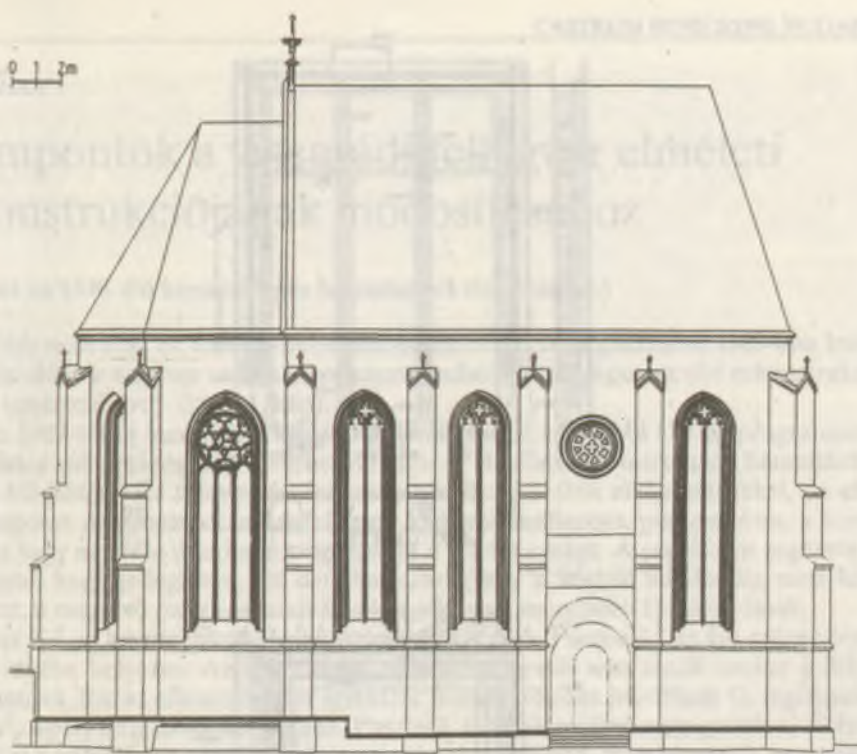

15.

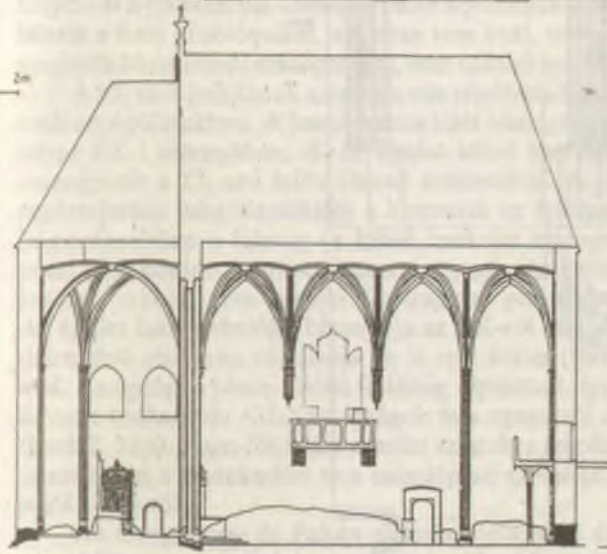
14. A palota nagytermének rekonstruált metszete 15. század végi állapotában
 Visegrád, Königsalast. Querschnitt des Grossen Saales, Rekonstruktion, Ende 15. Jh.
 15. Az ÉK-i palota rekonstruált É-D-i metszete 15. század végi állapotában
 Visegrád, Königsalast Nord-Süd-Querschnitt, Rekonstruktion, Ende 15. Jh.

0 1 2m

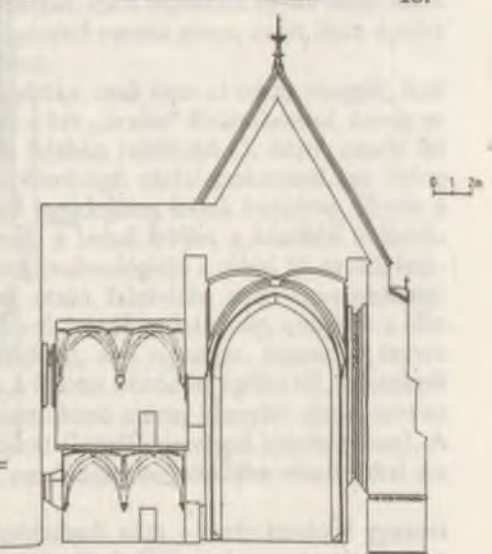
16.

0 1 2m

17

0 1 2m

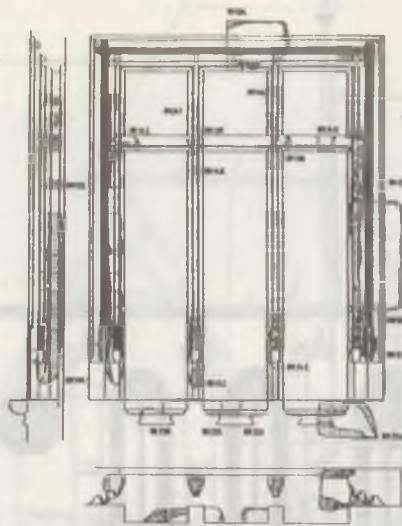

18.

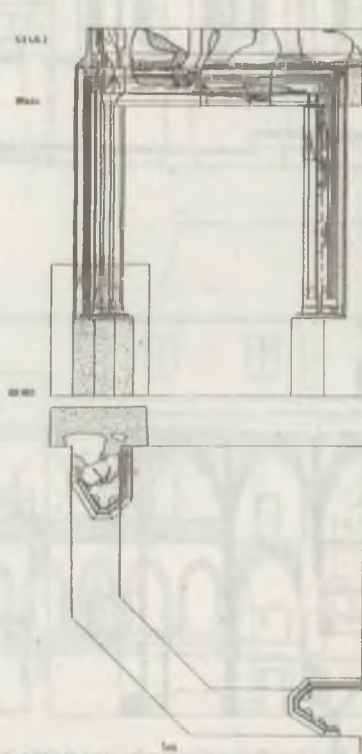
16. A palotakápolna Ny-i homlokzatának rekonstrukciója 15. század végi állapotában
 Rekonstruktion der Westfassade der Palastkapelle, Ende 15. Jh.

17. A palotakápolna rekonstruált hosszmettszete 15. század végi állapotában.
 Schnitt durch die Palastkapelle, Rekonstruktion, Ende 15. Jh.

18. A palotakápolna keresztmettszete a sekrestyén és a szentélyen át, 15. század végi állapotában
 Querschnitt durch die Palastkapelle (Sakristei und Chor), Rekonstruktion, Ende 15. Jh.

19.

20.

19. Mátyás-kori ablakeret rekonstrukciója az ÉK-i palota első emeletéről.
 Rekonstruktion eines Fensters, I. Obergeschoss des Nordostpalastes, Matthias-Zeit
 20. Mátyás-kori kandalló rekonstrukciója az ÉK-i palota egyik emeleti terméből.

Rekonstruktion eines Kamins aus einem Raum des I. Obergeschosses des Nordostpalastes, Matthias-Zeit

Gál Tibor

Szemponatok a visegrádi fellegrvár elméleti rekonstrukciójának módosításához

(Kísérlet az 1440. évi korona-lopás helyszínének tisztázására.)

Több mint száz év kutatás-helyreállítási munkák¹ összegzéseként 1983-ban került sor a fellegrvár először valóban tudományos szempontból is megalapozott elvi rekonstrukciók közlésére, ismertetésére² (lásd: 1. kép).

Az 1987-től új lendülettel meginduló munkákhoz a korábbi (1976) programterv átfogó módosítása vált szükségessé. Ez lehetővé tette az elméleti rekonstrukciók finomítását, részletesebb kifejtését.³ Ez túlnyomó részt megegyezik a korábbi elképzelésekkel, de eltér a 13. sz-i állapotok értelmezésében. A fellegrvár legkorábbi állapota, pontosabban, a korai palota megléte vagy nemléte mindig is megosztotta a véleményeket. A problémát segítette homályba hagyni, hogy jellegzetes, jól datálható faragvány e korból mindeddig nem került elő, másrészt, a meglévő palota-maradványok egyike sem mondható 13. századinak.

Lux K.⁴ az asszonyházat (korai palota) a K-i, Sch. Pusztai I.⁵ az É-i szárny Ny-i (dunai oldal) végébe helyezte. Azonban egyik szárny műformái sem teszik ezeket a feltevéseket igazolhatóvá. Ezt az ellentmondást igyekszik feloldani Szőke M.–Búzás G. legfrissebb publikációja⁶, amely szintén az udvar (Sch. Pusztai I. feltételezésével megegyezően) ÉNy-i végébe helyezi el a palotát, azt azonban fából készültnek gondolják. Ez a hipotézis ugyan megoldani látszik a fenti problémákat, azonban sem írott, sem régészeti nyoma nincs, ezért ilyen épület meglétét közvetlenül sem igazolni, sem cáfolni nem lehet.

A 13. sz.-i palotának azonban van régészeti bizonyítéka, csak nem az eddig vizsgált, fent említett épületekben. A korai palota létét bizonyítja az a két „in situ” földémkonzol, amely az udvar ÉK-i szárnyában, ill. ez épület külső határoló falában található (2. kép), amely fal megegyezik a 13. sz-i falöv ideeső szakaszával. A szóbanforgó várfal-szakaszból két dolog egyértelműen megállapítható; a konzolok az építéssel egyidejűleg lettek beépítve, illetve a fal, pontosabban a falmag (a külső burkolat elpusztult, a belső felület a későbbi boltozás miatt több ponton átépített) azonos anyagú, szerkezetű, technológiájú a többi 13. sz.-i falszakasszal. Abban sem építési fázisra, sem periódusra utaló falelválás nem tapasztalható. Az épület lakófunkcióját bizonyítja az a K-ről csatlakozó árnyékszék-torony, amelybe a tőle délre lévő ciszterna túlfolyója be is volt kötve (vízöblítés), ami egységes, átgondolt tervre utal. Az épület a pince fölötti földémgig elpusztult, így a fölötte húzódnak épületről, szintekről keveset tudhatunk. A falvastagságok és a nyugatról csatlakozó szárny idenyülő ajtajai szerint (lásd: 2. kép) pince-földszint-emelet szintekre tagolódott (legalábbis végső kiépítésében). A szintek közt a közlekedést az a csigalépcső szolgálta, amelynek alsó, sziklába vésett fokai ma is jól kivehetők.

Az Öregtorony és Palota egymás mellé való építésének okát – mely kevésbé gyakori megoldás – az eredeti terepadottságokban kereshetjük. Tudniillik a torony, palota és a ciszterna az udvar legmagasabb – részben természetes módon adott – területére épült, viszonylag szűk területre zsúfolodtak össze. Így azonban a legfontosabb részei egy szintben is elkülönülő, külön is védhető magot alkothattak (az udvar többi részét egy szintre lefaragták, és ebbe a szintbe mélyítették be az épületek pincéit) (3. kép).

A kápolna létét csak 1325-től tudjuk oklevelesen igazolni, holléte még több fejtörést okoz. Azt, hogy már a kezdetekben létezhetett, csak az alapító személye (Mária királynő) és a vár eredeti rendeltetése (apáca leánya és társnői számára menedékkül épült) valószínűsítheti. A pontosabb helyét és a többi épülethez való viszonyát legkorábban a korona-lopást elbeszélő Kottanner-naplóból (1439-40) ismerhetjük meg. Ha a leírás meg is erősíti a kápolna fent említett helyét, azonban ez csak megszorítással, fenntartással vetíthető vissza az 1320-as évekbe, méginkább a 13. sz.-ra.

Kottanner J.-né⁷ leírását megbízható forrásnak tekinthetjük, hiszen a helyszínt kiválóan ismerte és a lopásban is részt vett. Az eset rendkívülisége miatt bízhatunk abban, hogy az események és a helyszín pontosan rögzült emlékezetében. Lássuk a szöveget és vizsgáljuk meg, hogy az egyes érintett épületekre milyen jellemző ismérveket tudhatunk meg belőle (4.kép).

Asszonyházzal: két bejárata van,⁸ az ún. igazin kívül (ami nyilván a szabadba nyílt) a kápolnából is be lehetett jutni.⁹ Legalább két lakószintje van,¹⁰ az épületben árnyékszék volt,¹¹ az igazi bejárathoz (belső) lépcsőn lehetett lemenni, és ez az út a földszinten átvezetett a hölgyek hálókamráján.¹⁰

Öregtoronyról: egyetlen bejárata (ez a bejárat csak a kincses- és koronakamrára érhető, a torony többi helységébe nyilvánvalóan máshonnan lehetett bejutni) az asszonyházból nyílt¹² ez volt a bejárat a kincseskamrába,¹³ ahonnan egy ajtón át (lépcsőn vagy létrán?) le lehetett jutni a koronához.¹⁴ Ez a helység boltozott volt.¹⁵

Kápolnáról: az udvarról nyílt a kapuja¹⁶, de az asszonyházból közvetlenül is be lehetett jutni (karzatára?).

Az adatokat összevetve megállapítható, hogy ilyen összefüggéseket csak az Öregtorony mellett lévő építmények esetében találhatunk (lásd 4. kép), a másik, bizonyos fókig hasonló adottságú ún. Ny-i szárnynál a kaputorony, mint a koronaórzési hely nyilvánvalóan kizárandó és így a leírásba már nem illeszthető be.

A kápolnát tehát joggal feltételezhetjük azokon az alapfalakon, amelyek a nagy-ciszterna sziklaplatóján megfigyelhetők. A kápolna helye az asszonyházzal érintkező másik épületben, a toronyban is elképzelhető. E feltételezésben azonban csak az un. kincseskamra fölött, a harmadik szinten marad hely számára. Egy ilyen helyzet eleve több nehezen megoldható kérdést vetne fel, azonban ez ellen tanuskodik az idézett leírás is. Kottannerné egyik vonatkozó helyen sem említi, hogy a kápolnához/tól le vagy felfele kellett menniük, pedig máskor utal a helyszín szinteltéréseire. Sőt, elbeszélése szerint a királyné szobái, az un. kincseskamra és a kápolnaajtó azonos szinten, az emeleten voltak. Ebből következik, hogy a toronyban feltételezett kápolna és koronabolt egymást kizárónak tűnő feltevések. E falak helyzete szerint a kápolna a palota déli nyúlványa volt (akár keletelt is lehetett). ÉNy-i, közös sarkukban egy csigalépcsővel, amely mindkét épületet kiszolgálhatta, rajta keresztül éppúgy meg lehetett közelíteni a palota szintjeit, mint a palotából bejutni a (karzatra) templomba.

A fentiekben ismertetett összefüggések szerint a koronalopás – röviden – a következők szerint történhetett. Kottannerné társai besétáltak a templomba (ez nem lehetett feltűnő), majd felmentek az asszonyház a kápolnába nyíló ajtajához (karzatra?) itt az asszony beengedte őket és kinyitotta a kincseskamra ajtaját, amely az asszonyházból nyílt az öregtoronyba (ehhez az ajtóhoz ugyanis volt kulcsa). Itt már csak a koronakamra ajtaját kellett feltörniük és le tudtak jutni magához a koronához. Visszafelé – feltűnés nélkül – ugyanezen az úton távoztak. Útközben a bűnjeleket a árnyékszékbe dobták.

E korántsem haszontalan történelmi krimi után térjünk vissza a többi épület rekonstrukciójának néhány kevésbé ismert kérdéséhez.

A felső-udvari kisebb ciszterna az első periódusnál később is készülhetett, de a fölé

épített 14. sz.-i palota alapozása ennek vízgyűjtőjét már figyelembe veszi. A két É-i palota között először közt hagynak¹⁸ (tehát nem az asszonyház bővítésének szánják), később ezt a közt is beépítették, és az épületeket egymásba nyitják (lásd 2. kép). Ez a 14. sz.-i, ÉNy-i palota fölszint-emelet (részben alápincézett) szintekre tagolódott, az udvar és nyugati oldalán kőkonzolokon nyugvó emeleti folyosóval bírt (az utóbbi oldalon ezt a folyosószakaszt faducokkal támogatott erkéllyé bővítették) (lásd 5. kép). Emelete, legalábbis keleti vége boltozott lehetett (látható boltváll-kiszakadás). Háromosztatú ház.

A Keleti palota (minimum) kétemeletes lehetett (+ pince), első szintjén egyetlen nagy teremmel. Szintjeit, nyílásait többször változtatják. Később földszintjét, emeletét beboltozták.

A Nyugati palota lakópalota volt (árnyékszéke volt), értelemszerűen a királyé lehetett. Szintszámai a keleti szárnyal – mellyel egy korban is épülhetett – megegyeztek. Itt is változtak a szintek és a lefedések módjai (lásd 6. kép).

A két tornyot a paloták építése miatt magasíthatták. Utolsó szintjük magassága elvileg meg kellett, hogy haladja a mellettük lévő épületek tetőgerincének magasságát. Mivel az épületek párkánymagassága megközelítő pontossággal becsülhető volt – így a tornyok magassága is – a különböző korszakokhoz tartozó tömegrekonstrukciók is elkészíthetők voltak¹⁷ (7., 8., 9. képek).

Láthatjuk, hogy bár a műemlékvédelem ill. szakemberek generációi foglalkoztak, foglalkoznak a várral,¹⁸ ma sem állíthatjuk, hogy – talán az alsóvár kivételével – a felmerült problémák, fontosabb építéstörténeti kérdések tisztázódtak volna. Csak néhányat említve, nem ismerjük az alsóvár és a Fellegvár pontos kapcsolatát, a fellegvár sziklaárkon túli kiterjedését, védműveit, hiányzik a faragott kőanyag művészettörténeti vizsgálata, értékelése, és amire már száz éve, a helyreállítások megkezdésekor szükség lett volna, az a tudományos elődokumentáció, ami tartalmazná az összes archív anyagot stb., egyszóval mindent amit a várról tudni lehet.

Ezek a hiányosságok nem a szakemberek hibái. Visegrád a középkori építéstörténet akkora darabja, aminek tervszerű, módszeres feltárása, feldolgozása nagyságrendekkel jobb feltételeket igényelt volna és igényelne ma is.

JEGYZETEK

1. Salamon torony ill. Alsóvár helyreállítása 1870–1990. Schulek Frigyes, Lux Géza, Schulek János, Szanyi József, Sedlmayr János, Oltai Péter és munkatársaik
Fellegvár
1870-1990 romtalanítás, állagvédelem:
Henszlmann Imre
Schulek János
Sedlmayr János
keleti kaputorony: Sedlmayr János 1965-67
nyugati palota: Sch. Pusztai Ilona 1975-77
alsó udvari kőtár: Sch. Pusztai Ilona 1977-79
felső kaputorony: Sch. Pusztai Ilona 1977-84
keleti palota: Sch. Pusztai Ilona 1978-87
alsó udvari kiszolgáló ép.: Erő Zoltán-Gál Tibor. 1987-89
déli "bástya" és híd: Gál Tibor 1988-1991
közművek, gépészet: Budaterv GMK és munkatársaik
mindkét helyen az 50-es évektől kezdve a Visegrádi Mátyás Király Múzeum munkatársai voltak a kutatók:
Héjj Miklós 1950-(80)
Szóke Mátyás (1970)-
Buzás Gergely 1988-
 2. Sch. Pusztai 1983.
 3. Gál-Erő 1987. (OMF. Tervtár.)
 4. Lux 1932., Henszlmann 1873. 1–15.
 5. Sch. Pusztai 1983.
 6. Szóke-Buzás 1989. 121-134.
 7. Kottanner 1978.
 8. Kottanner 1978. 22., 24., 25.
 9. Kottanner 1978. 25.
 10. Kottanner 1978. 26.
 11. Kottanner 1978. 20.
 12. Kottanner 1978. 23.
 13. Kottanner 1978. 11., 20., 23.
 14. Kottanner 1978. 7.
 15. Kottanner 1978. 22., 26.
 16. Kottanner 1978. 22., 24.
 17. Az újabb szárnynak ide ablaka nylik, és szintjeik sem felelnek meg.
 18. Gál-Erő 1987. (OMF Tervtár.)

Irodalom–Literatur

- Buzás G.: A visegrádi királyi palota. Valóság 1990/1.
- Buzás G.: A visegrádi vár. Castrum Bene 2/1990.
- Dercsényi D.–Héjj M.: Pest Megye Műemléki Topográfiája II. Bp. 1958. 460.
- Gál T.–Erő Z. 1987.: Visegrádi Fellegvár programterve. 1987. (OMF Tervtár.)
- Héjj M. 1956.: Visegrád Bp. 1956.
- Henszlmann I. : A visegrádi koronabolt és a királyi lakosztály elrendezése. Arch. Közöny. IX. 1873. (Új folyam VII.) 1-15.
- Kottanner Jánosné emlékiratai (1439-1440): A korona elrablása. (Ford. Mollay Károly) 1978. Budapest.
- Lux K. 1932.: Visegrád vára. Budapest, 1932.
- Sch. Pusztai I. 1983.: Beszámoló a visegrádi fellegvárban készülő rekonstrukciós munkákról. Műemlékvédelem. 4. 1983. 225-241.
- Sedlmayr J.: Visegrádi lakótorony helyreállítása. Különnyomat a Műemlékvédelem X. évf. (1966) 1. sz. 17-27.
- Szőke M.–Buzás G. 1989.: A visegrádi alsóvár a XIII. században. Castrum Bene 1989. 121-134.

Gál Tibor
Országos Műemlékvédelmi Hivatal
1014 Budapest,
Táncsics M. u. 1.

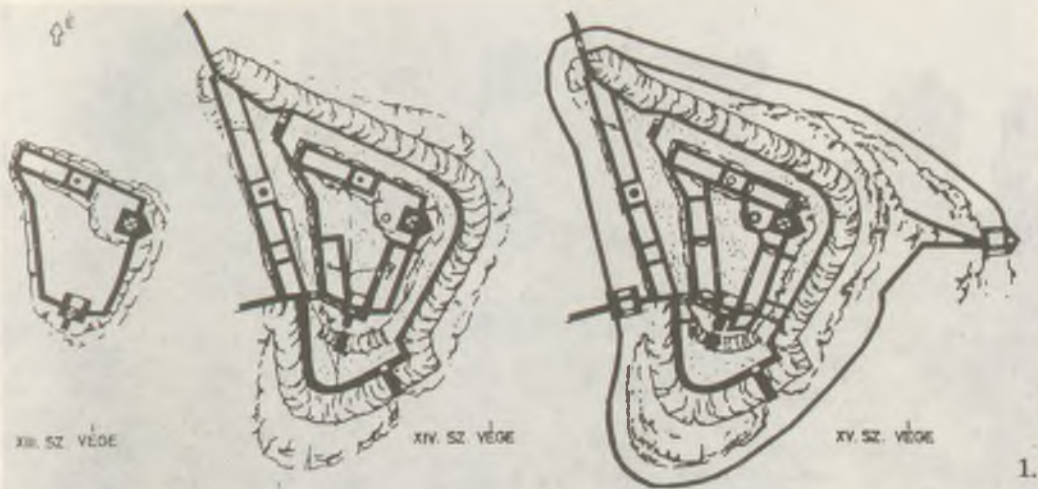
Gesichtspunkte zur Modifizierung der theoretischen Rekonstruktion der Oberen Burg in Visegrád.

(Ein Versuch, den Schauplatz des Kronenraubes von 1440 zu rekonstruieren.)

Der Verfasser macht die früheren theoretischen Rekonstruktionen der Burg bekannt. Diese aufgrund gewisser Überreste an Ort und Stelle modifizierend lokalisiert er den frühen Palast aus dem 13. Jahrhundert, bzw. die Kemenate auf die Stelle des nordöstlichen Palastflügels neben dem Bergfried. Um das hiesige, höher gelegene Felsenplateau des oberen Hofes nimmt er eine „innerste“ Burg an. Hier befinden sich die Gebäude (Bergfried, Zisterne, früher Palast, Kapelle /?), die für das Leben der Burg im 13. Jahrhundert die wichtigsten waren, und so eine selbständige Einheit gebildet haben könnte.

Es werden weiterhin die Massenrekonstruktionen des Zustandes am Ende des 15. Jahrhunderts, die topographischen Angaben des Kottaner-Tagebuches und die von ihnen ableitbaren Gebäude-Verbindungen, bzw. die Rekonstruktion der Geschichte des Kronenraubes dargestellt.

Im Zusammenhang mit der baugeschichtlichen, kunsthistorischen Bedeutung des gesamten mittelalterlichen Visegrád berichtet der Verfasser über die Umstände, die uns verhindern, diese Fragen zu erläutern, bzw. bedrängt einen, letztere zu lösen.

1.

2.

1. A fellegrvár fontosabb építési szakaszai (Sch. Pusztai I. 1983.)

Die wichtigsten Bauperioden der Oberen Burg von Visegrád (nach Sch. Pusztai, I. 1983)

2. A 13. sz.-i kerítőfal ÉK-i szakasza az „in situ” födémkonzolokkal és a két palotát összekapcsoló későbbi ajtóátöréssel

Der Nordostabschnitt der Umfassungsmauer des 13. Jh-s mit den „in situ” Deckenkonsolen (hinten spätere Tür zwischen den beiden Palastteilen)

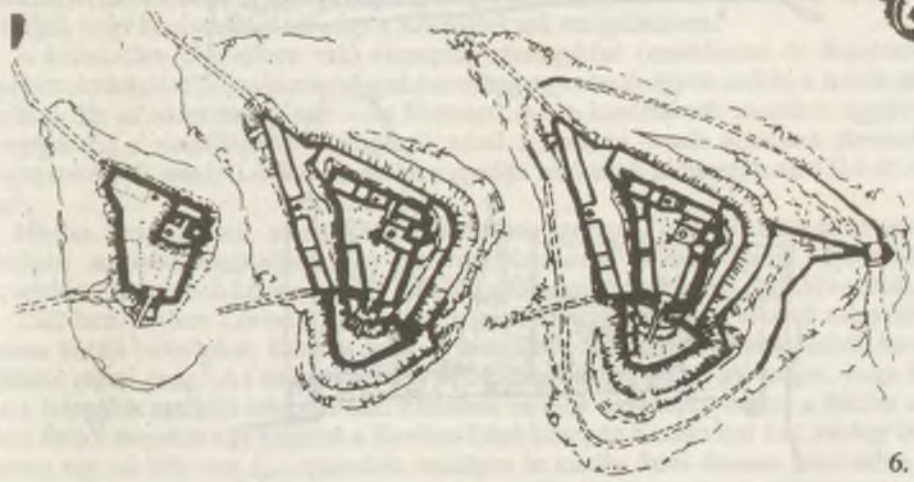
3. A nagy-ciszterna le nem vésett tömbje a köpenyzés és a kváder-támpillér maradványaival
 Burghof mit der Zisterne. Reste der Ummantelung und eines Quaderstützenpfeilers
4. A fellegvár feltételezett állapota a 13. sz.-ban; 1. belső udvar a nagy ciszternával, 2. öregtorony,
 3. asszonyház (palota), 4. kápolna (?)

Der hypothetische Grundriss der Oberen Burg im 13. Jh. 1: innerer Hof mit der Grossen Zisterne, 2: Bergfried,
 3: Palast, 4: Kapelle (?)

Fodor László
A kunizsai vár
topográfia

5.

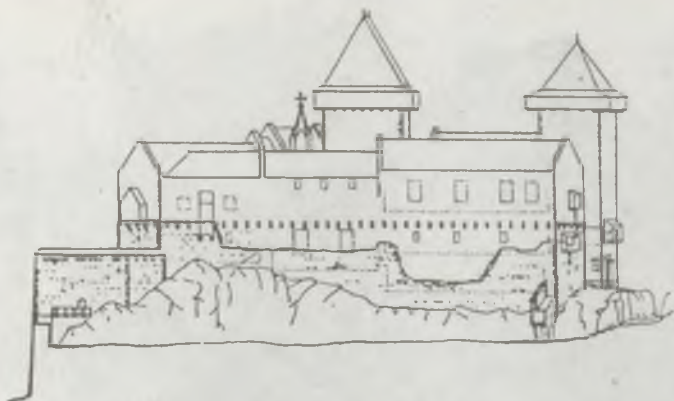
6.

VIII. sz.

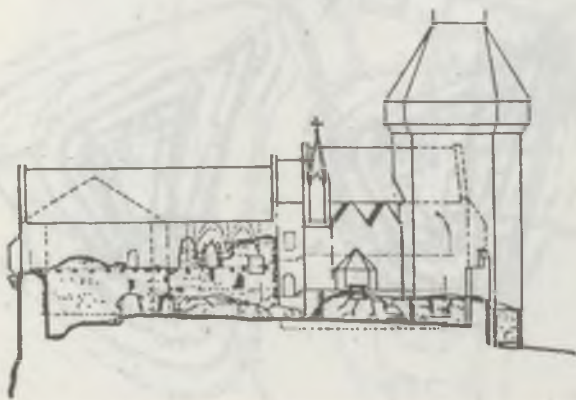
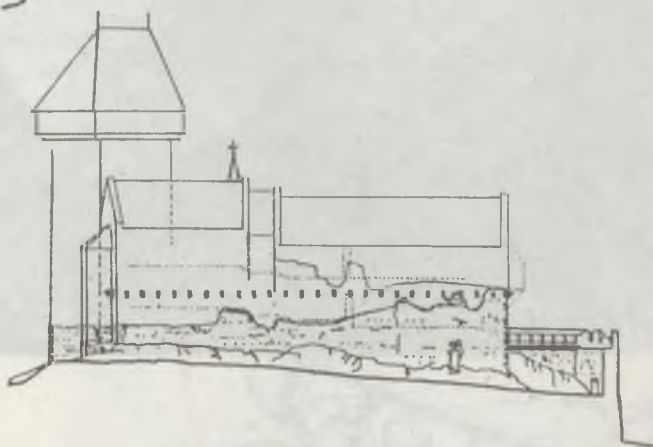
XIV. sz. vége

XV. sz. vége

5. A 13. sz.-i várfal ÉNy-i sarka a külső védőfolyosó és az erkéllyel bővítés fadúcainak nyomaival
Nordwest-Ecke der Burgmauer des 13. Jh.-s mitt den Resten des äusseren Wehrganges und des späteren Erkers
6. A fellegrár módosított periodizációja (Gál T. 1987.)
Modifizierte Periodisierung der Oberen Burg (13. Jh.-Ende 14. Jh., Ende 15. Jh.)

7.

9.

7. A 15. sz.-i állapot tömegrekonstrukciója, a dunai (nyugati) oldal (Gál T. 1987)
 Rekonstruktion der Oberen Burg im 15. Jh., Westfassade
 8. A 15. sz.-i állapot tömegrekonstrukciója, É-i oldal (Gál T. 1987.)
 Rekonstruktion der Oberen Burg im 15. Jh., Nordfassade
 9. A 15. sz.-i állapot tömegrekonstrukciója, északi nézete az udvarnak (Gál T. 1987.)
 Rekonstruktion der Oberen Burg im 15. Jh. Nördliche Hoffassade

Vándor László

A kanizsai vár építési idejének és topográfiájának kérdései

1. Az első kanizsai vár problematikája.

Napjainkig makacsul fel-felbukkannak különböző írásokban azok az elmúlt század második felének Nagykanizsa helytörténetírásában keletkezett, fantáziaszülte vélekedések, amelyek a mind ősi és dicsőbb múlt bizonyításának igényével a kanizsai vár keltezését a kelta időkre vezették vissza. A hely fontosságát hangsúlyozva a rómaiaktól a honfoglaló magyarokig újra meg újra felépülő és elpusztuló vár fantomképének hitelesebbé tételére még a vár életéhez kapcsolódó eseménytörténetet is kitaláltak.¹ A régészeti feltárások, leletmentések, a város területéről ismeretes emlékművek, valamint az frott források elemzése semmi bizonyítékot nem adta, hogy a történelmi város területén bármilyen, 13–14. század fordulójára előtérbe létezett erődítés maradványai rejtőznének.

Az építés idejének behatárolásában rendkívül fontos, hogy a várat a legkorábbi oklevelek következetesen Kanizsaszegnek nevezik. A település történetében ez az elnevezés 1296-ban Kanizsaszegi Eynard comes nevében (Eynardo comite de Kanisasyg) bukkan fel.² Eynard comes 1308-ban újabb birtokrészeket vásárol Billén az ottani nemesektől. Ezek a területek egy völgyben a kanizsai népek földjével határosak (terra populorum Keneza).³

Néhány évvel később Eynard fia Máté már szabadul ezektől a birtokoktól, 1314-ben Osl nembeli Lőrincnek adja el, akinek titulusa ebből az oklevélből nem ismeretes, de más forrásból tudjuk hogy kanizsaszegi várnagy a Kőszegieknél szolgálatában.⁴

A keltezetlen oklevélben való szereplés várnagyként (castellanus de Kenesazyg), és itteni birtokvásárlása teljes bizonyossággal összefügg egymással, így ez utóbbi a másik oklevelet is keltezi. Ez az időpont az, ami – ha közvetett is – a kanizsai vár meglétét egyértelműen bizonyítja. Ez a megállapítás megegyezik azzal a korábbi – más adatokra támaszkodó – következtetéssel, amely Lőrinc itteni várnagysága valószínű időpontjának 1314–15-öt adta meg.⁵

Hiteles emlékünknél, amelyben a kanizsai vár szerepel, csak az 1323-as adománylevél tekinthető, amelyből megtudjuk, hogy „castrum Kanisazyg” Kőszegi Kakas Miklós tulajdona volt, mielőtt Osl nembeli Lőrinc a király számára elfoglalta. Az elfoglalás éve 1319-re tehető.⁶

1322-ben, amikor Lőrinc – az adományozás biztos tudatában – elkezdte megvásárolni a Kanizsa körüli birtokokat, Kanizsa falut és a mellette lévő szigetet Princ fiaitól, Imrétől és Balázstól szerzi meg.⁷ Az oklevélben szó sem esik a várról, holott jól tudjuk, hogy Kanizsa vára a település mellett szigeten állt. Ellenben amikor ugyanezen évben a Bikács nembeli Egyed fiaitól megvesz egy szigetet a Kanizsa folyó közepén Kerekőval és Csákány faluval, a szigeten egy várhely van („...quandam insultam in medio fluvii Kanisa existentem, locum castrum cum Kerekto vulgariter vocatum... cum villa Chakan...”). A Bikács nemzetség a Kanizsai völgyben dél felől volt határos Princ birtokaival, az említett két helység is a későbbiekben itt határozható meg. Az oklevélben szereplő várhely azonban nem hozható kapcsolatba Kanizsaszeg várával.⁸

Kanizsaszegi Eynardot a források hiányossága miatt nem tudjuk egyik nemzetséghez

sem kapcsolni, de bizonyosan nem állt rokonságban sem Princ-cel, sem a Bikács nembeliekkel. Birtokai közül csak a Billén vásároltak lokalizálhatók, amelyek a kanizsai népekkel, tehát nem saját birtokaival határosak. Maga az előnév csak annyi következtetést enged meg, hogy Kanizsa valamely szögletében, szomszédságában volt birtokos.

A Kanizsaszeg név felbukkanása a századforduló zürzavaros időszakában, majd a család terjeszkedése vásárlásokkal új birtokost sejtet. Előnevük és a Kőszegiek birtokában megjelenő erődítmény közötti összefüggés nyilvánvaló. Ebben az időszakban a hatalmi viszonyok lehetővé tették a királyi engedély nélküli várépítéseket. A Kőszegieknek itteni megjelenése is sokkal inkább azzal függ össze, hogy az itteni várat szereztek meg, minthogy minden előzmény nélkül ők emeltek volna egyet.

A kanizsaszegi vár építője minden bizonnyal az 1296-1308 között szereplő Kanizsaszegi Eynard volt. Előnevének használata és a vár felépülése közötti vélhető összefüggés alapján az új erősség emelését a 13. század utolsó évtizedében határozhatjuk meg. Erősíti a várnak a Kanizsaszegiek általi építésének valószínűsítését az a tény, hogy még 1308-ban a család birtokbővítéssel foglalkozik, hat évvel később szerzeményeiket eladják a Kőszegiek várnagynak, és környékbeli birtokosként többet nem szerepelnek. Birtokaik „eladása” az adott körülmények között nyilván nem volt egészen önkéntes. A hatalmukat jelentős erősségtől megfosztott Kanizsaszegiek eltávoztak a környékről. Ez az időpont egyben tehát a Kőszegiek foglalását is behatárolja 1308–1314 közé, valószínűbben 1314 körülre.

A várépítető személyének meghatározásán túl van egy másik rendkívül fontos kérdés, hogy van-e területi kontinuitás a Kanizsaszegnek nevezett és a később Kanizsának nevezett vár között. Ezt a problémát azért kell felvetnünk, mert a későbbi (16–17. századi) alaprajzokból és metszetekből, majd Méri István ásatásából pontosan tudjuk, hogy a Kanizsai család által lakott várkastély közvetlenül a város mellett állt egy szigeten.⁹ Mint korábban szó volt róla, Kanizsa falu – ahol a Szt.Margit titulusú egyház állt – és ma mellette fekvő sziget 1322-es megvásárlásakor szó sem esik várról. A Bikács nemzetségtől vásárolt várhely pedig az oklevél alapján nincs Kanizsa határában, hanem egy szigeten Kerektonál. Ezt a szigetet 1321-ben meg is nevezik, ekkor is szó esik a Csákányszigeten lévő várhelyről.¹⁰

Ezekből a forrásokból Kanizsaszeg várának helyéről legfeljebb annyit tudunk meg, hogy nem állt a Kanizsa melletti szigeten. Az adatokat elemezve Fügedi Erik fogalmazta meg először azt a gondolatot, hogy az „eredeti vár” nem azon a helyen volt, hogy később a Kanizsai család várkastélyát felépítette.¹¹ Méri István ásatási eredményei – amelyek Fügedi vélekedésénél jóval korábbiak, de sokáig közöletlenek voltak – ezt a feltevést megerősítették. Sem a várkastély területén, sem a külső vár térségében végzett kutatások nem tudták bizonyítani az első okleveles említések korára tehető – csak lényegesen későbbi – épület, erődítmény nyomait.¹² Így a történeti és a régészeti adatok tükrében aligha valószínű, hogy az a vár, amelyet Osl nembeli Lőrinc kapott, azonos a későbbi kanizsai várral.

Ha frásos adatok nem is állnak rendelkezésre, megkíséreljük annak a helynek a meghatározását, ahol Kanizsaszeg várát sejthetjük. A 18. században a kanizsai völgyről készült térképen déli irányban két szigeten elhelyezkedő erődítmény nyomait láthatjuk. A Kanizsa (Principális) és a Bakónaki patak összefolyása felett látható a Leányvári szigeten egy, a másik lényegesen feljebb, a mai pályaudvar vonalában. A Leányvár helynév a középkori forrásokból az 1323-as adománylevéltől kezdve ismeretes Leány falu (villa Leán) nevét őrzi, amely a 15–16. század fordulóján vált elhagyott helyé, pusztává.¹³ A délebbi erődítménymaradvány talán azonos a Bikács nem várhelyével, a másik, amely helyett ma Kisleányvári szigetnek neveznek, s amelyről a hagyomány is tudja „régén vár volt itt, melyet vizesárok vett körül”, Kanizsaszeg várával véljük azonosnak. Halis István, Nagykanizsa történetének jeles ismerője

1917-ben ezt írja erről a helyről: „Megerősített kis hely volt, s falai még félszáz év előtt mintegy fél méter magasságban állottak, de manapság már semmi sincs belőle. Csupán a kanizsai vasúti állomással szemben a réten egy kis domb mutatja hol feküdt.”¹⁴

2. A Kanizsaiak középkori vára

a.) A vár az frott emlékekben (1323–1532).

A kanizsai vár 1323-tól egészen a 15. század elejéig nem szerepel az frott forrásokban. Újra csak 1406 táján tudunk létezéséről, mikor várnagya Bucsai Benedek a plébánossal együtt azt jelenti Kanizsai I. Lászlónak, hogy a vár kincseskamrájából 119 márka ezüst-marhát a kulcsaival együtt átadott Laki Lászlónak, aki azokat el fogja vinni hozzá.¹⁵ Tíz esztendő múlva 1416-ban Petkei Mátyás a várnagy, aki a szentpéteri pálosoknak eladja Németiben lévő birtokait, majd 1420-ban esik szó ismét a kanizsai várnagyról.¹⁶ A vár egy másik helyiségéről, a Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt várkápolnáról 1423-ban olvashatunk, amikor Kanizsai II. István az általa épített tóli Szent Bertalan kápolna papjának kötelességévé teszi, hogy a kápolnának tett donációk fejében itt pénteken, szombaton és vasárnap misét mondjon.¹⁷

1443-ban az I. Ulászló és Erzsébet (Albert király özvegye) között dúló belháború Kanizsára is kiterjedt. Az Ulászló híveiként fellépő Rozgonyi Rajnald az Erzsébet pártján vasi ispánná lett Kanizsai Imrét – a család egyetlen nagykorú férfitagját – elfogta, majd saját, valamint Rozgonyi János és Oszvald csapataival ostrom alá fogták Kanizsa várát. A várat Bakónaki Török László és Nádasdi Oszvald várnagyok vezetésével az odamenekült környékbeli familiárisok és Benedek kanizsai plébános, veszprémi kanonok védték. Ekkor a vár bástyákkal erősített fallal volt körülvéve és a magja egy kastély volt („bastie et castella”) amit az ellenség hadigépekkel és más alkalmas szerkezetekkel támadott. A hosszan tartó ostrom – Holub József szerint hét hónapig tartott¹⁸ – felőrölte a védők erejét, ezért segítségül hívták a szomszédos Alsólendvai Bánfiakat. A védők valamint Bánfi István és Pál között létrejött szerződés értelmében a Bánfiak mindaddig megtarthatták a várat, amíg költségeiket vagy az uradalom falvaiból vissza nem nyerik vagy azt a Kanizsaiak más módon meg nem térítik. Emellett megfogadták, hogy Kanizsai Imrét Rozgonyi Rajnald fogságából kiszabadítják, a védők pedig kötelezettséget vállaltak, hogy a Kanizsaiak valamelyike Bánfi István leányát Dorottyát feleségül veszi.¹⁹ A várat a Bánfiak megvédték, és Kanizsai Imrét is sikerült a fogságból kiszabadítani. De a Rozgonyiak a Kanizsaiak más várainál sikeresebbek voltak, Kapuvárt és Sárvárt elfoglalták. Kanizsai Imre feleségül vette Bánfi Dorottyát, és az 1446-os országgyűlésen Hunyadi János kormányzó előtt a Rozgonyiak is ígéretet tettek az elfoglalt várak visszaadására. Ígéretüket azonban nem tartották meg, így a türelmüket veszített Kanizsai testvérek, Imre unokaöccsei, III. Miklós és II. László 1454 novemberében kiostromolták őket Sárvárról.²⁰

Kanizsa védelmében különösen Török várnagy tüntette ki magát, aki súlyos sebet is kapott. Saját pénzből kétezer forintot fordított a várát védő zsoldosok és katonák költségeire, hadiszerek, fegyverek beszerzésére. Ezt méltányolta ura, Kanizsai Imre, aki 1444–45-ben két Somogy megyei birtokot adott neki, Patot és Varáslót.²¹

Az 1443-as oklevélből tudjuk, hogy a kanizsai várat Imre tekintette lakhelyének, mivel a védők hangsúlyozottan őt nevezik uruknak (dominum videlicet nostrum). Maga a vár közös tulajdon – mint valamennyi Kanizsai birtok, ahol a másik várnagy Nádasdi Osvát Kanizsai László fiainak érdekeit képviselte – ami kiviláglik az 1446 augusztus 1-jén Kanizsán kelt oklevélből. A vár ostroma körül felmerült költségek egymás között még ekkor sem voltak elrendezve. Kanizsai II. László és III. Miklós bizonyos közös ezüstmük fejében Kanizsai

Imrének hétszáz forinttal adószak maradtak. Kanizsai Imre várnagya, Török László a vár megvédésére négyszázharminc forintot fordított és ezért neki biztosítékul Kanizsai László fiainak egy bibliáját adták, és a mindezekért az elzálogosított Gelse, Sziget, Kehida és Kissasszond (Somogy m.) birtokok közös visszaváltását határozták el.²² Török László, aki új szerzeménye alapján majd a Bakónaki előnevet Patira cseréli fel, 1446-ban még a somogyi Benneket is megkapja.²³ Az adományozáshoz 1451-ben Kanizsai II. László és III. Miklós is hozzájárulását adta.²⁴

Kanizsa 1443-as ostromakor a Rozgonyiak valószínűleg használtak már ágyúkat, mert az oklevél machanis szavát így is értelmezhetjük.²⁵ 1457-ben a Kanizsaiaknak már bizonyosan voltak ágyúik, hiszen március 16-án a Hunyadi fiúk elfogásának hírére a zűrzavartól tartó Kanizsai Imre várait erősíteni kezdi és Sárváron kelt levelében arra kéri a soproni polgárokat, hogy részére egy mázsa puskaport vásároljanak.²⁶

A következő írásos emlékek Kanizsa várát 1469. szeptember 20-án, Mátyás király kezén találjuk. A király utasítja ebben az iratban Magyar Balázs kapitányt, kanizsai alvárnagyát (vicecastellanus), hogy Csapi Andrásnak Kanizsa várához foglalt birtokait Alsólendvai Bánfi Miklósnak adja át.²⁷ Ennek a meglepőnek tűnő fejleménynek a hátterében azt sejtjük, hogy a Kanizsaiak belekeveredtek az 1467 őszi kitért erdélyi lázadásba. A lázadás vezetőinek, a Szentgyörgyieknek és Ellerbach Bertoldnak Kanizsai Lászlóval szoros kapcsolatára utal az Ellerbach birtokán, Szentpéterfán (Vas m.) épült – 1468–70 közöttre datálható – templom cimorsora, amelyben mindannyiuk címerét elhelyezték.²⁸ Mátyás ekkor ültethette saját várnagyát Kanizsa várába, ám a lázadás vezetői bocsánatot nyertek, így hamarosan újra a Kanizsaiak birtokában találjuk az erösséget.

1478-ban Syei Loránd kanizsai várnagy hatalmaskodik az Újudvar melletti Bagótán.²⁹ 1488-ban Móriehelyi Farkas Péter viseli ezt a tisztséget.³⁰ 1493. évi uradalmi urbáriumból ismerjük a mezővárosnak a vár karbantartására vonatkozó kötelezettségeit. Itt értesülünk a várárokról, és a Kanizsa folyócskán vezető hídról.³¹

A vár fenntartásához szükséges jobbágyi szolgáltatások teljességükben a 1530. évi urbáriumban foglalódnak össze. A megismert adatok mellett a vár előtti hídról és a „Gyaloghíd”-ről szerezhetünk ebből ismereteket.³²

A 16. század elején a család fenegyereke VI. János majdnem idegen kézre juttatta Kanizsát, amikor 1515-ben a zalai sedriára (vármegyei törvényszék) igyekvő Meggyesi Domokost elfogatta és Léka várába záratta. II. Ulászló ezért elkobozta tőle birtokait és – benne Kanizsa vára felét – Pálóczi Mihálynak és testvérének Antalnak, valamint Erdődy Péternek adományozta.³³ Hamarosan ismét János birtokában találjuk Kanizsát, a király megbocsátott a vétkeseknek.

Az 1323–1530 közötti írásos emlékek áttekintése után megállapíthatjuk, hogy az építmény képéről, szerkezetéről, elhelyezkedéséről általánosságokon túl vajmi keveset tudhatunk meg. Információink a következők: a vár mocsárban fekszik, hiszen töltésen lehet hozzá eljutni, a kapuja előtt két híd van a vizesárkon, amely a várat övezi, a várat bástyás fal veszi körül, benne a kastély (castellum), amelynek mindössze két helyiségéről, a kápolnáról és a kincseskamráról értesülünk. A várnál töltés megy át a Kanizsa vizen a két part között, (amit Kanyssam est quendam repletura) amit nyilván a vár ellenőriz. Magáról a vár épületéről csak a 16. század második felében, a királyi végvárrá lett erösségnek az átépítéséhez szükséges felmérések és a metszetanyag vallomása áll rendelkezésünkre. Közülük is kiemelkedik az 1572-ben készült, az átépítés kezdetét megörökítő alaprajz. Ezen láthatunk egy zártudvaros épületet, amely a kanizsai vár magja, de az egyértelmű kormeghatározásához ez is kevés.³⁴ Az első közlő Pataki Vidor egy „palotáról”, vagy „kolostorról” beszél³⁵, míg Balogh Jolán

szerint az alaprajz egy négyszögletes alaprajzú árkádos udvarú reneszánsz palotát ábrázol, amit a 16. század második felére keltez és Pietro Ferrabosco művének tart.³⁶ A föld felszínéről véglegesen eltűnt várról a legtöbbet a régészeti kutatás eredményeiből tudhatunk meg.

b.) A Kanizsaiak várkastélyának régészeti maradványai.³⁷

Méri István feltárása nyomán ismerjük meg az egykori kanizsai várkastélyt, aki 1954–57 között – az utolsó pillanatban a teljes beépítés előtt – feltárta a vár hozzáférhető maradványait. Habár nem törekedhetett a teljességre, feltárásait siker koronázta. A lehetőségekhez képest a legkiterjedtebb munkát az akkori szeszgyár területén folytatta, melynek a főépületét valósággal az itt megtalált középkori várkastély alapfalainak közepébe építették. Megállapította, hogy a várkastély egy kis homokdombra emelték oly módon, hogy az épület alapjainak kijelölésekor figyelembe vették a domb, nyilván kissé szabálytalan alakját. Az alapfalakkal ennek a szélét igyekeztek követni, ez a magyarázata, hogy az alaprajz szabálytalanra sikerült. Az épület ötszög felé hajló négyzet alakú, szélessége északon 36,25 méter, míg délen csak 34,40 méter. Keleti hosszúsága 38,5 méter, a nyugati 38,25 méter, azaz a két utóbbi oldal megközelítőleg egyforma, annak ellenére, hogy a déli homlokkal keleti fele a nyugatihoz képest ferde.

Az épület főhomlokzata dél felé nézett, az ennek a közepén elhelyezkedő kaputorony kiugró része már a dombot környező mocsárba nyúlt. Ugyanígy azok az egymástól kb. 2,5 méterre lévő és a falalozás síkjából 1,80 – 2,20 méterre kiugró támpillérek, amelyek a homoksziget talaja, de méginkább a környező mocsár miatt az alapozást erősítették. Ezek a támpillérek többnyire 140–150 cm szélesek voltak, az épület sarkainál kereszt alakot képeztek.

A homokdomb szélén a mocsár szintje alá nyúló alapozásokat úgy fogták össze, hogy az alapozás szegélye mellé sűrűn cölöpöket verettek le, kiszorították a vizet, kiszedték a tőzeget és a cölöpök közé alapoztak. Különösen az erősen kiugró kaputorony alapozását készítették el gondosan.

A homokdombon a kastély alapozása 1,30–1,60 méter mélyen volt. Ott ahol a falak megcsúszásától tartani kellett a falcsatlakozásoknál vastagításokat is alkalmaztak.

A falalozásokat – elsősorban a főfalakat – faragatlan mészkő lapokból és darabokból készítették, amelyeket egységesnek látszó erős habarcs fogott egybe. Téglalapozások csak az épület belső részeiben fordultak elő.

Annak ellenére, hogy felmenő falakat nem sikerült találni, az omladékrétegek azt bizonyították, hogy a falakat téglából építették, és a későbbiekben is ilyen anyaggal újították meg. Csupán az ajtó-ablakkereteket, és valószínűleg a falsarkokat, párkányokat stb. faragták kőből.

A déli homlokzat legjellegzetesebb része a hatalmas kaputorony, amelyet helyenként 4 méter szélesen alapoztak. A torony érdekes módon az épületszárny közepe táján záródik, míg külső szegélye kifelé többszörösen megtört tagolással nyúlik túl a déli homlokfalon. A déli épületszárny zárófala közepén, a torony széleihez igazodóan két hatalmas pilléralapozás került elő. A déli szárnyon a kaputoronytól keletre és nyugatra csak egy-egy nagy helyiség van.

Figyelemre méltó az épület többi szárnyának tagolása is. Az északi rész az osztófalak alapján hét helyiségből állt. A szárny középső helyisége – a kapuval pontosan szemben – az írásos emlékekből ismert várkápolnával azonosítható, mivel itt sírokat találtak, amelyek Méri István véleménye szerint nem alkalmi, hanem rendszeres temetkezések képét mutatták. A kápolnától jobbra és balra két-két keskeny helyiség helyezkedett el, amelyeket kettévont tereknek is értelmezhetünk, mivel a kettő közötti osztófal keskenyebb volt a többi osztófalnál. A kettéválasztott helyiségek közül a sarkok felé esőknek különleges rendeltetése volt, ugyanis mindkettőnek az alapozásszintig lenyúló alapincézésére, avagy ilyen szintre való

lemélyítésére derült fény. Végezetül a sarkoknál ismét két nagyobb helyiséget találtak. A nyugati és a keleti szárny osztófalakkal egyaránt 3–3 nagyjából egyforma részre volt tagolva.

A várkastély belsejében a 16. századi alaprajzon ábrázolt árkádos folyosó létét az álló épület belsejében folyó ásatás egyértelműen nem tudta bizonyítani, de cáfolni sem. A keleti oldalon a szárny belső falából induló alapozások húzódtak az udvar belseje felé, ezeknek a kiszervezett változattól való eltérése azonban önmagában nem cáfolja a körbefutó pillér-alapok sorát, mert egy ilyen az északi szárny udvari homlokzata előtt, a várt helyen elő is került. A négyszögletes épülettömböt kaputoronnyal és anélkül több olyan metszeten is láthatjuk, amelyek a kanizsi vár 1600. évi átadását és az 1601. évi visszafoglalási kísérletet ábrázolják. Ezek azonban azon túl, hogy a metszetek bizonyos fokú hitelességét alátámasztják, még egy fontos információt közölnek, azt, hogy a várkastély emeletes volt.³⁸

Bizonyos, hogy az emeleti szintet ábrázolja az 1572. évi alaprajz, amely azon túl, hogy a földszinttől teljesen eltérő elosztást mutat, kifelé tekintő ablaknyílásokkal van ábrázolva. Márpedig kifelé tekintő ablaknyílások egy ilyen típusú épületnél csak az emeleten képzelhetők el. Az alaprajz méretei összevetve az ásatási felméréssel, meglehetősen azonosak, amennyiben a rajzon megadott léptéket bolognai léppéssel, azaz 1,8 méterrel számoljuk át.³⁹ Ugyanakkor, ha eltekintünk az alaprajzi szabálytalanságok ábrázolásának hiányától – amire a kor felmérői nem igen adtak – két szembevetendő eltérést tapasztalhatunk. Ferrabosco nem jelzi a támpilléreket, és hiányzik a déli oldalról a kaputorony.

A közelmúltban vált ismertté az a Kanizsát 1600 őszén ábrázoló rajz, amely teljes bizonyossággal a helyszínen készült.⁴⁰ A rajzoló nem volt művész, hanem katona. A meglehetősen kisméretű ábrázoláson az erődítményben elhelyezkedő várkastély is eléggé vázlatos, és a rajzoló meglehetősen távolról a mai kiskanizsai oldalról készítette. Mindenesetre az előbb felvetett kérdésekre választ ad. Az épület támpillérei csak az emelet földszintjéig nyúlnak fel, így az emeleti alaprajzon már nem kellett őket ábrázolni. A déli oldalon itt sem látjuk az ásatási alaprajzról ismert kiugró kaputoronyt. A várkastélyt, ugyanúgy mint 1572-ben, vizesárok veszi körül. Ezen azonban nem ábrázolja a kapuhoz vezető hidat. Fontos, egyedülálló információja a rajznak, hogy a keleti oldal sarkain tornyokat ábrázol. Azt ugyan nem tudjuk, hogy ezek a tornyok mikor épültek – korábban is megvoltak, avagy csak a török idők alkotásai – de bizonyítják, hogy bár az alaprajzokon nem ismerjük fel a saroktorony létezését, az épület megjelenését nagymértékben befolyásolhatták a könnyűszerkezetű, de a négysaroktoronyos várkastélyt imitáló megoldások. Mindezek alapján bizonyos, hogy a kiugró kaputorony egy korábbi periódushoz tartozott. A 16. század második felében a déli homlokzat már átépített formát mutat. Esetleg ezzel függ össze, hogy Méri István a kapualj belső részén az eredeti kőalapozásnál későbbi téglalapozású átépítések nyomait rögzítette.

A déli oldal volt az egész várkastély alapozásának leglabilisabb része – s talán ez magyarázza a hatalmas kaputorony elbontását –, ahol a sziget falát az ingoványos föld megkötése céljából ferdén levert kettős – az épület irányába támasztó – cölöpökkel, ezeket összekötve, vesszőfonattal erősítették, sőt a két cölöpsor közé még agyagot is döngöltek.

Az épületet a falaktól 3–4 méterre (a feltárás csak a D-i oldalon folyt) egy másik cölöpsor fogta közre. Ez a sűrűn levert cölöpsor, amely mellé kívül és belül agyagot döngöltek, szintén a belső vár homokdombjának megfogását, egyúttal az épület előtti árok betöltődésének megakadályozását segítette elő.

c.) A kanizsai várkastély építési idejének kérdései.

Mivel az építkezésekre vonatkozóan forrásaink hallgatnak, a várkastély építési idejének meghatározásában csak a régészeti leletanyag és az épülettípus analógiái segíthetnek bennünket.

A feltárás során – elsősorban az épület homlokzata előtti szakaszon – jelentősebb mennyiségű tárgyi emlékananyag is előkerült. A felső omladékrétegben lezuhant faragott kövek, elsősorban ablak- és ajtóbéletek voltak. Sajnos ezek egyszerű élszedett darabok, amelyek legfeljebb annyit árulnak el, hogy a gótika korábban készültek. A kisebb leletek közül kiemelkednek a 15. századi áttört mázas és mázatlan emberalakos és madáralakos kályha-csempék, ezek azonban inkább a század második felére keltezhetőek.⁴¹ Jelentősek az üvegleletek – köztük díszes csiszolt, dudoros, bordás darabok, csavart nyakú palackok, poharak töredékei –, zömükben a 16. század első feléből. Sok későközépkori edénytöredék és több vastárgy (faragóbárdok, patkók, stb.) is előkerült. A leletanyag kormeghatározó értéke azonban Méri István szerint is sajnos csak annyira elegendő, „hogy ez az épület a 15. században is állott”. Az ásatás során a talajvíz miatt a várárok aljág nem lehetett lehatolni, így abból a legkorábbi leletek nem kerülhettek elő.⁴²

A kanizsai várkastély ahhoz a szabályos alaprajzú vártípushoz tartozik, amelynek itáliai eredeztetése sokáig szinte közhelyszerű volt a szakirodalomban.⁴³ A szabályos alaprajzú paloták az Anjou-korban jelentek meg a budai, visegrádi és más királyi építkezéseken.⁴⁴ A visegrádi palota az 1370-es években kapta meg alaprajzi elrendezését. A vidéki királyi rezidenciák közül a négysaroktornyos várak hazai alap- és iskolapéldája, a diósgyőri, 1378 előtt készülhetett el, Zólyom, ahol csak két saroktorony van, szintén az 1370-es években, Végles vára pedig, – itt a szabályos négyszögű váron nem találunk saroktoronyokat – 14–15. század fordulójára keltezhető.⁴⁵ A hasonló főuri várak építése elsősorban a királyi várépítéssel példáival indul Magyarországon, az ezt követő szabályos kastélytípus négy épületszárnyas megoldása a fejlődés során a palotajelleg és a tornyok redukálódásával jár.⁴⁶

Ez a szabályos vártípus a Kanizsai család több birtokáról is ismeretes. A legkorábbi példa a kismartoni vár építése. 1364-ben veszi meg Kanizsai János püspök Szarvkő várát Wolfárti Eglóltól.⁴⁷ 1371-ben Nagy Lajos megengedi Kanizsai János mester özvegyének és fiainak, Miklósnak, Jánosnak, Lőrincnek és Istvánnak, hogy a Szarvkő várához tartozó Kismarton mezővárosukat az ország védelme érdekében fallal kerítsék be.⁴⁸ Ekkorra tehető a város északnyugati sarkában a vár építésének kezdete is. A négysaroktornyos, falsíkból kiugró saroktornyokkal épült várkastélynak – amely az Eszterházy kastélyba belefoglalva ma is áll – 1392-ben már készen kellett lennie, amikor Kanizsai István Zsigmond király jelenlétében itt tartotta az esküvőjét.⁴⁹ Hasonló, de minden bizonnyal már 15. századi építés Sárvár zártudvarossá tétele is.

A kanizsai vár legközelebbi párhuzamának tartható Ozorai Pipó ozorai várkastélya. Az 1398-ban Pipó birtokában jutott uradalomban 1416-ban kelt engedély alapján kezdődött meg az építkezés, amely 1426-ra már biztosan befejeződött.⁵⁰ A szabályos négyszög alaprajzú palotaépület a kanizsaiával megközelítőleg azonos nagyságú (mintegy 36x36 m), azonosak – 10 méter körül – az épületszárnyak szélességi méretei is. Ozora is két – jelentős belmagasságú – szintre tagozódik. A földszinten helyezkedtek el az alárendeltebb funkciók (konyha, sütőház, raktárak), míg a lakó és reprezentatív helyiségek az emeleten voltak. A kanizsai várkastély térbeli elképzeléséhez segít bennünket Oroza ismert 18-20 méteres falmagassága.⁵¹

A kanizsai építkezések időhatárát elsősorban a fenti párhuzamok alapján a 14–15. század fordulójára tudjuk elképzelni. Láthattuk, hogy a 14. század utolsó negyedében az ország életében kiemelkedő szerepet játszó Kanizsaiak az elsők között építenek a királyi példa nyomán négysaroktornyos várkastélyt Kismartonban 1371 után, ahol az építkezés kezdete egybeesik Diósgyőr és Zólyom befejezésével. A már Zsigmond által a századforduló körül építtetett Véglessel egyidőben és még Ozora építése előtti időben tudjuk elképzelni

azt a változatot, amikor már a saroktornyok nélküli megoldás, de még az erődjellegét tükröző kiemelt kaputoronnyal bíró változat létrejöhett.

A Kanizsai birtokok közösek voltak, de a rezidenciáját a család minden felnőtt férfitagja külön tartotta. A százafordulón a névadó ősi birtok a legidősebb fiu, Kanizsai Miklós székhelye volt. Kanizsai Miklós az első a várat birtoklók közül, aki megfelelő anyagi eszközök birtokában a nagyszabású rezidencia építkezést végbe vihette, és akinek rangja ezt meg is követelte. A kanizsai uradalom hatalmas méretű felduzzasztása és Kanizsa mezővárossá válása a századfordulón ugyanúgy ezt az időpontot valószínűsíti, mint az, hogy a családfő rezidenciája nem lehetett alávalóbb testvéröccsénél. Miklós tárnokmesterről tudjuk, hogy nagy építtető volt. Ezirányú tevékenységéről – ha nem is a várra vonatkozóan – oklevelek szólnak. Vas és Sopron megyék mellett a zalai ispánságot is bírta 1387 és 1400 között, tárnokmesteri hivatalából adódóan sok időt töltött Budán, ahol több háza is volt. Saját ágának monostort kívánt teremteni, mikor a kehidai birtokuktól északra a Zala folyó szigetén élő pálosrendi remetéket az örményesi hegyre telepítette, ahol hatalmas kolostort építtetett a számukra 1378 előtt, valószínűleg 1376-ban.⁵² 1392-ben két budai házát adja Bernhardi Ferenc polgárnak, aki ezért jelentős évi juttatásokra lett kötelezett az örményesi kolostor részére. Ugyanakkor három további budai házát is a kolostornak adta.⁵³ 1393-ban IX. Bonifácól búcsúengedélyt jár ki Örményes számára, amelyben külön hangsúlyozzák, hogy a klostrom a „nemes férfiu Kanizsai Miklós jóvoltából újból kánonilag megerősítve és megfelelően ellátva áll fenn”.⁵⁴ 1400-ban újabb kiváltságokat szerez a kolostor számára.⁵⁵ De nemcsak a pálosokról gondoskodott, ő volt az, aki a kanizsai Szűz Mária templom számára 1374-ben búcsúengedélyt szerzett XI. Gergelytől.⁵⁶

A kanizsai vár befejezésének időpontjául valószínűnek tartjuk az 1393-as évet, amikor Zsigmond Kanizsa várában köszöntötte az újévet. Ezt bizonyítja az 1394. január 2-án Kanizsán kelt oklevele, amelyben a Kehida melletti örményesi pálosok ügyében intézkedik.⁵⁷ Három évvel később, a Lackfiakkal Körösön történt leszámolás után Zsigmond ismét a kanizsai vár vendége volt. Március 2-án a zákányi révnél adott ki oklevelet, március 4-én pedig Kanizsán kettőt is. Itt adta az elkobzott Lackfi birtokokból Simontornya, Léka várait és Csepreg mezővárosát a Kanizsai testvéreknek, János érseknek, Miklós tárnokmesternek és István ajtónállómesternek. Csak március 7-én utazott tovább, mert ekkor a közeli Újudvaron tartózkodott.⁵⁸ A nagyhatalmú Kanizsaiak a királyt udvartartásával bizonyosan már az új várban látták vendégül.

Az építtető Miklós, miután egészségi állapota miatt hivatali tisztségeiről leköszönt, Kanizsára vonult vissza, ahol 1404. márciusában elhunyt. Az általa annyira szeretett örményesi pálos kolostorban temették el.⁵⁹

Jegyzetek

1. Balogh 1897., Barbarits 1929., V. Molnár 1986.5.42-46.
2. Fügedi 1977. 147-148.
3. AO.I.164.
4. ZO.I.367-368., Z.O.I.119.
5. Fügedi 1977.147.148.
6. ZO.I.164-168., Fügedi 1977. 147-148.
7. ZO.I.162.
8. ZO.I.163.
9. Méri 1988. 17-20.
10. ZO.I. 162-165., 167.
11. Fügedi 1977. 148.
12. Méri 1988.29. és 64.36.lj.
13. Nagykanizsa:Zala megye földrajzi nevei. 458., 476., 477., 481., (Szerk. Papp László és Végh József) Zalaegerszeg 1964., Leányfalu címszó: Holub III.
14. Halis 1917.402.
15. OL.DI.25463.
16. OL.DI.10419.,10460.,Csánki II.696., DI.10994.
17. OL.DI.11371.
18. Kanizsa címszó: Holub III.
19. ZO.II.519-521.
20. Érszegi 1978.104-105.
21. OL.DI.13820.,13828.,13829.
22. ZO.II.530-532.
23. OL.DI.14511.
25. Magyar oklevél szótár 7.
26. Házi I.4.171.
27. ZO.II.591.
28. Bugár-Mészáros 1975.
29. OL.DI. Hg. Festetics 1t. Comitatus Castriferrei N°.271/a.
30. OL.DI.19439.
31. OL.DI.36997.
32. OL.U.et. C.101/19.
33. OL.DI 22442.
34. Kriegsarchiv. Wien. Hofgerätliche Akten, 1572.maj.77.0065.
35. Pataki én.
36. Balogh 1953.30-31.
37. A kanizsai vár régészeti feltárását Méri István végezte. Az erről készült publikációja halála után Kovalovszky Júlia szerkesztésében jelent meg. Lásd: Méri im. Azóta a szerző és Horváth László végzett több kisebb leletmentő ásatást a vár területén.
38. Cennerné Wilhelm 1972.69-82.
39. Méri István im. 81.lbj.-ben 67-73. részletesen kifejti a Giulio Turco féle alaprajz léptékének átszámítási problémáit. Következtetéseit saját feltárással eredményei is alátámasztják.
40. A rajzot Hans Leonhard von Zell, a Kanizsa felmentésére küldött sereg Veldquartiermeistere készítette 1600. októberében. Jelzete: Kriegsarchiv. Wien. Alte Feldakten 1600/13. Fo.535. A rajzot Ivancsics Mária fedezte fel és ismertette 1990-ben a nagykanizsai konferencián. A témában készült publikációja a Zalai Múzeum 4. kötetében jelenik meg 1992-ben. Eredményeinek közléséhez hozzájárulását ezúton is köszönöm.
41. Parádi 1961.186.
42. Méri 1988.28.
43. Feld 1985.190. Legújabbban Buzás (Valóság) 90/1.94. Előzmények után, de a típus Mo.-i kialakulását vallja.
44. Magyarországi művészet 1300-1470 körül (Szerk. Marosi Ernő) I-II. Bp. 1987.393. (A vonatkozó részt Entz Géza írta) A típus előképeként azonban az óbudai palotát is jogosan számításba vehetjük. (Kubinyi A. lektori véleménye)
45. U.O.393-95.Buzás im. a viseigrádi palotát újabb ásatások alapján keltezi..
46. Holl 1984.214.
47. S.O.I. 354.,361.
48. S.O.I. 394.

49. Dümmerling 1960. (XIV.évf.) 80-87., Magyarországi Művészet...40.
50. Magyarországi Művészet... 508-511. Elképzelhető, hogy az építkezés, már az 1416. évi engedély előtt – a tizes évek elején – megkezdődhetett, mivel 1426-ban már meglévő, valószínűleg évek óta kész várról esik szó.
51. U.O. és Feld 1985.
52. Zs.O.I.361. (3272.sz.)
53. Zs.O.I.512-514. (4651.,4653.,4655.,4656.,4659.sz.)
54. Reiszig 1941.24., Gyöngyösi 1983.354. Hervay 1984.
55. ZO.II.257-258., ZsO.I.294. (2719.sz.)
56. Mon. Vespr.II.290-291. (1393.nov.3.)
57. Mon. Vespr.II.318.
58. Mon. Vespr.II.258.
59. Engel-Lóvei-Varga 1986. 218-219. és 351.

Irodalom-Literatur

- AO: Anjou kori Okmánytár I-VII. kötet (Szerk.: Nagy Imre /I-VI./, Nagy Gyula /VII./).
- Balogh J. 1897.: Nagykanizsa város és vidékének hadtörténelmi múltja. NK.1897.
- Balogh J. 1953.: A magyar renaissance építészet. Budapest 1953.
- Barbarits L. 1929.: Nagykanizsa. Budapest 1929.
- Bugár–Mészáros K. 1975.: Szentpéterfa középkori rk. temploma. BME TDK.9.1975.
- Buzás G.: A visegrádi királyi palota. Valóság 90/1.94.
- Cennerné Wilhelmb G. 1972.: A kanizsai vár metszetábrázolásainak típusai. In: A nagykanizsai Thury György Múzeum Jubileumi Emlékkönyve. 1972.
- Dümmerling Ö. 1960.: A kismartoni középkori vár. Soproni Szemle 1960. (XIV. évf.) 80-87.
- Érszegi G. 1978.: Középkor. 104-105. In: Sárvár monográfiája. (Szerk.: Horváth Ferenc) Szombathely 1978.
- Engel P.–Lővei P.–Varga L. 1986.: Főnemesi sírkövek a Zsigmon-kori Magyarországon. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorból. (Szerk.: Fügedi Erik) Budapest 1984.203-232.
- Feld I. 1985.: Későközépkori várkutatásunk újabb eredményei. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. (Szerk.: Fodor István, Selmeczi László) Budapest 1985.175-202.
- Fügedi E. 1977.: Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon. Bp. 1977.
- Gyöngyösi G. 1983.: Arcok a magyar középkorból. Budapest 1983.
- Halis I. 1917.: Zalai Krónika. Ötödik füzet. Nk.1917.
- Házi J. 1921-27.: Sopron szabad királyi város története I. rész. I-VI. kötet (Oklevelek és levelek 1162-152-ig) Sopron. 1921-27.
- Hervay F. 1984.: A pálos rend elterjedése a középkori Magyarországon. In: Mályusz Elemér Emlékkönyv. Budapest 1984.159-172.
- Holl I. 1984.: Négysaroktornyos szabályos várak a középkorban. Archaeologiai Értesítő. 1984.2. 194-217.
- Holub J.: Zala megye története a középkorban. III. A községek története. Kézirat a zalaegerszegi Göcseji Múzeumban.
- Magyar Oklevél Szótár. (Legnagyobb részüket gyűjtötte: Szamota István) Budapest 1902-1906.
- Magyarországi művészet 1300-1470 körül. I-II. (Szerk.: Marosi Ernő) Budapest 1987.
- Méri 1988.: A kanizsai várásatás. Budapest 1988.(Kovalovszky Júlia szerkesztésében.)
- V. Molnár L. 1986.: A kanizsai vár. Honismeret. 1986.5.42-46.

- Mon. Veszpr.:** Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. (A veszprémi püspökség római oklevéltára.) I-IV. Bp. 1986-1907.
- Pataki V.:** A XVI. századi várépítés Magyarországon. Különlenyomat a Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyvéből.É.n.
- Parádi N. 1961.:** A nagykanizsai vár középkori kályhacsempéi. Folia Archaeologica. XIII. 1961. 183-186.
- Reiszig E. 1961.:** A Kanizsaiak a XV. században. Turul. 1941. 22-31.
- SO.:** Sopron vármegye oklevéltára. Sopron vármegye története. Oklevéltár I-II. (Szerk.: Nagy Imre) Sopron 1889-1891.
- Zala megye földrajzi nevei:** (Szerk.: Papp László és Végh József) Zalaegerszeg 1964.
- ZO.:** Zala vármegye története. Oklevéltár. I-II.(Szerk.: Nagy Imre – Véghely Dezső – Nagy Gyula) Bp. 1986.
- ZsO.:** Zsigmond-kori Oklevéltár I., II. 1-2. kötet. (Összeállította: Mályusz Elemér Budapest 1951-58.

Vándor László
Zala megyei Múzeumok Igazgatósága
8961 Zalaegerszeg
Batthyány u. 2.

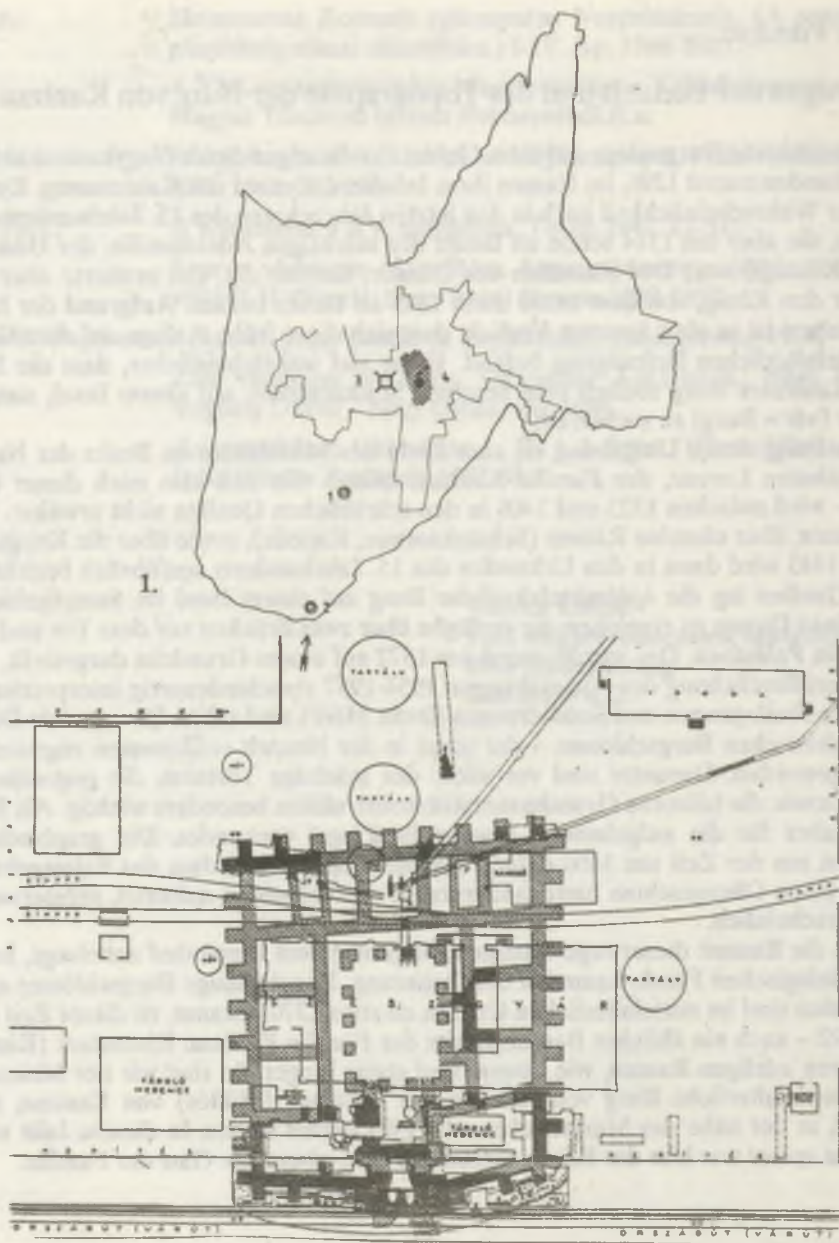
László Vándor:

Die Fragen der Bauzeit und der Topographie der Burg von Kanizsa

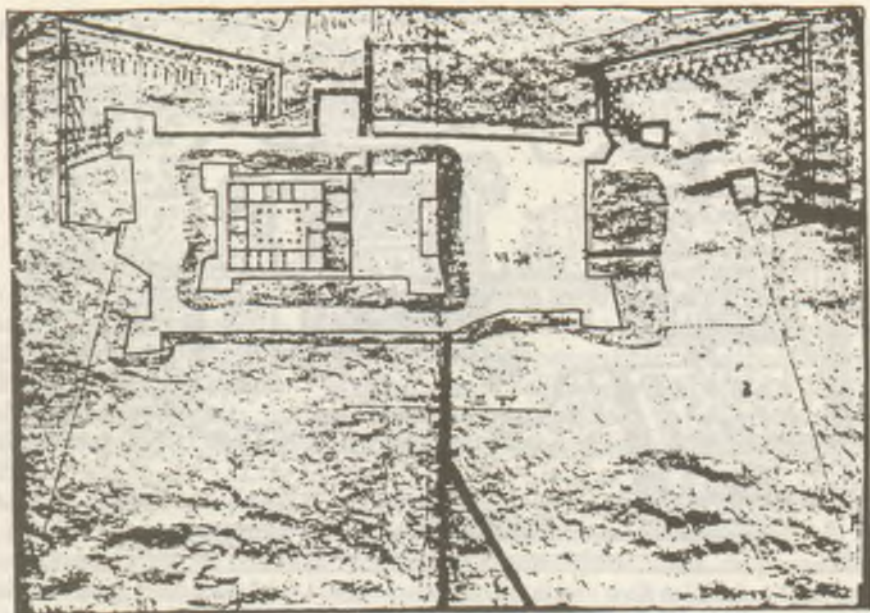
Die früheste Burganlage auf dem Gebiet der heutigen Stadt Nagykanizsa erscheint in den Urkunden zuerst 1296, im Namen ihres Inhabers, Eynard von Kanizsaszeg. Eynard liess hier aller Wahrscheinlichkeit nach in den letzten Jahrzehnten des 13. Jahrhunderts die Burg erbauen, die aber um 1314 schon im Besitz der mächtigen Adelsfamilie, der Günser (Güzsinger, Kószegi) war. Der Kastellan der Günser, Lorenz d.g. Osl eroberte aber 1319 die Burg für den König, von dem er sie dann 1323 als Besitz bekam. Aufgrund der bisherigen Forschungen ist es aber äusserst fraglich, dass sich diese frühe Anlage auf dem Gebiet der spätmittelalterlichen Befestigung befand. Es ist viel wahrscheinlicher, dass die Stelle der ersten Kanizsaer Burg südlich vom heutigen Stadtzentrum, auf einem Insel, namens Kisleányvár (vár = Burg) zu suchen ist.

Die Burg, deren Umgebung bis zum Ende des Mittelalters im Besitz der Nachfahren des erwähnten Lorenz, der Familie Kanizsai blieb – die sich also nach dieser Ortschaft nannte – wird zwischen 1323 und 1406 in den schriftlichen Quellen nicht erwähnt. Über die Kastellane, über einzelne Räume (Schatzkammer, Kapelle), sowie über die Kriegshandlungen um 1443 wird dann in den Urkunden des 15. Jahrhunderts ausführlich berichtet. Nach diesen Quellen lag die spätmittelalterliche Burg auf einem Insel im Sumpfgebiet, sie ist durch einen Damm zu erreichen, sie verfügte über zwei Brücken vor dem Tor und ihr Kern bildete ein Palastbau. Das wurde zuerst um 1572 auf einem Grundriss dargestellt, der aber bis zu Veröffentlichung der Ausgrabungen 1954-1957 verschiedenartig interpretiert wurde. Durch die Freilegungen und Sondierungen István Méri's sind schon für uns viele Details des fast quadratischen Burgeschlosses – der sonst in der Neuzeit vollkommen zugrunde ging – bekanntgeworden. Darunter sind vor allem der mächtige Torturm, die gegenüberliegende Kapelle, sowie die hölzerne Grundmauerstützkonstruktion besonders wichtig. Als Baumaterial hat aber für die aufgehenden Mauerteile Ziegel verwendet. Die graphischen Darstellungen aus der Zeit um 1600 deuten einerseits darauf hin, dass das Palastgebäude wenigstens einen Obergeschoss hatte, andererseits machen einen späteren, grösseren Umbau sehr wahrscheinlich.

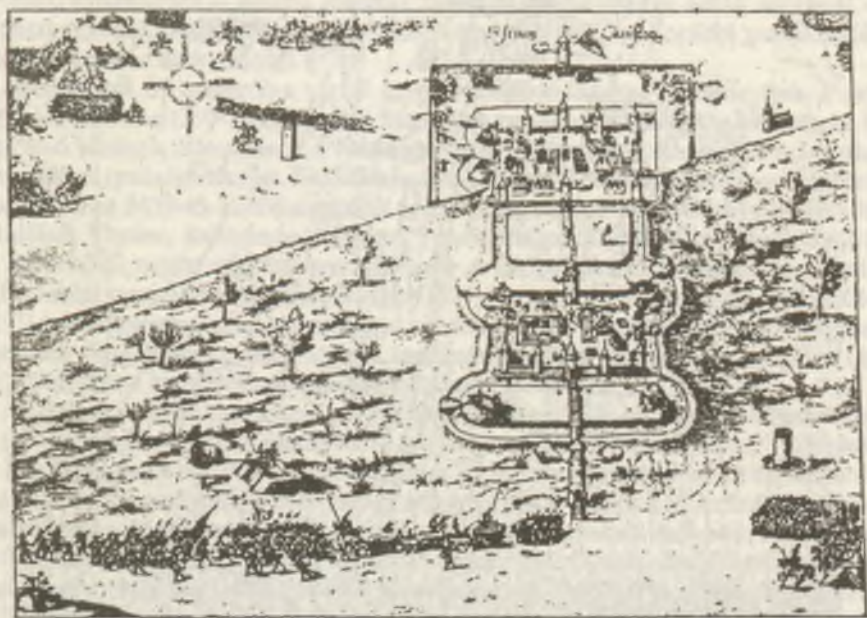
Was die Bauzeit dieser regelmässigen Burganlage mit Binnenhof anbelangt, helfen uns die archäologischen Funde kaum bei der Datierung. Regelmässige Burgeschlösser als königliche Bauten sind im mittelalterlichen Ungarn ab etwa 1370 bekannt, zu dieser Zeit entstand – vor 1392 – auch ein ähnlicher Bau im Besitz der Familie Kanizsa: Eisenstadt (Kismarton), die anderen adeligen Bauten, wie Ozora, sind etwas jünger. So sind wir der Meinung, dass die spätmittelalterliche Burg von Kanizsa von Nikolaus (Miklós) von Kanizsa, als seine Residenz, in der Nähe des Marktflecken, vor 1393 erbaut wurde. In diesem Jahr und dann drei Jahre später war hier der König, Sigismund Luxemburg der Gast der Familie.

1. A kanizsai várkastély és az első kanizsai vár feltételezett helye 1. Kanizsaszeg várának feltételezett helye, 2. A Bikács nemzetség „locus castri”-jának helye, 3. A középkori Kanizsa helye
 Das Gebiet der heutigen Stadt Nagykanizsa. 1: Die hypothetische Stelle der frühen Burg „Kanizsaszeg”, 2: „locus castri” des Geschlechts Bikács, 3: Die spätmittelalterliche Burg Kanizsa, 4: Die mittelalterliche Siedlung Kanizsa
 2. A kanizsai várkastély alaprajza Méri István nyomán
 Grundriss der Burg Kanizsa (nach Méri)

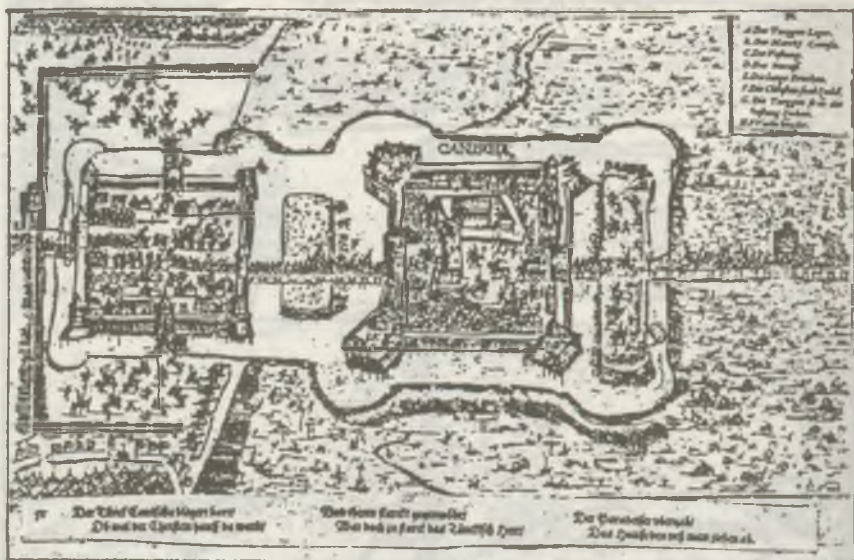

3.

4.

3. A kanizsai vár átépítési tervrajza 1572-ből
 Entwurf aus dem Jahre 1572 zum Umbau der Burg Kanizsa
 4. Kanizsa feladása 1600-ban, Georg Keller metszete
 Die Eroberung der Burg Kanizsa im Jahre 1600. Stich von G. Keller

5.

6.

5. Kanizsa feladása 1600-ban, Wilhelm Peter Zimmermann metszete
 Die Eroberung der Burg Kanizsa im Jahre 1600. Stich von W. P. Zimmermann
 6. Hans Leonhard von Zell rajzának a kanizsai várkastélyt ábrázoló részlete
 Die Burg Kanizsa. Detail der Zeichnung von H. Leonhard von Zell

László Csaba

Újabb kutatások a várpalotai várban

A város középpontjában álló, négysaroktornyos, belső udvaros váregyüttes régészeti kutatása – jóval a helyreállítás megindulása után – 1961-ben kezdődött. Noha közel két évtizedig folytak a kutatások, a többszöri kényszerű megszakítás, akadályoztatás miatt nem beszélhetünk teljes feltárásról – úgyszintén nem teljes helyreállításról. A kutatók közül Gergelyffy András foglalta össze – elsősorban falkutatói – megfigyeléseit több tanulmányában. Megállapításai napjainkra építészettörténeti, művészettörténeti tudásunk részévé váltak.¹

Az 1970-es évek közepe óta semmiféle kutatás, helyreállítás nem történt a várban. 1988. őszén a város kezdeményezte a keleti szárny helyreállítását, házasságkötő terem céljára. A program csupán a vár kis részének megújulását eredményezte volna, de pénz hiányában az sem valósult meg. Első lépésként kisebb szondázó kutatásra nyílt módunk a fenti területen és a déli szárny csatlakozó földszinti helyiségeiben. Az ezt követő, ill. részben egyidőben folyó – mint írtuk abbamaradt – építési munkák újabb megfigyelésekre adtak alkalmat. Mielőtt ezeket részleteznénk majd értelmeznénk, szükségesnek véljük a korábbi publikációk vonatkozó részeinek rövid ismertetését.

A településről és magáról a várról kevés középkori adattal rendelkezünk. Palota nevű település első említése 1397². Ez közvetett bizonyíték egy udvarház megléte mellett. Az Újlakiak közelben lévő várának, Bátorkőnek a várnagya Keszi Balázs egyúttal a palotai udvarnagya – egy 1409-ben oklevél tanúsága szerint. Első alkalommal 1445-ben említik Palotát castrumként, mikor az országgyűlés az 1439-45. között engedély nélkül épült várakat lerombolni rendeli. A kivételek között találjuk Verőce, Sajóvamos, Kiszána, Pelsőc mellett Újlaki Miklós palotai várát. Ettől kezdve Bátorkővel együtt várként szerepel, míg az előbbi a 16. században elpusztul, Palota napjainkig lakott marad. A család kihaltával – 1524 – Móré László kezére jut a vár, akitől János király 1533-ban ostrommal veszi vissza. Ezzel kezdetét veszi a vár török időkben mozgalmas hadi élete melynek vizsgálata nem tárgya rövid tanulmányunknak.³ Hasonlóképpen nem tárgyaljuk újkori történetét és a kutatásokkal feltárt építéstörténetet sem.

A megjelent publikációk alapján a vár legkorábbi magjának, azaz az udvarháznak négy épületét ismernénk. A keleti szárny déli felében, a földszinten található a többhelyiséges palota. Ezt Gergelyffy egy 9 m széles, legalább 30 m hosszú egytraktusos egyszintes épületként határozta meg, melynek északnyugati, udvarba nyúló részét a 17. század végén, míg déli végét talán már a 15. században lebontották. A palota északról második helyisége nyugati falát ötös ablakcsoport töri át. Ez korábban csak belülről volt vizsgálható, a szomszédos helyiségben lévő boltozat válla takarta külső síkját és egyúttal a palota homlokzatát. Az ablakfülkékben faborításra utaló fészkek voltak. A következő helyiség a délkeleti torony alá esik. Innen nyílt nyugatra a palota ajtaja. Mindkét oldalán kőkeretes ablakokat tártak fel, melyek kávéin és a helyiség falán freskókat rögzítettek. A palota külső falait festett kvádermustra borította, a keskeny kiülésű párkányon négykaréjos motívumokból kialakított festett díszítés húzódtott. A déli falának a helyét nem lehetett megállapítani:

A palota északi végétől mindössze három méterre, homlokzatától kissé keletre húzva, találjuk az együttes következő épületét. A kápolnaszárnynak nevezett egyszintes keleti része egy közel négyzet alakú hajóból és egyenes szentélyzáródású, boltozott szentélyből, ugyancsak boltozott sekrestyéből állt. A hajó északi falához csatlakozott két további helyiség. Utóbbiak északkeleti sarkához csatlakozott egy - ma csak alapjaiban meglévő torony, amely Gergelyffy szerint a palotaegyüttes kaputornya lehetett.

A várudvar északi részén feküdt a harmadik szárny. Az egy traktus szélességű, kéthelyiséges, még a 15. sz. közepe előtt boltozott építmény falszorossal csatlakozott a kaputoronyhoz. A castellum negyedik épületét a mai nyugati szárny foglalná magába. Szélessége megegyezik a maival, emeletén hosszú, középoszlopos termet találunk. A feltételezett szárny hossza megfelelne a két torony közötti méretnek.

A négy különálló épületet az elképzelés szerint valamiféle fal zárta körbe, de erre kevés a régészeti bizonyíték.⁴

Az Ujlakiak 15. század közepére köthető négysaroktoronyos várat kialakító építkezése során a fenti korábbi együttest építették tovább, a szárnyakat vastag kőfallal egybefogva, a sarkokra tornyokat emelve.

Röviden összefoglalva a publikációkból a fentieket tudhatjuk meg a két fontos középkori periódusról. A továbbiakban az újabb megfigyeléseket, következtetéseket írjuk le, majd az így felvázolható periodizációt.

A legkorábbinak meghatározott keleti palota díszes nyugati homlokzatát egy, az udvari fallal egyidős dongaboltozat takarta. A boltozatot elbontva, a helyiség nyugati falában egy kőből falazott 1,20 átmérőjű oszlopot találtunk, melynek felületét alapvakolat fedte csupán, soha nem állt szabadon. Az oszlop fejét kúposra képezték ki, vállindításhoz. A palota falában, az oszloppal szemben egy fészek található, megfelelne egy heveder válla helyének. Ma már sajnos nem lehet megállapítani milyen anyaggal falazták el egykor. Az oszlop tanúsága szerint a déli szárny teljes szélességét magába foglaló pilléres boltozott termet kívántak építeni. Építés közbeni termódosítás következtében az oszlopra nem került boltozat, sőt azt egy harántfallal elfalazva a déli szárny kapuig terjedő szakaszán kettő, dongával fedett helyiséget alakítottak ki.⁵

Ezzel az építkezéssel tüntették el a korai palota nyugati homlokzatát, vélhetően a 15. század végén, de nem zárhatjuk ki a 16. század elejét sem.⁶

A legkorábbi palota homlokzatát vizsgálva megállapíthattuk, hogy az egykor kőkeretes kapu környékén a festett kvádermintát a kőkeret elhelyezésekor javították, kiegészítették. A vakolatrétegek tanúsága szerint erre a délkeleti torony felépítésekor került sor, amikor a palota harmadik helyiségébe, be-, ill. a keleti falnál részben melléépítve készül a többszintes torony. Visszatérve a palotahomlokzatra, megfigyeltük, hogy a falazat a párkány felett legalább egy méter magasságig még tart, vagyis kétszintes volt a palota. Ez ellene mond a korábbi megfigyelésnek.⁷ Ma még nem tudjuk meghatározni a homlokzati képből betöltött szerepét annak a néhány kőkonzolnak, amely az íves festett párkányt szakítja meg.⁸

A belső terekben a kivitelezési munkák során a szintet az eredeti mélységig mélyítették. Burkolatra utaló maradványt nem találtunk. Az első, északi helyiségben közvetlenül a sziklára építették a falakat és utána kissé töltöttek közéjük. A helyiségek járószintje nem azonos magasságban volt, a délkeleti mélyebben.⁹ Az egykor síkfödémes terek közül a harmadikba, a délkeleti toronyaljba, a torony építésekor került egy dongaboltozat, amelyet a barokk boltozások és a magasabban lévő új járószintre töltéskor megsemmisítettek. Itt említjük meg, hogy a torony további szintjei között fáfödémek voltak.¹⁰

A kora palota hosszát nem ismerjük. Ma még megmagyarázhatatlan módon a harmadik helyiség hosszfalai a vár külső homlokzatán is megfigyelhetők.¹¹

A kápolna és a csatlakozó helyiségek területén az elmúlt közel három évtizedben semmi felújítási munkát nem végeztek. A falak, boltozatok vizsgálata, anyaguk, szerkezetük összehasonlítása hozott újabb eredményeket. A kápolna törtköves déli falában egy kisméretű, fves román ablak található. Az elépített vastagításban alakították ki - ablakkeretek másodlagos felhasználásával - a ma látható kőkeretes nyílást. Ugyancsak újólag összerakott ablakkeret a szentély keleti ablaka is. Mindezekkel egyidőben a boltozatok szentély és sekrestye keleti felét elfalazták ill. a szentélynél mélyebb záradékú dongaboltozatot emeltek. Ezzel egyidőben a románkori, vállköves diadalív alá újabb hevedert raktak. Az addig vélhetően síkfödemes hajót boltozták. Ennek érdekében készült az északi fal belső oldala mellé a falvastagítás és ugyanezen célt szolgálhatta a déli fal erőteljes köpenyezése is. Utóbbi falban van a kőkeretes nyílás. Az építkezés korát illetően Gergelyffy is bizonytalan, (Gergelyffy 1967. 268. és Gergelyffy 1978. 107. eltérő datálást ad). Megengedi a 15. század közepére való datálást, de nem zárja ki a 16. századit sem.¹²

A kápolnahajóhoz északról csatlakozó kettő helyiség későbbi a templomnál és korábbi a 15. század közepi nagy építkezésnél.¹³

A korai palotaegyüttes feltételezett harmadik szárnya az udvar északi oldalán feküdt. Az ásatások során feltárt falában ablakkeretekből másodlagosan összerakott ajtót tártak fel.¹⁴ Az északkeleti torony nyugati falán boltozott emeletes épület lenyomata maradt meg. A lenyomat kirajzolta vonal megfelel az ásatásban feltárt épületek falának. Tekintettel a lenyomatra és a keret másodlagosságára, nem látjuk indokoltnak ezen északi szárny 14. század végére datálását.

A mai nyugati szárnyban falkutatás a belsőben nem volt. A kivitelezési munkák során tett megfigyelések alapján állítja a falkutató, hogy az épületben egy korábbi kétszintes palota rejtezik. Ma már csak a munkák közben készített fényképeket és G. Sándor Mária ásatási dokumentációját tanulmányozhatjuk. A palotáról megjelent első tanulmányban már szerepel a nyugati szárny emeletén lévő, oszloppal két hajóra osztott nagyterem. (Gergelyffy 1967. 260., 270.) A középoszlopot egy középkori kőkeretes ajtót magába foglaló válaszfal falazza el, ugyanakkor a válaszfal felett fődémkonzol is ül a hosszfalban. Mindez együtt több periódusra utal. Ma már nem állapítható meg, de nem tartható kizártnak, hogy csupán építés közbeni tervváltoztatással állunk szemben. A publikációkban szerepel a meglévő középoszlop déli párja, ennek léte fikció.¹⁵

Sajnos ma ez a szárny a belsőben „helyre van állítva”. A hosszfalakba kőkeretes ablakokat építettek az 1970-es évek közepén. Hitelességük erősen megkérdőjelezhető, különösen a nyugati falban lévőké. Itt ugyanis a 16. századi falvastagításba vágott 18. századi ablakfülkékbe helyezték el 15. századi kőkereteket.

Tekintettel arra, hogy a hosszfalak nem válnak el a tornyoktól és nem sikerült sehol sem elvadásokkal igazolni egy korábbi kétszintes palota létét, nem tudjuk elfogadni a publikációkban szereplő 14. századi épületet. Az egész nyugati szárnyat egységes - legfeljebb építési fázisokkal szakaszokra osztott - épületnek tartjuk. A váregyüttes elemeinek rövid vizsgálata után a következő építéstörténetet vázoljuk fel.

A mai vár területén a legkorábbi épület egy románkori kisméretű templom. Déli falában félköríves ablakok nyíltak, bejárata a nyugati homlokzaton volt. Műrészletek hiányában datálása bizonytalan.¹⁶

A kétszintes palota a templomtól délre, tőle látszólag teljesen függetlenül helyezkedik el. Falainak iránya, tájolása eltér egymástól. Ebben az épületben véljük megtalálni a településnek nevet adó palotát – de csak ebben az épületben. A falkutatási beszámolókból írt szárnyak létét nem látjuk bizonyítottnak.

A 15. század első felében felépített négysaroktornyos vár természetesen magába foglalta a korábbi épületeket.¹⁷ A méretekből adódóan sem egy szakaszban lezajlott építkezésre kell gondolnunk. Az építési fázisok, menet közbeni tervváltoztatások periódusonkénti értelmezése gyakran indokolatlanul korábbra helyez részeket. A források alapján ma már nehezen állapítható meg, vajon az országgyűlés által megmaradónak engedélyezett castrum egy befejezett építkezésre vonatkozik-e, vagyis a négysaroktornyos szabályos vár akkor már készen állt-e. Az Ujlakiak gazdagságának ismeretében a század további évtizedeiben akár újabb építkezésekre is sor kerülhetett. Esetleg a század végén készült a mai kapuépítmény déli fele, hiszen addig az északkeleti torony előtt volt a vár kapuja. Hasonlóképpen bizonytalan ma még az ún. Ujlaki loggia kutatási megfigyeléseken alapuló datálása. A 16. századi erődítések frott forrásainak és az elvégzett régészeti feltárásoknak a feldolgozása még hiányzik.

Az eddig végzett kutatások feldolgozása, esetleg folytatása szándékunkban áll. Az eddig végzett vizsgálat eredménye e rövid cikk, mely legfontosabb megállapításának a korai palotai castellum két épületből álló együttesének meghatározását tekintjük.¹⁸

Jegyzetek

1. Az ásátásokat Éri István, G. Sándor Mária, Németh Péter és Dax Margit végezték. Alapos dokumentációik ellenére – nyilvánvalóan a kutatások befejezetlensége miatt – csupán a Régészeti Füzetek éves beszámolóik közlik megfigyeléseiket. Ezúton is köszönetemet fejezem ki mindnyájuknak, hogy munkájuk megtekintését és továbbvitelét lehetővé tették. Ugyancsak köszönet illeti a falkutatást végző Gergelyffy András. A kutatásuk nehézségének érzékeltetésére példaként említjük, hogy amikor először megjelent kutató a várban, a keleti szárnyban már hiányoztak a födémek, a szentélybe és a sekrestyébe már a ma látható módon lebontottak, elpusztítottak egy barokk lépcsőt, stb. A megjelent tanulmányokban Gergelyffy részben saját kutatásai, részben a korábbi szakirodalom – Faller Jenő és Szij Rezső munkái – alapján foglalkozott az frott forrásanyaggal is. Az 1966-ig végzett falkutatásait Gergelyffy 1967-es dolgozatában összegezte, amelyben elsődlegesen a középkori részekre helyezte a hangsúlyt. A teljes falkutatás és főleg a 16-17. századi építkezések tömör áttekintése Gergelyffy 1970. Ugyanekkor készült Várnai 1970., a kutatási eredmények alapján az egyes periódusok rekonstrukciós kísérleteivel - elsősorban a rajzok plasztikussága emelendő ki. A palotai várat megelőző bátorkői vár egész kérdéskörének áttekintése, a korábbi lokalizációk korrekciójával Gergelyffy 1972. A legutolsó rövid összefoglalás Gergelyffy 1975. A 15. századi építkezések részletesebb ismertetése, nyílászercetek felméréseivel Gergelyffy 1978. Az utóbbi évek nagyszabású összefoglalása - Marosi 1987. - Gergelyffy eredményeit közli.
2. 1397-re lásd Gergelyffy 1970. 26. jegyzet. Az esztergomi káptalan visitatiójában szerepel palotha helynév. 1409-re u.ott „Blasius Kezy castellanus castris Bathorkw, alias curialis in Palatha...”
3. A vár újkori történetének legújabb alapos összefoglalása Veress 1983. A korábbi helytörténeti irodalomból feltétlenül megemlítendő Szij 1960. és a várábrázolásokat tartalmazó Szij 1963.
4. A palotaegyüttest Gergelyffy a 14. század második felére datálta. Véleménye szerint erre utalnak a „tagolatlan és csak kisméretű nyílásokkal és nyíláscsoportokkal áttört homlokzati falak, a belső sarokpillérek, melyekre a boltozati bordák támaszkodnak, a viszonylag alacsony belsők, melyek gyakran síkfödémesek, és falaikat szintén erre a korszakra jellemző kontúrozott síkdíszítéses freskók és faburkolatok borítják ... az építészeti tagozatok csak konkáv és sík elemekből építkező grafikus profilkja...” (Gergelyffy 1970. 131.) Az együttest körbezáró falra egyedül Várnai 1970. 149. utal, a régészeti bizonyíték nem meggyőző.
5. A belső boltozott kapualj falában szegmensíves fülkék vannak. Kőkeret nélküliek. A boltozat egyezőnek tűnik a keletre lévő két helyiség észak-déli tengelyű dongáival. A második donga takarta el a palotahomlokzatos. Műrészletek hiányában nehézkes a datálás, így a 15. század vége inkább feltételezés. Lehet 16. század eleje is az egész déli szárny. Ez esetben a négysaroktornyos vár kiépültekor itt csak várfal húzódtott.
6. A Turco-féle 1572-es felmérés a déli szárny előtt már boltozott folyosót jelez, melynek pilléreit az ásátások feltárták. Nem tudjuk vajon a pillérek egyidősek-e az udvari főfallal. Itt jegyezzük meg, hogy a Gergelyffy által (Gergelyffy 1978. 110) közölt loggia lábazatból megmaradt sarok elemek tanúsága szerint három oldalon kellett folyosónak lennie.
7. A délkeleti torony első emeletének keleti falát egy barokk folyosó töri át. Itt mintegy metszetben látható a korai palota fala és a részben rá ill. elé épülő 15. századi toronyfal, ahol 80 cm-t emelkedik a festett párkány fölé a palota keleti hosszfa.
8. A nyugati homlokzaton egy konzolt már Gergelyffy feltárt (Gergelyffy 1967. 265.). Újabb konzol került elő a 16. században meghatározott falvastagításban, ugyancsak a nyugati homlokzaton. A keleti falat is festett kváder és párkány díszíti. Itt középtáiban találtunk egy újabb konzolt a kivitelezési munkák közben.
9. Az első helyiségben meghatározott szint alá futott a vakolás a harmadik helyiségben. A magas talajvízszint miatt mélyebbre ásni nem lehetett.
10. A torony első emeletén megfigyelt födémnyomat csupán a második szint feletti födémét mutatta. A felette lévő szinteket már korábban - megfigyelés nélkül - helyreállították.
11. A Gergelyffy által mintegy 30 m hosszúságának becsült palota déli végét a 15. század közepén megvalósult, négysaroktornyos kiépítés során kellett volna lebontani. Ennek ellene mond az, hogy az 1537-esnek tartott külső támpilléres falóvben egy fél kőkeretes ablak megmaradt, fényképe közölve (Gergelyffy 1967. 262.). Furcsa módon a még későbbi nagy támpillér falában a keleti fal belső falsíkjá figyelhető meg. Ez arra utal, hogy a négysaroktornyos együttes nem volt szabályos alaprajzú, déli oldalán “kilógott” belőle a korai palota egy szakasza. Ellenkező esetben nagymértékű földfeltöltést kellene a torony köré elképzelnünk, amelyet a 16. századi erődítések során lehordva ismét felszínre került a palota vége.
12. Az ásátások tanúsága szerint az északi fal előtti belső falvastagítás a középkori fallal egy magasságú volt. Mai állapotában erőteljesen visszabontották, valamikor az 1960-as évek közepén. Ebből a vastagításból került elő egy be nem fejezett mérmű faragvány (Gergelyffy 1967. 266.). Sajnos a szentély és a sekrestye falába a rendszeres kutatások megkezdése előtt bontottak bele. A bontások okát, a kibontott faltömbök korát, csatlakozásait ma már lehetetlen megállapítani. Dokumentáció a fenti bontásokról nem készült.

13. A keleti falban lévő egyszerű kőkeretes ablakok finom datálásra alkalmatlanok. Egyértelmű, hogy a sekrestye falának a helység falai neki épültek, míg a nyugati oldalon az új falak egy falcsonkhoz, talán támpillérhez támaszkodnak.
14. A kőkeret fényképe OMF Fotótár 82. 805. sz. alatt.
15. Az egyetlen ma is látható oszloptól délre az ásátás feltárt egy harántfalalapot. Felmenő részeire semmi dokumentált nyom nem utal. A középoszlop „megkettőzésére” nyilvánvalóan szimmetria miatt került sor - a publikációban.
16. Az egyetlen ablak alapján lehetetlen akár félévszázadon belüli elválasztás is. Nem lehetetlen, hogy a település plébániatemplomaként funkcionált. Ennek egyértelmű bizonyítékát templom körüli temetkezés adná. Az ásátások során nem mentek sehol sem a középkori járőrszint alá, így későbbi feltárás perdöntő lehet. A szentély és a sekrestye boltozatát sem vizsgálta kutató, nem állítható, csupán feltételezhető, hogy egykorúak a falakkal. A későbbiekben feltétlenül megvizsgálandó a boltozat, ugyanis a palota és a templom között régészetiileg megfogható kapcsolat nincs. A keskeny falközben egy 18. századi csatorna elvitte a rétegeket.
17. A publikációk szerint a templomot részben elfalazó keleti várfal ekkor épült. Az alaprajzon mi is így jelöltük. Nem zárhatunk ki ugyanakkor teljes bizonyossággal egy későbbi datálást sem. Ebben az esetben a 16. századi falvastagítások esne áldozatul a sekrestye és falazták el félig a szentélyt. Utóbbi még megtartja szakrális funkcióját, teljes elfalazásra csupán a 17. század végén kerül sor. Ezért lenne lényeges a bordás boltozat korának meghatározása. Amennyiben később a falaknál, lehetséges, hogy az emeletes korai déli palota felépültek készül. Önmagában az egyszer hornyolt bordaprofil kevés a korhatározáshoz. Ugyanígy kevésbé korhatározó egy másodlagosan felhasznált keretből összerakott ablakkeret pl. a hajófalban.
18. A castellum kifejezés itt csupán a kastély helyett szerepel. Palotát az oklevelek csupán castrumként említik, azt is először 1445-ben. Nem tudjuk tehát minek nevezték a palotából, templomból álló, talán fallal kerített együttesüket a 14. század végén az Ujlakiak.

Irodalom–Literatur

- Gergelyffy A. 1967.: A várpalotai vár építési korszakai I. In Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 6. 259-278.
- Gergelyffy A. 1970.: Palota és Castrum Palota. In Magyar Múemlékvédelem V. Bp. 125-145.
- Gergelyffy A. 1972.: Bátorkő és Palota. A várpalotai vár építési korszakai II. In Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. 11. 243-249.
- Gergelyffy A. 1975.: Várpalota. In Várépítészetünk. (Főszerk. Gerő László.) Bp. 282-87.
- Marosi E. 1987.: Magyarországi művészet 1300-1470 körül. (Szerk. Marosi Ernő) Bp.
- Szij R. 1960.: Várpalota. Bp.
- Szij R. 1963.: Várpalota látképei. Bp.
- Veress D. Cs. 1983.: Várak a Bakonyban. Bp.

László Csaba
Országos Múemlékvédelmi Hivatal
Táncsics M. u. 1.
1014 Budapest

Neuere Untersuchungen in der Burg von Várpalota

Die archäologische Erforschung der viertürmigen, vierflügeligen Burganlage mit Binnenhof – heute im Zentrum der Stadt – begann schon 1961. Die Forschungsmöglichkeiten waren aber immer sehr begrenzt und nur die Ergebnisse der Bauuntersuchung wurden von A. Gergelyffy publiziert.

Im Herbst 1988 gab es Möglichkeit, im Südostteil der Burg die Untersuchungen fortzusetzen, die zur Revision einiger bisherigen Feststellungen über die Baugeschichte führten.

Die erste Erwähnung der Siedlung stammt erst aus dem Jahre 1397, deren Name (Palota = Palatium) schon auf einen Herrenhaus hinweist. Die Burg (castrum) erscheint im Jahre 1445, in der Liste der in den letzten Jahren erbauten neuen Burgen, die ausnahmsweise nicht abgetragen werden müssen. Der Besitzer der Anlage war bis 1524 die Familie Ujlaki, die hier ihre Residenz hatte.

Der früheste Bau des heutigen Ensembles war aller Wahrscheinlichkeit nach eine romanische Kapelle (Dorfkirche?), heute in den Ostflügel eingefasst, sowie südlich davon ein 9 m breites, minimum 30 m langes, eintraktiges Gebäude - im Erdgeschoss mit Spuren der ehemaligen Holzverkleidung, sowie mit bedeutenden figürlichen Bemalung - was aber den neuen Beobachtungen nach auch einen Obergeschoss hatte. Erst jetzt konnte die Westfassade des Gebäudes freigelegt werden, mit der einmaligen Fenstergruppe des mittleren Räumes.

Gegenüber dieser Fassade, nach Westen, fand man eine, ins Mauerwerk eingefasste Säule, die aber wahrscheinlich nie verwendet wurde. So eine, ähnliche Säule fand man früher im Westflügel, wo aber der hypothetische Palastbau des 14. Jahrhunderts nicht nachgewiesen werden kann. Das bezieht sich auf alle weiteren Bauteile, so z.B. Nordflügel, abgetragener Turm im Nordosten – die früher als Bestandteile eines „castellumartiges“ Baues interpretiert wurde.

Es ist viel wahrscheinlicher, dass ab etwa 1440 die Burg – unter Verwendung der erwähnten Bauten – in mehreren Bauphasen oder Perioden ausgebaut wurde, und nicht gleich ihre relativ regelmässiger Form erreicht hatte. Es sollten die Untersuchungen fortgesetzt werden, um weitere grundlegende Probleme (Funktion des abgetragenen, früheren Nordost-Turmes, Datierung und Rekonstruktion des Sälanganges im Hof, usw.) klären zu können.

2.

1. Várpalota, periodizációs alaprajz

Várpalota. Grundriss der Burg mit den Bauperioden (14. Jh.-Anfang 15. Jh.-Mitte 15. Jh. Ende 15. Jh.-16. Jh.-18. Jh.)

2. A korai palota nyugati homlokzata a későbbi boltozat elbontása után
Westfassade des frühen palastes nach dem Abbruch der späteren Gewölbeteilen

3.

4.

5.

3. Részlet a korabeli palota festett párkányából
 Detail des bemalten Gesims des frühen palastes
4. Pillér az elbontott boltozat mögött
 Pfeiler hinter den abgebrochenen Gewölbeteilen
5. A várudvar nyugati szárnya, háttérben a rekonstruált ablakkal
 Westliche Hoffassade, mit den rekonstruierten Fenstern im Hintergrund

Révész László

Az ónodi vár régészeti kutatása 1985-89.

A település első okleveles említése 1293-ból származik. 14. századi adatok szerint a Sajó mocsarai által övezett kis dombon állott a mezőváros temploma, melyet a század végén Czudar Péter bán várrá építtetett át. A munkálatok az 1380-as években kezdődtek, s Péter bán halálakor, 1396-ban a vár már lakható volt. Mivel az építkezés királyi engedély nélkül történt, s az örökösök sem tudtak megegyezni, közel két évtizedig tartó pereskedés kezdődött, melyet Zsigmond király 1411-ben kiállított ítéletlevele zárt le. Ebben az uralkodó megosztotta az örökösök között a várat, s engedélyezte az építkezés befejezését, mely 1413-ra meg is történt.

A Czudar-család kihalta után 1470-ben Mátyás király Rozgonyi Jánosnak adta az erőseget, majd több más birtokos után 1516-ban Perényi Imre, Abaúj vármegye főispánja kezébe került. Új tulajdonosa még az évben a korábbi gótikus helyén reneszánsz várkastélyt emeltetett. Utódai – fia, Péter és unokája, Gábor – a 16. sz. első felében tovább folytatták az építkezéseket, s a várkastélyt szabályos négyzet alaprajzú, sarkain egy-egy ó-olasz bástyával megerősített védőövel vették körül.

Hadi jelentősége 1596, Eger eleste után nőtt meg, amikor az első végvári védővonalba került. 1602-ben az országgyűlés véghellyé nyilvánította, s elrendelte megerősítését. A 17. század elején a Rákóczi család birtokába került, újabb megerősítése I. Rákóczi György és felesége nevéhez fűződik.

1639 októberében a törökök megrohanták, de csak a palánkkal körülvelt mezővárost tudták elfoglalni, a kővárat nem. Az 1670-es években a kezdődő kuruc mozgalmak nyomán többször gazdát cserélt, majd 1682-ben a törökök elfoglalták és átadták szövetségesüknek, Thököly Imrének. Thököly kijavíttatta a romos falakat, de az erősség 1685-ben ismét a császáriak kezébe került. Tőlük 1688-ban török portyázók foglalták el, akik felgyújtották, s ezzel hadi jelentősége megszűnt. Az ónodi országgyűlést 1707-ben nem is falai közt tartották, hanem a közeli körömi mezőn. A megmaradt épületeket a 18-19. században részben magtárként használták, nagyobb részüket azonban elbontották, köveiket a községbeli építkezéseknél használták fel. A pusztulást 1845-ben és 1855-ben egy-egy nagy árvíz tetőzte be, amely a vár északi falát és ÉK-i sarokbástyáját romba döntötte. A régészeti feltárás és a műemléki helyreállítás megindítására 1985-ben, egy parlamenti határozat nyomán került sor.

A régészeti feltárás megindításakor csupán a 4-8 méteres magasságban fennmaradt körítőfalak (az északi kivételével) és a bástyák állottak. Utóbbiak közül legjobb állapotban – az első emelet magasságáig – az ÉNy-i és a DK-i bástyák voltak, a DNy-i csak a földszinti részig állt, az ÉK-inek pedig egyik oldala az árvíz alkalmával leomlott. A vár belső területén csak különböző méretű földhalmok és horpadások sejtették az alattuk rejtőző romokat.

A kutatás első évében a déli és keleti oldalon átvágtuk a vizesárkot, a feltöltődés mértéknek megállítása céljából. Ennek során kiderült, hogy a várfalak alapozását a következő módon végezték: Az egykori domb peremén kiásták az alapozó árkokat, melyek a Sajó vízszintje alá nyúltak. Ebbe a víz tetejéig nagy, megmunkálatlan, kötés nélküli kötömböket

tettek, majd a vízszint elérése után kezdtek a szabályos falazáshoz. A falakat átlag 70 cm-enként kiegyenlítő sarokkal tették szabályossá. Valamennyi bástya a körítfalakkal együtt épült, azokkal kötésben van. A falak mentén húzott kutatóárokokkal mindenütt megkerestük a falsíkot, hogy a helyreállítás során a kibontott falköpenyt vissza lehessen falazni.

Ezt követően a vár belső területét négy kutatóárral átvágtuk, hogy ily módon tájékozódjunk a feltöltődés mértékéről, a falmaradványok magasságáról és az alaprajzi elrendezéséről. Ennek során megállapíthattuk, hogy a belső építmények (palotaszárny, gazdasági épületek stb.) az 1660-ból ismert alaprajznak megfelelően helyezkednek el. Kiderült az is, hogy a várbelső nyugati oldalán lévő domb 17. századi ágyúdomb, mely alatt nem várhatók épületmaradványok, illetve a feltöltésbe vágott, a várfallal párhuzamosan haladó pillérsor, mely boltívekkel támaszkodik a falhoz, növelte egykor a fal rugalmasságát, az ágyútűznek való nagyobb ellenállását. Erre a déli és nyugati oldalon azért volt szükség, mert szárazföld felől innen ágyúzhatták a támadók a falakat.

Az öt ásatási idény alatt kitisztítottunk három sarokbástyát is. Az ÉNy-iról és a DK-iról megállapíthattuk, hogy az eredetileg gerendafödemes építményeket a 17. században osztófalakkal látták el és beboltozták, három szintet és öt helyiséget alakítván így ki. Az új falak néhány helyen fedték a korábbi lőréseket, így azokat elfalazták, a többit leszűkítették. A lőrések leszűkítéséhez részben gótikus faragványokat használtak (hasonlóképpen az ÉK-i bástya magasztásához is). Ezek pontos származási helye ma még nem ismert: Feltehetőleg vagy a vár területén állt korai, gótikus építményekből (templom? Czudar-féle várkastély?) származnak, vagy a sajlóádi pálos kolostorból. Egy adat szerint ugyanis Thököly annak köveit is felhasználta az ónodi vár falainak kijavításához.

Az ÉK-i és a DNy-i sarokbástyák mindvégig megmaradtak gerendafödemesnek, osztófalaik nem voltak. Előbbinél a gerendafészkek ma is jól láthatók. Mindkettő magasztása téglával történt, szemben a másik kettőével. Azok esetében a magasztáshoz is, az osztófalak készítéséhez is vörös, lapos köveket használtak, amely jól elüt a falak, bástyák eredeti építőanyagától (szürke harsányi kő). Elképzelhető, hogy a DNy-i bástya földszintjét a 17. században, az ágyúdomb készítésekor feltöltötték.

A várbelsőben húzott kutatóárokokkal négy negyedre osztottuk azt. Az elmúlt években ezek közül csaknem teljesen feltártuk a DK-i negyedet. A következőket állapíthattuk meg: A vár délről nyíló kapuját belülről hosszú védőfolyósó védte. Ehhez csatlakozott kelet felől az egykori palotaszárny, melynek pincerésze megmaradt, felmenő falai (az egykori reneszánsz-kori járószinttől számítva) 30-100 cm magasságban állnak. Bejárata a várudvar déli oldaláról nyílt, mint a két eredeti helyén feltárt küszöb is mutatja. A déli szárny kelet-nyugati irányú homlokzati falai a 16. században a korábbi gótikus alapok, ill. felmenő falak felhasználásával épültek. Ahol az épületet alapincéztek, ezeket a falakat visszabontották egészen a pince járószintjéig (az észak-déli irányú osztófalakról van szó). A három alapincézett helyiség (3-5. helyiségek) lejárata szintén az udvarról nyílt egy kiugróval, melynek küszöbéhez falépcső támaszkodhatott, s melynek oldalfalaiban mécesstartó fülkéket alakítottak ki. A három helyiség egymásba nyílt. Feltárásuk során nagyszámú átégett reneszánsz faragványra bukkantunk. Két helyiségben megtaláltuk az északra nyíló pinceablakot is.

Az eddigiek alapján azt feltételezhetjük, hogy a Czudar-féle 14. század végi várkastély is négyzetes alaprajzú volt, méretei megegyezhettek a reneszánsz várkastély méreteivel, az utóbbi – mint már említettük – részben annak az alapjainak, falainak felhasználásával készülhetett. Lehet azonban, hogy a déli szárny épületeinél még korábbi maradványokat is feltételezhetünk. Az alá nem pincézett helyiségekben és a várudvaron húzott kutatóárokban ugyanis számos csontváz is előkerült: Minden bizonnyal a vár előtt itt állott templom temetőjének

sírfaira. Bizonyos jelek arra utalnak, hogy a palota déli szárnyának északi (várudvar felőli) homlokzati fala a templom alapjaira, vagy falainak felhasználásával épült. Ennek eldöntéséhez még további kutatások szükségesek. A palotaszárny déli homlokzati fala és a várfal közti falszorost a 16. vagy a 17. században feltöltötték, építmények ott nem voltak.

Erről a feltöltött részről vezetett feljáró rézsű a DK-i bástya második szintjére. Erre a megtalált küszöbön kívül a bástya nyugati falát alkotó teherhárító ív és az alatta talált elnagyoit, eredetileg is földnek támaszkodó falazás utal.

Az elkövetkező időszakban a régészeti feltárásnak főként az északkeleti várnegyed feltárására kell koncentrálnia. Ennek nyomán kibonthatjuk a palotaszárny teljes keleti oldalát, és az északi rész nagy részét. Utóbbi területén nagyméretű pincére is számíthatunk, a föld horpadásán kívül jelzi ezt az egyik kutatóárkunkban előkerült két fal is (az északi szárny északi és déli homlokzati falai), amelyeken jól megfigyehetők a pince boltindításai. A fennmaradó északnyugati és délnyugati negyedben az eddigieknél jóval kisebb munkára van csak szükség, mintegy 10 méter széles sáv feltárására, ezek nagy részét ugyanis az ágyúdomb foglalja el, melyet érintetlenül tervezünk hagyni. Az északnyugati negyed feltárása tisztázhatja az északnyugati sarokbástya előterének kiépítését, melyről mindeddig semmit sem tudunk. A délnyugati negyedben kibontásra vár a kapu védőfolyosója, s a hozzá nyugati irányban csatlakozó esetleges más építmények.

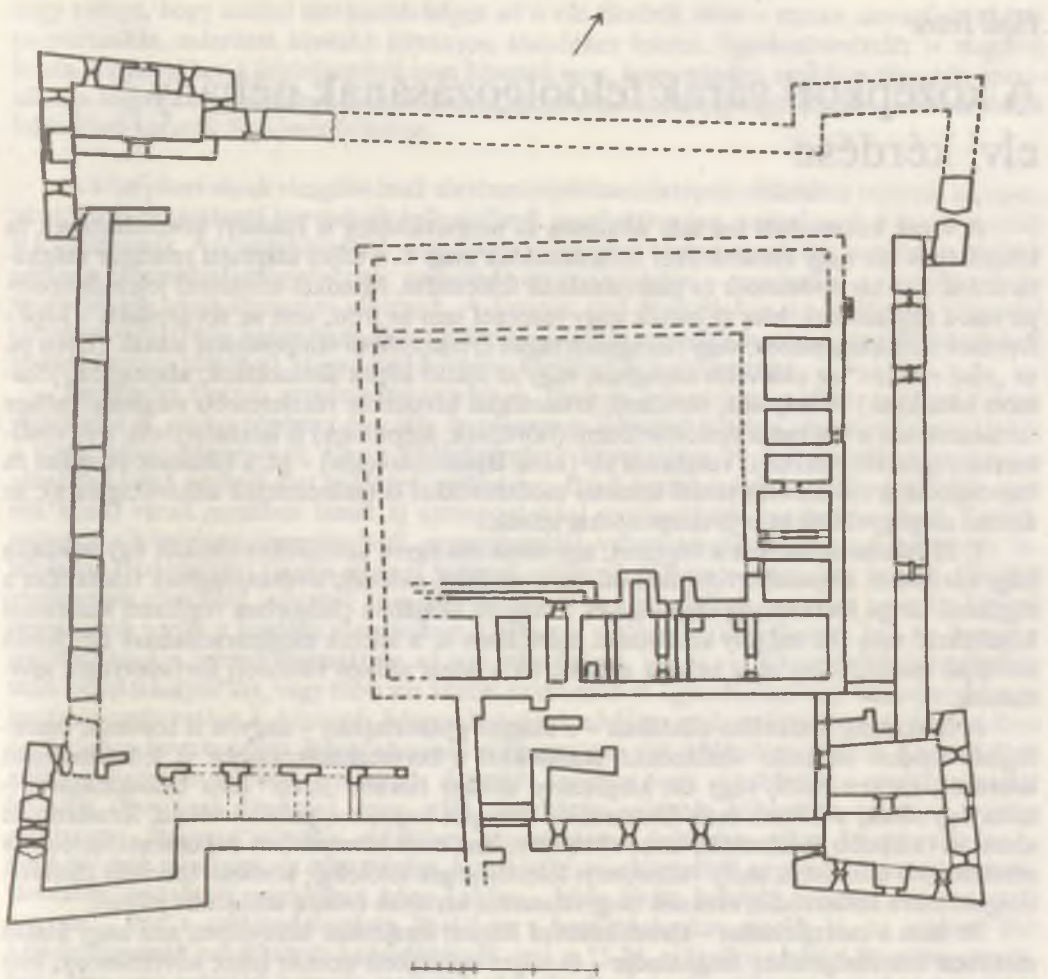
Utolsóként végeznénk a várudvar feltárását. Itt kutatóárokkaal kell megállapítanunk, hogy a reneszánsz kori járószint alatt számolhatunk-e esetlegesen korábbi építményekkel. Főként a vár építése előtt itt állott templom elhelyezkedése és alaprajzának tisztázása a fő feladat. Végezetül sort kell keríteni a várkapu közvetlen környezetének a feltárására, a felvonóhíd pilléreinek kibontására. Ehhez azonban észak felől (a leomlott falszakaszon keresztül) ideiglenes feljártót kell kialakítani, hogy a helyreállítás zavartalanul folyhasson tovább.

Révész László
Herman Ottó Múzeum
3500 Miskolc
Felszabadítók útja 28.

Die Burg von Ónod

Die ersten Bauobjekte der Burg mit regelmässigem quadratförmigem Grundriss, an den Ecken mit je einer alt-italienischen Bastei, wurden am Ende des 14. Jahrhunderts errichtet, ihre heutige Form stammt aus der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Im Laufe der seit 1985 durchgeführten archäologischen Forschungen wurde geklärt, dass alle Basteien ursprünglich mit Balkendecken versehen waren und dass nur die südöstliche und die nordwestliche Bastei im 17. Jahrhundert eingewölbt wurde. Der Eingang der mit Wassergraben umgebenen Burg stand an der südlichen Seite. Der westliche Teil des Burginneren, der einst auch vom Festland aus angegriffen werden konnte, wurde im 17. Jahrhundert aufgefüllt und, dort wurden Kanonenstellen herausgebildet, die durch die im Boden eingesetzten Bündelpfeiler mit Gewölbebogen verstärkt waren.

Die Bauobjekte des Burginneren haben einen quadratförmigen Grundriss. Bis heute ist der südliche Flügel völlig, der östliche teilweise freigelegt. Der grosse Teil des südlichen Flügels – mit Ausnahme zweier Räume – ist unterkellert, die Abstiege, die Nischen für Leuchter und die Kellerfenster sind erhalten geblieben. Die Gebäude des südlichen und östlichen Flügels wurden teilweise unter Benutzung früherer Fundamente aufgebaut. Diese Fundamente sind Mauerüberreste, die teilweise aus dem 14. Jahrhundert, teilweise aus der Frührenaissancezeit stammen und die zeigen: schon das früheste Burgkastell konnte einen quadratförmigen Grundriss haben, und dieser Form wurde auch während der späteren Bauperioden gefolgt. In den nicht unterkellerten zwei Räumen des südlichen Flügels wurden etwa 30 Gräber eines Gräberfeldes um eine Kirche herum freigelegt, die schon vor der Bauzeit der Burg stand. Die Fundamente der Kirche sind noch nicht zum Vorschein gekommen.

Ónod, a vár alaprajza az eddigi kutatások alapján
 Ónod. Grundriss der Burg aufgrund der bisherigen Freilegungen

Holl Imre

A középkori várak feldolgozásának néhány elvi kérdése

A várak kutatásánál ma már általános és nemzetközileg is elismert követelmények és lehetőségek két nagy kérdéskörrel határozhatóak meg: 1. a teljes alaprajzi rendszer meghatározása: 2. a vár építésének és pusztulásának felderítése. Mindkét kérdésnél jelentős szerepe van a régészetnek, hisz az esetek nagy részénél sem az írott, sem az ábrázolások – képi források nem elegendőek, vagy túlságosan távan értelmezhető támpontokat adnak. (Ilyen pl. az „első említés” az okleveles anyagban, vagy az újkori képes ábrázolások, alaprajzok, jólismert hibáikkal.) A második, történeti, kronológiai kérdéskör részletesebb megismeréséhez természetesen a vár egész építéstörténete (bővítések, átépítések) is hozzátartozik, s ez rendszerint régészeti-építészeti kutatással jár (ném. Bauarchäologie) – pl. a falszövet vizsgálat és kapcsolódik a művészettörténeti kutatási módszerekkel is (műrészletek stílusvizsgálata); az ásatási megfigyelések itt is jó támpontokat adnak.

E fő feladatok mellett a régészet, úgy tűnik ma egyre kevesebbet törődik egy másfajta nagy kérdéskör alaposabb vizsgálatával. Ez a *vár lakói életének, tevékenységének* felderítése a régészeti tárgyi forrásanyag segítségével. Pedig ez általában elsősorban régészeti kutatással közelíthető meg (ha mégoly korlátozott mértékben is, a leletek megmaradásának egyoldalú korlátjai miatt); főleg ez a helyzet nálunk, ha a hazai szűkös történeti forrásanyagra gondolunk.

A leletanyag értékelése általában – a magyar gyakorlatban – nagyon is sommás, összefoglaló módon történik: általánosító utalásokkal a kormeghatározáshoz is felhasználható leletekre, ezeken belül, vagy ezt kiegészítve néhány ritkább „szép” lelet bemutatásával – néha úgy tűnik, a leletek csak illusztrációs szerepet kapnak a publikációban. Rendszerint elmarad (a kisebb ásatásoktól, most eltekintve, hisz ezek könnyebben dokumentálhatóak) a részletesebb áttekintés, mely valamennyi leletféleséget felölelne; későbbi speciális témafeldolgozásokra halasztódik, ezeknek tárgyválasztása azonban erősen szubjektív jellegű.

Itt nem a cserepenként – töredékeként leírást, lerajzolást hiányolom, ami nagy ásatás esetében lehetőségeinket meghaladja - és teljes egészében nem is lehet követelmény, hisz sokszor felesleges – hanem a nagyon sokféle leletfajta előzetes átvizsgálását, s majd ezután elkészítendő válogatott, de reprezentatív bemutatását. Itt nem csak a szokásos műfajok szerinti (kerámia, vas, színesfém, üveg, stb.) kiértékelésre gondolok – ami teljes részletességgel a specializált feldolgozási megoldásokra tartozik (s ezért rendszerint nem is öleli fel a teljes leletanyagot – néha megfelelő kutató hiányában). Ezt ugyanis ki kellene egészíteni (vagy már az első fázisban ezt megelőzve, egy alaposabb előzetes jelentésben) a tevékenységi körök, a tárgyaknak az egykori életben vitt szerepe szerinti bemutatással, áttekintéssel. Ilyen lehet pl. a fém (és csont-) leleteken belül maradványok a *fegyverzet* kérdése, a *gazdasági és ipari tevékenységekre* utaló leletek összefoglalása, *kézművesség* (pl. kovácsmesterségre utaló nyomok, leletek, kőfaragás, fémöntés), a *viselet* körébe tartozó tárgyak csoportosítása. Hogy ezek közül melyiket lehet bemutatni, természetesen ásatásonként nagyon különböző lehet. A kerámián belül a *háztartási* anyag és a *terített asztal* felszerelése (itt is esetenként más anyagú leletekkel kiegészítve, azokra utalva, pl. üveg, konyhai fémtárgyak). Külön kérdéskör a *lakáskultúra* tárgyi anyaga (világítás, fűtés megoldási módjai). Egy ilyen szemléletű feldolgozásnak

nagy előnye, hogy sokkal hitelesebb képet ad a vár életéről, mint a merev, anyagfajtánkenti csoportosítás, másrészt kevésbé látványos, töredékes leletek figyelembevételét is magával hozza. Ugyanakkor a feldolgozótól nem követeli meg, hogy minden szokásos témakör specialistája legyen - ugyanakkor lehetővé teszi, hogy a további, egy-egy kérdéssel behatóbban foglalkozó kutatók figyelmét felkeltse.

A középkori várak vizsgálatának történeti-építészettörténeti oldalához tartozik az egyes vártípusok és történeti korszakaik jellemzőinek meghatározása, amivel ezek a konferenciák is foglalkoznak. Az összehasonlító vizsgálatok jellegzetes nagy csoportokat mutatnak, melyek egy-egy időszakban megjelennek; nagyjából azonos védelmi – gazdasági – reprezentációs megoldásaik miatt típusokat alkotnak. A kutatás első lépcsőfokán az építészeti, alaprajzi (részben méretbeli) hasonlóságok megállapítása fontos, divatjuk korának meghatározásával pedig bizonyos történeti, társadalmi fejlődési kérdéseket is magyaráz.

Fontosnak tartom azonban az egyezések, típusok bemutatása mellett az olyan irányú vizsgálatot is, amit a régészet speciális forrásanyaga lehetővé tehet: a régészeti leletek, tehát a *tárgyi anyag egyezésének, illetve különbségeinek* kimutatását. A fentebbiekben utaltam a várakban folyó egykori élet régészeti vetületeire. Ezek összehasonlítása különböző (de azonos korú) várak esetében ismét új szempontokkal gazdagíthatja eredményeinket. Természetesen a leletanyag összetételétől, mennyiségétől, változatosságától függ az összevetés lehetősége, terjedelme. Csakis azonos korszak várainak (illetve egy-egy vár hosszú életéből kiválasztott rövidebb, jellemző korszak) egybevetésére gondolunk, mert az egymást követő évszázadok során a feudális életvitelben is jelentős változások következtek be. Az összehasonlításoknak a leletek összetétele ad sok lehetőséget. Így pl. az állatcsontok kiértékelése után kimutathatjuk két, vagy több vár között az *étkezésbeli* egyezéseket vagy különbségeket, a kerámia egybevetése a *háztartás* felszereltségének nivójára utal, az importkerámia esetében a távolsági *kereskedelem* lehetőségeinek kihasználása (itt különösen fontos a százalékos arány a hazai és külföldi áru közt); drágább kerámia vagy ritkább üveg esetében a kor feudális divatjának követése, vagy attól elzárkózás; *világítás* fejlettsége (mécses, cserép gyertyatartó, fémgyertyatartó); *ablaküveg* használatának fellépése mikor következett be, a *fűtés-kályhák* minősége és mennyisége (pl. a helyi piackörzetből egyszerűbb készítmények, távolabbról vásárolt; egyidőben hány kályha – hány fűtött helyiség lehetett). Nyilvánvaló ugyanis – bár a szakirodalomban általában a hasonlóságokat emelik ki, az egykori élet hétköznapijainak szürkeségét hangsúlyozzák – pl. a 13-14. századra a svájci Wartburg esetében¹ bizonyos mértékű *egyezés* mellett a vár tulajdonosának gazdasági helyzete, rangja és életvitele, reprezentációs megnyilvánulása a külsőségekben a leletekben is tükröződni fog, s nem mindig egyforma jelleggel.

A thüringiai kis toronyvárak ásátása alapján a régészek véleménye szerint a leletek az ottani nemesek viszonylag hasonló nivójú életéről tanúskodnak, amelyet a kor általános átlagos helyzete fölé helyezhetünk (pl. ezüsttel tauszírozott sarkantyú, értékesebb övcsatok, kőcserép használata, az étkezésben a szárnyasok szerepe) a 13-14. században². A magyarországi 13. századi toronyvárak kutatása véleményem szerint már nem mutat ilyen egynemű képet: a többségnél viszonylag egyszerűbb életvitellel számolhatunk, de a 13. sz.-ban már olyan ritkább eset is előfordul, mint Mende-Leányvár. Itt a többiekkel szemben az alsó-ausztriai kerámia használata általános a háztartásban; az asztalon külföldi díszített üvegpotharak szerepeltek³, mégpedig a legritkább fajtákból! – Ezért pl. a 14-15. századi várak összehasonlítása, amelyek leletanyaga sokrétűbb, még gyümölcsözőbb feladat lehet.

Összehasonlító táblázat egyik megoldása:

Vár neve, korszak:		
Háztartási import-kerámia %		
Asztali díszkerámia, db.		
Világítás megoldás		
Kályhák száma		
Kézművesség: kovács csontfaragó fémöntő		
Étkezés (vadászott állatok fajtája)		

Jegyzetek

1. Mayer 1974. 130-131.
2. Möbes - Timpel 1987. 326., Timpel 1983. 230.
3. Miklós 1981. 233-255., Hell 1988. 94.

Irodalom-Literatur

- Holl I. 1988.: **Burgenforschung in Ungarn. – Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 4-5. (1988-89) 93-101.**
- Meyer W. 1974.: **Die Burgruine Alb-Wartburg. Olten. 1974.**
- Miklós Zs. 1981.: **Árpádkori földvár Mende-Lányváron. Arch. Ért. 108 (1981) 233-250.**
- Möbes, G. - Timpel W. 1987.: **Die Burg Lodenschitz. Alt-Thüringen 22/23 (1987) 297-367.**
- Timpel, W. 1983.: **Feldforschung auf mittelalterlichen Turmhügeln in Thüringen. Bodendenkmalpflege (1983) 223-230.**

Holl Imre
MTA RÉGÉSZETI INTÉZET
1250 Budapest,
Uri u. 49.

Einige Fragen zur Erforschung der mittelalterlichen Burgen

Die Archäologie des Mittelalters vermag durchaus einen eigenständigen Beitrag zur Forschung mittelalterlicher Burgen leisten. Die Publikationen beantworten in erster Reihe die bauhistorischen Fragen. Die Notwendigkeit einer Aufarbeitung von Funden ist unbestritten – eingehende Bearbeitung bleibt aber oft aus, oder wir bekommen nur eine kurze Zusammenfassung illustrativer Art. Dies ermöglicht nicht die weitere Forschung. Nur mit einer guten Gruppierung von Fundgegenständen nach Funktion (Handwerk, Handel, Tafelgegenstände, Wohnkultur, Heizung, Beleuchtung usw.) können wir die einstige Lebensverhältnisse beleuchten. Diese waren in keiner Weise so ähnlich in mittelalterlichen Burgen, wie einige Forscher es beschreiben. Nur mit dazu geeigneten Fundkomplexen (oder Importkeramik, Importgläser, Heizung – Kacheln; Nahrung: Wildknochen, Geflügel) wird es möglich sein, in einem bestimmten Zeitraum verschiedene Burgen zu überblicken, die Unterschiede festzustellen und kulturhistorische Fragen (Mode, Adelsschichten) mit spezifischen archäologischen Beiträgen zu beantworten.

Vándor László

Zalai castellumok kutatásának eredményei

A mai Zala megye területén hat olyan birtokközpont található, melyen forrásaink castellumot említenek (Botszentgyörgy, Kányavár, Fancsika, Páka, Resznek és Sárkánysziget). Emellett találunk olyan castellumokat, amelyeket az 1440-es évek belháborúiban emeltek (pl. Komár), vagy amelyet egy vár hosszan tartó ostromának időszakában ideiglenesen építettek fel annak elszigetelésére (Kemend).

A hat castellum közül öt középbirtokos nemesi család birtokában volt, közülük a legjelentősebb Egerváriak kettőt, Fancsikát és Reszket is birtokolták. Páka castelluma első említéskor a Széchenyieké, akiknek birtokában várat is találhatunk ekkor.

A középkori zalai castellumok régészeti kutatása során eddig a hatból négyben folyt kisebb-nagyobb mértékű régészeti kutatás. Ezek a feltárások nemcsak időben, hanem területileg is metszetet adnak a 15. századi zalai várkastélyépítészetről, hiszen a megye északi szélén fekvő Fancsikától a déli határon lévő Botszentgyörgyig folytak, a legelső építési engedélye 1402-ben, az utolsó pedig 1480-ban kelt. A feltörekvő középbirtokos familiák Zsigmondtól Mátyás uralkodásáig terjedő rezidencia építkezései mind az építészettörténet, mind az életmódkutatás számára jelentős anyagot szolgáltatottak. (1. kép)

Az egyes kutatásokat a castellumok építési idejének sorrendjében ismertetve először a zalai-vasi határon fekvő Fancsikával foglalkozom.

Fancsika ma Zalaszentlőrinc határában, a Sárvíz patak mocsaras völgyében, a szabályozott patak keleti oldalán elterülő réten található. A réten alig érzékelhető kis kiemelkedés jelzi helyét, amelynek sarkain ma is sejteni lehet a négy saroktorony helyét. A mocsaras völgyben a patak vizét a vártól délre ma is jól látható töltés duzzasztotta fel, amely bizonyosan átkelőhelyül szolgált a keleti parton fekvő Fancsika és a nyugati parton fekvő Atalfancsika között, melyek közül az utóbbiban folyt már ásatás. Fancsika a Geregye nemzetség ősi birtoka, amelynek a szomszédos Egerváron 1288-ban először említett vára a 13-14. század fordulójának belháborúiban pusztult el.¹ A Geregyék itt letelepült ága a 14. század közepétől magát Egervárinak nevezi, és az elpusztult várat folyamatosan számontartja.² A 13. században az ország bárói között helyet foglaló nemzetség a 14. századra a középbirtokos familiák közé süllyedt vissza, falvaik a Rába és a Zala folyó közti területen helyezkedtek el. Egervári (II.) Mihály volt az, aki alatt a család felemelkedése újból megkezdődött. Szécsi Miklós familiárisaként annak sárvári várnagya lett.³ Zsigmond király a sárvári vár megerősítése körül szerzett érdemeiért 1402-ben fancsikai birtokára építési engedélyt adott ki számára.⁴ Nem tudni az okot, hogy miért nem az ősi névadó birtokon akart építkezni, hacsak az nem, hogy 1389-ben nemzetségével kötött osztály alkalmával egész Fancsikát ő kapta, míg a szomszédos Egerváron csak részirtokos volt.⁵ A fancsikai castellum felépült, de fia Balázs 1441-ben majdnem elvesztette, mikoris Albert király özvegyének pártjához csatlakozott. Ekkor a Zala megyébe hadjáratot vezető I. Ulászló Lenti vára melletti táborában elkobozta birtokait, köztük Fancsikát és tartozékait, és azokat Gersei Pethő Lászlónak és Petőznek adományozta. Nemsokára azonban kegyelmet kapott, így birtokban maradhatott.⁶ A castel-

lumról utoljára 1476 őszén esik szó, amikor Mátyás király megengedi Egervári Lászlónak, hogy Egervárott és Fancsikán bizonyos erődítményeket megújíthasson.⁷ Egervári László ezen engedély birtokában emelte az egervári várat, amelynek épüléséről bőséges forrásanyag maradt ránk. Arról viszont, hogy Fancsikán építkezett volna, nincs említés. Valószínűnek látszik, hogy a pár kilométerre fekvő Egervár felépülése után Fancsika egyszerűen feleslegessé vált és lebontották.

A régészeti kutatás 1976-ban folyt, melynek során az észak-keleti saroktoronyt és környezetét tártuk fel. A kutatás előzményeihez tartozik, hogy az 1930-ban a helybeli tanító levontékkal már ásatott az erődítmény területén. Az ásatás során kiderült, hogy a castellumot teljes egészében a mocsárban építették fel. A négyzet alakú saroktorony alapozása úgy készült, hogy az 5 x 5 méter nagyságú terület köré 3-4 cölöpsort vertek le, melyekre keletnyugat irányban 30-40 cm átmérőjű rönkfákat fektettek.

Ezek közeit folyami homokkal töltötték ki. Erre lapos, nagy darab megmunkálatlan termésköveket raktak. Ezek jórészt a harmincas években elhordták, de az északkeleti sarkán az építmények in situ megmaradtak.

A délkeleti saroktoronynál ezek a kövek még jelentősebb számban megvannak, amint ezt egy újabb bolygatásban megfigyeltük. A kövek felett 30-40 cm erősen paticsos kevert réteget találtunk. Mivel sem téglá, sem kőtörmelék ebben nem volt, bizonyosak lehetünk, hogy a fancsikai castellum fából épült, amelynek nem használható faanyagát elpusztításkor helyben felgyújtották.

Feltártuk még az erődítmény keleti falának egy részét. A fal a mocsártalajra fektetett gerendákra volt alapozva, a felmenőrésszel boronatechnikával készülhetett. A lefektetett gerendák végpontjai cölöpökre támaszkodtak. (2-3. kép)

A feltárási területen nagyon kevés és jellegtelen 15. századi kerámiatöredék került elő. Az egyetlen jelentősebb lelet a saroktorony területén lévő 1. szelvényben egy kiegészíthető, háromszög átmetszetű, peremén becsipkedésekkel díszített kályhaszem volt.

A Zala megye középső vidékén kutatott két castellum közül Páka a korábbi. Mivel ennek ásatási eredményei közöltek, itt csak a leglényegesebb adatokat ismertetem.⁸

Helye Páka községtől északra a Cserta folyócska mocsaraiban a part közelében fekvő sziget, melyet a szárazfölddel ma is jól érzékelhető töltésút köt össze. Jelenleg legelőnek használják.

Páka többszörös birtokosváltozás után 1386-ban Ákos nembeli Ákos fia László birtoka, aki ekkor felét feleségének, felét pedig unokahúgának Mikcs mester lányának Sárának adta.⁹ Sára férje Felsőlendvai Herceg Péter volt, akinek leánya Anna Perényi Péter országbíró özvegye 1426-ban ius regiumot kap Hegyesd várára és más birtokokra, köztük Pákára is.¹⁰ Ekkor Pákán még nem említenek castellumot, ellenben 1431-ben már létezett. Herceg Anna háromszor volt férjnél.

Első férje Széchenyi Frank László volt, akitől László nevű fia született, Széchenyi halála után lett Perényi Péterné, majd újból megözvegyülve Ewry Tamás vette el.

1431-ben Széchenyi László fegyveresen tört Páka castellumra és anyjára, akkor már Ewry Tamás feleségére.¹¹ Ennek alapján az építés ideje és az építetők személye is jól behatárolható. Némi viszonytalanság után Széchenyi lett a castellum ura, akitől 1440-ben Erzsébet királyné mint Ulászló pártitól elkoboztatta és kincstartójának, Zágorhidai Demeternek adta.¹² 1441-ben I. Ulászló visszaveszi és eredeti tulajdonosának adja. Széchenyi Lászlónak nem volt fiúutódja és így 1457-ben Páka birtoka körül per támadt.¹³ 1496-ban Ellerbach Jánosé Páka, akitől szerződés alapján Bakócz Tamás és fivérei birtokába, tehát Erdődy birtokba jutott. Ekkor már nem említik a castellumot, elpusztulásának idejét és módját nem ismerjük.¹⁴

A feltárás eredménye alapján tudjuk, hogy a 12-14. században Páka falu házai álltak a szigeten. Az 1426-31 között emelt erődítmény tulajdonképpen a sziget palánkfallal való körülvevésével alakult ki. A palánk keleti oldalról kettős volt, közte falszorossal. A kapu a sziget délkeleti sarkában volt, ennek szerkezetét a nagyfokú lepusztulás miatt – egy időben a szigetet szántották, – nem tudtuk megismerni. Az erődítés belsejében egy faszervezetű, tapasztott falú udvarház állott, amelynek a feltárás során csak a helyét sikerült megállapítani a törmelék és az itt előkerült kályhaszemek alapján. (4. kép)

A század közepe táján épült fel Sárkánysziget castelluma, amely ma Hahót község határának délkeleti csücskében, a Szévíz (középkori nevén Pölöske) patak mocsaras völgyének szigetén található. A mocsárban egymás mellett két sziget található. Az északi kisebbben van a castellum helye, amelynek árkai ma is jó állapotban vannak, a déli nagyobb szigeten állt egykor a hozzá tartozó falu.

A terület eredetileg a Hahót-Buzád nemzetség birtoka, amely már a 12. század végén, a 13. század elején várat épített ezen a helyen. A várat 1292-ben a Kőszegiek elfoglalják, majd elpusztul, és 1365-ben locus castris-ként említik.¹⁵ A 15. században nőági öröklés lévén a birtok az ákosházi Sárkány család birtokába jut. Az ötvenes évek végétől a Sárkányok nevében feltűnik a „Sárkányszigeti” előnév, tehát ekkorra tehetjük az itteni rezidenciájuk felépítését.¹⁶ Maga a castellum azonban csak 1483-ban tűnik fel a forrásokban, amikor Mátyás király elkobozza Sárkány János és fiai birtokait, mivel azok a német császárhoz álltak, és azokat Bánfi Miklós pozsonyi főispánnak és Batthyány Boldizsár kőszegi kapitánynak adományozza.¹⁷ Azonba nyilván kegyelem folytán birtokban maradnak, mivel 1488-ban ismét őket említik itteni birtokosként.¹⁸ Ebben az időszakban a castellumot még mindig Buzádszigetnek nevezik. A Sárkánysziget elnevezés csak a 16. században válik általánossá. A castellum 1566 után a kanizsai főkapitánysághoz tartozó végvár lesz, kapitányai továbbra is a Sárkány család tagjai maradnak. 1600-ban az ostromló török sereg közeledtének hírére Paradeiser főkapitány parancsot ad őrségének az erődítés elpusztítására és a fővárba való bevonulására.¹⁹ A későbbiekben nem építik újjá.

1987-89-ben folyt régészeti kutatás ezen a helyen. A vár magját, amely egy mély árokkal és külső sánccal körülvett lekerékített sarkú négyszög, észak–dél és kelet–nyugat irányban is teljes hosszában átvágtuk. (5. kép) Megállapítottuk, hogy itt a korábbi szántás (ma a vár magját nem művelik) a felső rétegeket teljesen elpusztította, 15. századi épületnek nyomát sem találtuk. Csupán a peremen futó paliszádfal helyét, az annak az oszlopainak ásott nyomvonalát sikerült rögzíteni. Megállapítottuk továbbá, hogy a castellum azonos helyen állt a Hahót-Buzád nem várával. A kör alakú, árokkal körülvett kisvárat, melynek közepén egy homokkőalapozású épület alapfalának egy szakaszát sikerült rögzíteni, a 15. században eltemették oly módon, hogy a körülötte lévő árkot kiszélesítették és kimélyítették. Az így nyert földet középre halmozták, és a talajszintet a mai leszántott állapotában is 1,5 m-rel, eredetileg több mint 2 m-rel megemelték.

A várban álló épület jellegének megállapításához a várárok feltárása közben jutottunk közelebb. Itt néhány téglá mellett későgótikus áttört mérműves kályhacsempék töredékeit, zöldmázás reneszánsz, növényi ornamentikás kályhacsempéket, és ablaküveg töredékeket találtunk. Ezek a leletek egy komolyabb, szilárd anyagú épület létezését bizonyítják.

Az észak–dél irányú árkunkat északi irányban meghosszabbítottuk, mivel az árokkal körülvett vár a sziget déli peremén foglal helyet, tőle északra a ma is szántott területen téglatörmelék és kerámiaanyag jelezte, hogy a 15-16. században ezt a területet is használták. Kiderült, hogy a mocsár peremén újabb, teljesen betöltődött árok övezi ezt a területet, amely külső várként funkcionált. Az észak–déli kutatószelvénytől keletre, azzal párhuzamosan nyi-

tott szelvénsorunkban egy teljesen szétszántott vegyes falazatú (tégla-vályog) jelentősebb épület nyomait találtuk meg, amelyben mázatlan, áttört mérműves csempéjű kályha állt. Az épület tégláinak egy részét később valamilyen okból a külső várakokba szórták. Itt ezen a szakaszon, amely a mocsár felé nézett, a várakok nem volt komolyabban erődítve, csupán sűrűn egymás mellé vert 10-15 cm átmérőjű karosor nyomaira találtunk.

Mivel a feltárás azt bizonyította, hogy a korábbi talajművelés a castellum leglényegesebb részeit teljesen elpusztította, az ásatást nem folytattuk.

A legkésőbbi a zalai castellumok sorában Botszentgyörgy, amely a középkori Zala és Somogy határán feküdt. A nép által Romlott-várként ismert maradványok eredetileg Somogyszentmiklós, majd Zalához csatolása után Miklósfá néven szereplő község határában található. Ma, Miklósfá Nagykanizsához csatolása után a város délkeleti határába esik, az ún. Szentgyörgyvári szőlőhegy keleti oldalán fekvő kiugráson, attól ma is 8-9 m mély árokkal elválasztva. Alatta a völgyben folyik a Szentgyörgyi folyás nevű patak, amelynek völgyében ma is láthatók az egykor Botszentgyörgyhöz tartozó középkori halastavak gátjai. Az erdővel fedett Romlottvár nyugati szélén a falak a feltárás előtt is kilógtak a föld színe fölé. Szentgyörgy a Bikács nemzetség ősi birtoka.²⁰ Ennek leszármazottja az a Csapi András, aki a 15. század első felében jelentős birtokszerzeményekre tesz szert Somogy-Zala határtérségében.²¹ Fia nem lévén sikerült leányait fiúsíttatnia, így birtokait tovább örökíti. 1459-ben Mátyás megengedi neki, hogy birtokairól szabadon rendelkezessen.

Négy leánya Ilona, Anna, Erzsébet és Apollónia az 1465-ben kelt végrendelet alapján birtokba is lépett.²² Apollónia Bajnai Both János felesége lett. Both János a feleség testvérei közül először 1478-ban megveszi Csapi Erzsébet, Lónyai Albertné birtokait, majd 1523-ban Cspi Ilona, Fáncsi Orbánné birtokait is.²³

A Bajnai Both testvérek a Mátyás által felemelt új arisztokráciához tartoztak. Both János Mátyás király megbízásából törökországi követségben is járt. Testvére András, aki a vásárolt birtokok révén szintén birtokos lesz a területen, a nagy király kedvelt katonai vezetői közé tartozik.²⁴

1480-ban kértek és kaptak a Both testvérek castellumépítési engedélyt akár Zala, akár Somogy megyei birtokaikra.²⁵

1481-ben már folyik a munka, mert ekkor Both János és András fát vittek az itt épülő kastélyukhoz.²⁶ 1507-ben várnagyát, Vidi Kis Mihályt említik.²⁷ 1538-ból ismerjük azt az osztálylevelet, amelyben elosztóznak birtokaikon, köztük a szentgyörgyi castellumon, ahol mindketten laknak. A helyiségeket részletesen felsoroló oklevélből megismerjük a várkastély beosztását, megtudjuk, hogy egyemeletes volt, négy tornya közül egy kapu felett emelkedett. A keleti szárnyban volt a kápolna és a palota, a lakószobák itt és az északi szárnyban helyezkedtek el. Az épületben festett szobák voltak, az egész épületet faszindely fedte.²⁸

1566-ban Szigetvár eleste után a török éjszaka meglepetésszerűen el akarta foglalni, az akkori tulajdonos, Both Gáspár azonban sikeresen megvédte.²⁹ Tahy Ferenc kanizsai főkapitány ezek után királyi őrséget is helyez a castellumba. Külső palánk épül körülötte, amelyet jól dokumentál G. Turcho 1569-ben keletkezett alaprajza.³⁰

Az ekkor már Botszentgyörgynek nevezett erődítmény a kanizsai főkapitánysághoz tartozó végvár lett. 1574-ben felsorolják Kanizsa védelmére szolgáló erősségek között.³¹ 1575-ben újból megkísérelte a török a szomszédos Mórchelyi palánkkal együtt elfoglalni, de ismét kudarcot vallott.³² Közben azonban a Kanizsától keletre álló kastélyok helyzete egyre rosszabbodott, megtartásukat egyre reménytelenebbnek ítélték. Az új védelmi koncepció a Kanizsa folyó (ma Principális csatorna) vonaláig húzta vissza a Mura és a Kanizsa között a védelmi vonalat, és csupán az átkelőpontok biztosítására volt szükség.³³ Ennek keretében

döntés született a Botszentgyörgyi és a Mórchelyi erődítmények lebontásáról, és helyettük Szentmiklós (Nagykanizsa-Miklósfa) megépítéséről. Ezt a munkát Braun Rézmán főkapitánysága alatt Tarnóczy Farkas alkapitány végezte el.³⁴

A „Romlottvár” két évszázada a Kanizsa környékiek kedvelt kirándulólhelye, melynek valós története, bár az 1700-as urbárium még tud valódi nevről, feledésbe merült. A néphit török épületnek tartotta, a hozzá kapcsolódó monda szerint az első török pasa háreme állt itt, amit a felháborodott környékbeli nép rombolt le. Hosszú időn keresztül kincskeresők kedvelt terepe, a környékbeliek természetes anyagelőlhelye volt, ahonnan az építkezésekhez nagy mennyiségű téglát hordtak el. A gidres-gödrös területet belepte az erdő, körülépülték a környékbeli pincék.

1969-ben Müller Róbert a kanizsai múzeum kezdeményezésére egy szelvényt ásott a vár északkeleti sarkában és átvágta a várárok betöltődését. Az épület okleveles anyagának feltárásával azonban nem foglalkozott. 1973-ban a szerző, 1974-ben pedig Koppány Tibor egymástól függetlenül azonosította a várkastély okleveles anyagát és elvégezte az azonosítást a G. Turcho féle felmérések Bt. St. Gerig feliratú alaprajzával.³⁵

1976-ban Horváth Lászlóval együtt a nagykanizsai városi tanács kezdeményezésére megkezdtek a castellum feltárását.

Ásatásunk során a nyugati szárny területét teljesen sikerült feltárni az északnyugati és a délnyugati saroktoronyok között. Ennek során három helyiséget találtunk. Mindegyiknek keletre, az udvar felé volt bejárata, köztük a két délebbi között a szárnyon belül is volt ajtó. Az épületszárny északi helyiségében egy nagy falazott sütökemence állt, déli oldalán épített kéménnyel, amelynek északi felét a vár utolsó periódusában az északnyugati sarokban álló kerek torony környékét önálló úrházzá (góré) akarták átalakítani. Az árok megásása után azonban nyilván meggondolták magukat és a tornyot az árokba robbantották. Erre utal, hogy az árokban gyakorlatilag semmiféle bemosódás nem volt, az árok a beledöntött hatalmas faldarabokkal volt betöltve.

A szárny két délebbi helyiségében is tapasztott kemencék voltak, az itt talált cölöplyukak pedig ezzel együtt arra utaltak, hogy az épületet konyha és tárolási célokra használták. A sütökemence alsó tapasztásában megtaláltuk a vár első periódusához tartozó díszkályhák összeállítható mérműves és emberfejjel díszített kályhacsempéit, barna és zöldmázás kivitelben, amelyek a kályha rekonstrukcióját is lehetségessé teszik. Ez a csemepeanyag mindeddig csupán egy párhuzammal, a kanizsai várból előkerült anyaggal rendelkezik.

A nagymennyiségű törmelék és az ennek elszállításához szükséges anyagiak hiánya miatt az ásatás abbamaradt, és csak 13 évi szünet után folytatódott. 1989-ben a Nagykanizsai Történelmi Emlékbizottság kezdeményezte a feltárás folytatását, és Kanizsa török alóli felszabadulásának 300-dik évfordulójára történő bemutatását.

A feltárások előtt a várárkon át biztosította a föld kiszállítási lehetőségét, majd nagymértékű társadalmi támogatással 1989-ben megkezdtek a teljes feltárást. Az erdő eltávolítása után kutatóárokokkal tisztáztuk az egyes területek rétegviszonyait, majd gépi erővel letakarítottuk a területet borító, a kincskeresők által többször átforgatott 1,5-2 m vastag törmelékkel. Újból kinyitottuk a nyugati szárnyat, feltártuk az ehhez tartozó északnyugati kerek, és a délnyugati szögletes tornyokat.

Ezt követően az északi szárny, majd a déli rész feltárására került sor. Az udvarszint tisztázása után az ekkor megtalált kutat tártuk fel. 1990-ben a feltárást a keleti palotaszárny ásatásával folytattuk, és a kapuszorossal fejeztük be. A feltárással folyamatosan sikerült konzerválni a felszínre került falak, alapfalak mintegy egyharmadát.

A feltárás során teljes egészében kibontakozott a Mátyás kori castellum. A már ismerte-

tett nyugati (gazdasági) szárny után északról délre haladva a feltárás legfontosabb eredményei a következők.

Az északi szárny teljesen alá volt pincézve. A pincét két hevederív osztotta három részre. A pince hosszú gáddal nyílt az udvar felé, amelybe nem lépcső, hanem döngölt agyagos rampa vezetett. A pince ablakai az udvar felé nyíltak. A pince egy részének boltozata a várkastély elpusztulása után még sokáig állhatott, utólag omlott be. Erre utaltak a betöltés alatti legfelső járószinten lévő tüzelésnyomok és az itt talált 18-19. századi edénytöredékek. A pince háromrétegű betöltődése jól dokumentálta az írott forrásokban is nyomon követhető két ostrom pusztításait. Ugyanis a pusztulási törmelékkel töltötték fel a járószintet, benne jelentősebb mennyiségű kerámialelettel és kisebb faragott kőanyaggal. Kiemelkedik a leletanyagból a legalsó rétegben talált bronz hordócsap és a bejárat (pincegádor) északnyugati sarkába elrejtett pánccélrészek.

Az északi szárny északnyugati sarkához csatlakozott egy kifalazott nagyméretű emésztőgödör. Ennek betöltése tartalmazta a feltárás legjelentősebb leletanyagát. Kerámia, fém és üvegleletek egyaránt százszámmal kerültek itt elő. Összeállítható edények és korsók, kések, az üvegleletekből jelentősek a filigrana vagy vetro filigranato pohár, és a cristallo serleg aranyozással díszítve.

A keleti szárny külső vonalában 45°-os saroktöréssel kapcsolódik az északihoz. Ezt az épületrészt a kapualj osztja egy nagyobb északi és egy kisebb déli részre. Az északi oldalon egy kisebb helyiséget találtunk az északi fal mellett egy nagy tapasztott kemencével, bejárata az L alak sarkában volt. Ettől délre egy nagy terem került elő, melynek kapuja közvetlenül az északi helyiség mellett volt. A kapunak későgótikus kőkeretelése volt, melynek kávját in situ, a keretelés alsó köveit pedig a kapu elé kibillenve találtuk meg. A nagy terem téglapadlója néhány helyen megmaradt. A téglapadlóba nagy, igen mély (1,5 m) cölöplyukakat vágtak utólag, melyek bizonyosan az ostrom során megrokkant boltozatot tartották. A terem nyugati (udvar felőli) fala mellé kívül és belül utólag agyagtöltést raktak, amelynek feladata a nyugatról érkező ágyúgolyók ellen a fal lábazatának védelme volt. A terem keleti fala mellett kívül egy négyzetes, belül üreges alapozást találtunk, amely valószínűleg egy nagyméretű külső kémény volt. Ez a Turcho féle alaprajzon nem szerepel, valószínűleg később épült.

A kapualj északi falában kisebb tűztér nyomai voltak, amely a forrásokban szereplő ún. „szakállszárítóval”, az őrség melegedését szolgáló tüzelőhellyel azonos. A kapualjban látható nagy vastag égésnyomok a végvári időszakban itt folytatott szabadtűz melletti melegedés nyomai lehetnek. A kapualjban talált cölöpnyomok a későbbi periódusok ideiglenes kapurekesztésének tanúi.

A kapunak megtaláltuk a déli oldalon a helyéről kibillentett kerékvetőköveit. A kaputól az árok pereméig kapuszoros húzódnak, amelyben téglapadló nyomait lehetett megfigyelni. A kapuszoros déli falától egy keskeny fal indult déli irányba, amely azután derékszögben elfordult az árok pereméig. Ez a részlet szintén nem szerepelt az 1569-es alaprajzon, rendeltetését eddig nem tudtuk megállapítani.

A kapuszorostól délre fekvő terem kapuja az udvar délkeleti sarkában volt. Küszöbrészt kétszer ideiglenesen megújították. Keretelése későgótikus stílusban készült. Itt szintén megtaláltuk a kövek helyét a kapu déli oldalán és a kifordított szárkó alsó darabját. Ebben a helyiségben ugyanolyan jelenségekkel találkoztunk, mint a nagyteremben. A boltozatot tartó utólagos faoszlopok cölöplyukjai ugyanúgy megvoltak, mint a nyugati fal melletti agyagtöltések. Az egyik sarokban egy elapított bronzedény feküdt. Az alsó járószinten talált bronz harangtöredékek segítettek azonosítani ezt a helyiséget a forrásokban szereplő kápolnával. Jelentősebb lelet egy agancsból készített díszített lőporszaru.

A castellum déli oldalán nem volt helyiségsor. Itt azonban a fal síkja elé egy nagyméretű külső torony ugrott ki, melynek azonban alapjait szinte teljesen kibányászták. A torony alsó szintjék belső falazott oszlopok tartották, melyek közül kettőnek az alapozását megtaláltuk.

Az udvar le volt téglázva, a téglaburkolatot egyszer megújították. A várudvar északkeleti sarkában a 16. század második felében jórészt agyagból, némi törmelékkal keverve egy dombot alakítottak ki, minden bizonnyal ágyúállás volt, a vár támadható nyugati oldala felé való kilövés számára.

A várudvar déli felében találtuk meg a várkutat, amelynek téglafalazása 3 méter mélységig megsemmisült, maga a kút tölcser formában beomlott. A kutat a földfelszínig való felfalazás után 1990. januárjában kútásók segítségével feltártuk. 11-12 méter mélységig törmelékkel, humusszal kevert betöltése volt, kevés kerámiatöredékkel. Ezen a szinten egy melléklet nélküli csontváz (férfi) feküdt. Ettől lefelé a 25 m mélyen fekvő vízszintig a kút teljesen épülettörmelékkal volt betöltve, benne – különösen 20-25 méter között – jelentősebb mennyiségű faragott reneszánsz kőanyaggal, amelyek zömükben homokkőből készültek. Előkerült egy mészkőből készült könyöklő is. A vízszinten egy újabb melléklet nélküli férficsontváz került elő. Újabb 5 métert haladva lefelé a téglatörmelékkal és iszappal betöltött kútban megtaláltuk a kút homokos alját. A kút falazata itt négyzet alakban egymásba csapolt gerendákra volt alapozva. A kút aljából csak kisebb mennyiségű leletanyag került elő, amelyekből a fontosabbak, egy rézedény, csontfésű és tűzcsiholók.

A castellum falain kívül a nyugati oldalon, a délin az öregtoronyig, az északon a szárny középvonaláig a 16. század második felében agyagból sáncot emeltek. Ezekon a részekon ugyanis a külső terepszint és a belső megközelítőleg azonos szinten van, így az ágyúval történő ostrom esetében a falak lábazata szintben lőhető volt. Az ostromok nyomait a várban mindenütt érzékeltük is. A várfalak tövében nagy mennyiségű számszerű nyílhegyet, a vár területén több ágyúgolyót, zömükben kőből találtunk.

A régészeti kutatás eredményeképpen teljes egészében feltárt 15. századvégi castellum a már teljesen várszerűépületek közé tartozott. (6. kép) Mindegyik szárnya egyemeletes volt. Építése során az alsó szint nyíláskeretei még gótikus, a felsőké már reneszánsz stílusban készültek. A tető fedése bizonyosan – a forrásokkal megegyezően – fazsindely volt, mivel tetőcserepet egyáltalán nem találtunk. A castellum a 16. század közepéig az arisztokrácia soraiba emelkedő bajnai Both család rezidenciája volt, amelynek fényűző életmódjára a leletanyag jó forrást nyújt. Az 1560-as évektől a castellum végvár lesz, az ostromok után a helyreállítások csak ideiglenesek, a külső védművekben nagy átalakítás történik. A vár elpusztítása során robbantásokat is alkalmaztak, melynek nyomai a falak és a kút esetében jól megfigyelhetők.

Mivel beszámolóknak közvetlenül a feltárások után készült, amikor a források és a leletanyag még a feldolgozás stádiumában vannak, bizonyos, hogy a későbbiekben még árnyaltabb képet festhetünk a mintegy 100 évig fennálló castellum építéstörténetéről és a benne folyó életéről.

Jegyzetek:

1. ÁUO. IV. 413.: XI. 413.: XII. 9.: ZO. I. 190. Egervár korai időszakára Fügedi 1977.129.
2. Reiszig 1900. 55, 61. DI. 6377
3. DI. 25892
4. DI. 9523
5. DI. 7517
6. ZO. II. 508.
7. DI. 45. 666
8. Molnár – Vándor 1984.
9. Holub III./3. 598
10. ZO. II. 449., DI. 11. 793
11. Holub III./3. 599., DI. 12. 423
12. ZO. II. 502
13. ZO. II. 5043., DI. 15. 171, 15.174
14. Holub 1933. III./3. 600-601
15. Fügedi 1977.114.
16. Holub. 1933. III./3. 824
17. ZO. II. 626
18. Holub 1933. III./3. 824
19. Takáts é.n.1., 62.
20. Karácsonyi 1900. 246.
21. Holub III./4. 795
22. ZO. II. 583
23. Zm.lt. Zalavári ap.lt. Prot. C. 408., Holub III./4. 788-89.
24. Balogh 1966. I. 676, 695, 700/56.
25. OL. DI. 18. 403
26. OL. DI. 18. 459
27. OL. DI. 21. 785
28. Szentgyörgy vára 1538. Közli: Szerémi: In *ÁÉ.* XIII. 1879. 218-229.
29. Istvánffy 1867. 554-555.
30. Uo. 554., Bécs K.A. 1572.máj.N°.77.0066
31. Takáts é.n.2. 396.
32. Uo. 410.
33. Uo. 466-467.
34. Uo. 396., 473., 474.
35. Vándor 1973., Koppány 1974. 4., Müller 1970. 317.

Irodalom-Literatur

- AE: Archaeológiai Értesítő
- ÁUO: Árpádkori új Okmánytár. I-XII. (Szerk. Wenzel Gusztáv) Pest, Budapest. 1861-1874.
- Balogh J. 1966.: Művészet Mátyás király udvarában. I-II. Budapest. 1966.
- DI: Országos Levéltár Mohács előtti Gyűjteménye
- Fügedi E. 1977.: Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon. Budapest. 1977.
- Holub J. 1933.: Zala megye története a középkorban. III. Pécs. (Kézirat, Göcseji Múzeum Adattára.)
- Istvánffy M. 1867.: Magyarország története 1490-1506. Debrecen. 1867.
- Koppány T. 1974.: A castellumtól a kastélyig. Művészettörténeti Értesítő. 23. Budapest. 1974.
- Karácsonyi J. 1900.: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Budapest. I. 1900, II-III. 1901.
- Molnár L.-Vándor L. 1984.: A pákai „Várhelyi-domb” területén végzett kutatásokról. Zalai Gyűjtemények. 18. Zalaegerszeg
- Müller R. 1970.: Nagykanizsa „Romlott vár”. (Ásatási beszámoló.) Archaeológiai Értesítő. 1970. 2. 317.
- Reiszig E. 1900.: A Geregye nemzetség. Turul. 1900.
- Takáts S. é.n. 1.: Kanizsa elfoglalása. In: Magyar küzdelmek h. és é.n. (Genius kiadás.)
- Takáts S. é.n. 2.: Thengöldi Bornemissza János. In: Rajzok a török világból. IV. h. és é.n.
- Vándor L. 1973.: Botszentgyörgy vára. In: Zalai Hírlap. 1973. jún. 17.
- ZO: Zala vármegye története. Oklevéltár. I-II. (Szerk. Nagy I. – Vég-hely S. – Nagy Gy.) Budapest. 1886, 1890.
- Zm.lt.: Zala megyei levéltár.

Vándor László
Zala megyei Múzeumok Igazgatósága
8961 Zalaegerszeg,
Batthyány u. 2.

Die archäologische Untersuchung der castella im Komitat Zala

Aufgrund der schriftlichen Quellen existierten im 15. Jahrhundert zehn castella auf dem Gebiet des mittelalterlichen Komitates Zala. Von diesen befinden sich sechs in dem jetzigen Komitat und ich führte in vier solchen Objekten in den vergangenen Jahren kleinere oder grössere archaologische Untersuchungen durch.

Das castellum von *Fancsika* liess Mihály von Egervár aufgrund der Erlaubnis von König Sigismund von Luxemburg aus dem Jahre 1402 im Sumpfbereich des Flusses Sárviz – in der heutigen Gemarkung von Zalaszentlőrinc – erbauen. Es diente bis zum Neubau der Burg Egervár (1476-1490) als Besitzzentrum der hochstrebenden mitteladeligen Familie, sein späterer Schicksal ist unbekannt. Es war eine auf Pfosten und auf Balkennetz erbaute Holzbefestigung, mit vier Ecktürmen. Auf seinem bisher untersuchten NO-Gebiet fanden wir nur das Fundmaterial des 15. Jh-s.

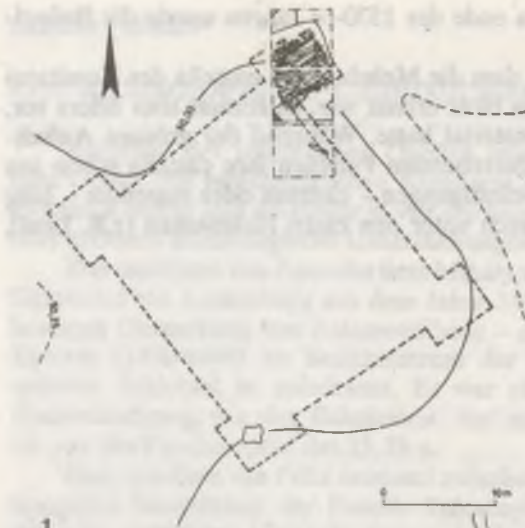
Das castellum von *Páka* entstand zwischen 1426 und 1431 im Zentrum der in West-Zala liegenden Besitztümer der Familie Szécsényi, die auch die Burg Hegyesd innehatte. Die Insel des sumpfigen Überschwemmungsgebietes des Flüsschens Cserta wurde durch Plankenwände umgeben, in der Mitte stand ein Herrenhaus aus Holz. Dem Fundmaterial und den Quellen nach war die Anlage im 16. Jh. wahrscheinlich schon aufgelassen.

Die Befestigung Sárkánysziget in der Gemarkung des heutigen Dorfes Hahót hatte einen Vorgängerbau. Hier stand im 13. Jh. die Burg Buzádsziget des Geschlechtes Hahót-Buzád, sie wurde um die Wende von 13-14. Jh. zerstört. Das Besitztum kam später zum Familie Sárkány von Ákosháza, László Sárkány hiess um 1453 „von Sziget“, er war wahrscheinlich der Erbauer des castellums. Die Befestigung bestand aus zwei Teilen, die durch Plankenwände und Wassergraben, sowie durch das Sumpfbereich des Flusses Széviz, geschützt waren. In der inneren Burg stand ein näher unbekanntes Gebäude, im äusseren Burgteil fanden wir Reste eines aus Stein bzw. Ziegel erbauten Herrenhauses. Das castellum diente im 16. Jh. als ein nicht besonders wichtiger Teil der Verteidigungslinie gegen die Türken, im Jahre 1600 wurde es abgebrannt.

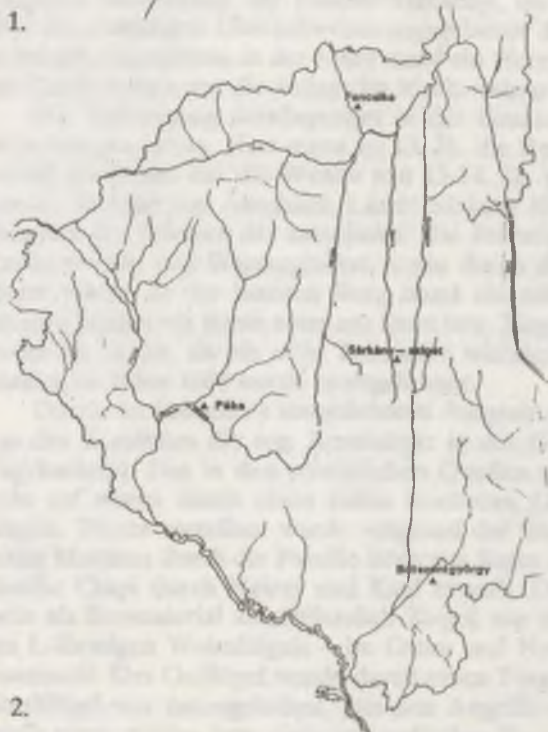
Durch die besonders ausgedehnten Ausgrabungen ist das am meisten bekannte castellum des Komitates die sog. Romlottvár in der Gemarkung von Miklósfa (heute Teil von Nagykanizsa). Das in den schriftlichen Quellen als Botszentgyörgy erwähnte Befestigung steht auf einem durch einen tiefen trockenen Graben abgetrennten Teil eines höheren Hügels. Dieses castellum wurde aufgrund der im Jahre 1480 ausgestellten Erlaubnis von König Matthias durch die Familie Both von Bajna erbaut, nach dem sie die Besitztümer der Familie Csapi durch Heirat und Kauf erwarb. Das quadratische castellum mit Binnehof hatte als Baumaterial ausschliesslich Ziegel, nur die spätgotischen Öffnungsumrahmungen des L-förmigen Wohnflügels – im Osten und Norden – waren aus Kalk- bzw. Sandstein gemauert. Der Ostflügel wurde durch einen Torgang mit Vorbau in zwei Teile geteilt, der Nordflügel war untergekellert. Die den Angriffen am meisten ausgesetzte Westseite war durch einen runden bzw. einen prismatischen Turm flankiert, zwischen den beiden fand ein Wirtschaftsgebäude Platz. An der Südseite stand im Hof kein Gebäude, hier schloss sich aber an die Mauer von aussen der grosse Bergfried. In den südlichen Teil des Hofes fanden wir den Brunnen. Das castellum wurde nach 1555 durch Planken befestigt, nach 1566 gehörte zur Verteidigungslinie gegen die Türken um Kanizsa herum, es waren Spuren von mehre-

ren schweren Belagerungen festzustellen. Am ende der 1570-er Jahren wurde die Befestigung gesprengt.

Zusammenfassend kann man feststellen, dass die Mehrheit der castella des Komitates Zala in der 1. Hälfte des 15. Jahrhunderts aus Holz erbaut war, es kommt aber öfters vor, dass das Wohngebäude schon festeres Baumaterial hatte. Während der grössen Aufschwung der Matthias-Zeit liessen aber die hochstrebenden Familien ihre castella schon aus Ziegel erbauen. Aber die Qualifikation der Befestigungen – castrum oder castellum – hing nicht vom Baumaterial ab, denn wir finden auch unter den castrum Holzbauten (z.B. Lenti, Szentgyörgyvár).

1.

2.

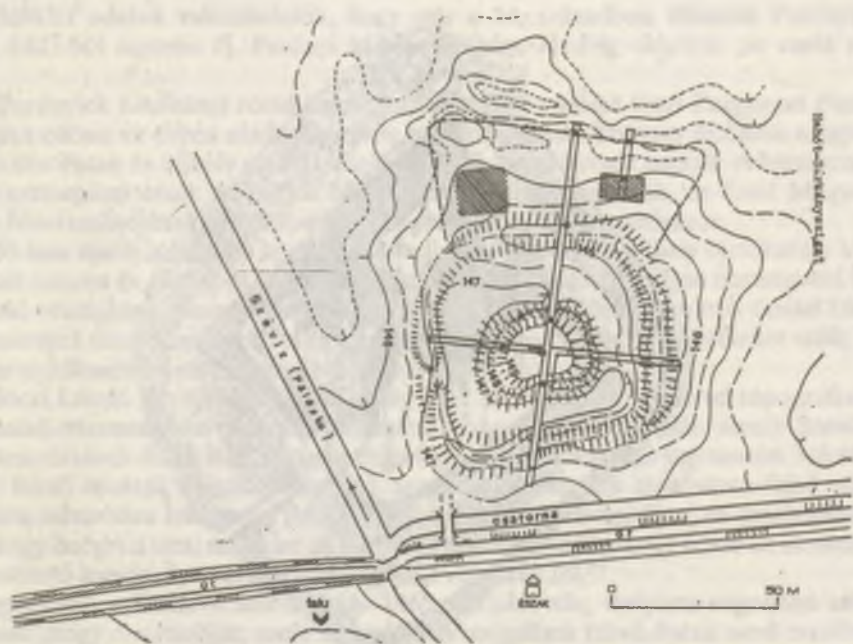

3.

1. A Zala megyében eddig megkutatott négy castellum
 Die bisher untersuchten vier castella im Komitat Zala
2. Egervár-Fancsika, a castellum kiszerkesztett alaprajza
 Egervár-Fancsika, castellum. Hypothetischer Grundriss aufgrund der bisherigen Forschungen
3. Egervár-Fancsika, a castellum északi bástyájának gerendavázasa
 Egervár-Fancsika, castellum. Balkenkonstruktion der untersuchten Nordbastei

4.

5.

4. Páka, a castellum alaprajza
Páka, castellum

5. Hahót-Sárkánysziget, castellum. 1. a 13. sz.-i vár, 2. a castellum falának a helye, 3. a téglapületek helye a castellum külső várában, 4. a külső vár kiterjedése

Hahót-Sárkánysziget, castellum. 1: Bau des 13. Jh., 2: Mauer des castellums,
3: Ziegelsteinbauten in der Vorburg, 4: die Ausdehnung der Vorburg

6. Botszentgyörgy, a castellum alaprajza
 Botszentgyörgy, Grundriss des freigelegten castellums.
 7. Botszentgyörgy, a castellum tömegrekonstrukciója, Szekér Gy. munkája
 Botszentgyörgy, Rekonstruktionsversuch des castellums von Gy. Szekér

J. Dankó Katalin

A sárospataki castellum kutatása

Az 1987-89-ben folytatott Szél-dombi régészeti feltárás igazolta a sárospataki udvarház topográfiai meghatározását. Az okleveles adatok és a régészeti kutatás eredményei egybeesnek. Öt méteres pusztulási réteg alatt jelentős részleteket tártunk fel, és az objektum alaprajzát nagyvonalakban tisztáztuk. Sikerült feltárnunk az észak-keleti csúcsívvvel erősített pincéjét, a palotaszárny falát, amelynek alapján 7,5 m széles alappincézett, emeletes traktust képzelhetünk el, sarokpontjain alappincézett tornyok állhattak. Az udvarház bejárata az északnyugati torony alatt vitt, a feltárt farkasverem maradványai alapján. További feltárásnak tisztázni kell a kúria-castellum építészeti elkülönítését, korát, mivel nemcsak 15-16. századi, hanem 14. századra is jellemző kerámiai anyag töredékei is előkerültek.

Patak város fejlődése töretlen volt 1390-ig, amikor az addig királyi, királynői várost Zsigmond Perényi Miklós szörényi bánnak, főpohárnoknak, majd fiainak adományozta érdeimeiért.¹

Okleveles adatok valószínűsítik, hogy már a 14. században állhatott Perényi Miklós kúriája, 1427-ből ugyanis ifj. Perényi Miklós felesége Hedvig oklevele „in curia nostra”-t említ.²

A Perényiek kihaltával rövid időre szabad királyi várossá teszi Zsigmond Patakot, de még ugyan ebben az évben eladományozza a Pálócziaknak. Pozsony és Sáros megyei váraiért cserébe Patak és Ujhely várát, Ujhely és Patak mezővárosát kapták. A birtokon Pálóczi György esztergomi érsek és fivérei Máté nádor és Imre osztozik, és ezzel Magyarország jelentős főuri családjának birtokába kerül és marad 1526-ig a mezőváros.

1453-ban újabb adomány levéllel erősítette meg Patak és Ujhely birtokában V. László Máté fiait Simont és Jánost és Imre fiát, Lászlót. Akik szintén országos tisztségeket töltöttek be, László országbíró, Simon főlovász, János ungi al- majd főispán volt. A család két ága, az unokatestvérek állandóan harcoltak egymással. A közös birtoklás ellentéteket szült, a két ág más-más erődítményt emelt ugyanabban a városban.

Pálóczi László kúriájáról Mátyás király 1451. évi kiváltság levele ad topográfiai leírást: „Sárospatak városunkhoz tartozó Héce nevű negyedét, vagy utcáját, amely Szent Ferenc kisebb testvéreinek felső Boldogságos Szűz Mária kolostorától, s ugyanezen kolostor felső végénél fekvő ároktól, László comesnek nevezett Sárospatak mezőváros felső végén álló saját háza, udvarháza felé, majd Ardó birtok felé húzódik hosszában, és amely utcát László comes nagy becsben tart, mivel ez az ő curiájával szomszédos, hogy tehát ez az utca mielőtt benépesíthető legyen, ilyen szabadság jogokkal ruháztuk fel.”³

Ugyanerről a kúriáról szól Mátyás 1465. évi oklevele, melyben engedélyt ad Pálóczi Lászlónak „hogy ő a curiáját, mely Zemplén vármegyében fekvő Patak nevű mezővárosban áll, vármódjára bástyákkal, várfalakkal és árokkal, más szükséges építményekkel megerősítse, és megépítse”⁴

Az 1480-as évektől kezdve említik az oklevelek a castellumot, megkülönböztetve a régi Patak, ill. Ujhely várától, mely castrum.

1493-as oklevél, mely Pálóczi Antal birtokainak felsorolását tartalmazza, castellumot rögzít Patakon, Ujhelyen castrumot.

Ugyanebből az évből származó oklevélből megtudjuk, hogy Antal és Mihály kőházat ad pataki várnagyának. 1494-ben a pataki várnagyok Ujhely környéki hatalmaskodásáról hallhatunk. András provisor a curia udvarbírója.

A család másik ágának udvarháza a város alsó, D-i részén lehetett. Az 1499-es oklevél az osztozást rögzíti, Ujhely várát és Patak város egyik felét Pálóczi II. Imre magára maradt özegeye Rozgonyi Dorottya, míg másik felét Antal, Mihály és Katalin kapta.⁵

A felső vár, castellum 1528-ig állt fenn, amikor János és Ferdinánd király közötti harcok színterévé vált és elpusztult. A hadi eseményekről Szerémi György feljegyzéseiből értesülünk, az ostromról szóló leveleket Hidegpataky Antal közléséből ismerjük.⁶ János király 1528 első napjaiban érkezik Patakra, a várat Perényi ujhelyi és pataki várnagya atyainai Simon deák átadja neki. Júniusban Ferdinánd hadvezére foglalja el Patak várát. Augusztusban Simon 600 lovassal és 2000 gyalogossal kezdi meg az ostromot, és néhány nap múlva a sáncra tűzi János király zászlaját, de a védők letépik és az egyik ágyúját a vár árkába rántják, mivel nem érkezik felmentő sereg, s az ellenség aláaknázza a vár falait, a két pataki várnagy szabad elvonulás feltételével feladja a várat. Serédy csak szeptember 23-án érkezik 500 emberével, s megütközik a vár alatt Simon deák seregével, súlyos vereséget szenved. Szeptember 26-án kelt az a levél, melyben Szalaházy Tamás Budáról értesíti Ferdinándot „funditus dirutam”. A várat felgyújtották, teljesen lerombolták. Az események hű leírása tájékoztat bennünket a vár fekvéséről, akkori állapotáról.

A legfontosabbak:

- a vár mezőn szabad terepen „in campum excurrimus”
- árok és sánc, kőfal jelentette a védelmet, az ellenség ágyúzza, aláaknázza a falakat.
- a vár ostroma jelentős, 2600 emberrel támadnak, ágyúval lövik.

A többszöri ostrom stratégiai jelentőségét bizonyítja. Kétségtelenül nem felelt meg a kor követelményeinek és elpusztult.

Az udvarházat az okleveles adatok segítségével Détszy Mihály lokalizálta. Meghatározta a Szuhai Mátyás, Kolozsvári, Fazekassor utcák által körülhatárolt Szél-dombon.

Nagyméretű, ma is álló déli falszakaszát, dél-nyugati kváder kövekből épült falsarkát, mint kolostor romokat mérték fel 1961-ben.⁸

A köztudatban - elsősorban Szombathy János helytörténeti munkája nyomán - ma is fehérapácák kolostoraként élnek a falmaradványok.

1972-76. évi ásátásunkkal meghatároztuk a ferencesklarissza kolostor helyét, amellyel kizártuk, hogy a klarisszák itt telepedtek volna meg.

A település szélén lévő domb (Szél-domb) egy km-nyire fekszik a városmagtól, a plébánia templomtól észak-keletre. A castellum az erdélyi udvarházak mintájára kellemes környezetben, a településen kívül épült meg. A város zaja nem zavarta az ott lakókat, de közel voltak a Nagy úthoz (mai Dobó Ferenc utca) mely összekapcsolta a településsel és más birtoktesttel. A hely kiválasztásánál a következő szempontok voltak elsődlegesek:⁹

- lakhatóság, szép „situatioju” hangulatos környezet
- gazdasági szempont, úthoz közel, jó megközelíthető helyen fekszik
- hadászati szempont, kiemelkedő terület, ahonnan hamar fel lehetett fedezni a közelgő

ellenséget.

A két telekhatár közé, víz és út, épül. Keletről a Bodrog ártér, vizenyős terület természetes védelmet nyújtott, nyugatról az út határolta.

Az objektum pontosan egy 40x40 méteres, két méter széles kőfallal övezett terület.

Három pince tartozik hozzá, melyek lépcsőzetesen szinteken eltolva, délről észak felé helyezkednek el (1. ábra).¹⁰

Felmérésük segítségével kezdhetjük meg az ásást, mivel az alaprajzi jellegzetesség, a szabályos négyszögű alaprajz a pataki udvarháznál is megmutatkozott. Dél-nyugati falsarka ma is látható, a terepalakulat, domborzati viszonyok sejtették a déli fal hosszát, mivel keleti irányban meredeken esik a domb a Bodrog folyó felé. Ezek segítségével kiszervezhetjük az észak-nyugati falsarok helyét. Az alatta lévő pincehelyiség (Trembeczky pince) a legmélyebben fekszik, dongaboltozatos terével, 7x8 m-es kiterjedésével megőrizte az eredeti középkori állapotot. A pince két méter széles északi falába törték az újkori lejáratot. Eredeti lejárátát, mely keletről a belső udvarból lehetett, utólag elfalazták. A hozzá tartozó pofafalat sikerült kibontanunk öt méter mélységben, a jelentős pusztulási réteg alatt. Az észak-keleti sarkon is feltártunk egy csúcsíves teherhárító ívvel megépített pincehelyiséget.

A keleti fal alapozási árkát neolitikus rétegbe vágják be, a gödör fölötti sárgás elszíneződésű réteg az eredeti járószintet mutatta (2. ábra).

Itt sikerült megfogni a palotaszárny falait, melynek alapján 7,5 m széles alapincézett traktust képzelhetünk el, melynek sarokpontjain tornyok állhattak. Feltevésünk szerint, a teherhárító ív és a támpillér valószínűsíti, mely a II. építési periódushoz tartozik, emeletes lehetett a curia nobilitaris. A 16. sz.-ban hasonlókkal találkozunk, Kisanán, Botszentgyörgyön.¹¹

A helyiségek egymás mögött helyezkedhettek el, a területen gazdasági épületek is lehetnek. Valószínű, hogy a bejárat az út irányából nyugatról nyílt, a kaput a torony alatt helyezhették el. A bejáratral összefügghet a Dobó Ferenc utca 64. sz. pince, mely egy pillért őriz, és feltevésünk szerint a kapuhoz tartozhatott.

A tavalyi ásás során a Dobó Ferenc utca 66. sz. telken sikerült feltárnunk a farkasverem maradványait. A bástya nyugati előterében kibontottuk a törtkőből meszes habarcsba rakott északi falat négy méter hosszán, a nyugatit két méteren. Az észak-nyugati falsarok alapján a verem szélessége 5,5 m szélesre határozható meg. A falat őskori rétegre alapozták - 2,2 m mélységben, szélessége 80-96 cm. A farkasverem nyugati fala előtt 70 cm-re - 150 cm mélységben nagyrészt kiásott, 2,3 m széles kőfal részletét bontottuk ki, mely a külső védelmi vonalat képezhette (3. ábra).

A lakóépülethez kapcsolódik a 3., legmagasabban található pince (Töröcsik pince), melynek boltozata egyértelműen mutatja, hogy belevágták egy 2 méter széles kőfalba. A mellette levő ház építésekor valószínű, hogy felhasználták építőanyagként az udvarház köveit. A terep legmagasabb pontján épült, esetleg a palota nyugati szárnyának alapfalával azonosítható ez a pince. A három éve folyó feltárás a művelés alatt álló kertben, beépített területen, úgy gondoljuk, jelentős részleteket hozott felszínre, ösztönöz a további munkára. A kutatás ugyanis olyan problémákat hozott napvilágra, melyek megoldása mind várostörténeti, mind a Magyarországi kastélyépítés kezdeteinek kutatása szempontjából is elsődlegesek.

Előkerült nagyon kevés faragott kőanyag, élszedett, pálcátagos későgótikus kőtöredék, melynek közvetlen párhuzamát a Vörös-toronyból kikerült, másodlagosan osztópárkányként beépített faragványok között találjuk. Felveti azt a fontos, még megoldatlan kérdést, vajon a Pálóczy kúria pusztulása után köveit beépítették-e a Vörös-toronyba. Ez ugyanis terminus post quem-ként meghatározna a torony építését. További kőanyag előkerülése kellő bizonyítékot szolgáltathat.

A feltárásnak tisztáznia kell régészeti oldalról a kúria-castellum építészeti elkülönítését. Alaprajzi elrendezésének megismerésén túlmenően jelentősége abban rejlik, hogy általa a vár középkori előzménye válna ismertté. További feltárás tisztázhatja az építmény korát is,

jelen tudásunk szerint nemcsak 15. századi, hanem 14. századra is jellemző kerámiaanyag, kályszemek és edénytípusok találhatók a leletanyagban (4-6. ábra)¹².

Külön ki kell emelnünk a redukált égetésű osztrák perembélyeges fazekak töredékeit, melyeknek első előfordulási helye a kúria (17, 6-os tábla).

Úgy véljük, hogy a részleges ismereteink alapján szorgalmaznunk kell a magánterület kisajátítása révén a teljes feltárást.

Jegyzetek

1. Mátyusz 1984. 31. Mária királyné kiszabadításáért indított sikeres harc jutalmául.
2. Szücs J. szíves szóbeli közlése
3. Détshy 1966. 183.
4. Uo.
5. Détshy 1989.
6. Hidegpataky 1904. 129-163.
7. Détshy 1966. 183.
8. Molnár - Valter jelentése
9. B. Nagy 1970. 15-16.
10. Sándorfi - Nováki - Szekér felmérése.
11. Koppány 1974. 291.
12. Holl 1955. 168., 1963. 335-366., 1958. 211. 215. (A Vörös-torony 5 éve folyó kutatását Feld István, László Csaba és a szerző végzi.)

Irodalom–Literatur

- B. Nagy M. 1970.: Reneszánsz és barokk Erdélyben Bukarest. 1970.
- Détshy M. 1966.: Hol állt a középkori sárospataki vár. Herman Ottó Múzeum Évkönyve 6. 177-188. Miskolc. 1966.
- Détshy M. 1989.: Sárospatak vára és urai 1526-1616. Rákóczi Múzeum Baráti köre K. Sárospatak
- Hidegpataky A. 1904.: Patak és Ujhely hadtörténete 1528-ban. Adalékok 9. 129-163.
- Holl I. 1955.: Külföldi kerámia Magyarországon XIII-XVI. század. Budapest régiségei XVI. 147-191.
- Holl I. 1958.: Középkori kályhacsempék Magyarországon. Budapest Régiségei XVIII. 211-300.
- Holl I. 1963.: Középkori cserépedények a budai várpalotából (XIII-XV. sz.). Budapest Régiségei XX. 335-395.
- Koppány T. 1974.: A castellumtól a kastélyig. Művészettörténeti Értesítő 23. 285-299. Budapest. 1974.
- Mályusz E. 1984.: Zsigmond király uralma Magyarországon Akadémia K. Budapest. 1984.

Dankó Katalin
Rákóczi Múzeum
3950 Sárospatak

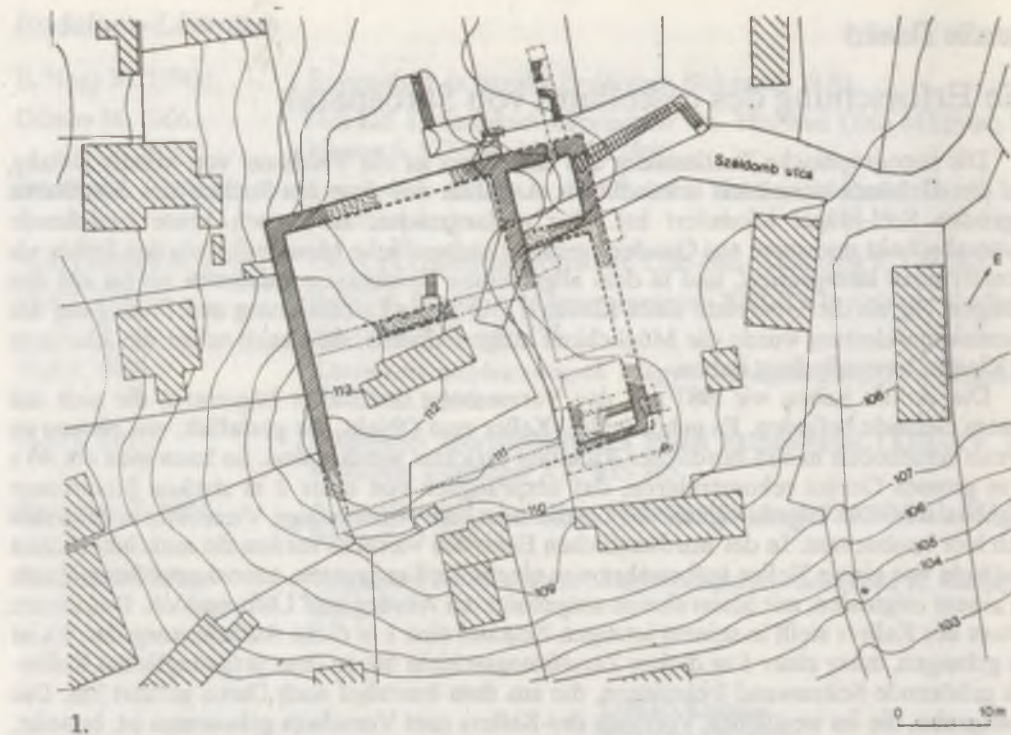
Die Erforschung des castellums von Sárospatak

Die topographische Bestimmung des castellums ist ein Verdienst von Mihály Détsky, der das Gebäude vermittels urkundlicher Angaben auf dem nordöstlich des Stadtkerns liegenden Szél-Hügel lokalisiert hat. Der umfangreiche, auch noch heute bestehende Mauerabschnitt und seine aus Quadern gebaute südwestliche Mauerecke wurden früher als Klosterruinen interpretiert, und in dem allgemeinen Bewusstsein existieren sie bis auf den heutigen Tag als die Überreste eines Klosters. Durch die Lokalisierung und Freilegung des Franziskanerklosters wurde die Möglichkeit ausgeschlossen, dass auch selbst die Klarissen ihr Kloster hier aufgebaut haben.

Die Arbeit haben wir 1987 mit der Vermessung der Keller begonnen, die sich auf diesem Gelände befinden. Es gehören drei Keller zum Objekt, die gestaffelt, von Niveau zu Niveau verschoben in süd-nördlicher Richtung errichtet worden sind. So kann man ein 40 x 40 m grosses Gebiet rekonstruieren, das ursprünglich von einer 2 m starken Steinmauer umgeben war. Die Eigenartigkeit des Grundrisses, die regelmässige Viereckform lässt sich auch hier beobachten. In der nordwestlichen Ecke des Vierecks werden die mittelalterlichen Zustände von einem Keller aufbewahrt: von einem 7 x 8 m grossen, tonnengewölbten Raum mit einem originalen, mit Steinrahmen ausgestatteten Abstieg und Lüftungsloch. Das innere Niveau des Kellers stellt in seinem jetzigen Zustand eine 1 m dicke Aufschüttung dar. Es ist uns gelungen, unter einer 5 m dicken Zerstörungsschicht die zu dem ursprünglichen Kellerhals gehörende Seitenwand freizulegen, die aus dem Innenhof nach Osten geführt hat. Die Wolfsgrube, die im westlichen Vorraum des Kellers zum Vorschein gekommen ist, beweist, dass der Eingang des Herrenhauses nach Westen gegangen ist. Er mag sich unter dem Turm befunden haben, einer seiner Pfeiler ist im Keller des Hauses Dobó Strasse 64. erhalten geblieben.

Auch an der Nordostecke haben wir einen Keller, mit einem spitzbogigen Entlastungsbogen versehen, ausgegraben. Hier haben wir die Mauer des Palastflügels gefunden, aufgrund deren man sich einen 7,5 m breiten, unterkellerten Trakt vorstellen kann, an dessen Ecken unterkellerte Türme gestanden haben dürften.

Zum Herrenhaus gehört auch ein Nord-Süd gerichteter Keller, der sich auf dem höchsten Punkt des Geländes befindet, und der in die 2 m starke Steinmauer gehauen wurde. Das mag die dem westlichen Palastflügel angehörende Mauer gewesen sein. Die späteren Forschungen müssen die architektonische Absonderung der curia von dem castellum klären, weiterhin ihre Chronologie, da nicht nur Fundmaterial aus dem 15-16. Jahrhundert, sondern auch Keramik aus dem 14. Jahrhundert (Ofenkacheln, reduziert gebrannte Topfbruchstücke mit österreichischem Randstempel) ans Tageslicht gebracht worden ist, die aus dem einst hier bestehenden Herrenhaus von Miklós Perényi hergerührt haben könnte.

1.

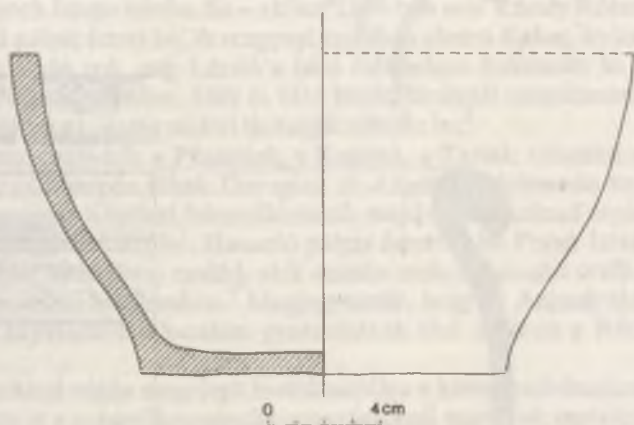
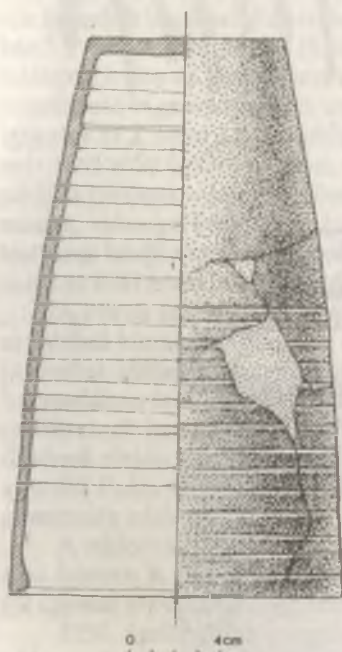
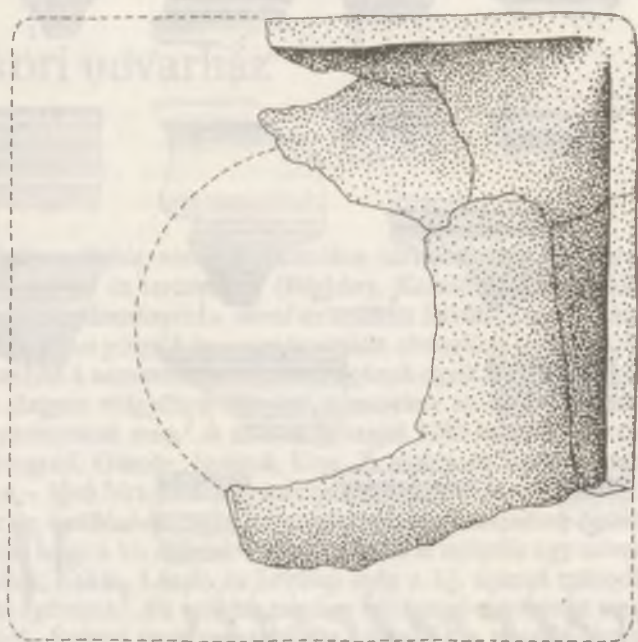
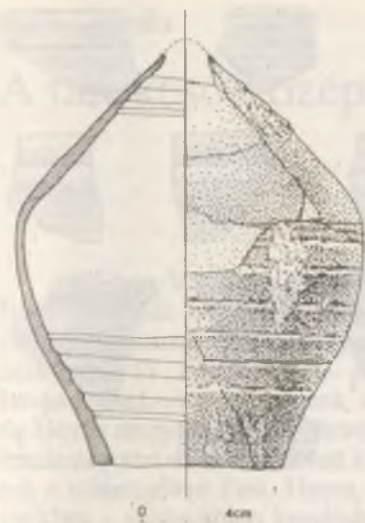

2.

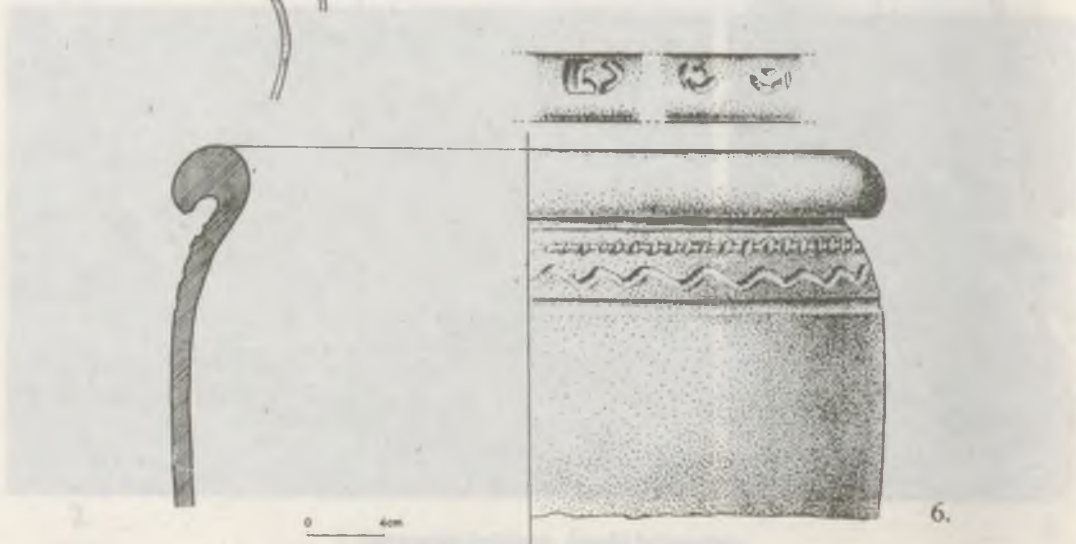
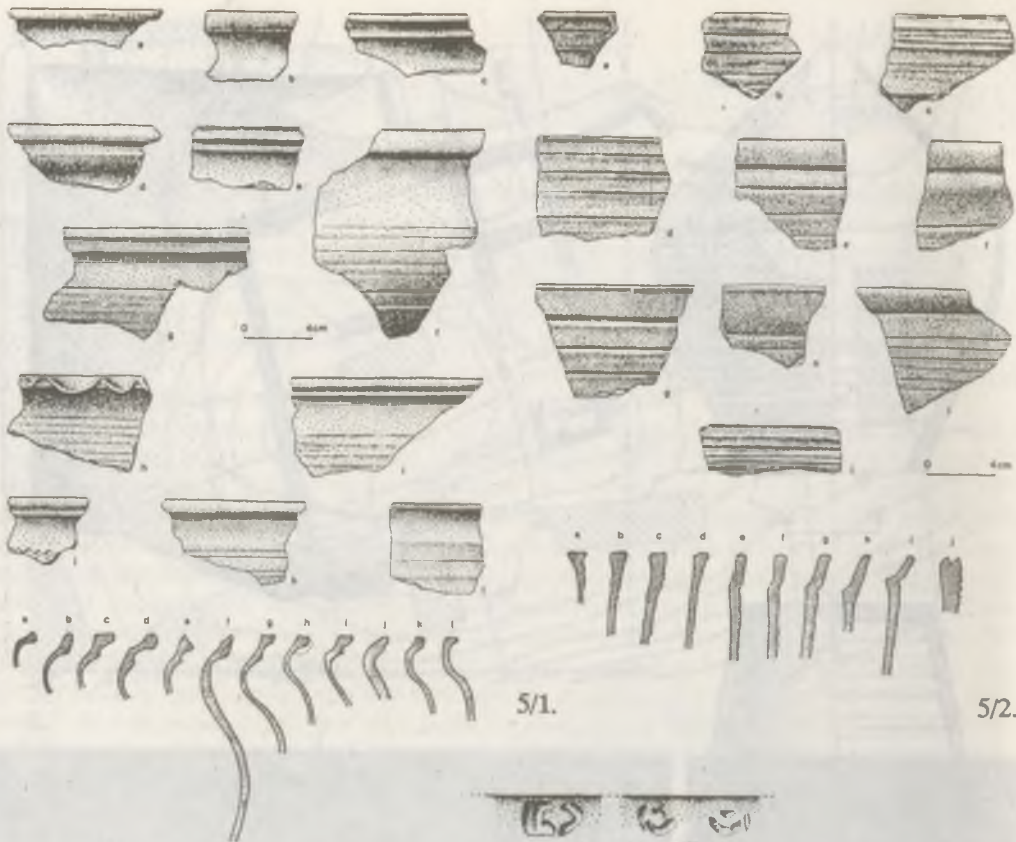

3.

1. Sáropatak-Széldomb. Ásatási helyszínrajz
 Sáropatak-Széldomb, castellum. Situationsplan mit den Ergebnissen der Ausgrabung
 2. Az ÉK-i bástya feltárása
 Sáropatak-Széldomb. Die Freilegung des nordöstlichen Teiles
 3. A farkasverem feltárása
 Sáropatak-Széldomb, die Freilegung der Wolfsgrube im Nordosten

4. Kályhaszemek a castellum területéről
Ofenkachel aus der Ausgrabung

5. Az ásatáson előkerült kerámia
 Keramikfunde aus der Ausgrabung
 6. Perembélyeges osztrák fazéktöredék
 Österreichische Ware mit Randstempeln

Juan Cabello

A tari késő-középkori udvarház

1265-ben V. István ifjabb király a Rátót nembeli Domokos tárnokmester fia Porch István királynéi lovászmesternek Ágasvárt és tartozékait (Bárkány, Kutasó és Tar falvak), valamint a pásztói apátság kegyuraságát adományozta, mivel az említett István (Porch) viszszaszerezte IV. Béla híveitől – a Jób pécsi püspök hanyagsága miatt elvesztett – várat.¹ V. István adománya az első birtok, amelyet a nemzetség ún. nádori ágának egyik tagja a Nógrád és Heves megye határán húzódó Zagyva völgyében szerzett, s melyhez az idők folyamán leszármazottai számos újabbat kaparintottak meg.² A nádori ág tagjai 1283-ban megosztottak a többségében Pest, Heves, Nógrád, Gömör, Borsod, Ung, Zemplén és Szabolcs megyékben – eddig közös kezelésben – lévő birtokaikon,³ amelyek egymással laza láncolatot alkotó uradalmakká alakultak. Az ág önállósódó tagjai az uradalmak központjaiban építettek fel udvarházaikat. Feltételezzük, hogy a 13. század végére Pásztón is felépült egy udvarház.⁴ Porch István és fiai (Domokos, Kakas, László és Lőrinc) még a 13. század második felében Gedén és Hasznoson várat építettek.⁵ Ez utóbbit minden bizonnyal a nehezen megközelíthető Ágasvár helyett emelték. Építési tevékenységükhöz köthetjük a pásztói ciszter kolostor és a Szent Lőrinc plébániatemplom átépítését is.⁶ Szerzett birtokaik egyikén, Taron már 1265 előtt is állt templom.⁷ Porch István három fia – akiket 1304-ben már Károly Róbert pártján találunk – jelentős közéleti pályát futott be. A rozgonyi csatában elesett Kakas, lovászmester, valamint bodrogi és tolnai ispán volt, míg László a báni méltóságot érdemelte ki. A testvérek közül azonban Domokos vitte a legtöbbre. 1309 és 1315 között királynéi tárnokmester, majd az 1324 körül bekövetkező haláláig az ország nádori tisztségét töltötte be.⁸

A Porch István fiaiól származó családok, a Pásztóiak, a Kazaiak, a Tariak, valamint az utóbbiból kiszakadt, de a 14. század közepén kihalt Dorogiak az Anjou-kor folyamán nem játszottak különösebb politikai szerepet. Közéleti felemelkedésük majd csak a század utolsó harmadában és a 15. század elején következett be. Hasonló pályát futottak be Porch István testvéreinek leszármazottai, a Kaplai és az Ilsvai család, akik szintén csak Zsigmond uralkodásának elején jutottak jelentős politikai hatalomhoz.⁹ Megjegyezzük, hogy az Anjouk alatt egyedül Paksi Olivér és Leusták képviselték a hatalom gyakorlóinak első sorában a Rátót nemzetség nádori ágát.¹⁰

A nádori ág tagjainak a 13. század végén megejtett birtokosztálya a következő évszázad első felében is folytatódott, amikor is a második-negyedik generációbeli testvérek osztották fel egymás között az addig közös kezelésben lévő birtokokat.¹¹

1356. április 2-án az egrí káptalan egy – akkor már több évét tartó perben – maga elé idézte a feleket (Nagy) Domokost (kinek fia Pásztói István) Hasznosról, István fia Lászlót Tarról és Olivér fia Istvánt Dorogról.¹² Az oklevélből világosan kitűnik, hogy a 14. század közepére az ugyanazon ághoz tartozó független családfők már kiépítették uradalmi központjaikat és bizonyára az ott felépített udvarházaikban laktak.¹³

Taron, a falu északkeleti szélén – a Zagyva völgyét határoló Mátra déli lejtőjének egyik nyúlványán, közvetlenül a templomdomb mellett – építette fel udvarházát László bán fia

(Tari) István. Az É-D-i hosszstengelyű, erődített udvarháznak – amely többszöri átépítés és bővítés nyomán nyerte el végleges formáját - egy rövid, mintegy 12 méter hosszú, erősen lepusztult romos falszakasza 8 méter magasan emelkedik a felszín fölé. Az 1954-ben megjelent műemléki topográfia az említett falról a következőket írja: „...A katolikus templom szomszédsága és régisége is ellene mond újabb templom feltevésének, viszont várnak sem látni nyomát. A rom feltehetően inkább lakás célját szolgáló épület lehetett, talán későbbi időkből (barokk).¹⁴” Az 1976 nyarán végzett terepbejárás és szondázás alkalmával előkerült nagymennyiségű kerámia és néhány gótikus faragvány minden kétséget kizáróan bizonyította az objektum középkori voltát. A kutatás e korai szakaszában is feltételeztük, hogy a felszín fölé emelkedő falszakasz része annak az épületnek, amely a középkori oklevelekben „tari várként” fordul elő. Az 1983-85 között elvégzett ásatás messzemenően igazolta feltevésünket. A feltárás eredményeként tisztáztuk az udvarház(ak) építési idejét, alaprajzi elrendezését és az előkerült faragványok, valamint a második szintig áll falszakasz értelmezésével az együttes elméleti rekonstrukciójára is kísérletet tettünk.

A 14. század közepére felépült első udvarházzal aránylag keveset tudunk, hiszen az a keskeny és rövid – a később megépült erődített épülettel semmiféle kapcsolatban nem álló - habarcsba rakott törtköves alapozás, valamint a korszakra tehető csekély kerámia (tálalakú kályhaszemek), valamint a másodlagos helyről előkerült élszedett szárkövek csupán egy, feltételezésekre és fantáziára támaszkodó halvány kép felvázolását engedélyezi számunkra.¹⁵

Úgy véljük, hogy ez az épület igen szerény lehetett. A keskeny alapozásból ítélve egy földszintes, törtkövből falazott ház volt, melyben legalább egy kályha állhatott. A másodlagosan felhasznált szárkövek tanúsága szerint, bejáratú ajtaját élszedett kőkerettel látták el. A feltárás során nem találtunk olyan nyomot, amely az objektum erődített voltára utalt volna. Összegezés-képpen elmondhatjuk, hogy a Taron birtokközpontját kiépítő László fia – a Tarinak is nevezett – István, feltehetően a 14. század közepén egy olyan udvarházat épített fel maga és családja számára, amely összhangban állt gazdasági lehetőségeivel és tökéletesen tükrözte a társadalomban elfoglalt helyét.

Amint azt már említettük, a Kazaiak, a Kaplaiak, a Pásztóiak és végül a nemzetség legbefolyásosabb, a „klán” vezetőjének tekinthető Ilsvai Leusták – aki 1392-től nikápolyi fogságba eséséig az ország nádora volt – a 14. század utolsó harmadában, a 15. század elején tüntek fel a politikai porondon.¹⁶ A Rátót atyafiság politikai és gazdasági befolyásának ugrásszerű változását legjobban a váruradalmak emelkedő száma fejezi ki. Amíg 1387-ben csak 4, addig 1397-ben már 17 várat találunk a nemzetség kezén.¹⁷ A kezdetektől Zsigmond támaszainak számító, a közéletben meghatározó politikai befolyással rendelkező és ezen időszakban hatalmas birtokokat szerző nemzetségre végzetes következményekkel járt vezetőjük, Ilsvai Leusták elvesztése. Bukásukat az 1397 évi temesvári országgyűlésen hozott törvény, továbbá az a tény, hogy az 1403 évi felkelés során a Kaplaiak és a Pásztóiak Zsigmonddal szemben vettek részt csak tovább sietette.¹⁸ A Rátót nemzetség családai Zsigmond uralkodásának első tíz évében élvezett politikai-gazdasági befolyásukat soha többé nem nyerték vissza.¹⁹ Egyedül a Tariak kerültek el a bukást, sőt a 14. század végén egymás után szerezték birtokaikat. Ebben az időben kapták örök adományul Sirok és Drégely várát a hozzátartozó uradalmakkal egyetemben.²⁰ Tari László fiai közül, Jánosról - aki még 1402 előtt halt meg - keveset tudunk²¹, annál többet a másik fiúról, Lőrincről. Úgy véljük, hogy a királyi udvarban nevelkedett, írástudó Lőrinc kezdeti lépéseit, a családdal szoros kapcsolatot tartó rokon, a nagyhatalmú Ilsvai Leusták vezette.²² 1401 április 28-án, amikor Zsigmondot a főurak egy csoportja Budán fogságba ejtette, Lőrinc az egyetlen aki a király védelmére kelt. A tusakodásban szerzett sebeiből csak évek múltán gyógyult ki.²³ 1404 és 1406 között

pohárnokmester, 1407 és 1409-ben királynéi pohárnokmester, 1407-1408 között étekfogómester, fősáfár, valamint 1406-1413 között honti, 1407-ben pedig nógrádi ispán volt.²⁴ Kérésére Zsigmond 1407-ben Pásztónak Buda kiváltságait adományozta.²⁵ 1409 elején hosszabb zarándokútra indult, melynek során eljutott Compostellába, valamint az írországi Szt. Patrik püspököt meglátogatta.²⁶ 1411 után a Sárkányrend tagja.²⁷ 1413 elején a király megbízásából Velencébe utazott. 1414-ben résztvett az acheni koronázáson, járt Avignonban, Moutbeliardban és feltehetően elkísérte Zsigmondot a konstanzi zsinatra.²⁸ Életének utolsó esztendeit nehéz követni – annyi azonban bizonyos, hogy a politikai életből lassan-lassan kiszorult. Ennek okát nem ismerjük, mint ahogy azt sem, hogy a király kegyét mindig is élvező Lőrinc miért is nem használta fel befolyását birtokai gyarapítására – hiszen az élete során szerzett egy uradalom jelentéktelen a nagy birtokosok, a Garaiak, a Rozgonyiak vagy a Lévai Cseh család teljesítményéhez képest.²⁹ Tari Lőrinc valamikor 1426 őszén halhatott meg. Ettől kezdve az oklevelekben már csak – az igen előkelő rokonságot felmutató – fia Ruppert hevesi ispán szerepel,³⁰ aki majd 1448-ban esik el a rigómezei csatában.³¹ A Tari család utolsó férfitagja György (Ruppert fia) 1472-ben Taron halt meg.³²

A 14. század végére a család első két tagjának (István és László) szorgalmas birtokszerzéseinek eredményeként, no meg az öröklött vagyonnak köszönhetően a Tari család három, területileg is összefüggő uradalom birtokosa lett, amelyek eleve a nagybirtokosok soraiba biztosított helyet nekik. A család harmadik generációbeli tagja, Lőrinc az 1406-1408 között betöltött pohárnokmesteri poszt révén automatikusan bekerült az ország sorsát irányító bárók közé. A gazdaságilag és politikailag megerősödött, az ország nagybirtokosai közé emelkedett család igényeit már nem elégítette ki többé a szerény méretű udvarház. Egy olyan központ kiépítésébe kezdtek, amely méreteinél és kvalitásánál fogva is megfelel a köznemességből a nagybirtokosok közé jutott Tariak reprezentációs törekvéseinek. A nagyarányú építkezések azonban nem csak az udvarházat érintették, hanem a szomszédos dombon lévő kisméretű románkori templomot is, amelyet a 14. század utolsó harmada és a 15. század első fele között kétszer is átépítettek, bővítettek.³³

A kisméretű és szerény udvarházat elbontották – helyén egy újat, nagyobbat emeltek. A 31 x 7 méter alapterületű, törtkőből falazott kétszintes, észak-déli hossz tengelyű épület első két földszinti helyiségébe (É-i) a bejárat a keleti falban kialakított egy-egy kőkeretes ajtó biztosította. Ugyanakkor az osztófalban kiképzett – kőkeret nélküli – nyílás közvetlen összeköttetést biztosított a két helyiség között. A helyiségeket a keleti, illetve a nyugati falban elhelyezett kisméretű, fatokos megoldású ablakok világították meg. Az első helyiséget (északi) címerpajzsos konzolokon és egyszerű vállköveken nyugvó hálóboltozat fedte.³⁴ A délről csatlakozó szobát azonban már síkmennyezet borította. A két helyiséget elválasztó fal nyugati sarkaiban egy-egy, egymással is összeköttetésben álló tüzelőberendezést helyeztek el. Az emeleten húzódó két helyiségbe vezető bejárati nyílás helyét nem ismerjük, de feltételezzük, hogy azok megközelítésére valamelyik homlokzat elé épített (É-i?) könnyűszerkezetű lépcső szolgált. A földszinttel ellentétben az emeleti ablakok kőkeretesek voltak. Az első helyiséget kőkeretes, lemezek által közrefogott vájatokból álló profillal keretezett, függőlegesen osztott, ülőfülkés megoldású, ún. "önhordós" szerkezetű ablakok világították meg. A másik, dél felől csatlakozó szoba ablakait egyszerű élszedéses kőkeretekkel látták el. Az első helyiséget kőbordás (egyszer vájatolt) keresztboltozattal, míg a mellette lévő keskenyebb szobát síkmennyezetrel fedték le. Az emelet és a földszint helyiségeinek falait vékony, többszörösen fehérre meszelt vakolat borította.

E kétoszthatú emeletes részhez dél felől csatlakozik a valamivel később épült, három helyiségre osztott pince, melynek első két terét magasan kiemelkedő dongával fedték egyko-

ron, magasabb járószintű harmadikat pedig síkmennyezettel borították.³⁵ A pince első két helyiségét az épület keleti falára merőlegesen épített rampás megoldású, dongával fedett lejáraton lehetett megközelíteni. A pince északkeleti sarkához csatlakozó lejárát felső és alsó végét egy-egy élszedett, félköríves lezárású, kőkeretes ajtó zárta le. A felső ajtó küszöbkövében kialakított két íves mélyedés nehezebb súlyok és hordók leszállítását megkönnyítő ún. "korcsolya" elhelyezésére és rögzítésére szolgált. A második helyiségben húzódo két padka feltehetően hordók tárolására épült meg. Ma már nehéz megállapítani, hogy a pince feletti teret egykoron hány helyiségre is osztották fel. A rampás lejárát déli oldalához egy oszlopokra támaszkodó tetővel fedett, talán nyitott raktárt építettek, míg az északi fal mellé egy, szintén oszlopokra támaszkodó, féltetővel borított részben nyitott présházat alakítottak ki. A munkálatok során feltáruk a prés kőtálcáit és bár a felmenő szerkezetből nem maradt ránk semmi, a prést Comenius „Orbis Pictus” című művének egyik metszetén látható szerkezethez hasonlónak képzeljük el.³⁶ Végezetül az épületet egy ovális alakú mély árokkal vették körbe. Az árkot kerítés vagy palánk erősítette. Feltételezzük, hogy a kelet felől nyíló bejáratok előtti szakaszon – ahol nem épült meg az árok – palánk védte az épületet.

A régészeti leletanyag, az építészeti részletformák, valamint a történeti adatok kiértékelése és egybevetése nyomán összegezőképpen elmondhatjuk, hogy az árokkal és kerítéssel vagy palánkkal védett udvarházat a Tari család valamikor a 14. század végén vagy a 15. század első felében építette fel – talán éppen a templom Zsigmond-kori átépítésével egyidőben.³⁷

A család utolsó férfitagjának (Tari György) halála után (1472) a birtokokat öröklő Kompolti és Ország család a 15. század utolsó negyedében, a 16. század elején – a felszínre került leletanyag (kerámia, fémeszközök és kőfaragványok) tanúsága szerint – az erődített udvarházat nem csak karbantartották, hanem olyan kisebb léptékű átalakításokat is végeztek, amelyek nagyrészt az épület belső berendezéseit, továbbá néhány nyílászárót is érintett. Erről az átalakításról azonban túl sokat nem tudunk mondani – hiszen csak néhány faragvány, valamint kályhacsempe árulkodik a munkálatokról. Mindenesetre annyi megállapítható, hogy egy vagy több ablak kőkeretét gyémántmetszéses lábazzal díszített oszlopbéletes keretre cserélték ki. Ugyanakkor helyeztek el (pontos helyét nem ismerjük) egy konzolos reneszánsz kandallót, valamint azt is tudjuk, hogy az épületben egy lovagalakos kályha is állott.

Az erődített udvarház lassú pusztulása minden bizonnyal a terület 1552 utáni török fennhatóság alá kerülésével indult meg. Utoljára az épületről 1569-ben mint erőszakosan lerombolt várról emlékeznek meg a források.³⁸

Jegyzetek

1. ÁUO IX. 548., Wertner 1892. II. 285.
2. Pl. 1272-ben Porch István Láposdot kapta meg. In: F.VIII.7.361., 1283-ban Bátonyt, 1294-ben István fiai Megyert, 1304-ben Mátraszélet, 1331-ben pedig Födémest szereztek meg. In: Karácsonyi 1901. III./1. 16-17. A nádori ág birtokairól bővebben lásd Karácsonyi 1901. III./1. 16-18., Ila 1976. I. 100-101, 110, 121-122, 189-190., 192-194., Györffy 1966. 746, 771, 777, 789, 791-792, 794, 816., Fügedi 1977. 135, 146-147, 187.
3. ÁUO. XII. 382., Wertner 1892. II. 285.
4. Valter 1975. 61. Feltételezhetően Feleden és Serkén is felépült egy-egy udvarház, ahonnan 20-25 faluból álló uradalmukat igazgatták. In: Ila 1976. I. 189.
5. Gedét 1281 előtt. Hasznost, amely 1265-ben még dülönévként fordul elő, 1265 után. In: Fügedi 1977. 135, 139.
6. Valter 1975. 21, 55.
7. Cabello 1987. 283-296.
8. Képes Krónika 196.fej., Hóman-Szekfü 1934. II. 312., A. I. 53.
9. Fügedi 1970. 149., Engel 1977. 34, 36, 73., Hóman-Szekfü 1934. II. 339.
10. Karácsonyi 1901. III./1. 11., Hóman-Szekfü 1934. II. 339., Fügedi 1970. 141-142., 149.
11. B. Szabó L. hagyatéka a gyöngyösi levéltárban: Vay cs. Lvt. (jelzett nélkül), Radvánszky B. fasc. 3. nr. 4.
12. A. VI. 446-447., Békeffy 1898. I. 183.
13. A. VI. 446-447.
14. Nógrád megye műemlékei. 1954. 422.
15. A feltárás során csupán egy 4-5 méter hosszú, 60 cm széles törtköves alapozás első sorát leltük meg. A második, erődtett udvarház alapozási árkából vörös anyagú, élesen metszett peremű, tálalakú és hagyma alakú kályhaszemek kerültek elő. Ugyancsak a második udvarház pincéjének osztófalában beépítve (másodlagos helyzetben) találtunk két élszedett, 1/4 gúlában végződő (ajtó) szárkő darabot.
16. MTT. IX-X. (1861) 33-34., Engel 1977.34 és 36., Hóman-Szekfü 1934. II. 339.
17. Engel 1977. 31-40. 211-213., Fügedi 1977. 146-147, 187.
18. Hóman-Szekfü 1934. III. 199., Engel 1977. 39, 212-213.
19. A Pásztói család tagjai a 15. század első felében nekiveselkedtek az újbóli felemelkedés feltételeinek megteremtésére. Ám e próbálkozásokat végeredményben nem sok siker koronázta. Pásztói János országbíró fia, László 1394-95 között küüllői esperes, 1424-ben prépost. Unokája István 1461-ben egervári prépost, másik unokája Lukács 1445-ben egri kanonok. A bárónak undult Kakas László pataki várnagy fia Miklós 1387-ben szerémi püspök, testvére László esztergomi kanonok, 1414-ben szentgyörgyi prépost. Pásztói Gyulával pedig már mint Stibor familiárisával találkozunk.In: Békeffy 1898.I.246., Engel 1977. 77. Ilsvai György 1409-15 között királynéi pohárnokmester, de 1424-ben Zsigmond még a zólyomi ispáni tisztségétől is megfosztja.In: ZsO.II.6924.
20. ZsO. I. 786, 1065, 1367, 1464-65., Békeffy 1898. I. 270-271, 273, 281.
21. ZsO. II. 51, 191.
22. Ismerjük sajátkezüleg írt levelét, amelyet 1400 körül a Macedóniai családhoz intézett. In: ZsO. II. 762.
23. Turóczy 1978. IV. cap. 9.
24. ZsO. II. 5899, 6739., Fügedi 1970. 138., Zichy V. 434., Engel 1977. 178, 184.
25. ZsO. II. 5450.
26. ZsO. II. 5899., Tar Lőrinc pokoljárása. 1985.
27. E tényről tanúskodik a tari Szt. Mihály templom déli kapujának timpanonjában lévő, Sárkányrenddel ékesített Tari címer. In: Cabello 1987. 289. A Sárkányrendről bővebben Baranyai 1926. 561-591, 681-719.
28. Mályusz 1984. 92., Deutsche Reichtagstarnen. 7. Bd., Petit 1897. 612. (Az adatokért Kovács Évának és Engel Pálnak tartozom köszönettel.)
29. Engel 1977. 215-126.
30. Békeffy 1898. I. 233., 302., Sztráray lvt. II. 252-254., 256-260. Tari Ruppert leányának, Margitnak férje Kompolti János (1451-ben bekövetkezett halála után Losonci István), másik leányának, Erzsébetnek férje Kusalyi Jakcs András. Nővérét Tallóci Fank vette feleségül.In: Fügedi 1970. 137-138, 166.
31. Bonfini: Decadis III. Liber VII. 341.
32. Békeffy 1898. I. 243, 372.
33. Cabello 1987. 283-296.
34. A kutatás során felmerült, hogy a hálóboltozatot esetleg megelőzte időben egy dongaboltozat, amelynek utólagosan elfalazott felszékét a felszín fölé emelkedő nyugati falszakaszban fedezték fel. A dongaboltozat megépítéséről azonban - elegendő adat hiánya miatt - nem győződhettünk meg. Ennek ellenére nem zárjuk ki egy építés közbeni termódósfásnak lehetőségét, mely szerint az eredetileg ide szánt dolga helyett végül is a reprezentatívabb, címerpajzsos zárókövekkel és konzolokkal ékesített hálóboltozat épült meg.

35. A később épült, az emeletes északi szárnyhoz kibogozhatatlan módon csatlakozó alápincézett résszel kapcsolatban, valamint a kettőnek egymáshoz való viszonyát illetően, számos lehetséges elgondolás merült fel:
1. Elsősorban egy építés közbeni termódosítás lehetőségére gondolunk. Feltételezésünk szerint, először csupán egy kétsztrató épületet terveztek és kezdtek el építeni. Azonban, az építkezések korai szakaszában egy további, alápincézett szárny megépítését határozták el. Így, az udvarház végeredményben - ugyan két fázisban - de egy építési periódus során nyerte el végleges alaprajzi elrendezését. E feltevésünket erősíti az a tény, hogy az északi szárny déli, támpillérekkel erősített falával - az építkezés korai fázisában - egybeépültek (már a földszinti járószint felett 60-70 cm-el) a pince északi és nyugati falai.
 2. Nem zárható ki az a feltevés sem, amely szerint a pinceszárny akár 50-100 évvel később is épülhetett. Ebben az esetben azonban, a három említett fal összeépítésének előfeltétele a már álló emeletes északi szárny déli falának erőteljes visszabontása volt.
 3. Ugyanígy, nem vehetjük el az udvarház részleges pusztulásának lehetőségét sem, majd egy azt követő újjáépítést, melyet egy új, alápincézett szárny megépítésével kötöttek össze.
 4. Végezetül felmerült, miszerint először a teljes, de pince nélküli udvarház épült ki. Egy későbbi időpontban a déli szárnyat alápincézték. Azonban, a támpilléres déli falat ebben az esetben is vissza kellett bontaniuk. E négy, általunk felvetett megoldás közül bármelyik megvalósulhatott. Azonban a problémát egyértelműen eldönteni csak az összeépített három fal szétszedése árán, illetve a terület teljes feltárása után válna lehetségessé.
36. Comenius, J.: Orbis Pictus. Lőcse. 1685.
37. Cabello 1987. 292-295.
38. Az utód nélkül meghalt Ország Kristóf birtokainak egy részében Enyingi Török Ferencet és feleségét Ország Borbálát 1569-ben iktatták be. A koronára visszazállt maradék vagyon felsorolásakor „Tar vára” az erőszakosan lerombolt erősségek között szerepel. In: MKA. Fasc. 15. N° 3., Fasc. 18. N° 17. (1558-ban Tart még álló várként említik meg.)

Irodalom-Literatur

- A:** Anjou-kori okmánytár. I-VII. Budapest. 1878-1920. (Szerk. Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula)
- ÁUO:** Árpádkori Új Okmánytár. I-XII. Pest, Budapest. 1861-1874. (Szerk. Wenzel Gusztáv)
- Baranyai B. 1926.:** Zsigmond király úgynevezett Sárkányrendje. Századok. 1925-1926. 51-591, 681-719.
- Békeffy R. 1898.:** Pásztói apátság története. I-III. Budapest. 1898.
- Bonfini, A.:** Historia Pannonica sive Hungaricarum Rerum. Kiadta: Sambuco, J. 1690. Widenfeldt.
- Cabello, J.:** A tari Szt. Mihály templom építéstörténete. In: Művészet Zsigmond király korában (1387-1437). (Tanulmányok.) Budapest. 1987. 283-296.
- Engel P. 1977.:** Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban. Budapest. 1977.
- F: Fejér, G.:** Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis. I-XI. Buda. 1829-1830.
- Fügedi E. 1970.:** A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Budapest. 1970. (Történeti statisztikai kötetek)
- Fügedi E. 1977.:** Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon. Budapest. 1977.
- Györffy Gy. 1966.:** Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Budapest. 1966.
- Hóman B.–Szekfü Gy. 1934.:** Magyar történet. II. Budapest. 1934.
- Ila B. 1976.:** Gömör megye. I. Budapest. 1976.
- Karácsonyi J. 1901.:** A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I-III. Budapest. 1900-1901.
- Képes Krónika:** (Ford. Geréb László) 1978. Budapest. (A ford. alapja: Szentpétery Imre kritikai szövegkiadása: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducoum regumque stirpis Arpadianae gestarum.*)
- Mályusz E. 1984.:** Zsigmond király uralma Magyarországon. Budapest. 1984.
- MKA:** Magyar Kamara Archívuma
- MTT:** Magyar történelmi Tár. (A történeti kutatók előmozdítására kiadja a MTA történelmi bizottsága.) Pest, Budapest. 1855-1934.
- Nógrád megye műemlékei.** Budapest. 1954. (Szerk. Dercsényi Dezső.)
- Petit, E. 1897.:** Itinéraires de Philippe le Hardi et de Jean sans Peur, ducs de Bourgogne (1363-1419). Paris. 1897.

- Sztáray lvt.:** A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. I-II. Budapest. 1887-1889. (Összeállította Nagy Gyula.)
- Thuróczy J. 1978.:** A magyarok krónikája. Budapest. 1978. (Fordította Horváth János.)
- Valter I. 1975.:** Pásztó, a középkori mezőváros. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. 1975. 53-63.
- Wertner M. 1892.:** Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. 1-2. Temesvár. 1891-1892.
- Zichy:** A zichi és vásónkeői gróf Zichy- család idősb. ágának okmánytára. I-XII. Pest, Budapest. 1871-1931. (Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál.)
- ZsO.:** Zsigmondkori Okmánytár. I-III. Budapest. 1951. (Összeállította Mályusz Elemér.)

Juan Cabello
Országos Műemlékvédelmi Hivatal
1014 Budapest,
Táncsics M. u. 1.

Das spätmittelalterliche Herrenhaus von Tar

Der jüngere König, Stephan V. hat 1265 Ágasvár und seine Pertinenzen, weiterhin das Patronatsrecht der Abtei von Pásztó einem Abkömmling der Gebrüder Rátót – die von fremder Abstammung (Caserta) waren und am Ende des 11. Jahrhunderts nach Ungarn gelangt sind –, dem Stallmeister der Königin, Stephan (Porch) verschenkt. Diese Donation Stephans V. war die erste, die die Angehörigen dieses Zweiges des behandelten Geschlechtes im an der Grenze der Komitate Nógrád und Heves liegenden Zagyva-Tal erworben haben, und neben der Stephans Abkömmlinge im Laufe der Zeit noch zahlreiche weitere Güter erhalten haben.

Die Abkömmlinge von Stephan und seinen Geschwistern haben am Ende des 13. und in der 1. Hälfte des 14. Jahrhunderts die sich vorher in gemeinsamer Verwaltung befundenen Besitztümer untereinander immer wieder aufgeteilt, die sich dann zu Domänen umgewandelt haben, die miteinander eine lose Kette gebildet haben.

In Tar, am nordöstlichen Rande des Dorfes – auf einem Ausläufer des südlichen Hanges des das Tal des Flußes Zagyva angrenzenden Mátra-Gebirges, unmittelbar neben dem Kirchhügel – hat in der 2. Hälfte des 14. Jahrhunderts der Enkelsohn Stephans (Porch), Stephan, auch Tari genannt, seinen Herrnsitz aufbauen lassen. Eine kurze, 12 m lange, durchaus ruinöse Mauerstrecke des befestigten Herrenhauses mit nord-südlicher Längsachse – was seine endgültige Form durch mehrere Umbauten und Erweiterungen erhalten hat – erhebt sich noch 8 m hoch über die Oberfläche.

Als ein Ergebnis der zwischen 1983–85 durchgeführten Ausgrabung haben wir die Bauzeit und das Grundrißsystem des Herrnsitzes geklärt, und vermittels der Interpretation der zum Vorschein gekommenen Steinmetzarbeiten und des bis zur Höhe des zweiten Stockes bestehenden Mauerabschnittes haben wir versucht, das Bauensemble theoretisch zu rekonstruieren.

Von dem ersten, um die Mitte des 14. Jahrhunderts errichteten Herrenhaus weist man relativ wenig, da das schmale und kurze Bruchsteinfundament, das mit dem später gebauten, befestigten Herrnsitz in keinem Zusammenhang steht, die geringe Menge der in diese Zeit datierbaren Keramik (Ofenkacheln), weiterhin die abgekanteten Pfostensteine aus sekundärer Lage lediglich die Schaffung eines eher auf Annahmen ruhenden Bildes zulassen. Unseres Erachtens mag das Gebäude sehr bescheiden gewesen sein. Aufgrund seines schmalen Grundes beurteilend war es ein ebenerdiges, aus Bruchsteinen gemauertes Haus, in dem wenigstens ein Kachelofen gestanden hat. Seine Eingangstür war mit einem abgekanteten Steinrahmen ausgestattet.

Die Bedürfnisse der am Ende des 14. Jahrhunderts infolge der Vermehrung ihrer Besitztümer zu den Großadeligen aufsteigenden Familie konnte das Herrenhaus von bescheidenem Ausmaß nicht mehr befriedigen (am Anfang des 15. Jahrhunderts besaßen sie bereits 3 Burgen). Deshalb ließen sie es abreißen und an seiner Stelle ein neues, größeres bauen. Den Eingang in die zwei ersten Räume im Erdgeschoß des 31 × 7 m großen, aus Bruchsteinen gemauerten, zweigeschossigen Gebäudes mit nord-südlicher Längsachse hat je eine Tür mit Steinrahmen in der östlichen Mauer gewährt. Die Räume wurden durch kleine Fenster mit Holzrahmen beleuchtet. In den Ecken der Räume befanden sich Heizvorrichtungen. In den Räumen des ersten Stockes öffneten sich geteilte Fenster mit Stein-

rahmen. Wir nehmen an, daß das erste Stockwerk durch eine vor der Fassade gebaute Treppe von leichter Konstruktion zu erreichen war.

Diesem zweiräumigen Trakt hat sich im Süden der etwas später gebaute, unterkellerte Teil angeschlossen. Die ersten zwei der drei Räume des Kellers, weiterhin der steile Abstieg waren mit Tonnengewölben bedeckt. Zu den beiden Seiten des Abstieges hat man ein Magazin und eine Weinpresse zugebaut. Schließlich hat man das Gebäude mit einem ovalen, tiefen Graben umgeben, der auch mit einer Palisade oder einem Zaun befestigt war.

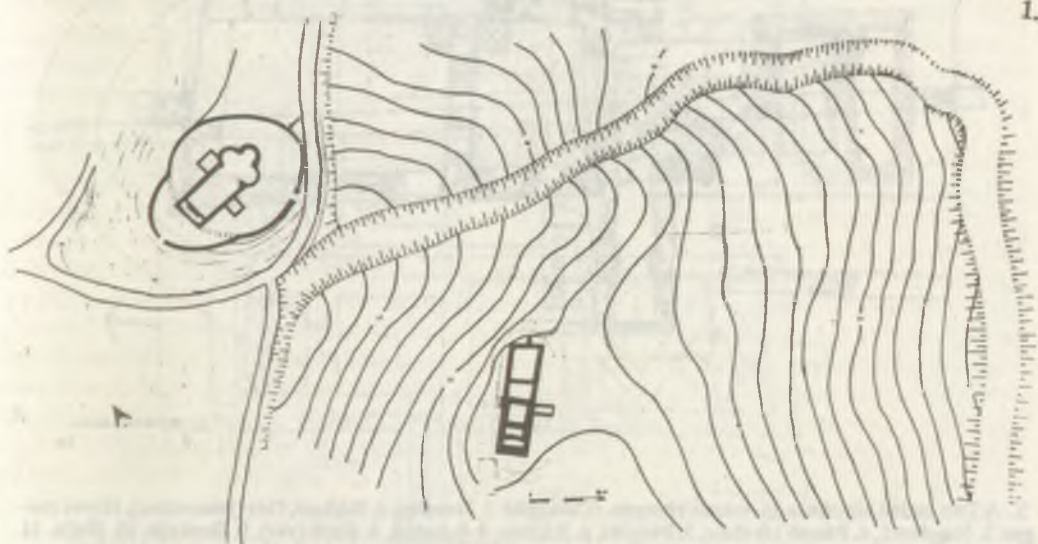
Aufgrund der Auswertung des archäologischen Fundmaterials, der architektonischen Detailformen und der historischen Angaben können wir feststellen, daß die Familie Tari das von einem Graben und einem Zaun oder einer Palisade geschützte Herrenhaus irgendwann am Ende des 14. oder im 1. Drittel des 15. Jahrhunderts hat erbauen lassen – vielleicht eben gleichzeitig mit dem sigismundzeitlichen Umbau der Kirche.

Am Ende des 15. Jahrhunderts, nach dem Tode des letzten männlichen Mitgliedes der Familie Tari haben die Familien, die ihre Besitztümer geerbt haben, den Herrnsitz nicht nur instandgehalten, sondern haben daran auch kleinere oder größere Veränderungen durchgeführt.

Der langsame Untergang des befestigten Herrenhauses hat aller Wahrscheinlichkeit nach nach 1552 begonnen, als die Türken dieses Gebiet erobert haben. 1569 wird es in den Quellen bereits als eine gewaltsam abgerissene „Burg“ beschrieben.

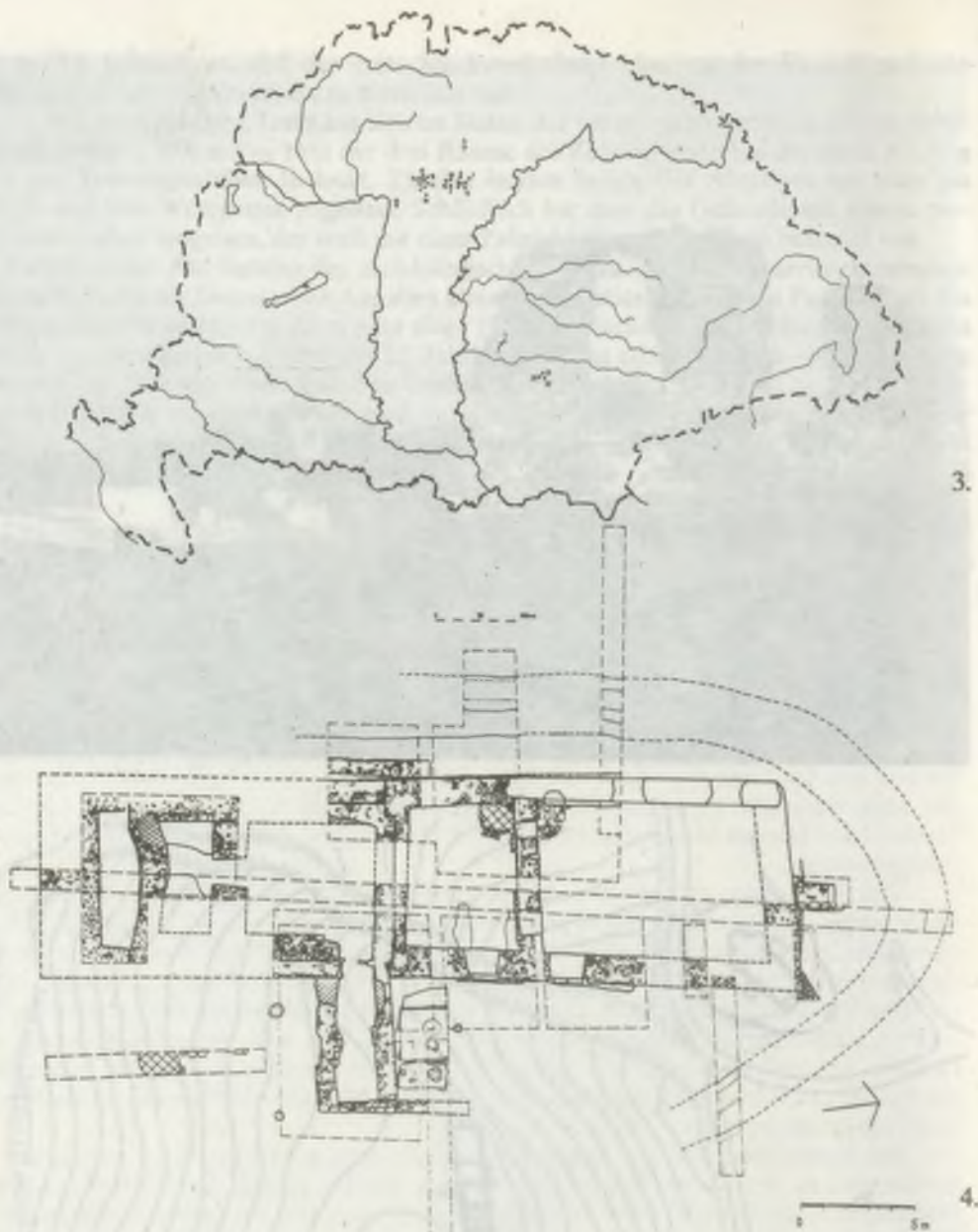

1.

2.

1. Az udvarház Ny-i falának részlete és a templom
 Tar, die Westmauer des Herrenhofes und die Kirche heute
2. Az udvarház és a templom helyszínrajza
 Tar, Situationsplan mit dem Herrenhof und mit der Kirche

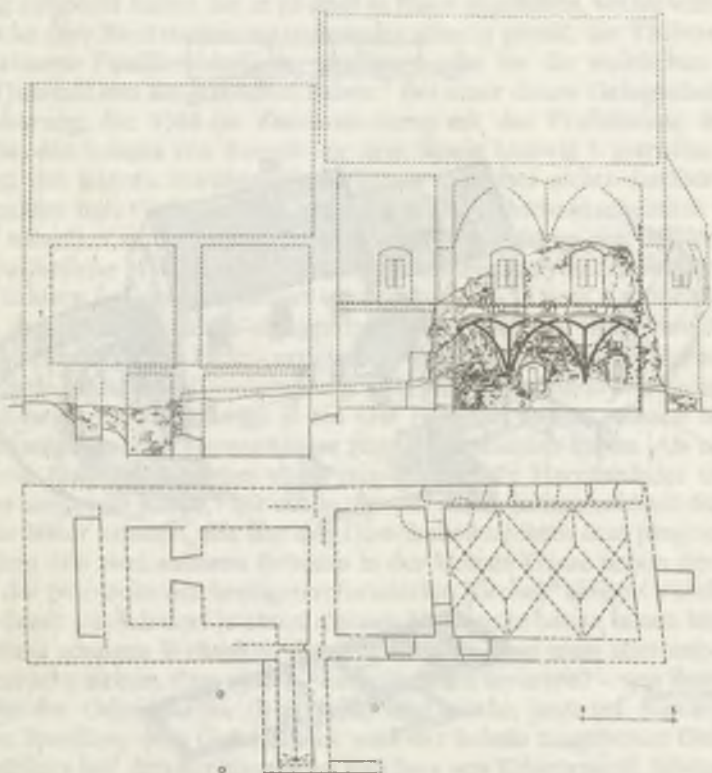
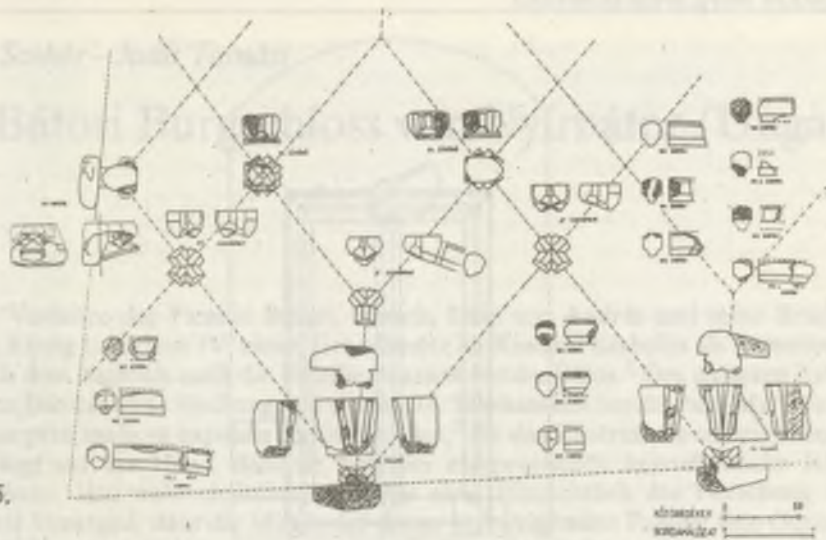
3. A Tari család birtokai a 15. század közepén. (Csongrád: 1. Demény, 2. Rétkert, Gér (ismeretlen), Heves megye: 3. Nagylevek, 4. Pásztó 1/3 része, 5. Püspöki, 6. Rácfalu, 7. Rozsnok, 8. Sirok (vár), 9. Sirokalja, 10. Szajla, 11. Tar, 12. Terebes, 13. Verpelét, Nógrád megye: 14. Bárkány, 15. Dorog (része), 16. Jobbágyi, 17. Lucin, 18. Sámsonháza, 19. Rátót (részek), Temes megye: 20. Kétfalu, 21. Monostor, 22. Turegyház.)

Die Besitztümer der Familie Tari Mitte des 15. Jh.-s

4. Az udvarház alaprajza

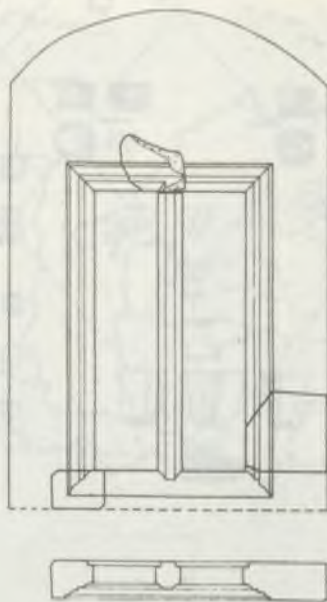
Ausgrabungsgrundriss des Herrenhofes

5.

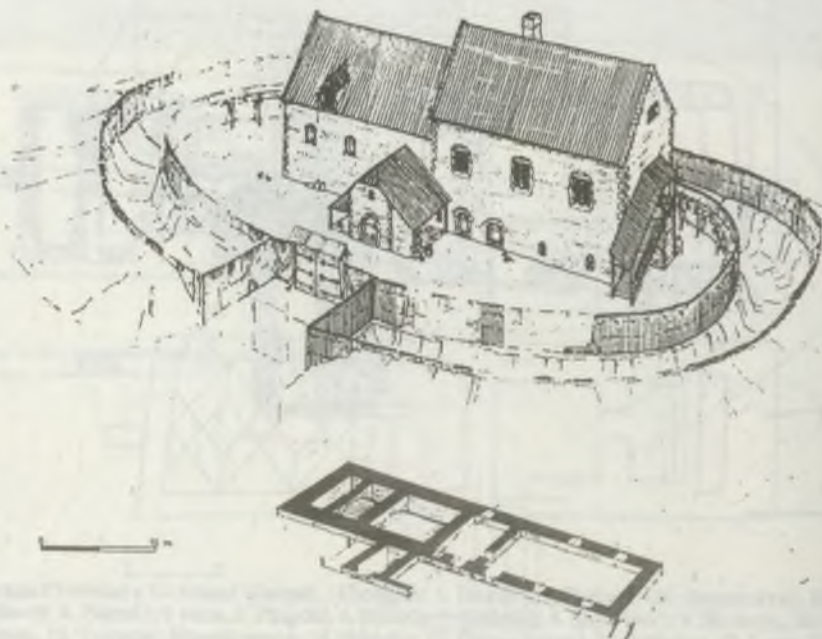

6.

5. Az É-i földszinti helyiség területén előkerült kőtörödékek. (A rekonstrukció Székér György munkája.)
 Die im nördlichen Teil des Erdgeschosses freigelegten Steinfunde (Rekonstruktion von Gy. Székér)
6. Az udvarház rekonstruált É-D-i metszete (Székér György munkája)
 Schnitt und Grundriss des Herrenhofes. Rekonstruktion von Gy. Székér

7.

8.

7. Az emelet É-i helyiségének (Ny-i fal) rekonstruált ablaka
 Rekonstruiertes Fenster aus der Westmuer des Obergeschosses
8. Az udvarház tömegrekonstrukciója (Máthé Géza munkája)
 Die Rekonstruktion des Herrenhofes von G. Máthé

György Szekér – Judit Tamási

Das Bátori Burgschloss von Nyírbátor (Ungarn)

Der Vorfahre der Familie Bátori, Bereck, Sohn von András und seine Brüder haben 1279 von König Ladislaus IV. einen Grundbesitz im Komitat Szabolcs als Donation bekommen, nach dem zugleich auch die Familie benannt wurde: Bátor.¹ Des späteren haben beide Linien der Bátoris diese Siedlung, die sich im 14. Jahrhundert bereits zum Marktflecken, zur "possessio principalis et capitalis" entwickelt hat,² für das Zentrum ihrer Besitztümer gehalten. Es liegt auf der Hand, dass sie sich hier entsprechende herrschaftliche Residenzen bauen liessen, also wahrscheinlich nicht nur eine. Hinsichtlich der Forschung ist es ein glücklicher Umstand, dass die Mitglieder dieser verzweigenden Familie ihre Güter untereinander häufig aufgeteilt haben. So ist es auch in Bátor geschehen, wo sie vom Anfang des 14. Jahrhunderts an ihre Besitztümer untereinander ständig geteilt, die Töchter der ohne Erb-söhne verstorbenen Familienmitglieder prafiziert oder für die weiblichen Mitglieder der Familie das Quartalitium ausgesondert haben.³ Bei einer dieser Gelegenheiten – anlässlich einer Vereinbarung, die 1364 im Zusammenhang mit der Prafizierung der Töchter des seligen Miklós, des Sohnes von Bereck vor dem König Ludwig I. getroffen wurde⁴ – wird auch die Burg der Bátoris erwähnt, die Urkunde sagt aber nichts darüber aus, wo dieses castrum gestanden hat. Vielleicht in Ecsed, allenfalls höchstwahrscheinlich nicht in Bátor,⁵ hier werden nämlich in derselben Urkunde mehrere Häuser von Miklós erwähnt. Und zwar nicht gewöhnliche Häuser, da sie laut der Vereinbarung von der Witwe von Miklós und von seinen Töchtern frei abtransportiert werden konnten.⁶ Diese Angabe macht uns darauf aufmerksam, dass wir unter den Vorgängerbauten des späteren Burgschlosses auch mit aus nicht baufesten Materialien – Holz – errichteten Gebäuden rechnen müssen.

Die folgende logische Schlussfolgerung wird gleichfalls mit urkundlichen Daten bestätigt: falls hier beide Familienzweige je ein Gut besessen haben, müssen im Marktflecken gleichzeitig mindestens zwei Herrenhäuser (curiae) gestanden haben. Als nämlich 1433 die drei Söhne von János, des Sohnes von Péter Bátori ihre Herrenhäuser und Besitztümer untereinander aufgeteilt haben,⁷ hat schon die väterliche Stammresidenz der Ecseder Linie der Familie in Bátor existiert, die laut des Gewohnheitsrechtes dem jüngsten Bruder zugefallen ist, indem den zwei anderen Brüdern in der kleinen Gasse neben der Corpus Christi Kapelle (auf der Nordseite der heutigen reformierten Kirche)⁸ einige Grundstücke zugewiesen wurden, damit sie sich dort je einen eigenen Herrnsitz bauen lassen können. Vorläufig können wir diese adeligen Wohnsitze nicht lokalisieren, man muss aber unbedingt die Möglichkeit in Betracht ziehen, dass einer – vielleicht auch mehrere? – von ihnen in der unmittelbaren Nähe der Georgskirche (früher Patronatskirche, jetzt ref. Kirche), auf dem von dem heutigen Speicher, dem Geburtsheim und der Schule umgebenen Gebiet⁹ den baulichen Kern gebildet hat, den der siegreiche Feldherr von Kenyérmező, István Bátori und vor allem sein Neffe, András am Ende des 15. – Anfang des 16. Jahrhunderts¹⁰ zu einem Burgschloss haben ausbauen lassen. (Abb.1.)

In der neuzeitlichen Geschichte dieses Burgschlosses gibt es gleichfalls ziemlich viele

unklare Punkte. Es wird angenommen, dass die Beauftragten von György Fráter und Ferdinánd I. 1549 das Abkommen über die Vereinigung Siebenbürgens und des Königlichen Ungarns in diesem Gebäude getroffen haben.¹¹ 1564 wurde es von den Anhängern von Jan Sigismund belagert und eingenommen, nach einem Jahr aber von Maximilians Truppen zurückerobert.¹² 1613, als der letzte männliche Vertreter des Somlóer Zweiges der Familie Bátori starb, fiel es für eine kurze Zeit der Krone zurück.¹³ Während des 17. Jahrhunderts gelangte es in den Besitz der Bethlens, der Rákóczis und der Bánffys, bis es dann in der Mitte des 18. Jahrhunderts das Herrschaftsgutszentrum der Familie Károlyi wurde.¹⁴ Leider wissen wir nicht, wann während dieser ausserordentlich abwechslungsreichen Besitzgeschichte das mittelalterliche Burgschloss zerstört wurde, laut der Inventare scheint es zwischen 1706 und 1713 erfolgt zu sein.¹⁵ In den Jahren 1723, bzw. 1730 liest man noch über ein gemauertes Herrenhaus mit gewölbtem Keller, sein noch brauchbarer nördlicher Teil wurde aber bald danach zu einem Getreidespeicher umgebaut.¹⁶ Im Grunde genommen hat es – als der Kornspeicher des Getreideverarbeitungsbetriebes des Komitates Szabolcs-Szatmár – ganz bis in unsere Tage diese Form bewahrt, es wurde 1958 als ein barocker Speicher unter Denkmalschutz gestellt. (Abb. 2.)

Wir haben 1987 mit seiner der Wiederherstellung vorangehenden Erforschung angefangen, diese Forschungen waren aber bei weitem nicht ohne Vorgeschichte. In den vergangenen Jahrzehnten haben zuerst Ervin Mérey Kádár,¹⁷ dann Dezső Csallány und Barnabás Szalontai,¹⁸ später Júlia Kovalovszki,¹⁹ schliesslich Kálmán Magyar²⁰ auf dem Gebiet des Burgschlusses archäologische Beobachtungen, bzw. Grabungen durchgeführt, die leider von beschränktem Umfang und oft auch nicht ganz fachgemäss waren. Aufgrund dieser hat sich der Grundriss eines langen, Ost-West gerichteten, aus einem Trakt bestehenden, inwendig ungefähr 6 m breiten, mit Keller versehenen Gebäudes aufgetan, das im Norden von einem Gang flankiert wurde, und dem sich auf derselben Seite in der Mitte noch ein weiterer Raum angeschlossen hat.²¹ Ein beträchtlicher Teil der zahlreichen Funde bestand aus geschnitzten Steinbruchstücken, darunter auch aus Bestandteilen einer sich vor der Nordfassade erstreckenden Renaissance-Loggia²². Die Forschungen haben sich in der zweiten Etappe auf den nördliche und östlichen Bereich des Gebäudekomplexes konzentriert. Damals hat man auf der Südseite des Speichers die zwei östlichen Pfeiler der südlichen Loggia und den früheren Kellerabstieg gefunden, der Ausgräber hat aber die Zusammenhänge dieser Mauerreste nicht erkannt. Die auf der Nordseite des Geburtshomes freigelegten, mittelalterliches Fundmaterial enthaltenden Abortgruben haben darauf hingewiesen, dass die Mauer des Burgschlusses unter dem Geburtshaus weiterlaufen mag.²³

Der vollkommene aus Ziegeln errichtete, ungefähr 27,5x10,5 m grosse Getreidespeicher ist ein langgestreckter, Ost-West gerichteter Bau mit rechteckigem Grundriss. Die Ziegel, deren Ausmass mit denen der Minoritenkirche übereinstimmt,²⁴ wurden in einen gelben, harten Mörtel mit hohem Kalkgehalt gelegt. Der unter dem Gebäude liegende mittelalterliche Keller ist fast in seinem ursprünglichen Zustand erhalten geblieben. In der Nähe seiner östlichen Dreiteilungslinie wird er von einer dicken Wand in zwei Teile geteilt. (Abb. 3.) Das Tonnengewölbe des östlichen, kleineren Kellerraumes ist quer zu der Längsachse des Speichers, indem das Tonnengewölbe des westlichen Kellerraumes parallel zur Längsachse läuft. In der Mitte dieses grösseren, westlichen Kellerraumes ist das Tonnengewölbe mit einem Gurtbogen verstärkt. Der Durchgang zwischen den beiden Räumen ist auch noch heute durch die originale Tür gewahrt, deren Steinrahmen aber bereits sekundär geschnitzt, bzw. in Bogenscheitel beschädigt ist. Da wir auf dem auf seiner unteren Strecke abgekanteten Steinrahmen den Stockfalz, weiterhin die Stelle der einstigen Türangel und des Schlos-

ses (Riegellöcher) gefunden haben, konnten wir rekonstruieren, dass der Türflügel – wenn man sich ihm aus dem grösseren Raum genähert hat – von links nach rechts, also in südliche Richtung aufgegangen ist. Der kleinere Raum lag um 120 cm tiefer, dieser Niveauunterschied wurde von einer mit Wangen umgebenen, aus 4 Stufen bestehenden, von uns völlig freigelegten Treppe überbrückt. Die Kanten der Stufen hat man während der Erbauung mit eingefassten Hartholzbalken herausgebildet. Beide Kellerräume waren mit einer ungefähr 80–100 cm dicken Erdaufschüttung bedeckt, in der wir über dem mittelalterlichen Fussboden noch zwei weitere, neuzeitliche Gehniveaus absondern konnten. Aus der Erdaufschüttung ist eine erhebliche Anzahl von zum Teil mittelalterlichen, aber vor allem neuzeitlichen Funden zum Vorschein gekommen, neben Fragmenten von Steinmetzarbeiten und Keramik hauptsächlich Glasbruchstücke (Fussbecher, Flasche, Weinheber), die eindeutig bewiesen haben, dass der Keller immer als Weinkeller gedient hat. Der grössere Raum war in der Mitte und vor dem südlichen Abstieg, den wir des späteren noch behandeln werden – also dort, wo keine Fässer gestanden haben – mit einem Terrazzoboden bedeckt. Das archäologische Material, das von dessen Oberfläche, d.h. von dem frühesten Gehniveau stammt, darf keinesfalls früher als auf die Wende des 15–16. Jahrhunderts datiert werden.

In den Keller konnte man ursprünglich von Süden, also vom Hof her absteigen. Ungefähr in der Mitte des grösseren Kellerrumes, auf der Südseite war der vermauerte mittelalterliche Eingang schon vor dem Beginn unserer Forschungen zu sehen. Es ist anzunehmen, dass der erste Kellerhals genau – im rechten Winkel – dieser Öffnung zulief, wegen der aussergewöhnlichen Tiefe war es aber vorderhand nicht möglich, seine Grundmauern freizulegen. Der Kellerabstieg wurde nämlich – aller Wahrscheinlichkeit nach mit der Verwendung seines mittelalterlichen Vorgängerbaues, aufgrund der volkstümlichen Keramik, die wir in seiner Fundamentgrube gefunden haben, bereits in der Speicher-Periode, vielleicht eben während seines Umbaues zu einem Speicher – umgebaut, neben der Südwand des Gebäudes geführt, von der südwestlichen Ecke ausgehend. Vor der Südfassade haben wir den dazu parallel nach unten laufenden Gang freigelegt, dessen im rechten Winkel zum Eingang einbiegende Strecke – auf ihrer Nordseite mit einer nachträglichen Vermauerung abgeschlossen – auch noch heute besteht. Von dem westlichen Teil des Ganges sind nur die Grundmauern erhalten geblieben, die Abdrücke seines Gewölbes, seines Dachstuhles, weiterhin der darin hinunterführenden Treppe sind aber an der Südwand des Speichers zu sehen. Wir haben sogar seine „Schwelle“ gefunden, das war nichts anderes, als der westliche Pfeiler der Renaissance-Loggia, die in der 2. Phase der 1. Bauperiode vor dem ersten Stock gebaut wurde. Die Seitenwand des neuzeitlichen Kellerabstieges wurde einfach an diesen Pfeiler angebaut. (Abb.4.)

Vor der Südfassade des Schlossflügels, in der Höhe des ersten Stockes wurde eine Loggia errichtet, die sich auf eine aus 5 regelmässig verteilten Gliedern bestehende Pfeilerreihe gestützt hat. Von den besonders tief eingelassenen Pfeilern haben wir bis jetzt dreieinhalb ausgegraben, den 2. Pfeiler (vom Westen) hat wahrscheinlich der barocke Kellerabstieg zerstört, den auch der mittlere Pfeiler zum Opfer ge'allen ist, dieser aber nur teilweise abgebrochen wurde. Im Falle des 2. Pfeilers vom Osten hat sich auch ein Teil des aufgehenden Mauerwerks erhalten, von dem auch die Breite (115 cm) der Pfeiler mit 2,76 m Vorsprung abgelesen werden konnte. Die Mauernähte zeigen, dass die Pfeilerreihe nachträglich vor die Südfassade gebaut wurde, aber wahrscheinlich nicht viel später, als der nördliche Palast selbst, das Fundmaterial der Fundamentgruben der Pfeiler weicht nämlich von dem übrigen Fundmaterial der ersten Bauperiode des Burgschlosses im wesentlichen nicht ab, und lässt eine spätere Datierung als die Wende des 15–16. Jahrhunderts oder den Anfang des 16. Jahrhunderts nicht zu.

Im Inneren des Gebäudes haben wir mit der Forschung im Erdgeschoss begonnen, wo die Aufschüttung des Kellergewölbes – da sie sehr verseucht war – ausgewechselt werden musste. Vor dem Beginn dieser Arbeit haben wir darauf gehofft, dass die auf den Gewölberücken liegende Aufschüttung mit einem reichlichen archäologischen Fundmaterial – vor allem mit den Überresten der inneren Einrichtung des mittelalterlichen Palastes – aufwarten wird. Wir sind leider enttäuscht worden: die Erdaufschüttung über dem Kellergewölbe war völlig homogen, Sand mit Keramik aus dem 18. Jahrhundert. Das bedeutet, dass während des Umbaus zum Getreidespeicher die Gewölberücken völlig gereinigt und mit gleichartigem Material wiederaufgeschüttet wurden.

Von einem anderen Gesichtspunkt aus hat uns aber die Auswechslung der Erdaufschüttung über dem Kellergewölbe wertvolle Daten geliefert. Die Raumteilung des Kellers – die Trennungswand und der Gurtbogen – haben schon im voraus angezeigt, dass das Erdgeschoss dreiräumig gewesen sein muss. Dann haben wir anlässlich der Freilegung des Kellergewölbes an den erwarteten Stellen die abgebrochenen Überreste der einstigen Trennungswände des Erdgeschosses entdeckt, und die Spuren des Abbruchs dieser Trennungswände waren an der inneren Fläche sowohl der Nord-, als auch der Südwand zu beobachten. Neben der in der westlichen Dreiteilungslinie liegenden Trennungswand im Erdgeschoss, 1,2 m östlich davon sind die Reste einer weiteren Trennungswand zum Vorschein gekommen, die nur auf dem Rücken des Gewölbes errichtet wurde. Die Räume im Erdgeschoss waren ähnlich dem Keller mit Tonnengewölben bedeckt. Die Gewölbekämpfer und die Stirnbogenabdrücke des Tonnengewölbes sind im östlichen Raum schön erhaltengeblieben. Im Laufe der Errichtung des Tonnengewölbes hat man keinen hervorspringenden Kämpfer gemauert, sondern ein Lager (rückspringende Wandfläche) gebildet. Die Achse dieses Tonnengewölbes verlief quer zu der Längsachse des Gebäudes. Am nördlichen Ende des Erdgeschosses befand sich ein hinsichtlich seiner Grösse und seiner Form, ähnlicher Raum. Der Abdruck seines Gewölbes hat sich nicht erhalten, vermutlich lief es aber gleichfalls quer zu der Längsachse. Darauf deutet die Dicke (90 cm) der Nordwand des Speichers hin, die mit der östlichen Kernmauer übereinstimmt, und der die Wand unter dem Gewölbekämpfer von innen der, vom Fussbodenniveau ausgehend nach oben als eine Art Mantelung zugemauert wurde. Diese zwei kleineren Räume hatten nach aussen keine Türen, sie waren von dem grösseren Mittelraum aus zu betreten. In der Mitte der Nord-, bzw. der Südwand des östlichen Raumes, dessen mittelalterliche Wandpartien noch bis zu einer grösseren Höhe bestehen, haben wir die Spuren von je einem zerstörten Fenster gefunden. Wir haben die starke innere Böschung der hochangelegten Fenster, wie auch die Sitze der Steinrahmen an der äusseren Wandfläche freigelegt.

Der grössere mittlere Raum war ebenfalls tonnengewölbt, die Achse seines Tonnengewölbes stimmte mit der Längsachse des Gebäudes überein. Die Gewölbeanfänger haben sich an der Innenfläche sowohl der Nord-, als auch der Südwand gezeigt. Die Westwand dieses Mittelraumes war das östliche Glied einer doppelten Trennungswand mit einem Abstand von 1,2 m, die in der westlichen Dreiteilungslinie des Gebäudes lag. Dort, wo sich diese Trennungswand der südlichen Längswand anschloss, öffnete sich eine Tür, auf die der abgebrochene Kämpfer des Gurtbogens hingewiesen hat. In der Nordwestecke des Raumes gab es eine Feuerstelle, deren stark eingezogener Schacht wir in der Nordwand freigelegt haben. Eine grossflächige barocke Vermauerung auf der Südseite lässt vermuten, dass sich der Eingang in der südöstlichen Ecke dieses Mittelraumes befand. Die Gewölbehöhen der Räume im Erdgeschoss lassen sich aufgrund der Kämpfer und der Spannweite eindeutig rekonstruieren, man kann ja sogar – die Konstruktionsdicke beachtend – auch das

Fussbodenniveau im ersten Stock feststellen, welches um 50 cm unter dem heutigen Barockgesims lag. (Abb. 5.)

Im Laufe der Forschungen sind zahlreiche Steinfragmente aus sekundärer Lage zutage gekommen, die wichtigsten sind: die Bruchstücke des Sturzes eines Renaissance-Kreuzstockfensters, weiterhin die Pfostensteinbruchstücke einer Renaissance-Tür mit Spiegelprofil, mit einem eigenartig tiefgeschnitzten, muschelförmigen Profilansatz. (Abb. 6.)

Es ist uns noch nicht gelungen, das Verhältnis zwischen dem von Dezső Csallány und anderen ausgegrabenen südlichen und dem von uns erforschten nördlichen Schlossgebäude zu klären, der frühere Burghof – das südlich des Speichers liegende Gelände – hat uns aber ermöglicht, einige nennenswerte Beobachtungen durchzuführen. Eine dieser Beobachtungen war die folgende: wenn wir auf diesem Gebiet gruben, haben wir in einer Tiefe von ungefähr 110–130 cm überall eine gelbe, mit Ziegelschutt und Holzkohle gemischte, geringes, aus dem 15. Jahrhundert stammendes Fundmaterial enthaltende Sandschicht gefunden, die dermassen dick war, dass wir darunter den gewachsenen Boden nicht erreichen konnten. Unseres Erachtens nach ist das die Sandaufschüttung, die während der Errichtung des Kellers des Nordpalastes (des späteren Speichers) herausgenommen wurde, und mit der der Burghof aufgeschüttet wurde. Dort, wo sie nicht mehr gereicht hat, war die spontane Schichtenfolge zu beobachten: unter dem gelbbraunen Sand mit Keramikscherben aus dem 15–16. Jahrhundert haben wir eine dünne, von Holzkohle schwarz gefärbte, mit Keramik des 13. Jahrhunderts datierte Brandschicht entdeckt, die freilich noch aus dem Zeitraum vor dem Aufbau des Burgschlosses stammt, d.h. eine Spur der urkundlich zuerst 1272 erwähnten possessio Bator ist.²⁵

Über der beschriebenen, von der Stelle des Kellers herausgeförderten Sandschicht lag das gelbgraue, lehmige, mittelalterliche Gelniveau und darüber eine dicke Zerstörungsschicht, voll mit Asche und Holzkohle, weiterhin mit Funden aus dem 16. Jahrhundert, die aber nicht in allen Punkten von gleicher Intensität war. Sie kann wohl mit einer der Belagerungen in den Jahren 1564, bzw. 1565²⁶ in Zusammenhang gebracht werden, allerdings bezeichnet sie das Ende des mittelalterlichen Lebens im Burgschloss. Die Tatsache, dass im Gebäude, bzw. auf seinem Hof das Leben nicht einmal im 17–18. Jahrhundert eingestellt wurde, beweisen die neuzeitlichen Kultur- (des öfteren Zerstörungs-) schichten, weiterhin die ebenfalls neuzeitlichen und diese Schichten durchschneidenden Abfallgruben.

Da aus dem zu der Längsachse des Gebäudes queren Tonnengewölbe im kleineren Kellerraum des Speichers auf einen sich rechtwinklig anschliessenden östlichen Schlossflügel zu schliessen war, haben wir für eine erstrangige Aufgabe der Grabungen um das Gebäude gehalten, diesen mutmasslichen östlichen Trakt zu finden, im Forschungsgraben No.III. waren aber gar keine Spuren davon zu sehen.

Die sicherlich spätmittelalterlichen kleinen Graben No. 1. und 2., die nördlich des Speichers parallel zueinander verliefen haben uns ermöglicht, hier eine Ost-West gerichtete Palisade mit zu rekonstruieren. Ein weiterer Erfolg war, dass es uns gelungen ist, an der nordwestlichen Ecke des Speichers, an seiner Westwand die Zacke einer sich dem Gebäude anschliessenden, aus festem Material gelegten Umfangsmauer freizulegen. Zur Zeit ist das alles, was uns bezüglich der Befestigung des Burgschlosses zur Verfügung steht, man kann sich höchstens noch die Annahme leisten, dass die Vertiefungen, in denen sich jetzt die zum Speicher führenden Strassen befinden, die Stelle des einstigen Wassergrabens markieren.

Obwohl die Forschungen noch bei weitem nicht beendet sind, ermöglichen uns bereits die bis jetzt gesammelten Angaben die theoretische Rekonstruktion des Gebäudekomplexes. Das Burgschloss hat seine endgültige Form in der 1. Hälfte des 16. Jahrhunderts erhal-

ten, damals haben innerhalb der Mauern, die ein Gebiet von ungefähr 60x80 m umfasst haben, um einen mittleren Hof mehrere selbständige Bauten gestanden. Statt einer U-förmigen Anlage, wie das Kálmán Magyar vermutet hat, entfaltet sich also das Bild über einen spätmittelalterlichen Burgschlosskomplex, in dem die auf den zentralen Hof gehenden Palasttrakte mit Palisade und Wassergraben umgeben waren. Das wohl am meisten repräsentativ herausgebildete Gebäude des ganzen Baukomplexes war der „nördliche Palast“, der in der Mitte der Nordseite stand, und nach 1700 zum Speicher umgebaut wurde. Ausserdem waren noch zwei weitere Bauten des Burgschlusses zu lokalisieren: das Ost-West gerichtete Wohngebäude des Südflügels, mit einer dem Hof zugewandten Renaissance-Loggia davor, auf der Nordseite und mit einem Turm in der Mitte dieser Nordfassade, weiterhin der westliche Flügel, in dessen Mitte sich wahrscheinlich der Haupteingang öffnete.

Der Nordpalast (Abb. 7.) hat sich in seinem Zustand vor der Zerstörung in wenigstens drei Stockwerke gegliedert. Über seinem mächtigen, tonnengewölbten Keller hat das Erdgeschoss aus drei Räumen bestanden. Im Zwischenraum einer doppelten Trennungswand zwischen dem mittleren und dem westlichen Raum hat eine einarmige Treppe auf das einstige erste Stock geführt. Das Vorhandensein dieses Stockwerkes bestätigen die Rahmenbruchstücke eines Renaissance-Kreuzstockfensters, die noch während der früheren Forschungen auf der Nordseite in einer Bauschuttschicht freigelegt wurden, weiterhin die Pfeilerreihe der Südfassade, die die Laube im ersten Stock gestützt hat. Der Südfassade entlang ist nämlich eine auf den Hof gehende Loggia verlaufen, die auf einem aus 5 Pfeilern und 4 gewaltigen Arkadenbögen bestehenden Unterbau geruht hat.

Direkte Angaben in Bezug auf den ersten Stock sind leider nicht zum Vorschein gekommen, trotzdem scheint es uns glaubhaft zu sein, dass dieser ganze Stock von einem einzigen Grossraum (ungefähr 25x8 m) eingenommen wurde, von einem Audienzaal, dessen Bedienungsräume sich in den unteren Stockwerken befanden: im Erdgeschoss eine Küche in der Mitte, mit je einem Lagerraum auf den beiden Seiten.

Der auf diesen Weise rekonstruierte Nordpalast des Burgschlusses von Nyírbátor ist ein Beispiel für den repräsentativsten Gebäudetyp der mittelalterlichen weltlichen Bauensembles, für den Audienzpalast. Sein Vorbild ist unter den königlichen Bauten zu finden, es ist das sich aus den spätmittelalterlichen Prunksälen²⁷ entwickelnde, selbständige Palastgebäude, wie z.B. der zweite Palast des Baukomplexes von Nyék.²⁸

Der nördliche Palast scheint nach einer einheitlichen Baukonzeption errichtet worden zu sein. Der Maßstab des ganzen Gebäudes, bzw. seiner architektonischen Details ist einheitlich und entspricht dem Maßstab des Südflügels und der jagiellozeitlichen Renaissance-Elemente der reformierten Kirche. Die Bautätigkeit mag schon im Gange gewesen sein, als eine Planänderung erfolgt und die Idee der Renaissance-Loggia aufgetaucht ist. Der zeitliche Abstand zwischen dem Kern des nördlichen Palastes und der ihm nachträglich hinzugebauten Loggia bezeichnet also keinesfalls zwei verschiedene Bauperioden, sondern nur zwei Phasen derselben Bauperiode. Die Planänderung wurde vermutlich von dem Vorbild in Nyék inspiriert – was zugleich auch ihre chronologische Einordnung bestimmt, nämlich dass sie erst nach 1502 durchgeführt worden sein muss²⁹-, und diesem Vorbild entsprechend wurde auch die Palastfunktion eindeutiger zum Ausdruck gebracht.

Der Ausbau des Burgschlusses nach einer einheitlichen Konzeption am Ende des 15. oder am Anfang des 16. Jahrhunderts schliesst aber die Möglichkeit nicht aus, dass es gewisse Vorgängerbauten gehabt hat. In Kenntnis der in den Urkunden ziemlich häufig vorkommenden, sich auf die Herrenhäuser (curiae) der Bátoris beziehenden Angaben hat sich im Laufe unserer Forschungen ja sogar die Arbeitshypothese gestellt, dass auf dem von

der heutigen Schule, dem Speicher und dem Geburtsheim umfassten Gelände im 14–15. Jahrhundert auch mehrere curiae gestanden haben, die in dem erwähnten Zeitpunkt umgebaut, in einem einheitlichen Baukomplex umgestaltet wurden. Wir müssen aber feststellen, dass bis auf den heutigen Tag keine Funde zutage gekommen sind, die früher als auf das Ende des 15. Jahrhunderts datiert werden könnten, ausgenommen natürlich die zum árpádenzeitlichen Dorf gehörende Brandschicht aus dem 13. Jahrhundert. Aufgrund des heutigen Forschungsstandes kommt es uns also so vor, dass hier in topographischem Sinne mit keinen Vorgängerbauten gerechnet werden darf, die Bátoris mögen nach dem Aufbau des Burgschlosses aus einem ihrer nahegelegenen Herrenhäuser hierher umgezogen zu sein.

Nebenbei hat sich der vorgestellte Baukomplex als ein repräsentatives – wenn auch eigenartiges – Beispiel dafür erwiesen, in was für einer architektonischen Gestalt die Residenz einer ungarischen hochadeligen Familie am Anfang des 16. Jahrhunderts erschienen ist. Repräsentativ ist das Beispiel in dem Sinne, dass Nyírbátor zweifellos die Hauptresidenz der Bátoris war.³⁰ Eigenartig ist es demgegenüber, was die zeitliche Verteilung der Quellen und die in ihnen angewandte Terminologie anbelangt. Tatsache ist, dass die Urkunden in Bezug auf Nyírbátor immer nur über curia(e) sprechen, und den adeligen Wohnsitz der Bátoris nie 'castrum' oder 'castellum' nennen. Es ist natürlich wirklich nicht nötig, aus diesen Daten darauf zu schliessen, dass diese Herrenhäuser überhaupt nicht befestigt waren, immerhin hat der Typ der Befestigung das Mass nicht erreicht, dessen Errichtung bereits zur königlichen Genehmigung verpflichtet war.³¹ Man darf aber daraus nicht einmal die Schlussfolgerung ziehen, dass die Art und Weise der Befestigung, die auch das von uns erforschte Burgschloss veranschaulicht (Umfangsmauer aus festem Material, Palisade, Wassergraben), nicht über das Mass hinausgegangen ist, das schon als 'castellum' bezeichnet wurde. Zwischen den urkundlichen Angaben und den freigelegten archäologischen Objekten lässt sich nämlich ein chronologischer Asynchronismus beobachten, die Quellen, die sich auf die curiae beziehen, stammen alle aus der Zeit vor dem Ausbau des Burgschlosses, und umgekehrt: gerade aus der Epoche, in der es seine endgültige Form erhalten hat, kennen wir keine urkundliche Erwähnung des Batori-Burgschlosses.³²

Das Burgschloss von Nyírbátor als eine grossadelige Residenz hat mit der sich in seiner Nachbarschaft befindlichen Georgskirche (Patronatskirche, heute: ref. Kirche) eine Einheit gebildet, ähnliche typische Ensembles waren in zahlreichen Zentren von mittelalterlichen Herrschaftsgütern aufzufinden. Die zwei Gebäude haben gemeinsam die Macht und den Reichtum der Besitzerfamilie Batori repräsentiert und zugleich für den Kleinadel der Region zum Vorbild gedient.

Anmerkungen

1. Wenzel 1862. 177–180., No. 108., Borsa 1961. 232–233., No. 2947, 2952., Maksai 1940. 113., Balogh 1956. 7., Mező-Németh 1972. 81., Magyar 1974. 10, 14., Szalontai 1978. 75., Entz-Szalontai 1978. 4., Németh 1979. 41., Jenci 1986. 94., SzSzMM 1986. 187., SzSzMM 1987. 133, 141.
2. Das Privileg von Karl Robert aus 1330, das den rechtlichen Grund der Entwicklung zum Marktflecken gewährt hat: Fejér 1832. 404–411. Über das Marktflecken: Csánki 1890. 506., Maksai 1940. 38–40, 113–114., Magyar 1974. 14., Szalontai 1978. 76., Entz-Szalontai 1978. 6–7., Németh 1979. 42., Fügedi 1981. 342–359., Kubinyi 1985. 30–34., SzSzMM 1986. 139–141, 187, 194., SzSzMM 1987. 133.
3. Die wichtigsten Beispiele sind:
1354: AO. 1891. 157–166., No. 100.
1364: OL DI. 5326.
1373: OL DI. 6127. = 31 106. Herausgegeben: Fejér 1934. 672–681.
1433: OL DI. 12501.
1446: OL DI. 13934.
Zu den obigen Bodenverteilungen, bzw. Vereinbarungen siehe weiterhin: Maksai 1940. 38–40., Kubinyi 1985. 31–32., SzSzMM 1986. 140–141., SzSzMM 1987. 133.
4. OL DI. 5326. Dieses castrum haben die Verhandlungsführenden allerdings für sich selbst behalten, und die dazu gehörenden Besitztümer haben sie nach wie vor im gemeinsamen Gebrauch gelassen. – Für die Bátoris wurde die Genehmigung zur Errichtung der Ecseder Burg 1334 erteilt, 1354 muss die Burg bereits sicher bestanden haben. Fügedi 1977. 129., Ders. 1981. 358., Entz-Szalontai 1978. 7., Németh 1979. 42., Kubinyi 1985. 30., SzSzMM 1986. 136, 187.
5. Laut Maksai 1940. 114. ist die Bauzeit der Burg von Nyírbátor unbekannt, laut Magyar 1974. 14. hat hier bereits 1364 ein Burgschloss der Bátoris gestanden. Fügedi 1977. 104–105. war gleichfalls der Meinung, dass die Errichtung des Burgschlusses zwischen 1354–1364 erfolgt sein muss. Er hat richtig erkannt, dass die von ihm angenommene Burg keineswegs mit den Überresten des Burgschlusses, das im Bereich des Gymnasiums, des Geburtshomes und des Speichers freigelegt und auch vom ihm auf das 15. Jahrhundert datiert wurde, zu identifizieren ist. Er versucht, den Widerspruch mit der Hypothese zu überbrücken, dass die Burg aus dem 14. Jahrhundert nur kurzfristig existiert hat. Diese Hypothese wurde auch von Kubinyi 1985. 30. übernommen, die Burg aus dem 14. Jahrhundert ist auch seiner Meinung nach in kurzer Zeit untergegangen, und erst um ein Jahrhundert später ist darauf das neue Burgschloss gefolgt.
6. OL DI. 5623. „...leberam deferendi et deportandi habebunt facultatem.“
7. OL DI. 12 501. – Es ist aber falsch, dass das väterliche Herrenhaus dem ältesten Sohn (also István) oder Tamás (d.h. dem mittleren) überliefert wurde. SzSzMM 1986. 141, 194. – Zu dieser Rechtsgewohnheit siehe noch: Kubinyi 1989. 89.
8. „in vico parvo seu platea penes ecclesiam parvam et rotundam in honorem Sacratissimi Corporis Christi constructam“ OL DI. 12 501.
9. Von sämtlichen Forschern, die sich mit der Frage auseinandergesetzt haben, wurde das spätmittelalterliche Burgschloss auf das behandelte Gebiet lokalisiert, und der spätere Speicher mit einem Flügel des Schlossensembles identifiziert. Genthon 1961. 218., Gerő 1968. 302., Entz 1983. o. Sn., Ders. 1986. 88., SzSzMM 1987. 150. Auf den gleichen Ort wird von ihnen auch das frühere Herrenhaus gesetzt, das laut ihrer Annahme für den Vorgängerbau des spätmittelalterlichen Baukomplexes gehalten werden kann, obwohl man von früheren Gebäuderesten keine Kenntnis hat. Szalontai 1978. 78., Entz-Szalontai 1978. 36–37., SzSzMM 1986. 194–195., SzSzMM 1987. 149.
10. Hinsichtlich dieser Datierung scheint die Fachliteratur ziemlich einheitlich zu sein, obwohl sich winzige Meinungsunterschiede beobachten lassen. Es wurde schon von Fügedi 1977. 105. anerkannt, dass die in der Umgebung des Getreidespeichers ausgegrabenen Gebäudereste nicht zu einer Burg aus dem 14. Jahrhundert, sondern nur zu einem Schloss aus dem 15. Jahrhundert haben gehören können. Nach Magyar 1974. 14, 19. könnten die Bátoris ihr bereits existierendes Herrenhaus in der 2. Hälfte des 15. Jahrhunderts zu einem gotischen und später zu einem Renaissance-Burgschloss umgebaut haben, die Bautätigkeit mag aber auch noch am Anfang des 16. Jahrhunderts im Gange gewesen sein, ja sogar bis zur 2. Hälfte desselben Jahrhunderts andauert haben. Németh 1979. 43. war der Meinung, nach dem Umbau der Burg von Ecsed (1484) ist die dort arbeitenden Bauhütte nach Bátor gekommen, wo sie ihre Tätigkeit bis 1488 fortgeführt hat. Kubinyi 1985. 33. hat gleichfalls für nötig gehalten, zu betonen, dass während der Freilegung des Burgschlusses Fundmaterial selbst aus dem 15. Jahrhundert kaum zum Vorschein gekommen ist. Géza Entz hat einmal den Umbau, bzw. die Erweiterung des früheren Herrenhauses ausschliesslich mit der Persönlichkeit des Woiwoden István Bátoris in Zusammenhang gebracht (Entz 1983. o.Sn.), in seiner gemeinsam mit Barnabás Szalontai geschriebenen Monographie vertrat er aber schon die feiner nuancierte Meinung, dass mit den Bauarbeiten

- ten – früheren Vorgängerbauten folgend – erst der siegreiche Feldherr von Kenyérmező angefangen hat, dessen Werk aber lediglich von seinem Neffen, dem späteren Schatzmeister beendet wurde, die Renaissance-Details müssen bereits unbedingt dem letzteren – András Bátor – zugeschrieben werden, und sind am Anfang der 1500er Jahre gefertigt worden. Entz-Szalontai 1978. 36–37., Szalontai 1978. 78. Diese Präzisierung, nämlich dass die Bautätigkeit erst in der Zeit des Woiwoden István Bátori begonnen und am Anfang des 16. Jahrhunderts beendet wurde, ist auch in der Kunsttopographie erschienen. SzSzMM 1986. 194–195., SzSzMM 1987. 150.
11. Borovszky o.J. 146, 436., Lukinich 1918. 56–57., Magyar 1974. 12., Entz-Szalontai 1978. 7, 36., SzSzMM 1987. 133, 149.
 12. Borovszky o.J. 146, 437., Lukinich 1918. 115–117., Entz-Szalontai 1978. 8–9., 36., Dám-Szalontai 1987. o.Sn., SzSzMM 1986. 195., SzSzMM 1987. 133.
 13. Borovszky o.J. 90, 147–149. Seine Besitzer in dieser Epoche haben aber nicht mehr regelmässig hier verweilt. Ebenda 461., Balogh 1956. 14–16., Jenei 1986. 98–106., SzSzMM 1986. 147, 158., SzSzMM 1987. 133., Dám-Szalontai 1987. o.Sn.
 15. Die Inventare aus dem Jahren 1704, bzw. 1706 (OL. Károlyi lt. Lad. 46b, No. 39., bzw. ebenda, Lad. 46., No. 14a, OMF-Planarchiv) sagen nichts darüber aus, ob sie baufällig waren, das wird erst 1713 erwähnt. (Ebenda, Lad. 46., No. 17., OMF-Planarchiv.)
 16. Szalontai 1978. 78., Entz-Szalontai 1978. 36., SzSzMM 1986. 195., SzSzMM 1987. 149.
 17. Bericht von Ervin Mérey Kádár über die Lokalinsektion, weiterhin über die Rettungsgrabung an der Südseite des Geburtshomes. Manuskript, 1953. Datensammlung des Museums András Jósa in Nyiregyháza und des Ungarischen Nationalmuseums. Inv.nm.: 2728.
 18. Über die Forschungen sind nur kurze Berichte veröffentlicht worden: AÉ 85)1957)1 90., Ebenda 86)1959)2 214., Ebenda 87)1960)2 244., Ebenda 89)1962)2 272., RF 11)1959) 75., Ebenda 13)1960) 112., Ebenda 15)1962) 89. – Siehe weiterhin: Grabungsbericht von Dezső Csallány und Barnabás Szalontai aus dem Jahre 1958. Manuskript. Datensammlung des András Jósa Museums, Nyiregyháza. Tagebuch der Grabungen in den Jahren 1959 und 1961. Manuskript. Datensammlung des István Bátori Museums, Nyírbátor.
 19. Berichte von Júlia Kovalovszki (10. August 1960., 19. Oktober 1960.). Manuskript. Datensammlung des András Jósa Museums, Nyiregyháza.
 20. Grabungsdokumentation von Kálmán Magyar. Tagebücher und Berichte 1969–1970. Manuskript. Datensammlung des Ungarischen Nationalmuseums. Hiermit möchten wir uns unserem Kollegen, Herrn Kálmán Magyar für seine Hilfsbereitschaft bedanken, mit der er uns die Dokumentation seiner Forschungen zu Verfügung gestellt hat. Siehe weiterhin seine kurzen Grabungsberichte: RF 23)1970)90., Ebenda 24)1971) 90., AÉ 98)1971)2 283.
 21. Der östliche Teil des Gebäudes wurde nicht freigelegt, so wurde er durch die Errichtung der Sportplätze wahrscheinlich zerstört.
 22. Die drei intakten Trennungspfeiler sind in der ständigen Ausstellung des István Bátori Museums zu sehen. Zu den Funden siehe weiterhin: SzSzMM 1987. 140., 149.
 23. Magyar 1974. 14–19., Ders. 1975. 117.
 24. Entz 1983. o.Sn., Entz-Szalontai 1978. 78., SzSzMM 1987. 150. Ziegelausmass: 32–33x16x7–8 cm.
 25. Im allgemeinen wird als die erste schriftliche Erwähnung der Siedlung eine 1272 erlassene Urkunde des Königs Stefan V. angesehen, in der der Herrscher, weil er den Besitz Hodász verschenkt hat, die dortigen Bogenschützen auf das Gut Bathar übersiedeln lässt. Es stimmt zwar, dass Szentpétery diese Angabe mit dem sich im Komitat Ugocsa befindlichen Batár in Zusammenhang bringt (Szentpétery 1943. 161., No. 2224.), Maksai aber mit dem späteren Nyírbátor (Maksai 1940. 36, 113.), das demgemäss zu dieser Zeit noch in königlichen Händen war. Kubinyi hält diese letztere Identifizierung – selbst allein wegen der kleineren Entfernung – für wahrscheinlich. Kubinyi 1985. 29, 74., Anm. 193.
 26. Siehe Anm. 12! Hier soll hinzugefügt werden, dass Borovszky ja sogar über türkische Hilfe auf der Seite von Jan Sigismund schreibt, was die in der Zerstörungsschicht des Hofes aus dem 16. Jahrhundert entdeckten türkenzeitlichen Fundgegenstände (z.B. Fayence) zumindest nicht widersprechen.
 27. Die Frage der Prunksäle ist neuerlich ins Vorfeld der Forschungen gerückt. Über den Prunksal des Sigismund-Palastes in der Burg von Buda: Nagy 1955. 105–131., Gerevich 1966. 61–62, 64–70., Marosi 1983. 293–310., Ders. 1984. 11–27., Magyar (Manuskript), Buzás-Végh 1992. Über Esztergom: Horváth-Vukov 1986–87.
 28. Horler 1986. 51–80., Ders. 1987–88. 131–177., Ders. 1991. 392–401.
 29. Das Nyéker Ensemble ist wahrscheinlich anlässlich der Hochzeit von Wladislaw II. (1502) fertig geworden. Horler 1986. 55–60., Ders. 1991. 393.
 30. Kubinyi 1989. 89.
 31. Ebenda 91.
 32. Spätere Angaben gibt es hingegen, um die Mitte des 16. Jahrhunderts wird es in der humanistischen Termini-

nologie 'arx' (= Burg) genannt. 1553 versieht András Bátori eine Urkunde mit der folgenden Ortsangabe: "in arce nostra Bátor". (OL. Károlyi It. Lad. 50. No.14., OMF-Planarchiv, SzSzMM 1987. 149.) Laut unserer jetzigen Kenntnisse kann das als die erste Erwähnung des völlig ausgebauten Burgschlosses angesehen werden (SzSzMM 1986. 194.), obwohl nach einigen Angaben die Burg bereits 1498 erwähnt wurde. (SzSzMM 1987. 149.)

Literatur

- Anjoukori okmánytár VI. (Red.: Nagy, I.). Budapest. 1891.
- Balogh, I. 1956: Nyírbátor története. In: Nyírbátor története, Bátorliget elővilága. (Red.: Szalontai, B.). O.O.
- Borovszky, S. o. J.: Szabolcs vármegye. Budapest. (Magyarország vármegyéi és városai 15.)
- Borsa, I. (red.) 1961: az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II/2–3. Budapest.
- Buzás, G.–Végh, A. 1992: Adalékok a budai királyi várban álló Zsigmond-palota homlokzat-rekonstrukciójához. In: *Castrum Bene* 2/1990.
- Csánki, D. 1890: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. Budapest.
- Dám, L.–Szalontai, B. 1987: Nyírbátor, Báthori István Múzeum. Budapest. (Tájak – Korok – Múzeumok Kiskönyvtára 61.)
- Entz, G. 1983: Nyírbátor, református templom. Budapest. (Tájak – Korok – Múzeumok Kiskönyvtára 25.)
- Entz, G. 1986: Nyírbátor műemlékei. In: Tanulmányok Nyírbátor és a Báthori család történetéhez. (Red.: Dám, L.). Nyírbátor 87–92. (*Folia Historica et Ethnographica* I.)
- Entz, G. – Szalontai, B. 1978: Nyírbátor. Budapest.
- Fejér, G. 1832: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis VIII*)3. Buda.
- Fejér, G. 1834: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis IX*)4. Buda.
- Fügedi, E. 1977: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Budapest. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 82.)
- Fügedi, E. 1981: Mezővárosaink kialakulása a XIV. században. In: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Budapest. 336–363.
- Genthon, I. 1961: Magyarország művészeti emlékei 2. Budapest.
- Gerevich, L. 1966: A budai vár feltárása. Budapest.
- Gerő, L. 1968: Magyar várak. Budapest.
- Horler, M. 1986: A buda-nyéki királyi villa épületei. *Ars Hungarica* XIV. 51–80.
- Horler, M. 1987–88: Les édifices de la villa royale de Buda-Nyék. *Acta Historiae Artium*. XXXIII. 131–177.
- Horler, M. 1991: Die königliche Villa in Buda-Nyék. In: *Budapest im Mittelalter*. (Hrsg.: Biegel, G.). Braunschweig. 392–401. (Schriften des Braunschweigischen Landesmuseums 62.)
- Horváth, I. – Vukov, K. 1986–87: Vitéz János esztergomi palotája. Komárom Megyei Múzeumok Tudományos füzetek 1–2. Tata.

- Jenei, K. 1986: Nyírbátor mezőváros százéves harca a Károlyi családdal. In: Tanulmányok Nyírbátor és a Báthori család történetéhez. (Red.: Dám, L.). Nyírbátor. 93–143. (Folia Historica et Ethnographica I.)
- Kubinyi, A. 1985: A középkori Magyarország középkéleti része városfejlődésének kérdéséhez. Borsodi Levéltári Évkönyv 5. 7–82.
- Kubinyi, A. 1989: Főúri rezidenciák a középkor végén. In: A Dunántúl településtörténete VII. Falvak, városok és puszták a Dunántúlon (XI–XIX. század). Red.: Somfai, B.). Veszprém. 87–93.
- Lukinich, I. 1918: Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711. Budapest.
- Magyar, K. 1974: Az ötvöskőnyi Báthori várkastély. Kaposvár. (Somogyi Múzeumok Füzetei 18.)
- Magyar, K. 1975: A nyírbátori Báthori várkastély címerábrázolásos kályhájáról. AÉ. 102. 117–132.
- Magyar, K. (Manuskript): Friss-palota – Zsigmond-palota
- Maksai, F. 1940: A középkori Szatmár megye. Budapest.
- Marosi, E. 1983: Buda és Vajdahunyad, a 15. századi magyarországi építészettörténet tartópillérei. Építés-Építészettudomány XV. 293–310.
- Marosi, E. 1984: Zsigmond király Avignonban. Ars Hungarica XII. 11–27.
- Mező, A. – Németh, P. 1972: Szabolcs-Szatmár megye történelmi-etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza.
- Nagy, E. 1955: Zsigmond király budai Friss-palotája. Budapest Régiségei XVI. 105–131.
- Németh, P. 1979: Nyírbátor: egy mezőváros a középkorban. Szabolcs-Szatmári Szemle XIV. 41–43.
- SzSzMM: I. (Red.: Entz, G.). Budapest. 1986. (Magyarország Műemléki Topográfiaja X.)
- SzSZMM: II. (Red.: Entz, G.). Budapest. 1987. (Magyarország Műemléki Topográfiaja XI.)
- Szalontai, B. 1978: Nyírbátor története és középkori cserépedényei. Szabolcs-Szatmári Szemle XIII. 73–95.
- Szentpétery, I. (red.) 1943: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II). Budapest.
- Wenzel, G. 1862: Árpádkori új okmánytár IV. Pest.

Abkürzungen

- AÉ** Archaeológiai Értesítő
OL DI. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (Ungarisches Landesarchiv, Diplomatische Summlung)
OL Károlyi lt. Magyar Országos Levéltár, (Ungarisches Landesarchiv, Familienarchiv der Károlyis)
OMF Országos Műemléki Felügyelőség (Ungarisches Landesdenkmalamt)
RF Régészeti Füzetek
SzSzMM Szabolcs-Szatmár megye műemlékei

György Székér
Judit Tamási
Országos Műemlékvédelmi Hivatal
1014 Budapest,
Táncsics M. 1.

A nyirbátori műemlék magtár kutatási eredményei

Az egykori nyirbátori várkastély területén álló barokk magtárépület műemléki helyreállításához kapcsolódó kutatás 1987 óta folyik. A kutatás során jelentős középkori maradványok kerültek napvilágra, ez az épület a várkastély egyetlen, felmenő falaiban is megőrződött részlete.

Az okleveles adatokból ítélve feltehetőleg több kisebb kőriából a 15. század végén – 16. sz. elején a kenyérmezei győző Báthori István és unokaöccse, Báthori András által kiépített várkastély a 16. sz. közepére nyerte el végleges formáját. Ekkor a mintegy 60 x 80 m-es területet övező falakon belül több önálló palotaszárny helyezkedett el a középső udvar körül. Az É-i oldal közepén állt az együttes valószínűleg legrepresentatívabb kialakítású épülete, az „északi palota”, amelynek maradványait használták fel 1730 után a magtár építésekor.

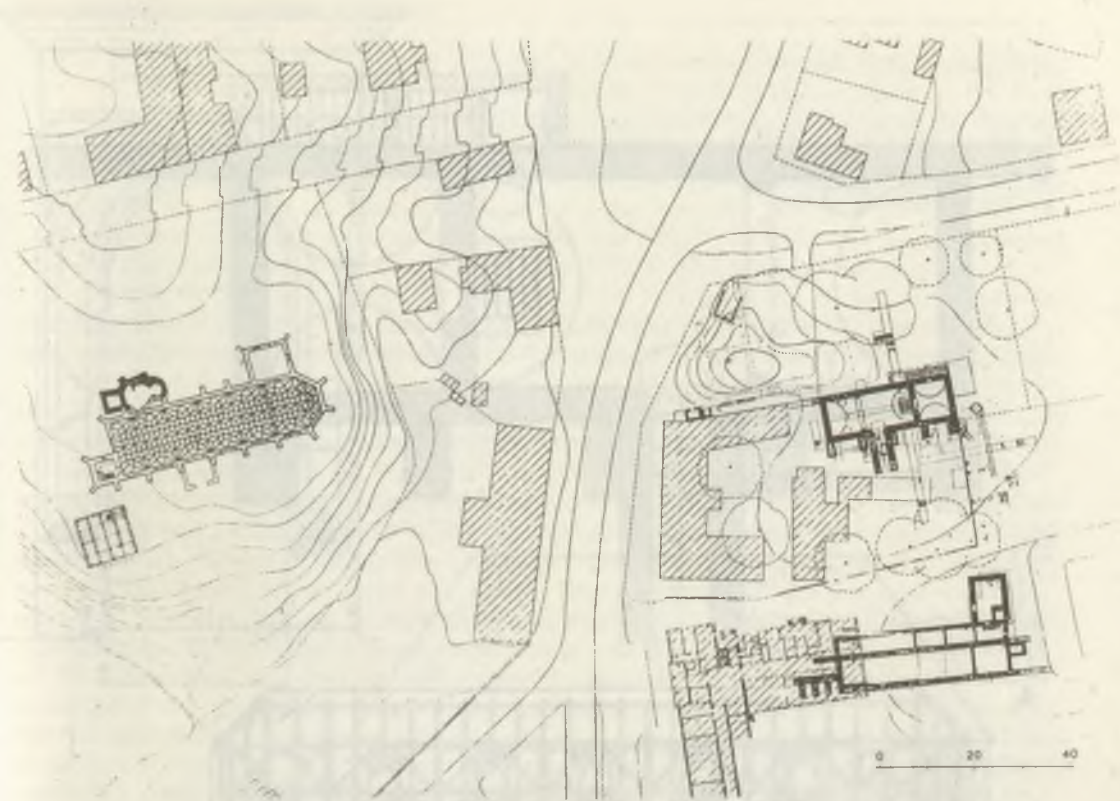
Ez az északi palota pusztulás előtti állapotában legalább három szintre tagolódott. Hatalmas, szinte eredeti állapotában megmaradt, kétosztatú dongaboltozatos pincéjének majd 1 m vastag feltöltése gazdag közép- és újkori leletanyaggal – elsősorban üvegekkel (borospince!) és kerámiával – szolgált. A földszint osztófalait a magtárra történő átalakítás során elbontották, de a megmaradt lenyomatok és boltvállak alapján a terek rekonstruálhatóak: a középső, hosszirányú dongával fedett teret keletről és nyugatról egy-egy kisebb, keresztirányú dongás helyiség fogta közre. A középső és a Ny-i helyiség között lépcső vezetett az emeletre.

Az épület D-i, udvar felőli hosszoldalához később egy 5 pilléren nyugvó, emeleti reneszánsz loggiát húztak.

Az épülettől É-ra egy fa-föld szerkezetű palánk maradványai kerültek elő.

Az egykori várudvar területén vastag 16. századi pusztulási réteg jelezte a várkastély középkori életének végét.

Bár az épület emeletének térosztására csak közvetett adatok utalnak, valószínűsíthető, hogy az északi palota egyike a középkori világi együttesek legrepresentatívabb épülettípusának, a fogadópalotáknak. Mintaképe a királyi építkezéseken ismerhető fel: a késő középkori nagytermekből kifejlődő önálló palotaépület, mint amilyen a nyéki együttes 2. sz. palotája.

1.

2.

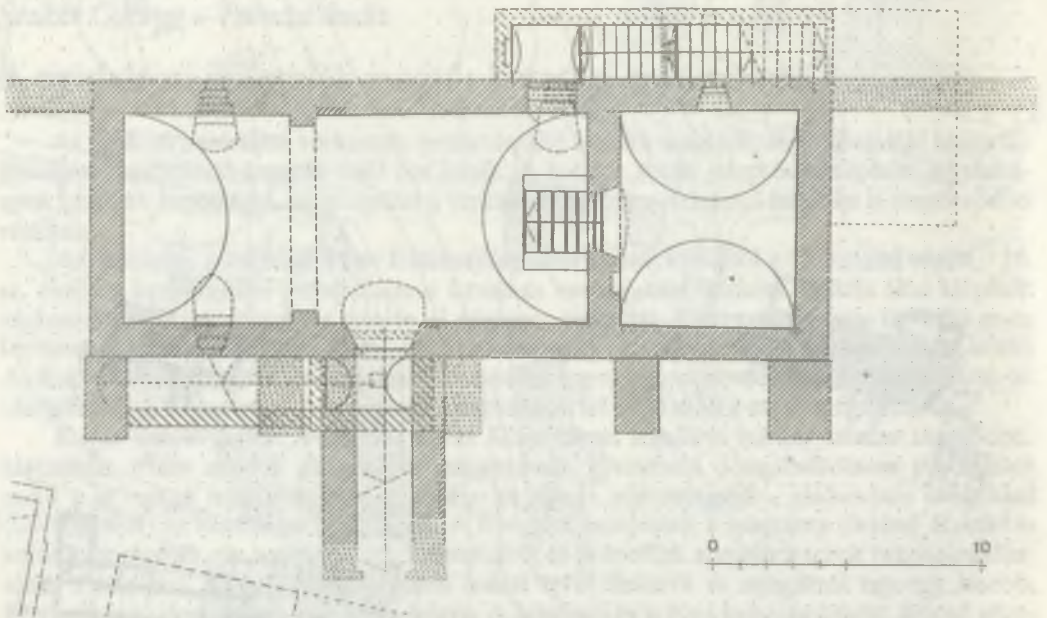

3.

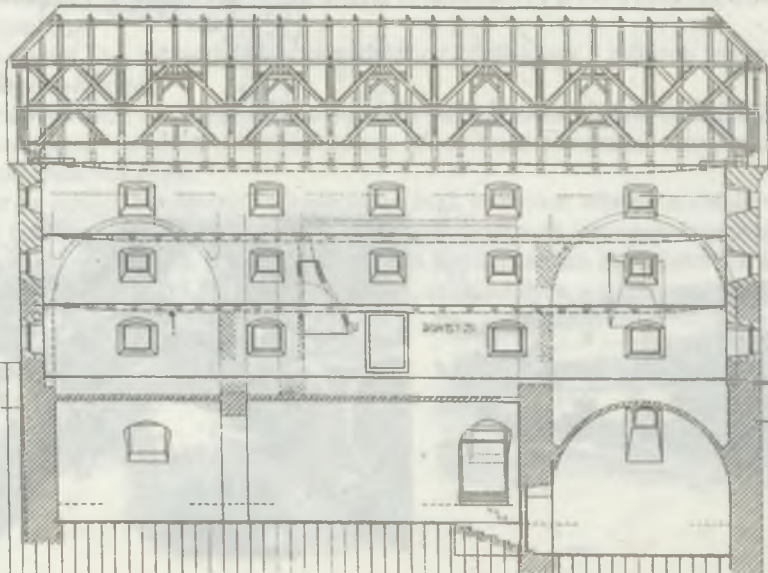
1. Helyszínrajz a várkastély együttesével és a református templommal
 Der Situationsplan des Fundortes: das Burgschlossensemble und die reformierte Kirche

2. A magtár északról, a kutatás előtt
 Der Getreidespeicher, von Norden betrachtet, vor dem Beginn der Forschungen

3. A nagyobb pincetér keletről, a kutatást megelőző állapot
 Der grössere Kellerraum von Osten, in dem den Forschungen vorangehenden Zustand

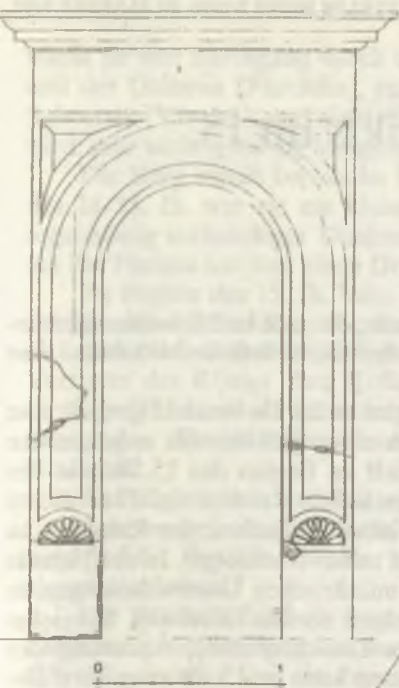
4.

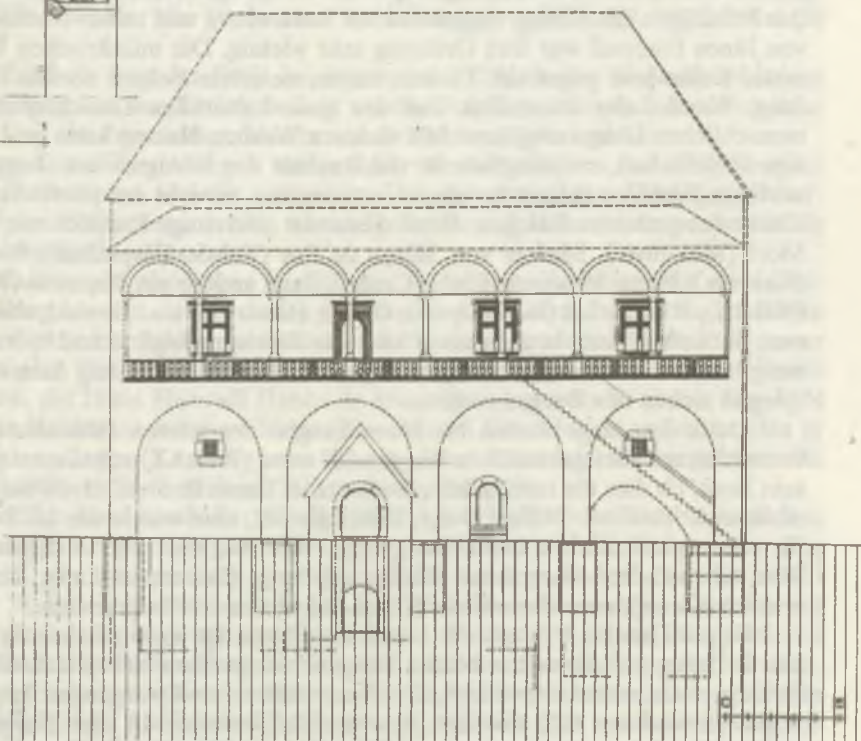
5.

4. Az É-i palota alaprajza, pinceszint, a középkori, újkori és a jelenlegi állapot összesítő rajza
 Grundriss des nördlichen Palastes (des späteren Spichers), Kellergeschoss, Gesamtplan mit dem mittelalterlichen, dem neuzeitlichen und dem jetzigen Zustand

5. Az É-i palota hosszmetsete, a kutatási eredményekkel és rekonstrukcióval
 Langsschnitt des nördlichen Palastes (des späteren Speichers), Zustand nach der Forschung, bzw. Rekonstruktion

6.

7.

6. Egy reneszánsz ajtó rekonstrukciója az É-i palota déli homlokzatáról, I. emelet
 Rekonstruktion einer Renaissanceetür mit Spiegelprofil (nördlicher Palast, Südfassade), 1. Stock,

7. Az É-i palota rekonstrukciója

Die Rekonstruktion des nördlichen Palastes

Fotos: Róbert Hack (Ungarisches Landesdenkmalamt)

Zeichnungen: György Szekér

Übersetzung: Judit Tamási

Adrian Andrei Rusu

Die Burgen des Hatzeger Distrikts im 15. Jahrhundert

Das "Land" Hatzeg (Hațeg) oder der Hatzeger Distrikt, der sich im Südwesten Siebenbürgens auf einer Oberfläche von ungefähr 1300 km² ausbreitet, bildete im Mittelalter eine ethno-soziale Einheit.¹

Bevor wir uns mit der Geschichte der Hatzeger Burgen im 15. Jh. beschäftigen, ist eine kurze historische Beschreibung der Gegend nötig. Nach einer grösstenteils unbekanntem Entwicklung tritt die örtliche, meist rumänische Feudalität zu Beginn des 15. Jh. aus der sozialen Lage der Knesen in jene der Adligen des ungarischen Reiches ein. Eine dichte Reihe von Diplomen der Adligen spricht von der militärischen Teilnahme der Rumänen an den Feldzügen des Königs Sigismund von Luxemburg und seiner Nachfolger. In der Familia von János Hunyadi war ihre Ordnung sehr wichtig. Die militärischen Unternehmungen, in erster Reihe jene gegen die Türken, hatten vielerlei Folgen: soziale Erhebung, Bereicherung, Wandel der Mentalität und der sozio-kulturellen Gesichtspunkte, Änderung der menschlichen Umgebung, usw. Mit anderen Worten, Hatzeg hatte im 15. Jh. eine durchlässige Gesellschaft, empfänglich für die Realität des Königreiches. Jungen und energischen adeligen Familien gelingt es, empor zu kommen, sowohl auf provinzieller als auch auf der Ebene des gesamten Reiches. Bemerkenswert sind einige Familien wie Kendeffy von Rîu de Mori (Malomvîz), Sărăcin von Sălașu de Sus (Felsőszáláspathak), Mușina aus Răchitova (Reketye), Ficior More von Ciula (Csulai), dann andere aus Peșteana (Pestheni), Vad, Nalai (Nalatz), Rîu Bărbat (Borbathvizi), Ostrov (Osztrovi) u.a. Sie sind ohne Ausnahme Rumänen, die sich in einer bestimmten Phase der Zweisprachigkeit und in einer gewissen Entfernung von der orthodoxen Religion befinden. Die Verwandlung dieser vornehmen Schicht spiegelt sich in den Burgen wider.

Dank den eingehenden Nachforschungen der letzten Jahrzehnte stieg die Zahl der verzeichneten mittelalterlichen Burgen auf neun (Abb.1.), wobei man natürlich nicht sicher sein kann, ob dies die tatsächliche Gesamtzahl darstellt. Drei davon haben im 15. Jh. bereits nicht mehr existiert (Nălați, Boița, Piatra Roșie), eine wurde um 1528 errichtet (Crivadia), für eine weitere stehen uns keine genügenden Angaben zur Verfügung (Porțile de Fier). Was die restlichen Burgen aus Hatzeg anbelangt (Subcetate-Hațeg, Colți-Suseni, Mălăiești und Răchitova), versuchen wir im folgenden, sie kurz zu beschreiben.

Dezso Csánkis Verzeichnis bietet unvollständige und gleichzeitig irreführende Angaben in bezug auf die ersten beiden Burgen.² Inzwischen haben sich die dokumentarischen Evidenzen dermassen erweitert, dass man sich neue Erwägungen leisten kann. Die Burg Mălăiești wird erst 1613 erwähnt, jene aus Răchitova nie. In allen Burgen wurden archäologische Forschungen unternommen: Răchitova (1970 – Radu Popa, teilweise freigelegt), Mălăiești (1978–1979, Victor Eskenasy und der Verfasser), Subcetate-Hațeg (1980, 1982, der Verfasser), Colți-Suseni (1980, Victor Eskenasy und der Verfasser, teilweise freigelegt), Portile de Fier (1985–1988, Ioan Glodariu und Ștefan Matei).

Die Burg Hatzeg (Abb.2) wurde auf einem 490 m hohen Hügel erbaut. Dadurch über-

wacht sie den durchgang durch das Strei-Tal, beim Zusammenfluss des Rîu Mare (Hațeg) und der Galbena (Fărcădin), zur Hațeg-Senke. Die nächstliegende Siedlung ist das Dorf Subcetate (Váralya), und nicht die Stadt Hațeg. Diese Bemerkung ist, wie man gleich sehen wird, sehr wichtig für die Identifizierung der Burg im 15. Jh.

Die Burg wurde bereits im letzten Viertel des 13. Jh. benutzt. Gleich nach der Wende des 14–15. Jh. war sie ein kleines zentrales Plateau von etwa 200 m², auf dem sich ein regelmässig sechseckiger Donjon, eine Zisterne und einige Holzbaracken befanden. Rings um das Plateau hat man einen Graben und einen Wall in Hufeisenform angelegt.³

Zu Beginn des 15. Jh. hatte die Burg noch eine wichtige Rolle in der Verwaltung der dortigen königlichen Domäne und, durch ihre Kastellanen, in der Vermittlung zwischen der örtlichen rumänischen Feudalität (den Knesen) und dem Woiwoden Siebenbürgens als dem Vertreter des Königs. Ihre Rolle geht auch daraus hervor, dass die anderen Burgen der Grafschaft Hunedoara entweder eine schlimme Zeit durchmachten oder in adelige Hände übergingen. Ab 1413 übernimmt der Kastellan von Hațeg die Funktion des Grafen der Grafschaft.

Auf allgemeiner politischer Ebene hat die Burg auch als eine der Handlungs- und Beobachtungsgrundlagen für die Vorgänge in der Walachei gedient. Dies ist der Hauptgrund für die Besuche, die hier die Woiwoden Siebenbürgens 1407, 1409, 1415 und 1420 abgestattet haben.

Die Blütezeit fand ein brutales Ende im September 1420, als der Woiwode Nicolaus Csáki am Fusse der Burg von den Türken besiegt wurde. Damals wurde auch der königliche Sitz völlig zerstört, und das Franziskanerkloster wurde für eine Weile verlassen.

Da in der Burg keine Zerstörungen nachweisbar waren, erlauben das Aufhören der Erwähnungen von Kastellanen und die endgültige Unterbrechung der Abhängigkeitsverhältnisse der knesialen Besitztümer zu ihr, bloss die Erklärung, dass das Interesse für sie merklich abgenommen hat⁴.

Die Wiederaufnahme der türkischen Einfälle hat von neuem die Steigerung der militärischen Rolle der Burg bewirkt. Unter diesen Umständen, die archäologisch für die Mitte des 15. Jh. festgestellt wurden, fand wahrscheinlich die Errichtung einer kleinen Ringmauer am Rande des zentralen Plateaus statt. Gleichzeitig wurde auch die Reihe der Kastellanen wiederaufgenommen, die János Hunyadi (Iancu de Hunedoara) unterstellt waren. Um 1444 wurde der Rang des Kastellans Johann Cindea (Kende) von Rîu de Mori verliehen, den er seinem Sohn Ladislaus-Lațcu (Kendeffy) von Rîu de Mori übertrug⁵. Ihnen gehörte die Burg auch zwischen 1456–1458, nach dem Tod von János Hunyadi.

Im ersten Jahr der Herrschaft des Königs Matthias erhielten die Brüder Ladislaus Kendeffy und Johannes Kenderessy durch eine getarnte Schenkung die Burg, unter dem Namen eines Turmes, der sich oberhalb der Ortschaft Subcetate befindet⁶. Nur die feierliche Schenkung am 18. Dezember 1462 war bisher den Historikern bekannt, so dass man auf Grund dieser und anderer Dokumente vom Ende des 15. Jh. das Problem so interpretieren konnte, dass es sich um eine andere Burg handelt, und nicht um die von Hațeg. In Wirklichkeit wurde die Verwechslung von den Herren von Rîu de Mori unterhalten, und nur in den Beziehungen zum Königshof. Auf lokaler Ebene war z.B. bekannt, dass man in der Burg von Hațeg den rumänischen Dichter Stoica aus Valea Dîljiu gefangen hielt, und der Wald Balomir befand sich auf dem Territorium derselben Burg, die den Cîndeștis gehörte⁷.

Gegen Ende des Jahrhunderts, genauer nach 1490, wurden die Probleme um die Herrschaft nach Streitigkeiten mit den Untergebenen von Johannes Corvinus geklärt, in dem Sinne, dass die Befestigung weiterhin den Cîndeștis gehörte, während der Marktflecken

Hațeg in die Domäne Hunedoara übergang. Das Jahrhundert schliesst mit der Bestätigung der Rolle der Burg als Zollpunkt⁸ im Rahmen der Besitztümer Subcetate und Turnu (Thoron), die deutlich aus dem Beschluss vom Juli 1499⁹ hervorgeht.

Die Burg Colți (Kolch, deutsch Felsspitze, Zacke) (Dorf Suseni, Gemeinde Rîu de Mori) (Abb.3) erhebt sich auf einem Felsvorsprung in einer Höhe von fast 200 m über dem Tal des Rîușor, im Südwesten der Hațeg-Senke.

Der Donjon, mit leicht rhombusförmigem Grundriss, wurde schon im Laufe des 14. Jh. errichtet. Nach 1400 hat er einige Änderungen erlitten, die sich auf dem Fussboden des ersten Niveaus,¹⁰ bei den Eingängen und den Fenstern bemerkbar machen. Es ist fast sicher, dass die Umfriedungsmauern der Burg gleichfalls im 15. Jh. entstanden. Dieser Schluss ergibt sich aus dem Wohlstand der Herren, aber auch aus der Analogie zu der Entwicklung der Burgen von Subcetate und Mălăiești. Paradoxerweise, obwohl es sich um die am besten erhaltene Burg des Bezirks handelt, hat man noch keine ausführliche architektonische Untersuchung unternommen¹¹, die, wenn nicht die zeitliche Reihenfolge der Bauten, doch wenigstens die Aufeinanderfolge der Phasen bestimmen sollte. Insofern man es feststellen kann, wurde die Umfriedungsmauer selbst mehrmals wiederhergestellt. Die Burg war bis gegen Ende des 17. Jh. bewohnt, was jede Forschung in Betracht ziehen muss.

Man kann vermuten, dass es Cîdea (Kende) I. von Rîu de Mori war, der den Grundstein der Burg legte. Im 15. Jh. lebten drei verschiedene Generationen derselben Familie¹². Durch Ladislaus I. Cîdea (er war der erste, der Kendeffy genannt wurde) (vor 1430–1479) erhält der ältere Zweig der Familie ausschliessliche Rechte auf die Burg. Zu Lebzeiten von Michael III. Kendeffy (vor 1472–1508) wird die Burg zum ersten Mal urkundlich erwähnt, unter dem Namen turrus Kolcz (1501, 1511)¹³ und Malomwyz vara (1499)¹⁴. Die ersten Nachrichten konzentrieren sich auf den Raub des Familienschatzes, der in der Burg aufbewahrt wurde, und auf die Ermordung des Kastellans Oancea (Wancha, abgeleitet von dem rumänischen Namen für Johannes). Die Täter waren eine Gruppe benachbarter rumänischer Feudalherren, angeführt von Dan und Cîdea von Săcel, den Vettern von Mihail III. Kendeffy¹⁵.

Am Fusse der Burg, am linken Ufer des Flusses befindet sich eine Kirchenruine, über deren Chor sich ein Turm erhebt. Man hat die Funktion und insbesondere die Chronologie dieses Baues lange diskutiert. Die neueste Stellungnahme beweist, dass es sich um die Kirche eines grossen orthodoxen Klosters handelt, wobei der Turm im 15. Jh. auch als Wohnung diente¹⁶.

Die Burg Mălăiești (Abb.4.) hat auch eine zurückgezogene Lage, sie ist in südwestlicher Richtung 2 km von dem Dorfsitz der Erbauerfamilie, der rumänischen Adligen Sărăcin (Szerecsen) von Sălașu de Sus, entfernt. Die Geschichte der Mitglieder dieser Familie ist zumindest im 14–15. Jh. kompliziert und schwer zu rekonstruieren, wobei aber die archäologischen Forschungen und die Architektur viel deutlichere Angaben bieten. Auf diese Weise konnte man feststellen, dass man von Anfang an, wahrscheinlich schon in der ersten Hälfte des 15. Jh., dem Wohnturm eine Ringmauer mit Zinnenkranz hinzugefügt hat, 73,5 m im Umfang, 1,5 m breit, ungefähr 4,5 m hoch, die mit 6–9 Strebemauern versorgt war. 2,5 m von der Spitze des Zinnenkranzes entfernt wurde ein 0,5 m breiter Rückzugsweg eingerichtet, der als Wehrgang diente. Der Eingang wurde für Fussgänger geöffnet, und gleichzeitig war er eine unflankierte Ausfallpforte.

Infolge unbekannter Ursachen ist ein Abschnitt der Ringmauer eingestürzt, was zur Wiederaufnahme des Baues der Burg führte. Die eingestürzten Enden der Ringmauer wurden mit dem Turm vereinigt, auf der Südseite wurde eine Mauer errichtet, die zusammen

richtung der neuzeitlichen Befestigungen bestimmte, für welche die spezialisierten, rein militärischen Objekte die Festungen charakteristisch sind.

Die Veränderungen der gesellschaftlichen, wirtschaftlichen und militärischen Verhältnisse in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts haben die Burg von der Bühne der böhmischen Historie weggeschoben. Ihre Funktion übernehmen die spezialisierten Bauten neueren Typs – vor allem Schösser und Festungen.

Der Erkenntnis der böhmischen Burgenarchitektur des 15. und des Anfangs des 16. Jahrhunderts bleiben wir noch viel schuldig, und man kann nur hoffen, dass diesem Thema so viel Aufmerksamkeit gewidmet wird, wieviel es verdient. Schon aus dieser sehr kurzen Übersicht wird klar, dass es um eine – auch in weiteren Zusammenhängen sehr wichtige – Problematik geht, deren ausführlicheres Kennenlernen sehr nützlich und fruchtbar wäre.

(Deutsch von H. Trávníčková)

Dr. Josef Špaček
Institut pro archeologii
in Praze, Ústřední
ústřední ústav, Praha

Anmerkungen

1. Zur Beschreibung des Bezirks und seiner Geschichte vor dem 15. Jh. siehe Popa 1988.
2. Csánki 1913. 45–46, 51–53.
3. Rusu 1982–1983. 335–339.
4. Ebenda 342–343.
5. Ders. 1981. 15–16., Ders. 1984. 561., Ders. 1985. 744–745.
6. „turrin nostram in oppido Haczak habitam ac possessionem nostram Waralya vocatam“, 17. Juli 1459, Ofen. Kopie in der Sammlung Sólyom-Fekete F. (Landesbibliothek Széchenyi, Budapest. B.I. 63.)
7. D. Csánki glaubte an das Dasein zweier verschiedener Burgen. Die Sache wurde dadurch zusätzlich kompliziert, dass die romanistischen Geschichtsforscher bis auf den heutigen Tag die Ruine der Burg als eine specula von dem Verteidigungssystem von Ulpia Traiana Sarmizegetusa angesehen haben.
8. Rusu 1982–83. 344–345.
9. Sólyom-Fekete F. Sammlung B.I. 119–120.
10. Zum beschränkten Ergebnis der archäologischen Sondierungen siehe Eskenasy 1988. 185.
11. Szinte 1893. 69–79., Popa 1972. 251.
12. Zur neuesten Genealogie der Familie Kendeffy bis zum Ende des 16. Jhs. siehe Rusu 1986–87. 186–189.
13. Csánki 1913. 51–52.
14. Sólyom-Fekete F. Sammlung B.I. 121.
15. Ebenda
16. Rusu 1989. 22–29.
17. Eskenasy-Rusu 1982. 62, 67–69.
18. Siehe Acta Musei Napocensis 21, 1984. 222., Anuarul Institutului de istorie si arheologie Cluj-Napoca 28, 1987–88. 165.
19. Popa 1972. 249–250.
20. Rusu-Pop 1984. 215. Die Genealogie der Familie Muşina: 221.
21. Die archäologischen Forschungen wurden noch nicht veröffentlicht.

Literatur

- Csánki D.1913.: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. Bd. 5. Budapest.
- Eskenasy, V. 1988.: New archeological researches in Transylvania: a complex of Romanian monuments at Colți-Suseni (Hunedoara County). In: ARA. Journal.Davies (California) 11.
- Eskenasy, V.–Rusu, A. A. Cetatea Mălăiești și cnezatul Sălașului (sec. XIV–XVII). In: Anuarul Institutului de istorie și arheologie Cluj-Napoca 25.
- Popa, R. 1972.: Über die Burgen der Terra Hatzeg. In: Dacia 16.
- Popa, R. 1988.: La începuturile evului mediu românesc. ăra Hațegului. București.
- Rusu, A. A. 1981: Castelani din comitatul Hunedoara în secolul al XV-lea. In: Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia 26. fasc. 1.
- Rusu, A.A. 1982–83.: Cetatea Hațegului. Monografie istorică și arheologică. In: Sargeția 16–17.
- Rusu, A. A. 1984: Cnezi români din Transilvania în epoca lui Iancu de Hunedoara – Cîndeștii din Rîu de Mori. In: Revista de istorie 37. nr.6.
- Rusu, A. A. 1985: Datarea ferecăturii evangheliarului lui Lațcu Cînde de la Mănăstirea Neamt. In: Anuarul Institutului de istorie și arheologie Iași 22)2.
- Rusu, A. A. 1986–87: Miscellanea hatzegiana (I). In Sargetia 20.
- Rusu, A. A. 1989: Biserica medievală românească de sub cetatea Colți. Observații privind funcția și evoluția monumentului. In: Revista muzeelor și monumentelor. Monumente istorice și de artă. 20. nr.2.
- Rusu, A. A.–Pop, I. A. 1984: Familia nobiliară Arca din Tara Hațegului (sfârșitul sec. XV – începutul sec. XVI). In: Acta Musei Napocensis 21.
- Szinte G. 1893: Kolczvár. In: A hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat évkönyve 7.

Adrian Andrei Rusu
Institutul de arheologie
Str. Emil Isac nr. 2
3400 Cluj-Napoca, Romania

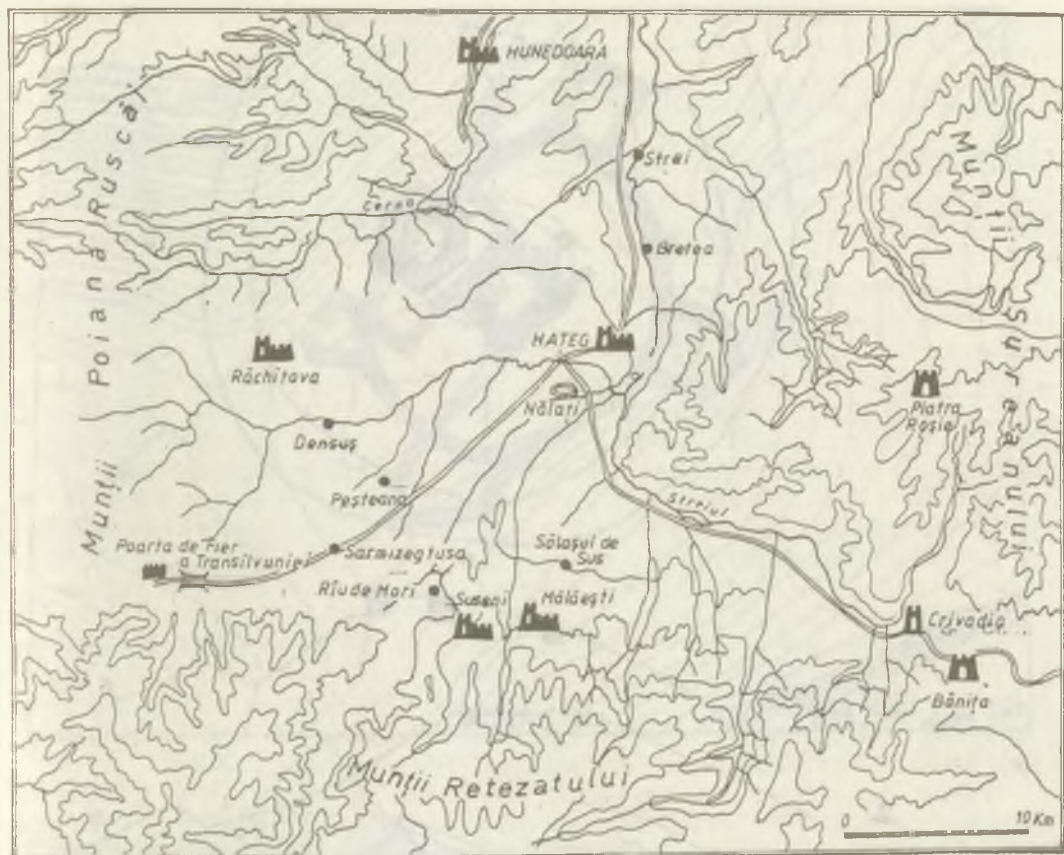
Hátszeg kerület várai a 15. században

A hátszegi kerület Erdély délnyugati részének mintegy 1300 km²-nyi területére terjedt ki. A 15. században a helyi – kivétel nélkül román – nemesi családok folyamatosan lakták és erősítették az előző évszázadban emelt lakótornyokat. Ez a jelenség azzal a társadalmi felemelkedéssel magyarázható, amely főleg a Hunyadi János szolgálatában tanúsított érdemeikért nyert nemesi címük révén lett osztályrészüik.

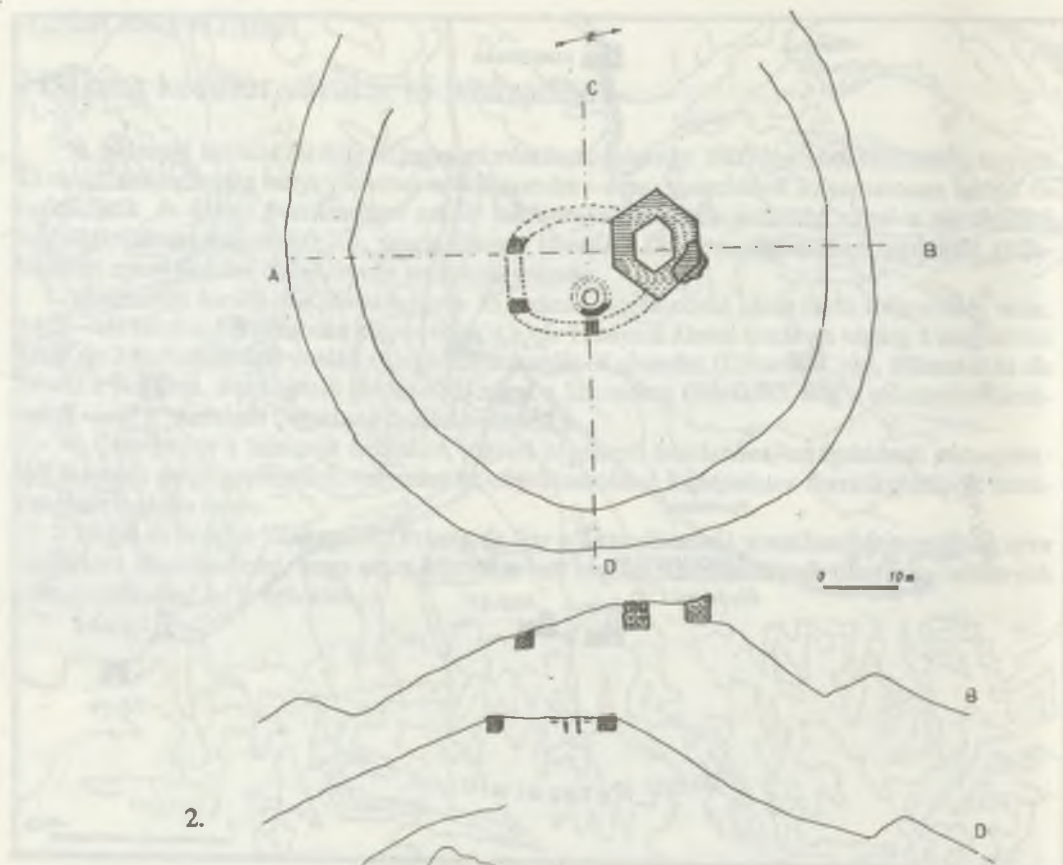
A hátszegi királyi vár jelentősége a 15. század elején rövid ideig tartó fellendülés után, 1420–tól kezdve fokozatosan elenyészett, s a vár Hunyadi János korában végleg a malomvízi (Rîu de Mori) Kendefi család tulajdonába került. Kolczvárt (Cetatea Colți, Suseni-Rîu de Mori) a Kendefi, a malajesdi (Mălăiești) várat a Szerecsen (Sărăcin), míg a reketyei (Răchitova) várat a Muzsinai (Musina) család birtokolta.

A tanulmány a felsorolt helyeken végzett régészeti ásatásokat, az építészeti szempontból jelentős megfigyeléseket, valamint az objektumokkal kapcsolatos forráskutatások eredményeit foglalja össze.

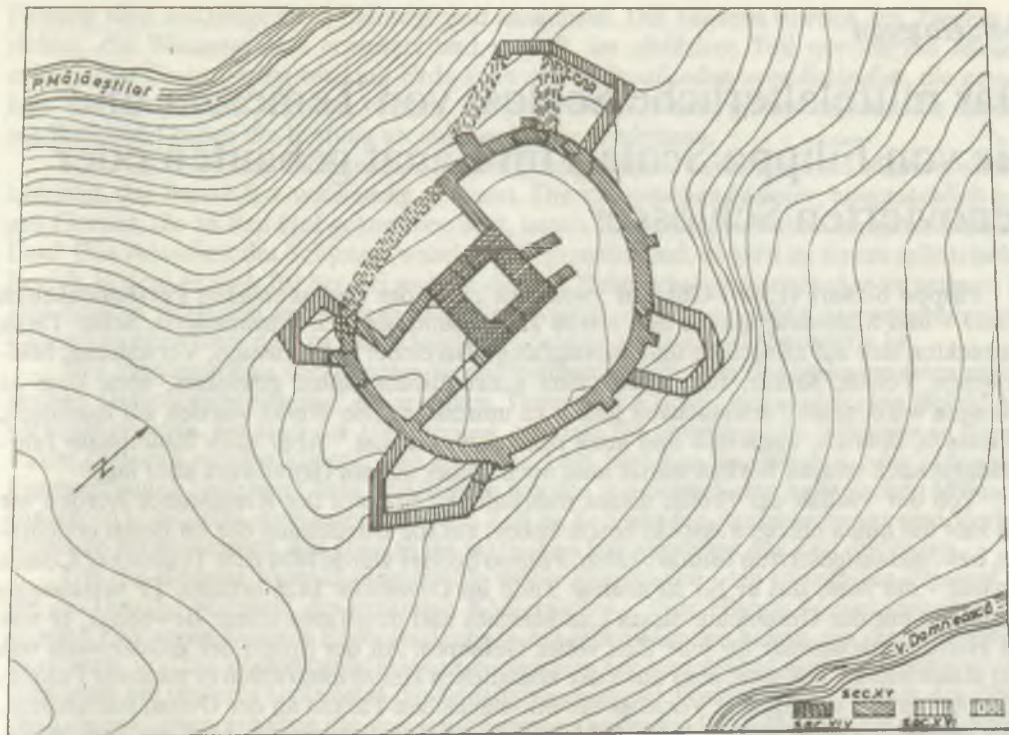
Végül az erdélyi Vaskapura (Poarte de fier a Transilvaniei) vonatkozó fejtegetések arra engednek következtetni, hogy azt a középkorban tovább használták, sőt ókori maradványok felhasználásával fel is újították.

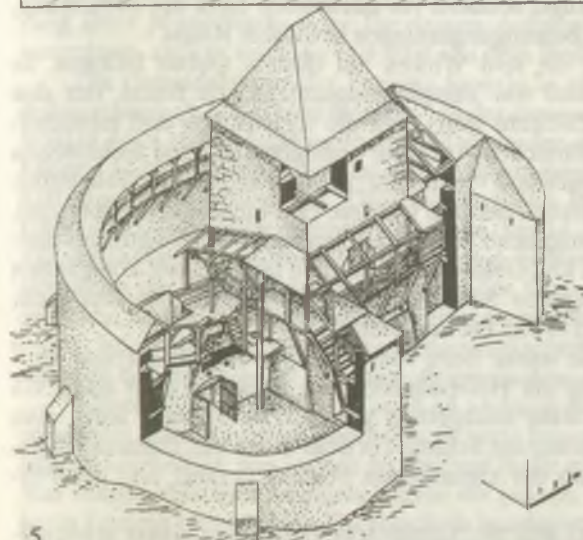
1. A hátszegi kerület középkori várai
Die mittelalterlichen Burgen des Bezirks Hatzeg

2. Hátszeg (Subcetate-Hatzeg) vára
 Die Burg Subcetate-Hatzeg
 3. Coltj-Suseni vára
 Die Burg Coltj-Suseni

4.

5.

6.

4. Máláiešti várának alaprajza
Die Burg Máláiešti (Plan)
5. Máláiešti vára a 15. szd-ban. Rekonstrukciós kísérlet
Die Burg Máláiešti im 15. Jh. (Rekonstruktionsversuch)
6. Rachtova vára
Die Burg Rachtova

Ioan Hategan

Das mittelalterliche Schloss von Temesvár und die von Filippo Scolari im Banat gebauten oder renovierten Schlösser

Filippo Scolari (1369-1426) war zweifellos einer der bedeutendsten Persönlichkeiten Mittel – und Südosteuropas in den ersten Jahrzehnten des 15. Jahrhunderts. Seine Taten erstreckten sich auf zahlreiche und mannigfaltige Bereiche: Finanzwesen, Verwaltung, Militärwesen, Politik, Kultur. Ihm wurde eine ganze Bibliographie gewidmet, ohne dass es gelungen wäre, seine Persönlichkeit genau zu umreißen. Die Werke wurden auf lateinisch, italienisch, deutsch, ungarisch und auch rumänisch verfasst.¹ Aber auch fünfeinhalb Jahrhunderte nach seinem Wirken wartet man noch immer auf ein Grundwerk über ihn.

Von der Vielfalt der Profile dieses wahrhaftigen Mannes der Renaissance werden wir uns hier auf einen einzigen Aspekt beschränken: auf die Darstellung der im Banat errichteten, bzw. instandgesetzten Militärbauten. Filippo Scolari wurde 1404 zum Temescher Comes ernannt - ein Amt, das er bis zu seinem Tode im Dezember 1426 erfüllte. Er verschmolz suszusagen mit der Geschichte dieses Landstriches und den Taten seiner Bewohner, er war ein Hoffnungsschimmer für jene Zeit voller Gefahren. An der Spitze der grösstenteils von hier stammenden Truppen, aber auch der königlichen Heere unternahm er mehrere Feldzüge, wobei es ihm gelang, den Vorstoss der ottomanischen Türken an der Donau aufzuhalten. Dies gelang ihm nicht nur dank der Feldzüge, sondern vor allem auch dank der Errichtung, des Ausbaus und der Instandsetzung der Befestigungsanlagen in diesem Raum.

Vorerst aber einige Feststellungen, die sein Wirken auf diesem Gebiet belegen. In erster Linie errichtete Scolari einen Gürtel von Verteidigungsanlagen im Banat, der den Vormarsch an der Donau verhinderte. Zweitens muss man die technischen und menschlichen Mittel hervorheben, die diesen militärischen Aufwand ermöglichten. Den technischen Teil erledigten italienische Militäringenieure und - techniker, die sich an seinem Hofe aufhielten, oder direkt zu diesem Zweck aus Italien gerufen wurden. Das menschliche Potential, das diese Bauten errichtete, und sie anschliessend Jahrzehnte hindurch verteidigte, gewahrten die Einwohner der Banater Komitate. Die Geldmittel stammten teils aus der königlichen Schatzkammer, oftmals aber aus der eigenen Schatzkammer des comes, der sich nicht scheute, sein Geld zu opfern, um sein Ziel in die Tat umzusetzen.

Unter den Banater Festen nimmt die starke Burg von Temesvár den Hauptplatz ein.² Ursprünglich war sie eine Erdbefestigung mit Holzpalisaden, die zwischen 1308 und 1315 vom König Karl Robert von Anjou in Stein nachgebaut wurde. Die Festung hatte eine annähernd quadratische Form und ein steinernes Schloss (in dem heute das Banater Museum untergebracht ist), das sich ausserhalb der eigentlichen Festung befand, und mit Festungsmauern umgeben war.

1404, als Scolari hier eintraf, befand sich die Temesvárer Festung in einem erbärmlichen Zustand. Die Interessenslosigkeit der königlichen Macht nach 1323 (nach der Rückkehr von von Karl Robert nach Ofen) wie auch der Temescher Comes führten zu diesem Verfall. Bereits in den ersten Jahren geht Filippo Scolari daran, das Schloss instand zu setzen, und wählt es zu seinem Sitz – wobei er es abwechselnd mit Ozora benutzte. Auch die

Festung wird instandgesetzt, befestigt und ausgebaut. Die Mauern werden aus Ziegeln errichtet, die Wassergraben erweitert und vertieft, im südlichen Teil werden die Mauern erhöht. Der Festungsring wird mit Erdwällen und Holzpalisaden vervollständigt, die ausserhalb des Hauptringes angelegt werden. Die zahlreichen Wassergräben und Kanäle um dieses Weichbild lassen die Festung als uneinnehmbar erscheinen.

Das Anjou-Schloss wird auch anderweitig ausgestattet. Seine äusseren Mauern werden befestigt, das Innere fast vollständig erneuert. Die italienischen Meister, hauptsächlich jene aus Florenz, die an den Hof gekommen sind, lassen ihrer schöpferischen Imagination freien Lauf. Das Aussehen des Schlosses wandelt sich grundlegend, es wird zu einem militärischen Bezirk, in dem es auch für Scolari und für die ihm Nahestehenden angenehm zu wohnen ist. Das Schloss wetteifert mit dem prunkvollen Kastell von Ozora, über das zeitgenössische Chroniken berichten, dass es dem königlichen Schloss in Visegrád ebenbürtig ist.

Der Wiederaufbau der Banater Donaufestungen stellt eine der bedeutendsten militärischen Defensivarbeiten dar, die von dem Temescher Comes, bzw. auf seinen Befehl verwirklicht wurden. Sie sind der Hauptgrund, weshalb die ottomanische Offensive in diesem Raum gestoppt werden konnte. Die im Jahre 1404 bestehenden (kleinen oder grösseren) Festungsbauten zwischen Cuvin und Severin wurden von Scolari, den italienischen Militäringenieurern begleitet, stets inspiziert. Von Zeit zu Zeit wurden Ausbauarbeiten und Verbesserungen vorgenommen, wie eben es die taktischen Erfordernisse der Zeit diktierten.

Um das Banater Verteidigungssystem weiter auszubauen - ein essentielles Element für die militärische Stabilität des gesamten Königreiches -, lässt Filippo Scolari zwischen den grossen Festungen kleinere Erdbefestigungen mit Holzpalisaden bauen, um die Verbindung zu sichern, und die Widerstandsfähigkeit zu steigern. Leider erwähnt weder ein zeitgenössisches noch ein späteres Dokument die Benennungen dieser Festungen. Anlässlich der jährlichen Inspektionen erhalten die grossen Festungen bedeutende Geldmittel für die Erweiterung ihres Mauerwerks oder für dessen Aufstockung. Einige Festungen werden gänzlich neugebaut, andere wachsen erst jetzt aus dem Boden.

Die Instandsetzung der Festung Severin in zwei Etappen - 1419 und 1424 - kann auch dokumentarisch gut erfasst werden.³ In der ersten Etappe, im Herbst, aber insbesondere im Winter 1419, wurden die morschen Mauern der alten Befestigung erneuert. In der zweiten Etappe 1424 werden die gesamten Befestigungsanlagen erneuert, und dies trägt zur Dauerhaftigkeit der Festung bei. Die ursprüngliche Burg wurde im 13. Jahrhundert von den Rittern des Johanniterordens aufgezogen. Im 14. Jahrhundert stand sie auf einem der drei Zufahrtswege der ottomanischen Truppen in Banat: im Tal Temesch - Cerna. Dank dem Bemühen der Florentinischen Meister des Comes, wie auch der mühevollen Arbeit der örtlichen Kräfte kann man ohne Übertreibung von einer zweiten Wiedergeburt der Festung reden. Infolge einiger kleiner Ausbesserungsarbeiten in der Zeit Hunyadis widerstand Severin noch ein Jahrhundert lang den ottomanischen Angriffen (1524).

Gleichlaufend damit wird auch an anderen Festungen in der Zone des Eisernen Tores gearbeitet. Eine davon ist Orschowa, Severin benachbart. Die Arbeiten wurden in mehreren Etappen bewältigt, was jedoch an Ort und Stelle oder in Dokumenten schwer feststellbar ist. Aus zeitgenössischen Angaben wissen wir jedoch, dass Scolari hier zügig arbeitete, und das harte Gestein oftmals beim Fackelschein bearbeitet wurde. Nachweisbar sind die Jahre 1419 und 1424-1425. Ausser Orschowa werden auch der südliche Saan und das nördlich gelegene Mehadia befestigt, wahrscheinlich zur selben Zeit.⁴

Im November 1419 wird parallel zum Wiederaufbau Severins auch mit einem Neubau begonnen: mit der Festung Görény (Gewrin, Gureni)⁵. Wo diese entstand, ist heute noch

umstritten: manche meinen, zwischen Orschowa und Mehadia, andere setzen sie zwischen Orschowa und Severin, mal auf das eine, mal auf das andere Donauufer. Um nicht zu langweilen, lassen wir das Pro und Contra beiseite, und nehmen an, dass die Festung Görény zwischen Orschowa und Severin stand, auf einem Gebiet, das auch schon vorher von den königlichen Truppen kontrolliert wurde, und das auch weiterhin von den lokalen Kräften verteidigt werden konnte. Die Arbeiten beginnen im November-Dezember 1419, und werden bis 1420 fortgesetzt, als die Festung von den ottomanischen Truppen eingenommen wird, die das Banat und Siebenbürgen plündern. Die Festung wird später von den Leuten des Comes wiederhergestellt.

Interessant zu sein scheint uns das Vorhandensein eines "Florentinischen Kastells" an der Donau, auch "Kastell des Florentiners", später nur einfach "Florentiner" genannt.⁶ Es wurden mehrere Vermutungen über den Ursprung seines Namens und seines Standortes aufgestellt. Was die Bezeichnung "Florentiner" betrifft, kann diese gewiss direkt mit Filippo Scolari in Zusammenhang gebracht werden. Er war nämlich der einzige Florentiner, der im 15. Jahrhundert wie auch später hier anwesend war. Er kämpfte in diesem Gebiet an der Spitze seiner Truppen, öfters ging er auch über die Donau nach Bulgarien oder Serbien. So konnte er auch in die Gegend der Festung gelangen. Entweder wurde sie von ihm errichtet, oder er liess sie nach der Einnahme instandsetzen, auf jeden Fall weilte er hier eine gewisse Zeit. Somit ist die Bezeichnung "Florentiner" direkt mit seiner Person verbunden.

Was den Standort der "Florentinische Kastell" bennannten Festung anbelangt, kann man keinen Zusammenhang mit der Festung Görény herstellen, so verführerisch es auch sein mag. Beide bestanden zur gleichen Zeit und im selben Gebiet, aber an verschiedenen Ufern der Donau. Das „Florentinische Kastell“, das nach seiner Einnahme von den Türken auch „Flarantonia“ genannt wurde, befand sich am rechten Donauufer, stromauf von Vidin. Es bestand auch noch im 16. und 17. Jahrhundert, denn der berühmte Architekt, Ingenieur und Reisende Luigi Ferdinando de Marsigli fand seine Ruinen am Ende des 17. Jahrhunderts, und vermerkte sie auch.

Der Mangel an Quellenangaben, der von den Historikern so oft ins Feld geführt wird, hat reale Gründe, und bedingt auch noch heute den Stand der Informationen und die Interpretation der geschichtlichen Tatsachen. Umso mehr, da sich die Historiographie in den ersten Jahrzehnten des 15. Jahrhunderts, als Scolari im Donauraum wirkte, auf höfische Chroniken beschränkte, und die dokumentarischen Quellen die Fakten nur lapidar festhielten.

Die Bauwerke, die von Filippo Scolari am mittleren und unteren Lauf der Donau in den fast 40 Jahren seines Aufenthaltes in diesem Gebiet errichtet wurden, hatten unter der Unbill der Geschichte viel zu leiden. Es blieben bloss einige schwache Spuren übrig von all dem, was unternommen wurde. Im Banat blieb gar nichts bestehen aus der Zeit, die mit dem Namen dieses grossen Florentiners verbunden ist, der zu seiner Zeit berühmt war, und dessen Antlitz in den Reihen der ungarischen, rumänischen und serbischen Bevölkerung an Glanz nichts eingebüsst hat. Die Fakten können bloss dokumentarisch rekonstruiert werden. Zu wenig für eine so komplexe Gestalt...

Anmerkungen

1. Da die Bibliographie umfangreich und in einigen Zeilen schwer zusammenfassbar ist, werden wir die Titel in rumänischer Sprache angeben. Ein Pradoxon: nur sieben Artikel und Studien sind ausgesprochen Scolari gewidmet, in den übrigen wird er nur beiläufig erwähnt. Der erste Artikel wurde verfasst von: Armbruster 1977. 42-44. Darauf folgten die Studien des Verfassers vorliegender Zeilen: Hategan 1977. 389-402., Ders. 1978/a. 1026-1039., Ders. 1978/b., Ders. 1981. 163-170., Ders. 1983., Ders. 1986. 30-35.
2. Maggioroti-Banfi. Weitere Arbeiten desselben Maggioroti: Ders. 1930. und Ders. 1933-34. Siehe weiterhin: Mellini 1570.
3. Kammerer 1905. 16, 88-89, 178-179, 187-188, 197., Ortway 1896. 587-589. Sie enthalten Quellen, die uns über die Anwesenheit des Comes und seiner Truppen in dem behandelten Raum sowie über einen Teil der durchgeführten Bauarbeiten Angaben liefern.
4. Dokument in der Arbeit von Ortway 1896. 588-589. Bericht über Orschowa auch bei Bracciolini 1843. 178.
5. Die Lokalisierung dieser Festung führte zu zahlreichen Kontroversen. Unter den Disputführenden siehe auch Minea 1919. 164. und Vuia 1930. 17., die die Festung zwischen Orschowa und Mehadia lokalisieren, Wertner 1925. 229., Trăpcea 1961. 173. und Holban 1961. 11-12., Anmerkung 22., die die Variante Orschowa-Severin aufrechterhalten, Jireček 1918. 155. vermutet sie südlich der Donau.
6. Zu den Diskussionen über den Ursprung und die Lokalisierung des florentinischen Kastells siehe auch Giurescu 1946. 321., Decei 1978. 218-219., Dumitriu-Snagov 1979.

Literatur

- Armbruster, A. 1977: Pippo Spano, un aliat italian al domnilor romani. In: Magazin Istoric, XI.
- Bracciolini, J. di P. 1843: Vita di messer Filippo Scolari cittadino fiorentino per sopranoame chiamato Spano. In: Archivio Storico Italiano. IV/1.
- Decei, A. 1978: Două documente turcești privitoare la expedițiile sultanilor Baiazid I și Murad II în Țările Române. In: Relații româno-orientale.
- Dumitriu-Snagov, I. 1979: Țările Române în secolul al XIV-lea. Codex Latinus Parisinus. București.
- Giurescu, C.C. 1946: Istoria Românilor Bd. I., București.
- Hațegan, I. 1977: Pippo Spano și lupta antiotomană în Banat în primele decenii ale secolului al XV-lea. in: Studii și comunicări de etnografie-istorie II.
- Hațegan, I. 1978/a: Banatul și începuturile luptei antiotomane (1389-1426). Rolul lui Filippo Scolari. In: Revista de Istorie 31.
- Hațegan, I. 1978/b: Un condotier italian pe meleaguri bănățene. In: Orizont XXIX.
- Hațegan, I. 1981: Filippo Scolari și Iancu de Hunedoara, promotori ai latinității românilor în conștiința europeană a secolului al XV-lea. In: Acta Musei Napocensis XVIII.
- Hațegan, I. 1983: Filippo Scolari - promotor al umanismului și renașterii. In: Orizont XXXIV.
- Hațegan, I. 1986: Un comite bănățene în conștiința europeană. In: Mitropolia Banatului. XXXVI.
- Holban, M. 1961: Despre raporturile lui Basarab cu Ungaria angevină și reflectarea campaniei din 1330 în diplomele regale și în "Cronica pictată". In: Studii revista de Istorie.
- Jireček, C. 1918: Geschichte von Serbien. Bd. II/2. Gotha.
- Kammerer, E. 1905: Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő. VIII. Budapest.
- Maggioroti, L. A. 1930: Gli architetti militari italiani in Ungheria. Roma.
- Maggioroti, L. A. 1933-34: Opera del Genio italiano all'Estero. I-II. Roma.
- Maggioroti, L. A.– Banfi, F.: La fortezza de Temesvar e di Lippa in Transilvania. Auszug aus Faszikel IV. von Atti dell' Instituto d'Architettura Militare. Roma, Museo del Genio, Castel Sant' Angelo.
- Mellini, D. 1570: Vita di messer Filippo Scolari...Firenze.
- Minea, I. 1919: Principatele Romane și politica orientala a imparatului Sigismund. București.
- Ortvay, T. 1896: Oklevelek Temes vármegyé és Temesvár város történetéhez. Pozsony.

- Trâpcea, T. N. 1961: Cîteva cetăți din Banatul de Severin. In: Studii revista de Istorie.
Vuia, I. 1930: Districtum Valachorum. Timișoara.
Wertner, M. 1925: A nikápolyi hadjárat. In: Hadtörténelmi Közlemények.

Ioan Hațegan
Muzeul Banatului
Piata Huniade 1.
1900 Timișoara, România

Temesvár középkori kastélya és Filippo Scolari által építtetett illetve felújított várépületek a Bánátban.

A Filippo Scolari (1369-1420) temesi ispán által kezdeményezett építkezéseket tárgyalva azok nagy számára kell elsőként utalnunk. Ezek egy olyan erődítményrendszer emelését célozták, mely lehetővé tette a török előrenyomulásának megakadályozását a Bánát területén. Másodsorban figyelembe kell venni azokat az emberi és anyagi erőket, melyek lehetővé tették e munkák elvégzését. A munkák irányítását a Scolari udvarában tartózkodó olasz hadiépítésszek végezték. A szükséges munkaerőt a bánáti vármegyék lakói szolgáltatták, akik egyttal az oszmánok elleni katonai erő magvát is alkották. Az anyagi eszközöket a királyi kincstár biztosította, továbbá a megyék és Scolari magánvagyonra - az ispán ugyanis kész volt az építészeket és a munkásokat saját zsebéből fizetni.

A bánáti erődítmények között a legfontosabb helyet Temesvár erős vára foglalja el. Eredetileg fa-föld szerkezetű erősség volt, melyet 1308 és 1315 között Károly Róbert építtetett át kővárrá. Az építmény négyszögletes formát mutatott, palotaépülete - a mai Bánáti Múzeum - övezőfalakkal körülvéve a tulajdonképpeni erődítményen kívül helyezkedett el.

A várat 1404-ben, a mai Bánátba való érkezésekor Scolari elszomorító állapotban találta, mivel elhanyagolták rendbentartását. Scolari már az első évektől kezdve törekedett az erődítmények helyreállítására, kiépítésére és erősítésére. Helyreállításra került a külső falöv is, új téglafalakat építettek az alacsonyabb szakaszokat megemelték, földsáncok és fapalánkok egészítették ki a külső védelmi rendszert.

Ugyanakkor maga a temesvári kastély is, melyet Scolari Ozorával felváltva haláláig székhelyként használt, kiépítésre került. Először a külső falak megerősítésére, majd a belső teljes átalakítására került sor, melynek során az olasz mesterek és művészek alkotó fantáziája szabadon szárnyalhatott. Néhány év alatt Temesvár az ozorai diszes kastély hasonmásává változott, mint erről az egykorú krónikák beszámolnak s ez az épület versenyre kelhetett Visegrád királyi palotájával.

A dunai erődítménylánc újjáépítése a bánáti vidéken a Filippo Scolari által végeztetett legnagyobb védelmi célzatú építőmunka volt, mely e területen megállapította az ottomán offenzívát. 1404-ben a már fenállott, Keve és Szövény közötti várakat Scolari szisztematikusan átvizsgálta, rendszeresen helyreállítási és kiépítési munkálatokra került sor, annak megfelelően, amit a pillanatnyi taktika megkívánt.

A bánáti védelmi rendszer megerősítésére Scolari a nagy várak között kisebb földerőségeket, paliszáderődítményeket emeltetett, kapcsolattartás és az esetleges támadás rövidebb időre történő feltartóztatása érdekében. Sajnos, ez utóbbiak nevét nem őrizték meg az egykoru források. A fennálló várak kiépítésére-bővítésére pótlólagos pénzüsszegek is rendelkezésre álltak, emellett néhány vár teljes újjáépítésre került és néhány teljesen új is épült.

Szörény erősségének újjáépítése jól követhető a források alapján. Erre két szakaszban került sor, 1419 telén a régi erősség rozoga falait hozták helyre, a másodikban, 1424-ben már az összes erődítményt újjáépítették. A 13. sz-i eredetű, a johannita lovagok által emelt vár a török csapatok számára a Bánátba vezető három út egyikét, a Temes-Cserna-völgyet zárta el. Az olasz mesterek alkotókedvének és a helyi emberi munkaerőnek köszönhetően tulzás nélkül állítható, hogy az erődítmény újjászületett. Kiseb bővítésekkel - így Hunyadi János-kori építményekkel - pontosan egy évszázadig, 1524-ig állt ellene a török támadásoknak.

1420 körül egyidejűleg több erődítmény megerősítésére is sor került ezen a területen. Közülük az egyik Orsova, Szörény szomszédságában, egy másik Mehádia, kissé északabbra, valamint délre Saan.

Egy vitatott lokalizálású épület Görény (Guren, Gewrin) vára, mely valószínűleg a Vaskapu közelében, Orsova és Severin között azt a célt szolgálta, hogy megkönnyítse a csapatmozdulatokat és megakadályozza az ellenséges erők előretörését. Az 1419-ben megkezdett várépítésben olasz mesterek és helyi erők vettek részt, 1420-ban rövid időre elfoglalták a törökök.

Egyik legérdekesebb épület a „firenzei kastély”, Vidin közelében, a jobb Duna-parton, mely a környéken mind régebben, mind újabban az érdeklődés előterében állt. A 17. század végén Marsigli gróf már romként találkozott vele. Mivel az elnevezés kétségtelenül Scolariara vonatkozatható, vagy ő építette vagy pedig legalább helyreállította vagy kibővítette.

Miroslav Plaček - Zdeněk Měňnský

Die Burgen Mährens im Spätmittelalter

Die Stagnation der Bautätigkeit in der Krise der vorhussitischen Epoche dauerte eigentlich ganz natürlich auch in der Zeit der Revolutionsaktivität an. Selbst der in den Vordergrund gerückte Einfluss der Hussitenkriege auf die Entwicklung der Fortifikationen hat sich nicht als genügend erwiesen. Unmittelbare und insbesondere moderne Reaktionen (d.h. Befestigungen mit Flankierungselementen für Schusswaffen, vor allem für die mit grösserem Kaliber) gab es in bescheidener Anzahl. Dessen war sich schon D. Menclová¹ in ihrer Studie bewusst, die sich mit der lange dauernden Epoche von den Hussitenkriegen bis zur ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts, als die Spätgotik ausklang, beschäftigt hatte. Wir konnten uns gleichfalls davon überzeugen, dass die retardierenden und „historisierenden“ Tendenzen über den progressiven Trends bis zur völligen Herrschaft von Matthias Korvin über Mähren sowie bis zum Olmützer Frieden im Jahre 1478 hinausragten. Erst später kam es zu einer allmählichen Wende. Der totale Sieg der aktiven Verteidigung über die passive Defension (direkter Beschuss von oben) wurde jedoch erst nach der definitiven Durchsetzung der Renaissance erreicht.

Eine bedeutende Bereicherung älterer Burgbauten stellen die spätgotischen Ausbesserungen, Umbauten und Erweiterungen dar, die vorwiegend im 15. Jahrhundert zum Zwecke der Vergrößerung der Wohn- und Wirtschaftsfläche, begleitet mit dem Bestreben nach Wohnlichkeit, realisiert wurden. Der Wunsch nach Wohn- und Repräsentationselementen zu Lasten von Schutz- und Zweckbauten ist in Mähren nicht so ausgeprägt wie z.B. in Ungarn, wo die Einflüsse des königlichen Hofes und des italienischen Milieus, sowie die daraus resultierende Rezeption der Frührenaissance spürbar hervortreten. Deshalb ähneln auch die wenigen mährischen Burgneuerrichtungen eher ihren düsteren und derben Vorgängern, als den ungarischen Altersgenossen, die eher einen schlossartigen Charakter tragen (Ozora, Visegrád – Unterer Palast, usw.²). Etwas besser sieht es mit den Stadtburgen aus, wo der militärische Charakter der Burg unterdrückt war, und diese Lockerheit zur Verbesserung der Wohnbedingungen ausgenutzt wurde.

Von den einöde gelegenen Neubauten in hügeliger Lage sind in erster Linie Čepička bei Tišnov und Hradisko bei Svitávka anzuführen, die sich durch ihre gemeinsame Entstehungszeit – die erste Hälfte des 15. Jahrhunderts, durch die Entdeckung durch archäologische Untersuchungen und einen wahrscheinlichen militärischen Charakter auszeichnen. Ihre Veröffentlichung erfolgte aber nur in Teilberichten, bzw. überhaupt nicht.³ Deshalb nur die grundlegenden Informationen an dieser Stelle über Hradisko: der Kern der gemauerten Befestigung (70 x 20 m), die auf dem Platz einer älteren Burg bei Svitávka liegt, war ein zentraler Viereckurm mit einem Ausmass von 10 x 10,5 m und mit einer Wandstärke von 1,8 bis 2,5 m. Hinter diesem kam während der Grabung eine Mauer mit einem schrägen, ins Kellergeschoss öffnenden Fenster zum Vorschein. Die umgebende Befestigung war nicht überall aus Stein. Der Bau scheint nicht in der geplanten Form beendet worden zu sein.

Auch das Objekt auf dem Čepička-Hügel über dem Klostergelände in Předklášteří bei

Tišnov konnte archäologisch freigelegt werden. Auch hier zeichnet sich das Souterrain viereckig ab. Es geht sicher um turmartige Bauten, die in eine geschützte Lage, ans äusserste Ende des Hanges gesetzt wurden. Auf der Seite des leichten Gefälles und der den Hügel mit dem Massiv verbindenden Landzunge war die Burg mit einem Graben und einem Wall befestigt. Unter dem Turm wurde ein Stück Burgmauer mit einem bogenförmigen Turm freigelegt. Auch hier kam es wahrscheinlich nicht zur Vollendung des Objektes.

Der Burgbau in Brtnice begann gleichfalls in den dreissiger Jahren des 15. Jahrhunderts. Die erwähnten Burgen wurden von militärisch orientierten Angehörigen des niederen Adels erbaut. Diese hingegen wurde von den Herren von Wallenstein (Valdštejn) nach der Eroberung ihrer Burg Rokstein von den Herren von Jihlava gegründet.⁴ Die turmlose Anlage wurde bis zum Ende des 15. Jahrhunderts mit einer Vorburg mit dem gigantischen Viereckturm erweitert, der in der Renaissance als Küche und Wohn-, bzw. Wirtschaftsgebäude genutzt wurde.

Eine ähnliche Disposition hatte auch die im romantischen Stil umgebaute Burg Nový Světlov, über Bojkovice gelegen, die am Ende des 15. Jahrhunderts als Ersatz für die untergegangene Burg Světlov entstand. Die in der Richtung auf die Zugangsseite konvex geformte Mauer war mit dem langgezogenen Palast (41,5 x 11,5 m) verbunden, der sich in einer geschützten Lage befand. Der Eingang war ein turmartiges Tor, das in den Westteil der Burgmauer eingefügt war.⁵

Der letzte auf einer Erhöhung errichtete Neubau war das sog. Starý zámek (Altes Schloss) in Jevišovice, das nach 1450 zum Ersatz der vernichteten Burg in Spornlage, in der Nachbarschaft der Stadt erbaut wurde. Die zweiteilige, turmlose Anlage wurde zuerst in der Renaissance stark umgebaut, und später in der Zeit der Schlacht am Weissen Berg, als sie Louis Raduit de Souches und seine Erben besaßen.⁶ Aus spätgotischen Details und der Analyse der neuzeitlichen Grundrisse ist ersichtlich, dass die gotischen Konstruktionen in den umgebenden Mauern und in der Masse des südwestlichen und südlichen Teils des Schlosses erhalten blieben.

Weitere Burgbauten entstanden in Anknüpfung an Städte, innerhalb ihrer Befestigung. Einen regelmässigen Plan hatte die Burg (49 x 36 m) im Stadtmauereck von Nový Jičín. Ihren Keim bildete scheinbar das Steinhaus von Vok von Krawan (Kravaře) aus 1380. Die Hauptbauzeit wird aufgrund der historischen Relationen und der erhaltenen architektonischen Details in die zweite Hälfte des 15. Jahrhunderts datiert, als der Südost- und der Südwestflügel entstanden. Durch den Anbau des den Burgkern von der Vorburg trennenden Nordostflügels im 15.-16. Jahrhundert erreichte seine gotische Entwicklung den Höhepunkt.⁷

Am Ende des 15. - Anfang des 16. Jahrhunderts wurde die viereckige Anlage der Burg in Bílovec errichtet, die Johann und Wenzel von Fulstein erbauen liessen (Jan und Václav z Fulštejna). Spätere Umbaumaassnahmen verwischten jedoch ihre ursprüngliche Form, ähnlich wie bei der Burg in Bruntál, die ebenfalls in der nördlichen Ecke der Stadtbefestigung stand. Sie wurde von der Stadt durch eine gebogene Wehrmauer und einen Graben getrennt. Der Bau wurde an der alten Stadtmauer angelegt.⁸ Auch diese Burg unterlag zahlreichen Umbauten, vorwiegend in der Renaissance, so dass auf ihre Entstehung in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts nur aus den historischen Zusammenhängen und aus ihrer ersten Erwähnung im Jahre 1506 geschlossen werden kann. Auf die Wende des 15. und 16. Jahrhunderts ist auch das Schloss in Hultschin (Hlučín) zu datieren, das das verlassene Landek ersetzte. Erstmals wurde es 1517 erwähnt.⁹ Auch diese regelmässige, in grossem Masse umgebaute Anlage enthält spätgotische Elemente, die einer Inschrift, nach aus 1525 stammen.

Fast neu erbaut wurde auf dem Platz eines von den Hussiten zerstörten, älteren Objektes, das aus den Stadtmauern hinausragte, die Burg in Vyškov. Zu ihrem Bau kam es gleich nach dem Ende der Hussitenkriege (1449 wird die neue Burg erwähnt). Die Erweiterung erfolgte nach 1468, während der Zeit des Bischofs Tas aus Boskovice¹⁰, womit die Entwicklung ihrer trapezförmigen, dreiflügeligen Gliederung im Grunde genommen beendete wurde. Davon zeugen die spätgotischen Details, die Wendeltreppe sowie das eingemauerte Zeichen des Bischofs Tas.

Streitig bleibt auch die Entstehungszeit der Stadtburg in Moravská Třebová. Z. Kudelka¹¹ versetzt die Gründung erst in die 90er Jahre des 15. Jahrhunderts, aus welcher Zeit das bekannte Portal, bereits mit Renaissanceformen, stammt. Der vierflügelige Kern mit dem rhombischen Turm, der sich wiederum im Mauereck befindet, wurde leider nach dem Brand 1840 abgetragen, zwei seiner Flügel stammen augenscheinlich aus der Zeit der Renaissance. Aus den Berichten ist es mit völliger Sicherheit nicht festzustellen, die meisten Berichte sowie der Anbau der Kapelle an den Burgkern weisen jedoch auf die Möglichkeit der Entstehung noch vor dem Jahre 1464 hin. Dabei ist die Gründung in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts nicht ausgeschlossen, aber nur eine archäologische Untersuchung könnte dies bestätigen.

Der Sitz am Rand des Hanges in der Stadt Kelč wurde von den Lehenbesitzern dieses Bischofslehens, den Brüdern von Heršice, nach 1455 neu errichtet. Der rechteckige Plan (30 x 33 m) mit dem zweiräumigen, eingeschossigen Wohnturm im Osten hatte den Charakter einer grösseren Feste. Bald darauf wurde der Sitz von Dobeš Černohorský aus Boskovice erweitert, so dass er 1499 als Schloss bezeichnet wurde.¹² Dobeš hat dabei den neuen, langen Palast bei dem Wohnturm und die Zwingermauer erbauen lassen. Es ist möglich, dass auch der Torturm in der Masse des Nordflügels in die gotische Periode gehört.

Einen viereckigen, mittelalterlichen Bau (21 x 28 m) birgt auch das Schlösschen in Kurovice in seiner Substanz, obwohl es diesmal im Dorf steht. Aus der Grundrissanalyse kommen ein gotisches Gebäude und ein Eckturm hervor, aber typologisch gesehen gehört der Bau in die Kategorie der Festen. Die Literatur¹³ nimmt den Bau des Sitzes im zweiten Viertel des 15. Jahrhunderts an.

Es gab also relativ wenige neue Bauten. Um so zahlreicher waren die umgebauten Objekte, Erweiterungen und neue Vorburgen. Auch neue Wohnräumlichkeiten kamen hinzu, die den Anforderungen nach wachsenden Ansprüchen auf Behaglichkeit und Wohnkomfort entsprechen sollten. So wurde auch die Burg in Zábřeh deutlich umgebaut, deren altertümliche, runde Anlage und historische Relationen von der Gründung noch im 13. Jahrhundert zeugen. Der Umbau erfolgte laut der Datentafel in der Durchfahrt des heutigen Schlosses im Jahre 1478. Einen umfangreichen Umbau konnte auch die viereckige Burg (60 x 45 m) in Hodonin verzeichnen, die jedoch am Anfang dieses Jahrhunderts der Tabakfabrik Platz machen musste, und deren Grundriss nur dank alten Plänen¹⁴ bekannt ist. In der Zeit, als Hodonin der Pfandbesitz der Herren von Kunštát war, besass die Burg mindestens zwei mehrräumige Flügel (einen nördlichen und einen östlichen), die von Johann und Heralt Kuna (Jan und Heralt Kuna) am Ende des 15. und am Anfang des 16. Jahrhunderts umgebaut wurden,¹⁵ sowie einen Torturm.

Um 1490 realisierte der Humanist Ctibor von Cimburk¹⁶ in Tovačov einen bedeutenden Umbau. Die rechteckige Burg (58 x 50 m) mit zwei älteren Palästen, mit einer Kapelle und einem Torturm, stattete er spätestens 1492 mit einem Eingangsportal der Renaissance aus. Unter der Herrschaft der Pernštejnůr seit 1503 wurde die umfangreiche Vorburg umgebaut (der Turm des Tores trägt das Wappen Johanns von Pernštejn. – Jan z Pernštejna),

weiterhin wurden der Ostflügel und ein modernes Befestigungssystem errichtet. Es bestand aus einem aufgeschütteten Wallensemble mit Erdtrondellen und Wallfussmauer, das sowohl die Burg als auch die Vorburg umgab. Eine direkte Analogie dazu ist die Fortifikation des Schlosses in Pardubice, deren Baumeister Wilhelm von Pernstein (Vilém z Pernštejna) war, und die 1511 beendet wurde.¹⁷

Die Pernštejner widmeten Aufmerksamkeit, ihrer Stammburg grosse Aufmerksamkeit, die 1460 ausbrannte. Seit dem Ende des Jahrhunderts wurde der neue Trakt mit dem Rittersaal erbaut, hinzu kamen ausserdem ein grosser Viereckurm mit Durchfahrt und die Eingangshalle. Danach kam es bis in die erste Hälfte des 16. Jahrhunderts zum Austausch der architektonischen Details aus Nedvědicer Marmor, so dass die Burg ihre Marmorgestalt, die auch noch heute besteht, erhielt.¹⁸

Die Herren von Cimburk, namentlich Adam, führten 1495 wiederum Veränderungen in Buchlov durch, die in der Einwölbung einer Reihe von Räumen, vor allem im Nord- und Ostteil, bestanden.¹⁹

Gut ersichtlich sind auch Bestrebungen nach der Vergrösserung von Wohn- und Repräsentationsräumen auf Burgen, die von den Hussitenkriegen und den böhmisch-ungarischen Kämpfen der Jahre von 1465 bis 1478 verschont wurden. Das bischöfliche Hukvaldy erhielt einen neuen Palast im Westen des Burgkerns, ein weiterer wurde in den Zwinger, am südöstlichen Ende, gebaut.²⁰ Auch die Herren von Kravan (Kravaře) bauten in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts einen neuen Palast. Im letzten Drittel des 15. Jahrhunderts entstand der Palast in Uh. Ostroh gleichfalls vor den älteren Wehrmauern.²¹ In Šternberk wurde ähnlicherweise nach der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts von den Herren von Krawan der Westflügel der Burg entweder erbaut oder gänzlich umgebaut.²² Bautätigkeit war nach der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts auch auf der Burg in Lomnice zu verzeichnen, deren bedeutendste Komponente die Burgkapelle war, die in den älteren Palast hineingebaut wurde.

Eine ganze Reihe von Burgen wurde in dieser Zeit mit einer neuen Vorburg erweitert. Ein Werk des Königs Georg (Jiří) war die Vorburg seines Stammsitzes in Kunštát, die nach der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts errichtet wurde, und auch einen Turm, Kunštát-, bzw. Poděbrad- Turm genannt, beherbergte.²³ Eine neue westliche Vorburg mit Wirtschafts- und Wohngebäuden wurde zur Wende des 14-15. Jahrhunderts in Sovinec errichtet. Die gotischen Veränderungen mit einzigartigen Renaissance-Elementen verliefen jedoch bis in die erste Hälfte des 16. Jahrhunderts.²⁴ Nach 1446 erhielt die Burg Cimburk bei Městečko Trnávka eine Zugangsvorburg an der südöstlichen Seite.²⁵ Diese war fast quadratisch, beinhaltete ein Wirtschaftsgebäude und einen nach innen offenen Torturm. Der Flankenbeschuss wurde durch einen aus der Burgmauer herausragenden Walzenturm im Osten und einen Viereckurm in Norden gewährleistet.

Auch die regelmässige Vorburg der Burg in Dolní Loučky stammt aus der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts. Zu ihr gehörten Wirtschaftsbauten und ein Zugangskorridor.²⁶ Einen etwas anderen Charakter hatte die grosse, regelmässige Vorburg der Burg Lukov, in deren nordöstlicher Eckmauer ein fünfseitiger Turm, der Svatojáňka, stand. Er hatte die Aufgabe, eine Armeeabteilung aufzunehmen, und diente gleichzeitig als eine vorgeschobene Festung, die den Feind in genügender Entfernung von der eigentlichen Burg hielt. Nach J. Kohoutek²⁷ entstand dieses Gebilde unter Albrecht d. J. von Šternberk, am Ende des 15. Jahrhunderts. Ausgedehnte Vorburgen, die etwa in die erste Hälfte des Jahrhunderts oder kurz danach gehören, gab es auch auf Zubštejn²⁸ sowie nördlich des Kerns der Bludover Burg.²⁹ Der militärische Charakter dieser Burgen unterliegt keinem Zweifel.

Wir sind hiermit bei den Burgerweiterungen angelangt, die mit den Bestrebungen verbunden sind, dem umliegenden wachsenden feindlichen Potential zu trotzen. Die Anfänge der systematischen Belagerung, die mit der Formierung einer starken Infanterie und der Anwendung einer wirksameren Belagerungstechnik (Schusswaffen) verbunden war, stellten die Verteidiger vor eine nicht leichte Aufgabe: es musste herausgefunden werden, wie die Abwehr und die Vereidigungsfähigkeit der existierenden und neu gebauten Befestigungen zu erhöhen ist. Dass dies in den ersten 75 Jahren des behandelten Jahrhunderts nicht gelang, beweist die enorm grosse Anzahl von Burgen, die in den böhmisch-ungarischen Kriegen erobert wurden. Die Steigerung der Anzahl der eroberten Burgen im Vergleich zu der Hussitenzeit bezeugt die schnelle Entwicklung der Belagerungstaktik wie auch die qualitative Verbesserung der Artillerie. Der richtige Weg zur Erhöhung der Schutzwirksamkeit war der Flankenschutz. Der Effekt der Widerstandsfähigkeit konnte durch massivere Konstruktionen und das Fernhalten der Schusspositionen der Belagerer von den Fortifikationen erreicht werden. Beide wurden durch den Bau weiterer Befestigungsgürtel erzielt, die mit modernen Elementen ausgestattet waren.

Zu den ältesten und gleichzeitig modernsten Anlagen gehört die Befestigung der Vorkburg der Burg in Velké Meziříčí. Sie war mit einer mächtigen Mauer versehen, von zwei Türme flankiert, die einen kreissegmentförmigen, bzw. polygonalen Grundriss hatten. D. Menclová³⁰ setzte ihr Entstehungsdatum auf die 30er Jahre des 15. Jahrhunderts, von ihrer Progressivität zeugt der Umstand, dass Ecktürme von kreisabschnittförmigem Grundriss in den Jahren von 1550 bis 1554 von Sebastian Serlio³¹ entworfen wurden.

Ins zweite Viertel des 15. Jahrhunderts gehören auch die Befestigungsgürtel mit kleinen, rechtwinkligen Türmen auf Vranov, Frejštejn und Nový hrad bei Hanušovice.³²

Die Tradition der luxemburgischen Stadtbefestigungen, die hier ohne Zweifel eine inspirierende Rolle spielten, trat bei der Zwingerwehrmauer der Stadtbefestigung in Jindřichův Hradec noch nach 1466 in Erscheinung.³³ In dieser Zeit entstand ein Befestigungsgürtel mit einer viereckigen und einer fünfseitigen Bastei auf der Burg Cornštejn.³⁴ Auch der neue Mauerring um die Burg in Boskovice war mit fünf viereckigen und einer fünfeckigen Bastei verstärkt, wobei der stärkste Teil der Wehrmauer noch zwei Rücksprünge aufweist. Somit wurden die Flankierungsmöglichkeiten der gefährdeten Seite weiter vergrössert. Drieviertel des Mauerringes wurde nach 1458 erbaut. Die Ergänzung des Südteils - nun bereits ohne Flankierungselemente, aber mit einem turmartigen Eingangsgebäude - wurde um 1500 ausgeführt.³⁵

Noch vor der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts erhielt auch Cimburk einen schmalen Zwinger, der Gürtel der neuen Befestigungen mit den Halbzylindertürmen wurde jedoch erst nach den böhmisch-ungarischen Kriegen am Ende des 15. Jahrhunderts erbaut.³⁶ Zwei Basteien waren am Ende des gestreckten Geländes angelegt (im Nordosten stand eine gekuppelte Doppelbastei). Auf den langen Kurtinen fehlte demnach die Möglichkeit des Seitenbeschusses. Ähnlich war auch die hintere Vorkburg von Bítov befestigt, die den sinkenden Vorsprung einer Landzunge an die Burg knüpfte. Ihre am weitesten entfernte Ecke wurde mit einem Spornurm aus dem 15. Jahrhundert verstärkt, dessen Gegenstück, ein ähnlicher Turm den Stirnseitenzwinger des Kerns festigte.³⁷ Sein unauffälliger Vorsprung aus der Burglinie ist ein Beweis für die geringe Anwendung des Seitenbeschusses sowie für eine frühere Entstehungszeit.

Eine ähnliche Situation gibt es auf der Burg Pernštejn, wo in die Ecken der älteren dreieckigen Einfriedung um den Burgkern ein Zylinder- und ein Spornurm eingefasst wurden. In der dritten Erhöhung wurde ein turmartiges Tor aufgebaut, das vom Osten her von einem

Vierecktturm geschützt war, und auf einem Felsvorsprung vor der Fassade des ältesten Teiles stand. Diese Bauarbeit wird in den meisten Beiträgen in die erste Hälfte des 15. Jahrhunderts datiert.³⁸

Im merklichen Widerspruch mit der Befestigung der obengenannten Burgen steht das rationale und durchdachte Fortifikationssystem der zweiten Vorburg in Helfštejn, als deren Erbauungszeit die Tafel am zweiten Tor das Jahr 1480 angibt. Die Progressivität ihrer Halbtürme, die sich in regelmässigen Intervallen erhoben haben, und die Modernisierung älterer Bauten sind mit dem Baumeister Wilhelm (Vilem) von Pernštejn in Zusammenhang zu bringen, der sich jedoch an die vorherige Befestigungsaktivität von Vok von Sovinec (Vok ze Sovince) anknüpfte (die fünfeckige Bastei der Krawaner Vorburg, 1437-1467). Sein Vorbild war weiterhin Albrecht Kostka von Postupice, davon zeugen die Viereckbasteien des Kerns und des Turmes von Kostka, am dritten Tor gelegen, aus den Jahren 1467-1475³⁹. Der Charakter der Befestigung auf Helfštejn war den übrigen mährischen Fortifikationen merklich voraus, denn die bekannte Basteibefestigung in Hukvald wurde ab 1528 bis weit ins 16. Jahrhundert hinein gebaut.⁴⁰

Eine relativ moderne Fortifikation erhielt um die Wende des 14-15. Jahrhunderts die Burg Zubštejn. Die Befestigung, die aus niedrigen und massiven, mit Stein durchsetzten Wällen und Basteien in Gestalt gestreckter Rondelle gebildet wurde, umgab den Burgkern an den Berghängen, und wurde ursprünglich auf die selbe Zeit wie die Burg datiert. Allem anschein nach wurde sie als eine provisorische Anlage gebaut, um die sofortige Schutzwehr der Burg zu gewähren.⁴¹

Ein weiterer Gesichtspunkt war die Erhöhung der Sicherheit der Burgtore, die die empfindlichsten Stellen bei der Abwehr waren. In der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts wurden einige von ihnen mit Vortoren von verschiedenster Form ergänzt. Die zur Selbstverteidigung geeigneten Gebilde auf dieser Strecke, wo die Anfahrtsstrasse verlief, befanden sich meist zwischen der Halsgräben. Auf dem Felsen zwischen den Gräben vor der Burg in Vranov wurde in der gemauerten Umfriedung ein Durchgangs-(!)Zylinderturm errichtet.⁴² Analogisch dazu lag in Ždánice⁴³ auf einer ovalen Fläche ein Objekt von unbekannter Form. Auf Zubštejn gab es ähnliche Mauervortore, bzw. Vorbrücken, sogar deren zwei.⁴⁴

Ein Sonderfall war das Torvorwerk der Krawaner Vorburg in Helfštejn. Es stammt aus der Zeit vor 1470 und wurde unter der Herrschaft der Pernštejner verändert. Es war eigentlich ein Zwilling, aus einem Viereck- und einem Zylinderturm bestehend, der durch einen Korridor mit dem Tor der Krawaner Vorburg verbunden war. Das gesamte Objekt hatte den Charakter einer Barbakane, und übernahm die Funktion der älteren Barbakane aus der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts.⁴⁵ Die einzige reine Applikation der Barbakane, die auch in Böhmen sehr vereinzelt zur Anwendung kam, bleibt das schöne Objekt, das vor der nördlichen Vorburg der Burg von Pernštejn, aus dem letzten Viertel des 15. Jahrhunderts, steht.⁴⁶

Bedeutend waren auch die Burgveränderungen, die mit der Erhöhung der Widerstandsfähigkeit gegenüber belagernden Schusswaffen grösseren und mittleren Kalibers mit rasanter Flugbahn zusammenhingen. Ein neues Befestigungselement, das die alten Burgen vor den Auswirkungen der sich ständig verbessernden Artillerie schützen sollte, waren die Schildmauern. Als eine Reminiszenz an ähnliche Objekte aus dem 13. Jahrhundert waren sie jedoch nicht Bestandteile des Burgkerns, sondern standen als vorgeschobene, oft vereinigte, von ihrer Lage her bedrohte Elemente. So wurde vor 1480 vor Templštejn, quer zum Felsvorsprung eine massive, in die Höhe gestufte Mauer errichtet.⁴⁷ Sie war 4,5 m stark, ihr westlicher Teil mit einem Raum für die Besatzung versehen. Von dieser Idee wurde auch

Wilhelm (Vilém) von Pernštejn inspiriert, der 1480 Templštejn erlangte, und diese architektonische Lösung auch auf Helfštejn anwandte. Er verstärkte dabei die Mauer auf 7,5 bis 10 m, und liess sie Helfštejn entsprechend mit zwei runden Mauervorsprüngen versehen. Die Mauer beherbergte jedoch bereits Kasematten mit sechs Schießscharten, die ins Vorfeld zielten. Durch die Wand verlief eine Durchfahrt, und die Krone war der Verteidigung angepasst (Stellung von Geschützen).⁴⁸

Die 2,5 m starke, geknickte Schildmauer mit zwei Türmen an ihren Enden vor dem Kern der Bítov-Burg ist ebenfalls in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts aufgebaut worden, und war durch eine Wehrmauer mit der Burg verbunden, wodurch die erste Vorburg entstand.⁴⁹ Die Mauer der Vorburg in Loučky wurde bis auf eine Stärke von 3,5 m verstärkt, und verschloss so das Wirtschaftsgebäude. In Anbetracht dessen, dass sie 1497 bereits verlassen war, muss die Burg in die erste Hälfte des 15. Jahrhunderts datiert werden, und gehört zu den ältesten Vertretern der zweiten Schicht der Schildmauern.⁵⁰

Der einzige Fall, in dem die Schildmauer den Burgkern bereicherte, war Brumov, wo das Schild etwa um die Hälfte des 15. Jahrhunderts den spätromanischen Viereckurm ersetzte. Der vorgeschobene Halbturm mit Kehle, der das Tor von rechts schützte, bereicherte die verwendete Variante mit einem aktiven Element, das in dieser Zeit bereits geläufig war.⁵¹

In bestimmter Hinsicht fungierte das von den Verteidigern besetzte, turmartige Befestigungselement unmittelbar vor dem Halsgraben als eine Variante der Schildmauer, die dem Feind den Zutritt zur Burg auf der Landzunge versperrte. Es ging demnach um einen Halseinzelturm. Auf der Burg Rabštejn bei Dukovany hatte er die Form eines Schnabelzylindersturmes von 8 m Durchmesser, und wird etwa vor 1440 datiert.⁵² Viereckform hatte eine ähnliche Bastei der Burg in Drahotuše annähernd aus der gleichen Zeit.⁵³ Der pentagonale Geschützturm vor Děvičky hat bereits eine Renaissance-Gestalt, und stammt schon aus dem ersten Drittel des 16. Jahrhunderts, d.h. aus der Zeit der Belagerung Wiens durch die Türken.⁵⁴

Die zweite Methode, um den Schusseffekt der Belagerungswaffen zu verringern, war die Vergrösserung der Entfernung der Schussposition: die Errichtung von Befestigungen ausserhalb der Schussweite, bzw. an ihrer Grenze. Es gab vorgeschobene Befestigungen, die dem Feind entgegenkamen, aber mit der Mutterfestung verbunden waren. Hierbei ging es um ein einziges, gestrecktes Objekt (Starý Jičín, Plankenberk)⁵⁵ bei kleineren Ausmassen war es eigentlich eine Modifikation des Halseinzelturms. Oder es handelte sich um eine verteidigungsfähige, zentrale Fortifikation, oft nur um einen Turm, der mit der Burg durch eine Mauer oder einen befestigten Korridor verbunden war (Střílky, Drahotuše, Aueršperk, Cornštejn, Vranov, Cimburk bei Koryčany, Hoštejn, Pyšolec)⁵⁶ oder eine Vorburg-Akropolis bildete (Bludov, Zubštejn).⁵⁷

Die vorgeschobenen Fortifikationen waren total selbständig, in keiner Weise mit der Burg verbunden. Ihre Besatzung war während der Belagerung auf ihre eigene Kraft angewiesen. Eine geringe Hilfe aus der Burg konnte nur unter bestimmten Bedingungen geleistet werden. Dieser Typ der äusseren Befestigung wurde entweder als eine Holz-Erde-Konstruktion realisiert (Cvilín, Cimburk bei Trnávka, Drahotuše II.) oder in Form von Mauertürmen in der Wallbefestigung (Cornštejn, Pernštejn, Mikulov),⁵⁸ oder erschien als ein relativ umfangreiches Bollwerk, abgegrenzt durch eine ovale oder geknickte Ringmauer (Hukvaldy, Nový hrad bei Adamov)⁵⁹ In wenigen Fällen kommen diese Befestigungen wegen ihrer Grösse und ihres Charakters den gelaufenen Burgen gleich. Es handelt sich z.B. um ein mehrtürmiges Objekt vor der Burg Veveř und um die sog. Bašta bei Boskovice, die den

Hügel des Schlossbergs (Zámecký vrch) einnahm. Sie umfasst einen Palastbau, und ist höchstwahrscheinlich der Nachfahre des ursprünglichen Sitzes der Herren von Boskovice.⁶⁰

Die zeitliche Einordnung der äusseren Fortifikationen reicht von einem Ausnahmefall zu Beginn des 15. Jahrhunderts (Aueršperk) über eine Reihe von Anlagen aus dem zweiten Viertel (Vranov, Hoštejn, Drahotuše, Pšyolec) und insbesondere aus der zweiten Hälfte desselben Jahrhunderts bis zu den aus der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts (Děvičky, Cornštejn - vor geschobene Befestigung, Starý Jičín, Mikulov). Dabei erweisen sich die vorgeschobenen Befestigungen im allgemeinen als älter.

Einen Sonderfall stellen die leicht befestigten (Wall, flacher und schmaler Graben) Vorfelder dar, bei denen neben der Erschwerung des Zuganges zur Burg auch die Funktion des Lagerplatzes für kleinere militärische Truppen – eine im 15. Jahrhundert bei einer Reihe von Feudalherren übliche Lösung-angenommen wird. Solche Vorfelder sind bekannt auf Aueršperk⁶¹ in Ždánice sowie auf Chlum bei Břilavsko⁶². Zu solchen Zwecken konnten auch grosse spatgotische Vorburgen wie Bludov, Lukov, Zubštejn und weitere dienen.

Wenn wir die bisherigen Kenntnisse über die Entwicklung der Burgen in der Zeit nach den Hussitenkriegen zusammenfassen, können wir feststellen, dass die traditionellen Tendenzen des 14. Jahrhunderts fortlaufend überwogen, wenn auch beeinflusst von der Bestrebung, Umfang und Bequemlichkeit der Wohneinheiten zu erhöhen. Die regelmässigen Anlagen mit mehreren Wohnflügeln, vor allem in Städten, kündigen das Aufkommen der Renaissance an. Betreffs Befestigung konnten wir bereits eine geringe Bestrebung nach Progressivität erkennen, die in der anachronistischen Anwendung von prismatischen Basteien ihren Ausdruck findet. Deshalb überrascht keineswegs der Bau neuer Burgen ohne Flankierungssysteme, bzw. die Verwendung einiger aus dem fernen 13. Jahrhundert stammenden Elemente (Schnabelturm, Schildmauer). Zur echten Wende kommt es erst nach den böhmisch-ungarischen Kriegen, und zwar vorrangig auf den Bauten von Pernštejn, wo Halbtürme und Erdrondele zur Geltung kommen, die bereits für die Artillerie ausgestattet sind. Aussergewöhnlich sind – auch hinsichtlich ihrer Frequenz, die in Europa einmalig ist – die externe Fortifikationen, die an eine ganze Reihe hiesiger Burgen bereits seit der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts hinzugefügt wurden. Diese autochthonen Reaktionen auf die häufigen Belagerungen in den stürmischen Jahrhunderten waren der Beitrag der tschechischen Länder zur Entwicklung der Fortifikationen in Europa, obwohl es sich herausstellte, dass sie – ähnlich wie die Anwendung der Wagenburg in der Taktik des Feldmilitärs – nicht Bestandteile des Hauptevolutionsstromes waren. Dieser steht eher unter dem Zeichen der Entstehung des Bastionensystems, das die notwendige erhöhte Widerstandsfähigkeit der Festung durch das Flanken – und Kreuzbeschussystem erreichte. Es bleibt noch zu erwähnen, dass all dies hohe Ansprüche auf Investitionen und Arbeitskräfte stellte, die hier im genannten Zeitraum ohne Zweifel fehlten. Die Errichtung äusserer Fortifikationen war demnach in gewisser Masse eine Notlösung. Interessant ist weiterhin, dass eine ähnliche Idee von den Auftraggebern verschiedener Burgfestungssysteme des 19. Jahrhunderts verwendet wurde.

Anmerkungen

1. Menclová 1961. 469-470.
2. Feld 1985.
3. Štof 1984. 1982.
4. Měřfínský-Plaček 1989. 37.
5. Šimeček 1989.
6. Audy 1965. 22.
7. Líbal-Reml 1967.
8. Weinelt 1937. 9.
9. Ubelaker 1956.
10. Zháněl 1956.
11. Kudělka 1958a. 254.
12. Eliáš 1979. 79-81.
13. Eliáš 1986. 181.
14. Prokop 1904. 544.
15. Čerešňák-Zemek 1979. 71.
16. Nováková 1966.
17. Pavel 1964. 13.
18. Kudělka 1958. 10, 12.
19. Bartušek-Svoboda 1955. 4.
20. Menclová 1971a. 17.
21. Plaček 1983. 332, 335.
22. Bartušek-Kubátová 1951. 4.
23. Prokop 1904. 535.
24. Spurný 1964.
25. Weinelt 1937. 50.
26. Plaček 1987. 246
27. Kohoutek 1985. 320
28. Plaček 1986. 195.
29. Gardavský 1963. 57.
30. Menclová 1961. 445.
31. Balogh 1974. Bildtafel 66.
32. Menclová 1961 454., Menclová 1971., Gardavský 1961. 59.
33. Líbal 1961. 153.
34. Menclová 1964.
35. Kašička 1973. 221.
36. Hurt-Svoboda 1940. 63.
37. Plaček-Procházka 1986. 163.
38. Menclová 1961. 451.
39. Vergl. Gardavský 1985.
40. Menclová 1971. 21-25.
41. Plaček 1986. 193-194.
42. Menclová 1961. 467.
43. Plaček 1984.
44. Plaček 1986. 193.
45. Gardavský 1985. 9.
46. Kudělka 1958. 8.
47. Plaček 1990.
48. Gardavský 1985. 7.
49. Plaček-Procházka 1986. 163.
50. Plaček 1987. 246.
51. Kohoutek 1982. 212.
52. Kouřil 1987. 138.
53. Plaček 1988. 172., mit weiteren Analogien.
54. Menclová 1966.
55. Vergl. Měřfínský-Plaček 1988. 255., Plaček-Procházka 1986a. 26.

56. Vergl. Plaček-Procházková 1984. 169., Plaček 1986. 193, 195., Plaček 1988., Plaček im Druck., Menclová 1964., Kubátová-Bartušek 1957. 3., Hurt-Svoboda 1940. 53.
 57. Vergl. Gardavský 1963. 56., Plaček 1986. 195.
 58. Vergl. Měřínský-Plaček 1990. Kudělka 1958. 8., Richter 1971. 95.
 59. Vergl. Konečný-Merta 1980.
 60. Plaček 1988a. 308.
 61. Plaček im Druck a.
 62. Plaček 1984., Plaček 1985. 64.

Literatur

- Audy, L. 1965. Jevišovice a okolí. Jevišovice-Znojmo.
- Balogh, J. 1974.: Italienische Pläne und ungarische Bauten der Spätrenaissance. Acta Technica Acad. Sc. Hungariae. 77. 13-93.
- Bartušek, A.-Svoboda, K. Buchlov. Státní hrad a okolí. Praha. 1955.:
- Bartušek, A.-Kubátová, T. Šternberk na Moravě. Státní hrad, město a okolí. Praha. 1951.:
- Čerešňák, B.-Zemek, M. Hodonín. Minulost a socialistická přítomnost města. Brno. 1979.:
- Eliáš, J. O. 1979.: Stavební vývoj renesančního zámku v Kelči z hlediska pramenů. Sborník památkové péče v Severomoravském kraji 4. 76-104.
- Éliáš, J. O. 1986.: Pozdně gotická tvrz v Kurovicích na Holešovsku. Vlastivědný věstník moravský XXXVIII. 180-188.
- Feld, I. 1985.: Későközépkori várkutatásunk újabb eredményei. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. Budapest. 175-201.
- Gardavský, Z. 1961: Stav, formy a vývoj Nového hradu u Šumperka Severní Morava 7. 54-63.
- Gardavský, Z. 1963: Nad zbytky bludovského hradu. Severní Morava 9. 54-63.
- Gardavský, Z. 1985.: Hrad Helfštejn. Přerov-Brno.
- Hurt, R. - Svoboda, K. 1940.: Hrad Cimburk u Koryčan. Přerov.
- Kačířka, F. 1973: Hrad Boskovice v minulosti a dnes. Památková péče. 216-226.
- Kohoutek, J. 1982.: K nejstarším dějinám hradu Brumova. Gottwaldovsko od minulosti k současnosti 4. 199-226.
- Kohoutek, J. 1985.: Hrad Lukov - současný stav výzkumů. Archaeologia historica 10. 309-320.
- Konečný, L.-Merta, J. 1980: Pokračování průzkumu středověkých opevnění kolem Nového hradu u Adamova. Archaeologia historica 5. 305-318.
- Kubátová, T.-Bartušek, A. Vranov nad Dyjí. Státní zámek a okolí. Praha. 1957.:
- Kudělka, Z. 1958.: Pernštejn. Státní hrad a okolí. Praha.
- Kudělka, Z. 1958 a: K dějinám hradu v Moravské Třebové. Umění VI. 253-262.
- Lšbal, D. 1960.: Stálá opevnění doby poděbradské a jagellonské. In: Frankenberg, O.: Husitské válečnictví po Lipanech. Praha.
- Lšbal, D. - Reml, L. 1967.: Nový Jičín, městská památková rezervace. Vlastivědný sborník okresu Nový Jičín 1.

- Menclová, D. 1961.: Vliv husitských válek na pozdně gotickou fortifikační architekturu. Umění IX. 433-471.
- Menclová, D. 1964.: Cornštejn. Brno.
- Menclová, D. 1971.: Frejštejn. Brno.
- Menclová, D. 1971 a.: Hrad Hukvaldy. Frýdek-Místek.
- Měřínský, Z.–Plaček, M. 1989.: Upřesnění stavebně historického vývoje brtnického zámku v gotickém období. In: Památková péče a ochrana přírody v Jihomoravském kraji, 30 let KSSPPOP v Brně. 24-43.
- Měřínský, Z.–Plaček, M. 1990.: Externí fortifikace v okolí hradu Cornštejna. Castellologica bohemica 2. Praha.
- Nováková, M. 1966.: Tovačov. Ostrava.
- Pavel, J. 1954.: Pardubice. Státní zámek a městská památková rezervace. Praha.
- Plaček, M. 1984.: Zaniklý hrad na Palánku ve Ždánicích. Malovaný kraj XX. c. 2. s. 5.
- Plaček, M. 1985.: Hrad Chlum a historické okolnosti jeho vzniku. VVM XXXVII. 61-67.
- Plaček, M. 1986.: Hrady v horním povodí Svatky. Archaeologia historica 11. 189-199.
- Plaček, M. 1987.: Sídlištní struktura a hrady v povodí Loučky (Bobručky). XVI. Mikulovské sympozium 1986. 245-255.
- Plaček, M. 1988.: Externí fortifikace drahotušského hradu. Sborník Kruhu přátel Muzea hl. m. Prahy I. 169-174.
- Plaček, M. 1988 a.: K vývoji hradů v povodí Svitavy. Archaeologia historica 13. 307-319.
- Plaček, M. 1990.: Hrady v povodí Jihlavy a Rokytne. VVM XLII.
- Plaček, M. im Druck: Fortifikační komplex v Hoštejně. Severní Morava.
- Plaček, M. im Druck: Povrchový průzkum hradu Aueršperka (k.ú. Dvořitšě, okr. Žďár n. Sáz.). Přehled výzkumů 1988.
- Plaček, M.–Procházka, R. 1984.: Hrad Střilky. Archaeologia historica 9. 167-177.
- Plaček, M.–Procházka, R. 1986 a.: K historii hradu Vraní Hory a Plankenberka. Severní Morava 51. 24-27.
- Plaček, M.–Procházka, R. 1986.: K problematice opevněných sídel pelomu raného a vrcholného feudalismu na Moravě. Archaeologia historica 11. 159-168.
- Prokop, A. 1904: Die Markgrafschaft Mähren in kunstgeschichtlicher Beziehung. Wien.
- Richter, V. 1971.: Mikulov. Brno.
- Spurný, F. 1964.: Sovinec. Ostrava.
- Šimeček, P. 1989.: Nový Světlov. Naše pravda . 36. roč. 45. 6.

- Štof, A. 1984.: Příspěvek k poznání hradisk v Boskovické brázdě. Přehled výzkumů 1982. Brno. 82-85.
- Ubelaker, F. 1956.: 700 let mesta Hlučína. Hlučín.
- Weinelt, H. 1937.: Schlesische Burgen. Burg und Schloss Freudenthal im Wandel der Geschichte. Greudenthaler Landchen 17. 2-5, 9-12, 33-39.
- Zháněl, J. 1956.: Zámek ve Výškově. Zprávy Okresního muzea ve Výškově . 2. unpagin.

Zdeněk Měřínský
Moravské Muzeum
nám. 25. unora 6. pp. 457
ČSFR-69537 BRNO

Miroslav Plaček
ČSFR-69801 VESELI N. mor.
8 TB-projekce

Morvaország várai a késő-középkorban

A morvaországi várépítési tevékenység stagnálása, mely a huszita mozgalmakat megelőző időszak jellemzője volt, 1419 után is folytatódott. Fordulatra, az erődítményépítéssel progresszív, modern elemeinek megjelenésére csak a 15. század utolsó harmadától került sor. A morva várépítészet retardáló, konzervatív jellege természetesen nem zárta ki a korábbi eredetű építmények jelentős építészeti gazdagítását, késő-gótikus stílusú át- és kiépítését. A cél elsősorban a lakó- és gazdasági terek növelése, a lakályosság fokozása volt, ha ez utóbbi szempont nem is nyert itt olyan jelentőséget, mint a szomszédos Magyarországon. Ugyanakkor sokkal inkább megfigyelhető mindez a nagyobb számban ismeretes városi váraknál.

Az újonnan emelt, településeken kívüli, dombvidéken álló várakra jó példa a 15. század 1. feléből származó Svitávka melletti Hradisko, valamint a Tišnov közelében található Čepička. Mindkettőt egy centrális helyzetű torony jellemzi, s valószínű, hogy egyiküket sem fejezték be teljesen. A 15. század 30-as éveiből származó Brtnice - hasonlóan a későbbi eredetű, az újkorban erősen átalakított Nový Světlovhoz (Bojkovice felett) valamint a jevišovicei Starý zámekhez - már a torony nélküli elrendezést képviseli.

Különösen fontosak a városokhoz kapcsolódó, azok falnégyszögének sarkában épített, általában szabályos alapelrendezésű várak. Hosszú építési folyamat eredménye Nový Jičín erőssége, inkább már a 15/16. század fordulójára helyezhető Bílovec, Bruntál, Hultschin, a tőbitől eltérő Vyškov valamivel korábbi. Számos keltezési kérdés tisztázatlan még Moravska Třebova esetében, mely az előzőkben említettekhez hasonlóan gazdag késő-gótikus és reneszánsz műrészletekkel rendelkezik. Szabályos alaprajzi forma figyelhető meg továbbá Kelč városának, illetve Kurovice településnek kisebb méretű, már kastélynak nevezhető épülete esetében.

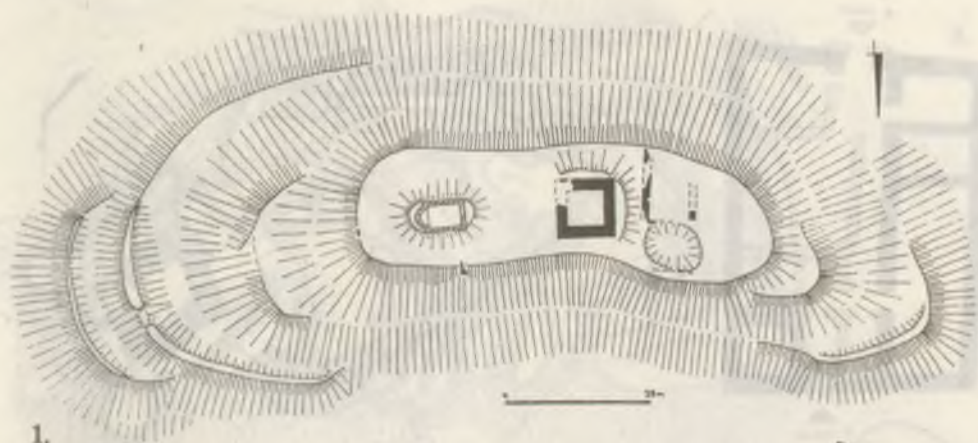
A viszonylag kevés számú, fentiekben áttekintett új épülethez képest sokkal nagyobb jelentőségűek a korábbi várak átépítései. Zábřeh (1478) és Hodonín (15/16. század fordulóján) mellett különösen fontos Tovačov 1490 körüli átépítése, majd valamivel későbbi bővítése. Itt már 1503 után rondellás földsáncerődítmény-rendszert építetett ki Jan z Pernštejna, kinek családja a névadó várát is gyökeresen átalakította a 15. század végén. A további palotaépítések – átépítések példáulként Buchlov (1495), Hukvaldy, Uherský Ostroh (15. század utolsó harmada), Šternberk, Lomnice (15. század közepe-második fele) sorolhatók fel. E korszakban számos vár kapott elővárat, így Pödebrad György ősi székhelye, Kunštát, valamint Sovinec, Cimburk (Městečko Trnávka mellett). Kiemelendő Dolní Loučky elővára a 15. század első feléből, az ugyancsak szabályos elővár Lukovban, az ötoldalú Svatojánska-toronnyal, s megemlítendő e kifejezetten katonai célú építkezések között Zubštejn és Bludov.

Az ostromtechnika fejlődésére a várépítészet, ha megkésve is, de Morvaországban is válaszolt. A 15. század utolsó harmada cseh-magyar háborúinak hatására elterjedt az oldalazást lehetővé tevő erődítményövek kiépítése. Közülük a legkorábbi és egyúttal a legmodernebb az 1430-as évekre helyezhető, két nagy saroktoronnyal oldalazható elővár Velké Meziříčí-ben, Vranov, Frejštejn és Nový Hrad (Hánušovice mellett) megfelelő erődítményei valamivel fiatalabbak, Cornštejn, Boskovice négy- és ötszögű, Cimburk félhengeres tornyai (bástyái) már a 15. század második feléből-végéről származnak. Az említett várak új erődítmény-rendszereivel szemben sokkal jobban átgondolt és megkomponált Helfštejn új védőöve 1480-ból, patkó alaprajzú féltornyai másutt csak jóval később kerültek utánzásra.

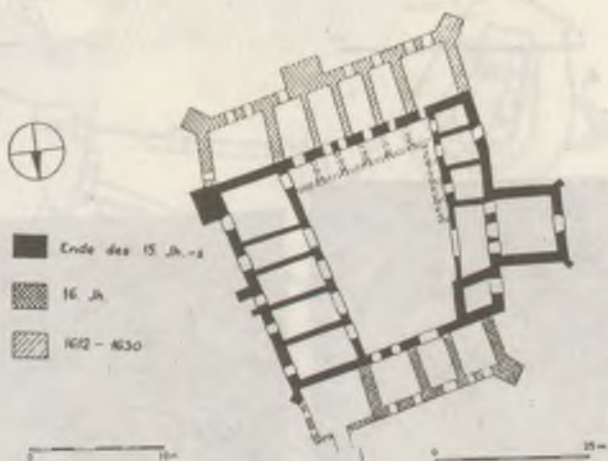
Különösen fontos feladatként jelentkezett ekkor a várépítmények leggyengébb pontjai, a várkapuk biztonságának védelme. Különböző előépítmények jöttek létre, Vranovban, Ždánicében, Zubštejn váránál előtoronyok, hidak, árkok rendszere nehezítette a bejutást, s igen fejlett Helfštejn egyik bonyolult kapuvédműve. Ez utóbbi mintegy barbakánként jelent meg, bár az egyébként igen ritka tiszta barbakánok legjelesebb példája Pernštejn északi előváránál található.

Ismét megjelent egy ősi erődítésforma, most már a kisebb kaliberű tüzfegyverek ellen-súlyozására: a pajzsfal. Ez azonban már nem a vármag része volt, hanem általában előretolva biztosította a védelmet a lehetséges támadás irányában, szintere Tempelštejn, Helfštejn, Bítov, Loučky jó példa, kevésbé Brumov, ahol e védőmű a vármagban foglalt helyet. Hasonló szerepet töltöttek be a várat övező árkok külső oldalán emelt toronyépítmények, közülük Rabštejn (Dukovany mellett) 1440 előtt készült, hasonlóan Drahotuše megfelelő építményéhez, míg Děvičky ágyútornya már a 16. századból származik.

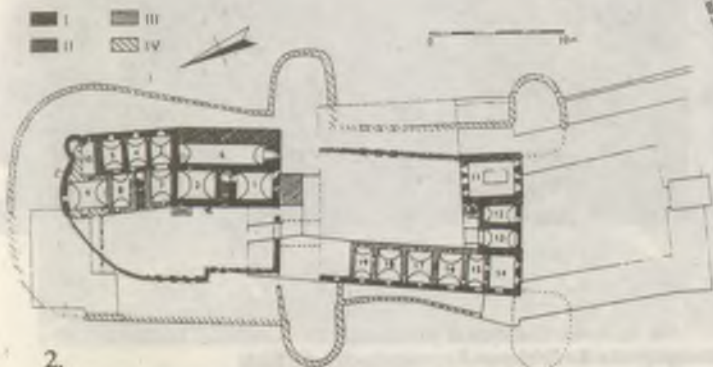
Fontos módszer volt azonban az is, hogy az előretolt, egymással összeköttetésben álló építmények sorával igyekeztek a vármagtól távoltartani a tüzfegyvereket. Erre a legszebb példa Starý Jičín, Plankenberk, míg nagy számban sorolhatunk olyan erősségeket, ahol az előretolt védőmű bizonyos mértékben önállóan is tudott védekezni (Střilky, Aueršperk, Cornštejn, stb.). Ezeknél fa-föld sáncokat is találunk szilárd anyagú építmények mellett, néha méretük eléri magukét a vármagokét, s szinte önálló várként is értelmezhetők (pl. Vevei előtti objektum, a Boskovice melletti ún. Bašta). Ezen erődítmények pontos datálása igen nehéz, 15. század eleji (Aueršperk) és már a 16. századra eső építményeket (Cornštejn) is találunk közöttük. Különlegességként említhetők meg a várak előtti, gyengébben erősített táborhelyeket (pl. Aueršperk). E különböző külső, előretolt erődítmények, ha nem is képviselték mindig az európai fejlődés fő vonalát, a morva-késő-középkori várépítészet jellemző elemének tekinthetők.

1.

3.

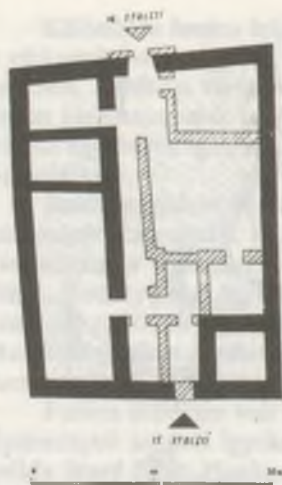

2.

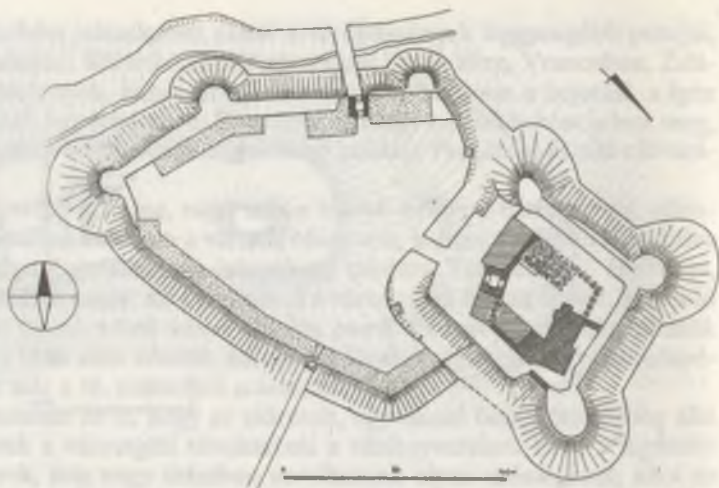
1. Svitávka-Hradisko. A vár helyszínrajza
Svitávka – Hradisko. Geländeskizze der Burg

2. Brtnice, a vár a mai kastély tömegében, periodizációs alaprajz, I-IV: a késő-gótikus épület (1435-1535) fázisai
Grundrissanalyse der Burg in der Masse des Schlosses in Brtnice. I-IV-Etappen
des spätgotischen Baues (1435-1535)

3. Moravská Třebová. A kastély magjának építési periódusai
Grundriss des Kerns des Schlosses in Moravská Třebová nach Z. Kudělka

4.

5.

6.

7.

4. Kurovice kastélyának periódusai

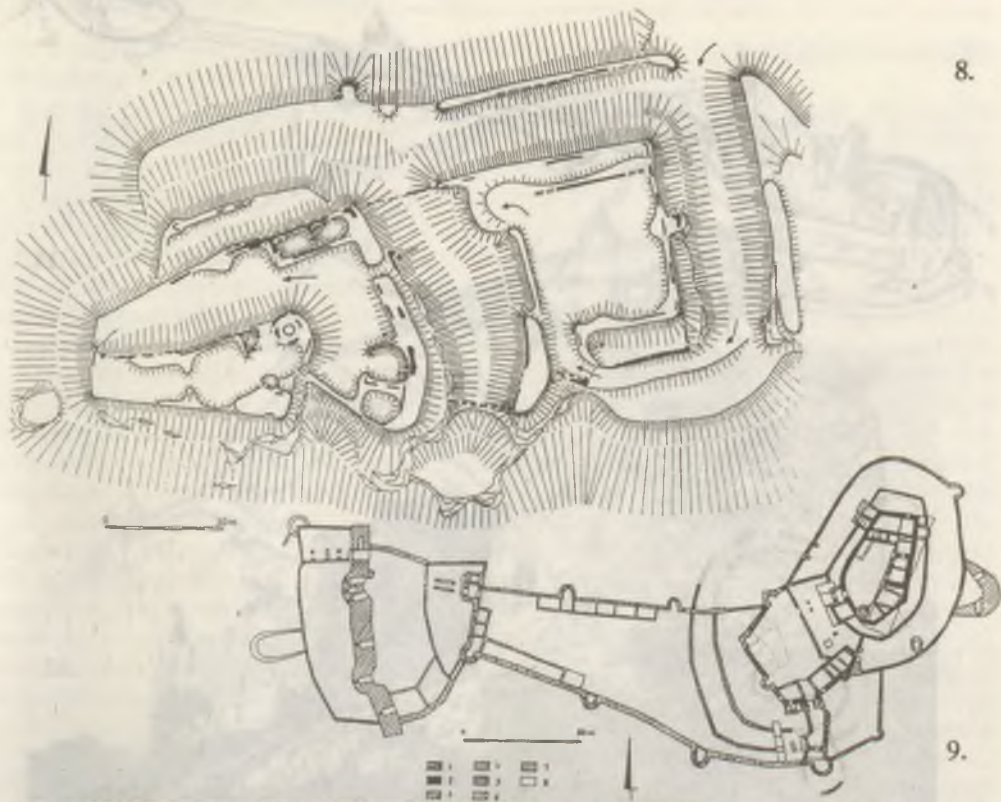
Entwicklungschema des Schlosses Kurovice nach J. O. Eliáš

5. Tovačov, a kastély helyszínrajza. Keresztsraffozott: 15. szd. 2. f., sraffozott: reneszánsz, pöttyözött: az elővár épületei

Situationsplan des Schlosses in Tovačov. Kreuzschraffiert – 2. Hälfte des 15. Jh.-s, schraffiert – Renaissance, punktiert – Bauten der Vorburg

6. Pernštejn. A vármag bejárati terének gyémántboltozata
Pernštejn. Diamantgewölbe in Eintrittsraum des Burgkerns

7. Lomnice, a késő gótikus kápolna erkélyszentélye
Lomnice. Erkerpresbyterium der spätgotischen Kapelle.

8. Dolní Loučky, a vár helyszínrajza a késő gótikus elővárral

10.

Geländeskizze der Burgruine in Dolní Loučky mit spätgotischer Vorburg

9. Helfštejn vára építési periódusai: 1. 14. szd. eleje, 2, 3. a Krawan-időszak két fázisa, 4. a 15. szd első fele, 5. 1460 körül, 6. Vilém von Pernštejn építményei, 7. Jan von Pernštejn építményei, 8. késői és melléképületek

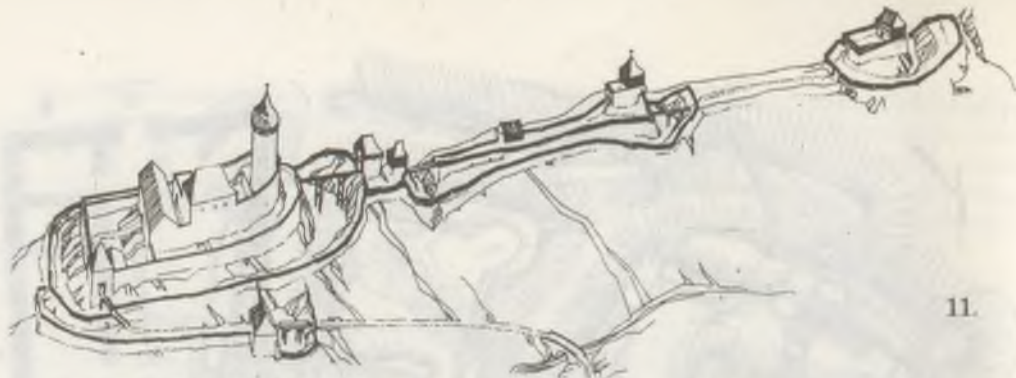
Entwicklungsschema der Burg Helfštejn nach Z. Gardavszký. 1 – Anfang des 14. Jh.-s,

2, 3 – zwei Phasen der Krawanerzeit, 4 – 1. Hälfte des 15. Jh.-s, 5 – um 1460, 6 – Bauten von Vilém von Pernštejn,

7 – Bauten von Jan von Pernštejn, 8 – spätere Bauten und Nebengebäude.

10. Templštejn vára. A pajzsfal maradványai északról

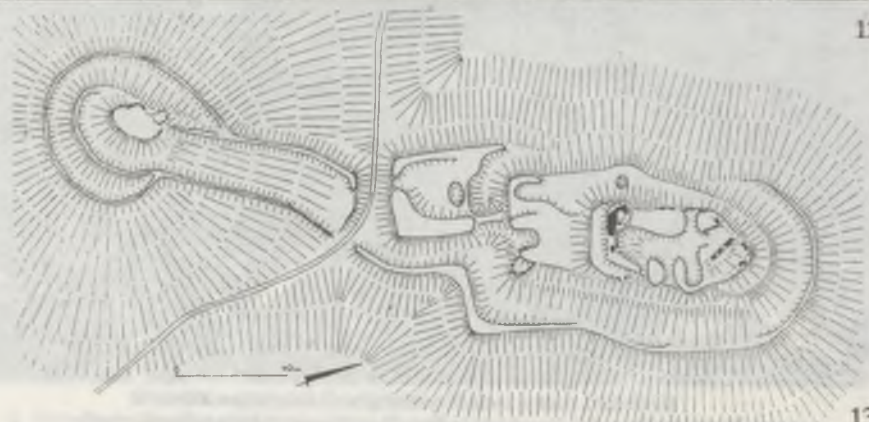
Templštejn. Die Reste der Schildmauer von Norden

11.

12.

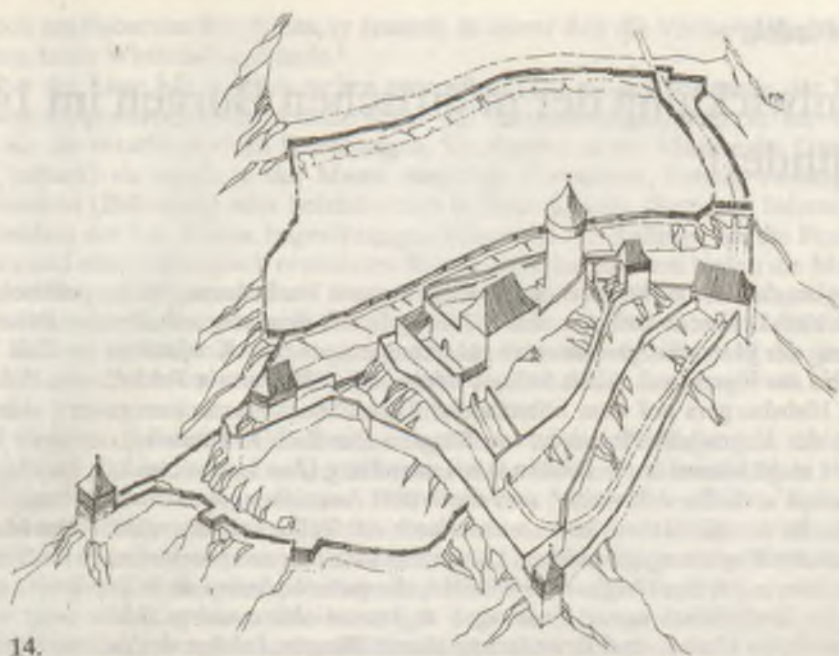
13.

11. Drahotuše. A vár tömegrekonstrukciója az előretolt védőművekkel
 Drahotuše. Idealrekonstruktion der Burg mit dem Halseinzelturm und der aus- und vorgeschobenen
 Befestigung. Zeichnung P. Šimeček.

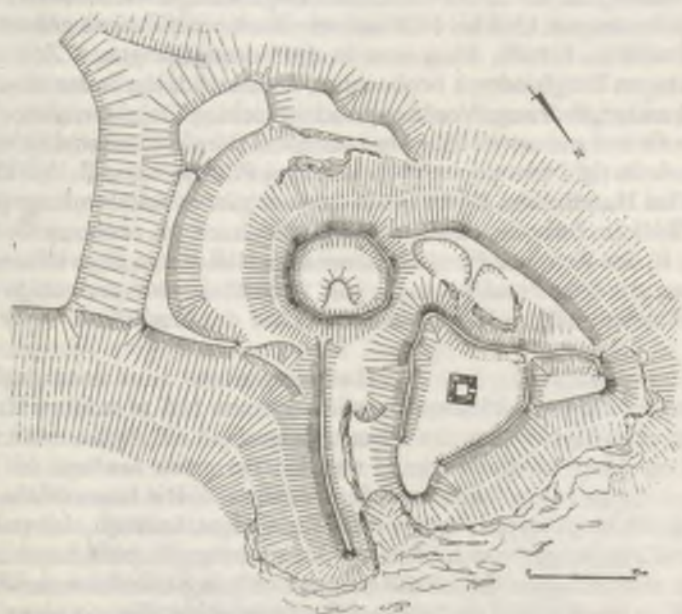
12. Devičky vára ágyúvédőművel

Devičky. Geschützturm (Renaissance-Halseinzelturm) der Burg.

13. Střilky. A vár helyszínrajza az előretolt védőművel
 Střilky. Geländeskizze der Burgruine mit vor geschobener Befestigung

14.

15.

14. Aueršperk. A vár tömegvázlata, felül az erődített táborhellyel (felül)

Azeršperk. Idealrekonstruktion der Burg mit befestigtem Lagerplatz (oben). zeichnung: P. Šimeček.

15. Cornštejn. Helyszínrajz az előretolt erődítmény két fázisáról

Cornštejn. Geländeskizze der Zwei Phasen der vorgeschobenen Befestigung.

Miroslav Plaček

Die Entwicklung der mährischen Burgen im 14. Jahrhundert.

Zu Beginn des 14. Jahrhunderts kam es zu enormen Veränderungen der politisch-wirtschaftlichen Verhältnisse in Böhmen und Mähren, die mit dem lang anhaltenden Prozess der Abwechslung der Herrschergeschlechter zusammenhingen. Die Konjunktur zur Zeit Václav II. reichte bis zur Herrschaft seines Sohnes Václav III. (1306) sowie Rudolfs von Habsburg, des ersten Habsburgers auf dem böhmischen Thron. Zum Bruch kam es erst durch das Intermezzo der Herrschaft Heinrichs von Kärnten (Jindřich Korutanský), zu einer Wende kam es aber nicht einmal unter Johann von Luxemburg (Jan Lucemburský). Im Gegenteil: die Depression vertiefte sich weiter, und die ersten Anzeichen eines Aufschwungs brachte erst die Epoche der 30er Jahre, insbesondere nach der Teilnahme des mährischen Markgrafen Karel an den Regierungsgeschäften. Dieser Entwicklung entsprechen auch die Veränderungen der Intensität des Burgbaus in Mähren, die unter anderem auch durch eine gewisse Sättigung des Bedürfniss neuer Siedlungen zu kennzeichnen waren. Mehr oder weniger ungestört verliefen Umbau und Erweiterung älterer Burgen. Infolge der sich verbreitenden Krise des Feudalismus und der damit zusammenhängenden Konzentration des Grundbesitzes werden im Zeitraum von 1360 bis 1420 nur vereinzelt neue Burgen gebaut.

Was den Grundriss betrifft, kann man in der vorangegangenen Zeit die Kontinuität eines sehr langlebigen Bergfriedtyps beobachten, der für Adelsgründer charakteristisch ist, und im 14. Jahrhundert überwog. Von den 60 untersuchten Objekten dieser Zeit fallen auf landesfürstlichen Grund nur etwa 10%. Aber auch das Bergfriedschema ist von der Disposition her verschiedenartig. Neben sehr ökonomischen Plänen, wie z.B. der Plan von Holoubek, Nový Hrad bei Hanušovice, Rýsov sowie Sovinec gibt es auch umfangreichere, wie z.B. der von Loka, Vildštejn, Bukovina und Roštejn. Daher auch die enormen Grössenunterschiede. So beträgt z.B. der Kern von Nový Hrad mit dem Rundturm, dem kleinen Hof und dem Palast 48 x 15 m, der von Trmačov sogar nur 27 x 22 m, der dreieckige Grundriss von Roštejn mit dem siebenseitigen Bergfried ist aber auf der Grundlinie 74 m lang und 48 m breit.

Auch die Lage und die Grösse der Haupttürme war sehr unausgeglichen. Zu den grössten gehörten die Türme mit einem Durchmesser von 11,5 m in Nový Hrad und Holoubek, während die geläufigen Masse etwa 9 m betragen (so z.B. Pyšolec mit 9,4 m, Branná-Kolštejn mit 8,8 m). Ungewöhnlich schmal war der Turm von Janštejn mit bloss 4,7 m im Durchmesser und mit einer Schachtinnenweite von nur 1 m. Die Innenräume der Bergfriede Pyšolec und Cimburk bei Koryčany waren nicht viel breiter. Janštejn, das wahrscheinlich als eine der wenigen Gründungen von Johann von Luxemburg gilt, befindet sich in einer ungewöhnlichen Lage eines felsigen Hügels auf einer gewellten Hochebene der Böhmischemährischen Höhe. Es ist ein Beispiel der gestreckten Disposition, die von einer 2-Meter-Wand abgegrenzt ist, und einen schmalen Burghof sowie eine zum Teil geschützte Zwingermauer besitzt, die den Zugangsweg bildete, und aus der der Brunnenturm vermutlich hervorging. Janštejn ist wegen seines Wirtschaftshofes ebenso bewundernswert. Seine Überreste beste-

hen noch am Fusse des Burgkerns, er ersetzte zu seiner Zeit die Vorburg. Deshalb gab es in der Burg keine Wirtschaftsgebäude.¹

Von der Lage her gesehen stehen zwar alle Türme an der Stirnseite der Burgen, bei schmalen Dispositionen bilden diese sogar die Stirnseitenfront, aber zu der Wehrmauer haben sie die verschiedensten Beziehungen. Sie standen in der Mauerecke (Janštejn, Roštejn, Cimburk) sie waren in der Mauer eingefügt (Štramberk, Louka, Vildštejn), mit ihr verschmolzen (Bukovina) oder befanden sich in ihrer Schleife (Sovinec). Interessant ist die Kombination der 3 m dicken, bogenförmigen Stirnwand von Kolštejn, die die Funktion eines Schildes und eines romantisch erneuerten Rundturmes hat, der von hinten die Mauer streift. Aus der weiteren Bebauung dieser Burg sind Gebäudereste mit einem spätgotischen Portal an der Ostseite des Turmes und tonnengewölbte Räumlichkeiten an der Südwestseite zu sehen. Es kam leider im Zusammenhang mit der statischen Absicherung der Burg und bei der Schlossteile nicht zu einer umfangreichen Untersuchung des Burgkerns, dessen unzugängliches Untergeschoss noch erhalten geblieben ist.

In die Epoche des 14. Jahrhunderts gehören Louka, Vildštejn (aus 1316), Pyšolec, Kolštejn und das im romantischen Stil umgebaute Bouzov.² Darauf folgen N. Hrad bei Hanušovice³ und Janštejn sowie um 1330 Bukovina⁴ und Sovinec. Die Entstehung der letztgenannten Burg wird durch Quellen, in denen man an den Gründer Vok nach Huzová und Sovinec schreibt, genau zwischen 1329 und 1333 datiert. Nach einem Dritteljahrhundert werden Cimburk bei Koryčany, Roštejn und Hluboky⁵ - eine Privatburg der Olmützer Bischofs Johann Volek gebaut. Die letzte gut datierbare Burg mit Bergfrieddisposition ist Holoubek, die noch vor der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts erbaut wurde⁶, und deren schroffe Form und nicht allzu grossen Ausmasse mit dem reichhaltig entfalteten, zweitürmigen Cimburk kontrastieren. Mit dem Ende des Baues dieser Burgen wird die Epoche der Anwendung dieses Typs in Mähren abgeschlossen, die zwei Burgen mit verschiedenem Äusseren stellen demnach den Abschluss dar.

Gleichlaufend mit diesem Typ trat der beliebte Mantelmauerburgtyp im 14. Jahrhundert in Mähren häufig auf, der gegenüber der Bergfrieddisposition etwas verspätet erscheint - erst in den 80er Jahren des 13. Jahrhunderts. Demgegenüber wird er bis weit über die erste Hälfte des 14. Jahrhunderts hinaus verwendet und war im zweiten Drittel des Jahrhunderts am beliebtesten.⁷

Zu dieser Disposition gehört die Burg zwischen Šaumburk und Podhradní Lhota bei Bystřice p. Host. Ihre geknickte Wehrmauer schliesst ein Polygon mit 32 und 27 m langen Achsen ab, an diese knüpft von innen die Wohn- und Wirtschaftsbebauung. Die Zwingermauer an der West- und Nordseite hatte eine kommunikative Funktion. Das Ganze ist von einem Umfassungswall umgeben, der an der Zugangsseite verdoppelt ist, und im Westen auch die Vorburg zu seinem Umfang zählt. Die Zubříč genannte Burg, bzw. Bašta oder Nový Šaumburk werden in der neuesten Literatur mit Nový Hrad identifiziert, die 1307 erwähnt wurde. Wenn auch die Schlussfolgerungen mit dem Saumburker Burggrafen Mikuláš z Choryně (Nikolaus von Choryne) und seiner Burg Nový Hrad glaubwürdig klingen, sind sie vorerst noch im Widerspruch mit der Datierung des durch die Forschungen von J. Kohoutek gewonnenen Materials, das die Burg in die 2. Hälfte des 14. Jahrhunderts einstuft.⁸

Zu den weiteren Beispielen der Mantelmauerburgen gehören auch die wenig bekannte und zeitlich bislang nicht festgelegte Burg bei Pleče, deren gerundete Wehrmauer eine Stärke von 2,6 m misst, weiterhin Mitrov und Starý Světlov⁹, die mit ihren Ausmassen zu den grössten gehören (50x45 m). In Nordmähren sind die bekanntesten Vertreter Brněčko aus den Jahren zwischen 1330 und 1356 sowie Svrčov bei Hranice etwa aus der 2. Hälfte des 14. Jahrhunderts.¹⁰ Schlesien wird durch Vikštejn, - neuerdings nicht ins 13. Jahrhundert, son-

der in die erste Hälfte des 14. Jahrhunderts datiert, – und Vartnov repräsentiert, dessen Gestalt wir Dank der Ausgrabungen vor dem Kriege und der neuen Untersuchungen und Revisionen der älteren Funde von P. Kouřil kennen.¹¹

Durch eine gut erhaltene Anlage zeichnet sich Dalečín aus, wo heute die Innenwand des an die gerundete Mantelmauer angebauten Palastes noch bis in die Deckenhöhe des zweiten Geschosses reicht. Der Bau ist gut in die Jahre von 1349 bis 1358 einzuordnen.¹²

Dieser Burgtyp wurde in Nový Hrad bei Znojmo fast zur Perfektionierung geführt. Dieses teilweise geknickte und teilweise gerundete Oval ist gedoppelt, an der Frontseite verstärkt und der Zugang wurde, wie das aus der älteren Literatur hervorgeht, in Spiralförmigkeit realisiert. Nach dem tatsächlichen Zutritt zeigte sich jedoch, dass dies eine blosser Annahme von A. Prokop ist.¹³ Die grosszügige Gründung verlief zweifelsohne unter der Regie des Markgrafen, und zwar nach 1358. Damals ist nämlich ein Tauschgeschäft des Markgrafen Jan Jindřich (Johann Heinrich) erfolgt. Er gab dem Kloster von Louka das nahegelegene Lukov für das getauschte Bantice, und liess dann in der Nähe Nový Hrádek errichten, das direkt erst 1403 erwähnt wird. Bezugnehmend auf die späte Entstehungszeit (nach 1360) und den Gründer ist diese Burg sehr ähnlich jener in Malenovice, die bis in die heutige Zeit in umgebauter Form erhalten geblieben ist.¹⁴ Zu den späten Vertretern dieses Typs gehören Rychvald, vor 1370 entstanden, und wahrscheinlich auch Zďánice aus dem ersten Drittel des 14. Jahrhunderts.¹⁵

Wesentlich weniger zahlreich sind die regulären Anlagen, die von bewusst regelrechter Planung und Vermessung zeugen. Nach einem regelmässigen Schema ist die Klosterburg in Dolní Kounice gegründet, die in Mähren den selten auftretenden Typ des italienischen Kastells vertritt.¹⁶ An der Bauzeit (zwischen 1323 und 1330) gemessen, gehört sie weder zur älteren Schicht der österreichischen und tschechischen Kastelle des 13. Jahrhunderts, noch zur jüngeren Generation in Ungarn unter der Herrschaft Ludwigs des Grossen (Ludvík Velký) und Sigismunds (Zikmund) wie Diósgyőr, Zvolen, Eisenstadt, Tata, Bratislava, Víglaš,¹⁷ In chronologischer Sicht ist sie der weniger bekannten Gründungen von Karl Robert (z.B. Temesvár) am nächsten, es ist jedoch z.Z. nicht möglich, irgendwelche Schlussfolgerungen zu ziehen, da dies die zu geringen Erkenntnisse und die Abgelegenheit nicht zulassen. Der Burgplan von Dolní Kounice zeigt ein Rechteck (48 x 28 m) mit umgebender Bebauung und wenigstens drei Ecktürmen. Ähnlich ist der bischöfliche Plan von Melice, dessen Burg das erste Mal 1339 erwähnt wird. Auch dieser Kern besitzt einen rechteckigen Grundriss (54 x 30 m) mit einem schmalen, von vier Flügeln eingerahmten Hof.¹⁸ Da in Melice nur der Unterbau erhalten geblieben ist, kann nicht mit Sicherheit behauptet werden, dass sich an einer oder max. zwei Ecken Türme befanden.

Klar ist jedoch, dass diese Burgen mit regelmässigem Grundriss nicht zu den typischen Erscheinungen und kompakten Anlagen der Karlszeit gehörten, wie es von D. Menclová dargestellt wurde¹⁹, sie sind in Mähren relativ selten. Auch hier bestätigt sich der partikuläre Entwicklungsunterschied, der durch die Loslösung von dem geistesbildenden Gebiet Südböhmens und von dem Baukreis des Hofes Karls IV. bestimmt war. Einen Doppelpalast-Entwurf hatte sicher Nový (Sedlecký) Hrad aus etwa 1370, die den Vasallen des Třebíč-Klosters gehörte.²⁰ Die qualitativ gute Idee litt jedoch unter der derben provinziellen Realisierung, die die Ambitionen und die Stellung des Baumeisters widerspiegelte. Die Gestalt eines Doppelpalastes deuten auch die Ruinenreste von Rabštejn bei Dukovany an, der etwa in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts von den Herren von Janovice gegründet wurde.²¹ Die Existenz des Nordpalastes ist eindeutig, von der des Südpalastes zeugen Anzeichen, die durch eine Ausgrabung bestätigt werden könnten. Ein verkleinerter Vertreter dieses Doppelpalasttyps kann der wenig bekannte Kanšperk bei Suchov aus der gleichen Zeit sein.

Es treten jedoch auch reduzierte Formen dieser Dispositionen lediglich mit einem Palast auf. Zu ihnen gehört der einzige 1340 gegründete mährische Bau des Markgrafen Karl - Tepenec (Twingenberg, Karlsburg). Sein Grundriss, teilweise in Bruchstücke zerstört, wurde durch die Rettungsforschung von V. Burian aufgedeckt, und zwar direkt bevor ihn der Steinbruch vernichtete.²² Ein sehr interessantes Element der Burg ist der offene Schnabelturm in der äusseren Verteidigungslinie, aufgrund dessen die bisherige Datierung dieser Form in eine ältere Zeit verschoben wird. Auch Vícov hatte einen Palast - er ist als Ježův hrad bekannt -, dessen Gestalt von J. Blekta ergründet wurde.²³ Der Palast stand zwar auf der entgegengesetzten Seite des Zugangs, jedoch gleich hinter dem Graben der Landenge, der die Felsrippe von dem allmählich steigenden und breiter werdenden Rücken abteilt. Dieser Schauplatz sollte teilweise die Massivität des Palais ausgleichen, dessen sämtliche Mauern eine Stärke von 2,3 m hatten. Aufgrund seiner Einräumigkeit und seiner Ausmasse von 24x12,3 m ist nicht ausgeschlossen, dass der Palast einen Turm besass.

Als regelmässig treten auch die Stadtburgen auf, die in Mähren jedoch aus dem 14. Jahrhundert nur vereinzelt erhalten blieben. Der Grund der Regelmässigkeit war hauptsächlich die Notwendigkeit, die Parzellierung der Stadt zu respektieren, in deren älteren Organismus sie eingeflösst wurden. Der Kern der Burg in Telč hat ein Ausmass von nur 29x22 m, so dass in seinem Umfang nur für einen zweischiffigen Palast Platz ist. Gegründet wurde die Burg in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts von den Herren von Hradec (Neuhaus). Sie ersetzte den älteren romanischen Herrenhof beim Hl. Geist der nach der Stadtbesiedlung aufgelöst wurde.²⁴ Vierkantig war vermutlich auch die Burg in Hranice, die als Burg 1398 erwähnt wurde. Sie stand an der Nordseite der Stadt an einer engen Felsrippe, die durch ein späteres Renaissanceschloss verdeckt wurde. Weitere Burgen in den Städten stammen meistens aus dem späten 15. Jahrhundert, und zwar auch jene, bei denen früher ein älterer Ursprung angenommen wurde (z.B. Moravská Třebová).

Im 14. Jahrhundert kommen auch blockartige, eintraktige Burkerne vor, von denen jedoch nur das erst erwähnte Ronov (1364) eine der Karlszeit entsprechende Rekonstruktion erlaubt. Der blockartige Zentralbau (28,5 x 10 m) besteht aus drei eindeutigen Abteilungen, die im Grundriss eine kleine Burg mit einem von zwei Türmen eingeschlossenen Palast andeuten.²⁵ Sie ist von einem Sechseck einer zerfallenen, verhältnismässig dünnen Wehrmauer umgeben. Die Lage wie auch der unbedeutende Eingriff wegen Erdbefestigungsarbeiten zeugen davon, dass die Kriegsfunktion nur zweitrangig war. Eine ähnliche, aber längere, jedoch ohne Ausgrabungen definitiv nicht bestimmbare Anlage mit Seitenhof war die späte Burg Lapikus, die erst kurz vor 1380 entstand.²⁶ Noch aus dem ersten Drittel des 14. Jahrhunderts stammt das gestreckte und geknickte palastartige Gebäude (43x10 m) auf einem Felsgipfel, das zum Kern von Levnov (Ketkovský hrad), der Ketkovburg gehörte. Daran wurde am Hang ein kleiner Vorhof - eher eine Zwingermauer - angeknüpft, eine gemauerte Vorburg war ebenso lateral angeordnet.²⁷ Das Hauptschutz- und Wohngebäude Koberštejns war auch ein kurzer und hoher Palast vom Ende des 13. und Anfang des 14. Jahrhunderts, den zum Schutz der Landstrasse durch das Jeseníkgebirge wahrscheinlich der Breslauer Bischof bauen liess.²⁸ Gestreckte, den Kern bildende Objekte werden auch in Lamberk (45 x 15 m) angenommen²⁹, wo die Unregelmässigkeit durch die Felsenform - wie sicher auch in Vildenberk und Moravský Beroun - begründet ist.³⁰ Auch hier gibt es Unterschiede betreffs der Entstehung. Während die Burg Vildenberk genau 1318 beendet wurde, kann Moravský Beroun etwa in das erste Drittel des 14. Jahrhunderts eingestuft werden. Lamberk stammt aus der Zeit zwischen 1365 und 1375.

Interesse erwecken zweifellos die kompakten Dispositionen mit einem winzigen Hof,

deren Vertreter die Burg Křídlo aus der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts sowie die Burg des Markgrafen Plankenberk (Hrádek) sind. Auch diese letztere Burg ist zeitlich gut einzuordnen, sie entstand zwischen 1362 und 1370,³¹ Der 19,5 x 18 m grosse Kern wurde von einer ovalen Mauer (Achsen: 43 und 29 m) umgeben, und bildete das einzige Gebäude turmartigen Aussehens, ein Viertel der Fläche blieb unbebaut. Interessant ist auch der Komplex der äusseren Befestigung, der von der Rolle der Burg in den Markgrafen-, Hussiten- und Ungarnkriegen zeugt. Sehr ähnlich dieser Anlage ist Pustý zámek bei Vrbno mit einer Grösse von 18 x 18 m, wahrscheinlich eine Zollstation, die zeitliche Eingliederung hat jedoch keine verlässliche Stütze.³²

Der Anachronismus kommt bei der Anlage mit Wohnturm zum Ausdruck, auch wenn dieser nicht mehr die früher stets geltende Zentral- und Schutzlage hat. Er ähnelt später dem turmartigen Palast (Cornštejn), dem Rundturm (Kráví Hora) oder einem anderen Bergfried (Neuhaus). Einzig die Ausmasse, vorwiegend die inneren, sprechen von der wahrscheinlichen Wohnnutzung. Der Turm von Kráví Hora mit einem Durchmesser von 11,5 m und einer Untergeschossinnenweite von 5,5 m bot sich in den höheren Geschossen direkt zum Wohnen an, obwohl da noch ein dreiteiliger Palast zur Verfügung stand. Erstaunlich ist die Tatsache, dass die Burg zwischen 1355 und 1367 erbaut wurde, und dass der Turm auf jeden Fall einen Anachronismus darstellt.³³ Noch jünger ist das Markgraf-Neuhaus in Pálava, die zwischen 1368 und 1375 von Jan Jindřich (Johann Heinrich) errichtete Burg. Ihr Turm war prismatisch, aber auch unregelmässig. Er stand an der Stirnfläche der Rückseite der Zweipolanlage, seine Masse bestimmten die Wohnfunktion gleichfalls vor.³⁴

Die weiteren Wohntürme waren wie üblich gelegen. Auf der höchsten und zugleich auch geschützten Stelle stand der Donjon (14 x 12,5 m) der Burg Fürstenwalde, die 850 Meter über dem Meeresspiegel über Vrbno erbaut wurde. Der Name spricht von einer Gründung durch die Troppauer (Opava) Fürsten im ersten Drittel des 14. Jahrhunderts. Im Zusammenhang mit der Teilung der Burg unter zwei Besitzern 1377 und 1405 zum kan Donjon noch ein an ihn angebauter Palast hinzu.³⁵ Ein prismatischer, grossflächiger Turm (15 x 11,5 m) war das Hauptschutz- und Wohngebäude der Burg Kosikov, die der Entwicklung der Regionsbesiedlung entsprechend vor 1375 gebaut wurde. Einen zentralen Turm mit Wohnfunktion und mit einem bislang unklaren Grundriss kann man auch im Falle von Nový hrád bei Adamov vom Anfang des 14. Jahrhunderts annehmen.³⁶

Neben Mantelmauerburgen existierten noch weitere turmlose Burgen, deren Gruppe sich durch einen nicht gerade regelmässigen Plan und einen kurzen, mehrgeschossigen Palast und eventuell durch weitere Bauten auszeichnet. Der Palast überragte dabei vermutlich die Mauer, die mit dem Turm in den Grundriss eingriff. Der Turm war nicht einfach passiv dazugebaut worden, wodurch sich diese Burg von den Mantelmauerburgen unterschied. Eine solche Anordnung wird wahrscheinlich am besten mit dem Begriff Disposition des Hoftypus beschrieben, da sie dem Entwurf eines Hofes am meisten entspricht. Zu diesem Typ, der bereits im 13. Jahrhundert auftritt, gehören; eindeutig Kuchlov und Helfštejn, von dem früher angenommen wurde, es zähle zu den Mantelmauerburgen. Auf den Anfang des 14. Jahrhunderts lässt sich vielleicht Rožnov datieren – es gibt keine Beweise für die Annahme, die Burg sei vom Bischof Bruno gegründet worden. Hierbei stuft man Víckov mit seinem zweiteiligen Plan in die Epoche vor 1340 ein, als es das erste Mal erwähnt wird.³⁸ Diese Disposition kommt jedoch vereinzelt auch im 15. Jahrhundert zur Anwendung, was im vierten Jahrzehnt durch das Beispiel von Brtnice belegt ist.

Die Typologie schlägt völlig fehl bei Burgen, deren Anordnung durch Terrainbedingungen bestimmt wurde, vorwiegend durch den Fels. Der Charakter des Bauplatzes war für

den Namen der Burg Skály (Felsen), ausschlaggebend, deren Kern in Felsblöcken eingeschlossen war, und in der sich ausserhalb dessen zwei Türme befanden: ein gerundeter und ein prismatischer. Sie standen jeweils an der entgegengesetzten Seite. Den Zugang zum Inneren der Burg sicherte aber noch ein schlanker Zierturm am Block über dem Turm: eine ungewöhnlich komplizierte Lösung hinsichtlich der späten Entstehung – die Burg wurde zwischen 1382 und 1387 beendet.³⁹ Die Kompliziertheit wurde von der aussergewöhnlichen Gliederung des Bauplatzes hervorgerufen, gründlicher betrachtet ist jedoch die gemeinsame Harmonie vollends spürbar. Ähnlich wurden drei Felsblöcke von Rabštejn bei Bedřichov genutzt. Die Burg stammt vom Anfang des 14. Jahrhunderts. Die obere Burg stützte sich auf diese drei Felsstücke, und befestigt war sie hauptsächlich an der schwachen Südseite.⁴⁰ Die turmartigen Objekte standen vermutlich an dem Ost- und Südblock, die Nordseite – als die höchste – trägt keine sichtbaren Spuren von Gemauer. Trotz dessen war der First wegen eines Risses zugänglich, die Schutz- und Beobachtungsfunktion des Turmes konnte wohl erfüllt werden.

Einen enormen Felsen nahm zwecks Burgbaus um 1310 der Baumeister von Špránek in Anspruch.⁴¹ Die Burg hat keine grossen Ausmasse (30x20 m), ihre innere Einteilung ist jedoch nur wenig deutlich. Einen gewissen Einfluss hatte darauf die Gestaltung der Burg von Potštát, die unter dem täuschenden Namen Puchart besser bekannt ist. Die annähernd rechteckige Burg wurde zu Beginn des 14. Jahrhunderts im Winkel der zusammenlaufenden Berghänge erbaut und vom Nordplateau durch einen Erdwall und Graben getrennt. Jedoch mehr als 100 m von dieser Burg, am weiten Ende eines sonst spitzen Felsrückens stand noch hinter dem Graben und einer Schildmauer ein Wohnturm.⁴² Bei der Burg von Potštát ging es gar nicht um einen gewöhnlichen Kern oder eine Vorburg, bzw. eine Burg oder ein Bollwerk, sondern um einen Burgzwilling, der höchstwahrscheinlich ein und demselben Besitzer gehörte. Die Ursache dieser ungewöhnlichen Lösung ist die Morphologie des Bauplatzes, die den Bau der Vorburg in direktem Anschluss an die Hinterburg nicht erlaubte. Wohin die Unfähigkeit des Baumeisters, sich mit der Geländeform abzufinden, führte, belegt der verworrene Grundriss der Burg Obřany in Hostýnské vrchy, zum Schutz besonders ungeeignet.

Die beanspruchte Erhöhung des Wohnniveaus, die Notwendigkeit, repräsentieren zu können, sowie die Vervollkommnung der Abwehrfähigkeit führte zum Umbau und zur Erweiterung älterer Residenzen, damit man den neuen Anforderungen entsprechen konnte. Gegenüber den traditionellen Ansichten, nach denen unsere Vorfahren mit maximaler Sparsamkeit alles Alte ausnutzten, können Beispiele von totalen Umbauten angeführt werden, die die ursprünglichen Bauten unbarmherzig beseitigt und durch neue ersetzt haben. In solch grosszügiger Weise ging der Markgraf Jan Jindřich beim Umbau in Rokštejn nach 1359 vor.⁴³ Bis auf den Hauptturm liess er die gesamte Burg abtragen, beim Bau der zwei neuen Türme und der zwei Repräsentationspaläste wurde der Verlauf der älteren Wehrmauern gleichfalls nicht berücksichtigt. Die Burg wurde also von neuem wiederaufgebaut. Durch Veränderungen vom Beginn des 15. Jahrhunderts gewann Rokštejn den Charakter einer Doppelburg – „Ganerbenburg“. Einen ähnlichen Aufwand erlaubte sich auch ein adliger Burginhaber. Das bezeugt das Beispiel des landesherrschaftlichen Lukov, wo die Sternberks eine permanente Bautätigkeit durchführen liessen. Im Verlaufe des 14. und des 15. Jahrhunderts wurde die alte Burg, bis auf den romanischen Turm, den frühgotischen Torturm und einen Teil der Mauer aus derselben Epoche, zerstört, und auf seinem Unterbau ist eine neue Burg erbaut worden.⁴⁴

Als ein Beispiel der Burgerweiterung soll hier wenigstens die Situation von Mikulov

erwähnt werden, das den Lichtensteinern gehörte. Spätestens Anfang des 14. Jahrhunderts kam es bei der ursprünglichen Burg auf dem Gipfel des Schlosshügels zur Erweiterung in südlicher Richtung. Über dem tunnelförmigen Eingangstor wurde zu ihr eine Hinterburg mit einem schlanken Walzenturm hinzugefügt. In der zweiten Hälfte des Jahrhunderts wurde in den Turm eine oktogonale, gewölbte Kapelle eingebaut, auch die nördliche Vorburg bekam eine Steinbefestigung. Es ist sehr wahrscheinlich, dass der Bau des hinteren Teils durch den ständigen Aufenthalt mehrerer Familien dieses Geschlechts erzwungen wurde, d.h. durch das Bedürfnis, den Sitz zu teilen. Auf diese Weise erhielt er immer mehr die Anzeichen einer „Ganerbenburg“.

Die Burgbefestigungen in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts werden durch Nový hrad bei Hanušovice entsprechend illustriert. Die grosszügige Befestigung mit sieben grossen, sich nach innen öffnenden Schnabeltürmen stellt bei uns den Höhepunkt der Befestigungsbauten in jener Zeit dar.⁴⁵

Es sollte noch ein Wort gesagt werden über Objekte, deren Aussagefähigkeit bei oberflächlichen Untersuchungen von grundlegenden Daten über die ursprüngliche Gestalt einfach unzureichend ist. Sie blieben zumeist als Bodenreliefs, mit minimalem überirdischen Gemäuer erhalten. Jegliche Schlussfolgerungen sind gewagt (Zátor, Krumvald, Šternok, Horákovský hrad, Bohuslavice, Přerovec usw.). Nebenbei erwähnt: auch bei gut erhalten gebliebenen Anlagen liegt die Beantwortung aller Fragen bis zur Eröffnung der archaologischen Forschung in weiter Ferne. Dann gilt das Bonmot des Rabbis Löwe – alles verhält sich anders. Die Untersuchung des o.g. Rokštejn zeigte, dass es möglich ist, eine Unmenge neuer und oft grundlegender Fakten zu erlangen. Deshalb sollte man sich wohl bewusst werden, dass oberflächliche Untersuchungen, seien sie auch komplex angelegt, nur bedingt geltende Feststellungen erbringen. Der vorliegende Abriss der Entwicklung der mährischen Burgen bis zur Zeit der Hussitenkriege soll ein Versuch sein, ein blosses Arbeitsresümee dieser Problematik auf der Grundlage des gegenwärtigen Erkenntnisniveaus darzubieten.

Anmerkungen

1. Die näheren Angaben s. bei Měřínský-Plaček 1988. 235.
2. Louka, Pyšolec vergl. Plaček 1986., Kolštejn nach Hosák 1986. Bouzov nach Gardavský 1959.
3. Gardavský 1961. 58. führt die Gründung nach 1323 auf.
4. Měřínský-Plaček 1987. 282. entdeckten das Datum der Interpolationen von historischen Berichten.
5. Hurt-Svoboda 1940., Menclová 1984., Kouřil-Plaček 1987.
6. 1987 setzte P. Kouřil die Datierung durch die Konfrontation der Berichte und der Funde fest.
7. Zur Problematik der Mantelmauerburgen s. Plaček 1982.
8. Bolina 1986. 180., Dissertation J. Kohouteks von 1989 (AU ČSAV Brno)
9. Pleče: s. Plaček 1989., Mitrov: s. ebenda 1987. 249., Starý Světlov: s. Kohoutek 1986. 210.
10. Brníčko: s. J. Unger 1980. 57., Svrčov: s. M. Plaček 1987.
11. Kouřil 1988. analysierte die Entwicklung der Burgen der Region Troppau/Opava.
12. Die Angaben wurden von Durdík 1982. veröffentlicht.
13. Prokop 1904. 370.
14. Kohoutek 1985.
15. Rychvald von Plaček 1988. 315. erwähnt, Ždánice ebenda 1984.
16. Kašička - Eliáš 1975.
17. Vergl. Holl 1984.
18. Die Ergebnisse der archäologischen Untersuchungen J. Zháněls wurden von Menclová 1972. 193. interpretiert.
19. Menclová 1972.
20. Plaček 1985. 268.
21. Kouřil 1978. 143.
22. Burian 1979.
23. Blekta 1936.
24. Richter 1958. 14, 15.
25. Plaček 1988. 314.
26. Plaček 1985 a.
27. Plaček 1985. 269.
28. Kouřil - Plaček 1986. 229.
29. Plaček 1985. 268.
30. Mor. Beroun (Mährisch Bären) veröff von Kouřil-Plaček 1987 a.
31. Plaček-Procházkva 1986. 26, 27.
32. Kouřil-Plaček 1988. 247, 249.
33. Plaček 1985. 267.
34. Plaček 1984 a. 74, 76.
35. Kouřil-Plaček 1988. 244, 246.
36. Kořítkov: Plaček 1987. 251., Nový Hrad: Plaček 1988. 313.
37. Für die Gründung im 13. Jh. spricht Bolina 1986. 178. Die übrige Literatur und die neuesten Angaben geben das 14. Jh. an.
38. Plaček 1987. 248, 249.
39. Plaček 1986. 196.
40. Plaček 1988. a. 32, 33.
41. Gardavský 1961 a.
42. Plaček 1989 b.
43. Měřínský - Plaček 1989. 17-24.
44. Kohoutek 1985. 319, 320.
45. Gardavský 1961. 59.

Literatur

- Blekta, J. 1936.: Ježův hrad. Roč. Národopis. a prům. muzea města Prostějova a Hané XII. 61-71.
- Bolina, P. 1986.: Ke vlivu biskupa Bruna ze Schaumburka na vývoj moravské hradní architektury – Zum Einfluss des Bischofs Bruno von Schauenburg auf die Entwicklung der mährischen Burgenarchitektur.
- Burian, V. 1979.: Tepenec-moravský hrad markraběte Karla. Umění XXVII. 245-249.
- Durdík, T. 1982.: Povrchový průzkum hradu Dalečina – Eine Oberflächen erkundung der Burg Dalečin. Vlastivedny vestnik moravsky XXXIV. 361-364.
- Gardavský, Z. 1959.: Hrad Bouzov. Olomouc.
- Gardavský, Z. 1961.: Stav, formy a vývoj Nového hradu u Šumperka. Severní Morava 7. 54-63.
- Gardavský, Z. 1961.: Zhmotnění tajemného hradu na Litovelsku. Zprávy Vlastivěd. ústavu v Olomouci 94. 1-7.
- Holl, I. 1984.: Négysaroktornyos, szabályos várak a középkorban. Archaeológiai Értesítő 111. 194-215.
- Hosák, L. 1968.: Hrad Kolštejn (Branná) a jeho majitelé. Severní Morava 16. 11-17.
- Hurt, R.-Svoboda, K. 1940.: Hrad Cimburk u Koryčan. Přerov.
- Kašička, F.-Eliáš, J. O. 1975.: Klášterní hrad v Dolních Kounicích. Památková péče 4/75. 216-234.
- Kohoutek, J. 1985.: Hrad Malenovice. Gottwaldov.
- Kohoutek, J. 1985 a.: Hrad Lukov - současný stav výzkumů. – Burg Lukov – der gegenwärtige Stand der Erforschung. Archaeologia historica 10. 309-321.
- Kohoutek, J. 1986. Výzkum středověkých hradů v oblasti Vizovických vrchů – Die Untersuchung der Burgen im Gebiet der Höhe Vizovické vrchy. Archaeologia historica 11. 201-219.
- Kouřil, P. 1976.: Archeologický průzkum hradů Holoubek na Hrotovicku. Vlastivědný věstník moravský. XXVIII. 215-217.
- Kouřil, P. 1978.: Příspěvek k poznání hradů Kozlova, Kufštejna a Rabštejna ve středním Pohlaví na jz. Moravě - Beitrag zum Kennen der Burgen Kozlov, Kufštejn und Rabštejn im mittleren Jihlava-Tal in Südwestmähren. Archaeologia historica 3. 131-145.
- Kouřil, P. 1988.: Hrad Vartnov a jeho postavení ve vývoji hradů na Opavsku – Burg Vartnov und ihre Stellung in der Entwicklung der Burgen des Landstrichs Opava (Troppau). In: Rodná země, Sborník k 100. výročí MVS v Brně a k 60. narozeninám PhDr. V. Nekudy, CSC., 285-303. Brno.

- Kouřil, P.–Plaček, M. 1986.: Revizní průzkum hradů Quinburgu a Koberštejna (okr. Bruntál)–Revision–untersuchung der Burgen Quinburg und Koberštejn. *Archaeologia historica*. 11. 221–230.
- Kouřil, P.–Plaček, M. 1987.: Povrchový průzkum hradu Hluboký (k. úz. Nepřívaz, okr. Olomouc) – Oberflächenuntersuchung der Burg Hluboký, Katastralgebiet Nepřívaz (Bez. Olomouc). *Přehled výzkumů AÚ ČSAV 1984*. 44-45. Brno.
- Kouřil P.-Plaček, M. 1987 a: Zbytky hradu v Moravském Berouně, okres Bruntál – Die Überreste einer Burg in Moravský Beroun (Bärn), Kreis Bruntál. *Časopis Slezského muzea. Série B*. 36. 41-45.
- Kouřil P.-Plaček, M. 1988: Vznik, vývoj a funkce čtyř hradů v okolí Vrbna pod Pradědem (okres Bruntál) – Die Entstehung, Entwicklung und Funktion der vier Burgen in der Umgebung von Würbenthal (Vrbno pod Pradědem, Kreis Bruntál). *ČSLM, Série B*.37. 241-251, TAB. I-III.
- Menclová, D. 1972: České hrady II. Praha.
- Menclová, D. 1984.: Hrad Roštejn. *Památky a příroda* 9.19-21.
- Měřínský, Z.-Plaček, M. 1987.: K poznání hradu Bokovina. *Jižní Morava* 23. 281-288.
- Měřínský, Z.-Plaček, M. 1988.: Nástin vývoje hradní architektury vrcholného středověku na Moravě a ve Slezsku do období husitských válek – Abriss der Entwicklung der hochmittelalterlichen Burgenarchitektur in Mähren und Schlesien bis zur Zeit der Hussitenkriege. *Archaeologia historica* 13. 217-249.
- Měřínský, Z.-Plaček, M. 1989.: Rokštejn, středověký hrad na Jihlavsku. Brno - Brtnice.
- Plaček, M. 1982.: K problematice hradů s plášťovou zdí na Moravě – Zur Problematik der Mantelmauerburgen in Mahren. *Archaeologia historica* 7. 335-351.
- Plaček, M. 1984.: Zaniklý hrad na Palánku ve Žďánicích. *Malovaný kraj XX. c. 2, s. 5*.
- Plaček, M. 1984 a.: K typologii hradů na moravsko-slovenském pomezí - Zur Typologie der Burgen im mährisch-slowakischen Grenzgebiet. *Slovácko XXV/1983*. 63-89.
- Plaček, M. 1985.: Hrady na Oslavě a ekonomické podmínky jejich vzniku a existence – Die Burgen am Oslava-Fluss und die ökonomischen Bedingungen ihrer Entstehung und Existenz. *Archaeologia historica* 9. 261-271.
- Plaček, M. 1985 a.: K počátkům hradu Lapikus. *Jižní Morava* 21., sv. 24, 263-266.
- Plaček, M. 1986.: Hrady v horním povodí Svatky - Burgen im oberen Svatka-Flussgebiet. *Archaeologia historica* 11. 189-200.
- Plaček, M. 1987.: Sídlištní struktura a hrady v povodí Loučky (Bobruvka) – Die Siedlungsstruktur und die Burgen im Flussgebiet der Loucka (Bobruvka). XVI. Mikulovské sympozium 1986. 245-255.

- Plaček, M. 1987 a.: Povrchový průzkum hradu Svrčova (k.ú.z.Hranice, okr. Přešov) - Oberflächenuntersuchung der Burg Svrčov. Kat. Gebiet Hranice (Bez. Přešov). Přehled výzkumů AÚ ČSAV 1984. 63-64. Brno.
- Plaček, M. 1988.: K vývoji hradů v povodí Svitavy - Zur Entwicklung der Burgen im Svitava-Flussgebiet. Archaeologia historica 13. 307-320.
- Plaček, M.1988. a.: Hrad Rabštejn u Bedřichova a jeho předchůdci. Severní Morava 55. 32-36.
- Plaček, M. 1989.: Povrchový průzkum zříceniny hradu u Pleče (c. Jindřichov, okr. Šumperk) - Oberflächenuntersuchung der Burgruine bei Pleče, Katastralgemeinde Jindřichov (Bez. Šumperk). Přehled výzkumů AÚ ČSAV 1986. 76-77. Brno.
- Plaček, M. 1989 a.: Povrchový průzkum hradu zříceniny u Boňkova (o.Hranice, okr. Přešov) - Oberflächenuntersuchung der Burgruine bei Boňkov (Bez.Přešov). Přehled výzkumů AÚ ČSAV 1986 77-78. Brno.
- Plaček M.-Procházka, R. K historii hradu Vraní Hory a Plankenberka. Severní Morava 51. 1986: 24-27.
- Prokop, A. 1904.: Die Markgrafschaft Mähren in kunstgeschichtlicher Beziehung II. Wien.
- Richter, V. 1958.: Telč. Praha.
- Unger, J. 1980.: K stavebnímu vývoji hradu Brníčko. Severní Morava 39. 57-60.

Miroslav Plaček
 ČSFR-69801 VESELI N. MOR
 STB-projekce

A morvaországi várak fejlődése a 14. században.

A 14. század elején jelentős változások játszódtak le Cseh és Morvaország politikai és gazdasági viszonyaiban. Ezen fejlődésnek felelt meg Morvaországban a várépítések intenzitásának változása is, melyet az újonnan létrejött települések igényeinek bizonyos kielégítése jellemezett. Többé-kevésbé zavartalanul folyik a régebbi várak átépítése és bővítése. Azonban, 1360 és 1420 között – a kiszélesedő válság, valamint az ezzel szorosan összefüggő birtokkoncentráció következményeként – már csak kivételes esetekben épült új vár.

Az egyik legkedveltebb építészeti típusok egyike – a tárgyalt korszakot megelőzően már kialakult – egyetlen, átlag 9 méter átmérőjű toronnyal jellemezhető, ún. védőtornyos típus, amelyeknek döntő többsége nem a központi hatalomnak, hanem a nemeseknek köszönhető létrejöttét. A 14. század folyamán a 60 vizsgált, idesorolható várépítménye közül csupán 10 % uralkodói alapítás. Ez az alaptípus azonban egymástól igen eltérő megoldásokat takarhat (pl. Holoubek, Rysov, Louka, Vildštejn, Bukovina, Roštejn vagy a Luxemburgi János által emeltetett Janštejn).

A védőtornyos vártípussal párhuzamosan használatos másik, Morvaországban különösen kedvelt építészeti forma – az 1280-as évektől megjelenő – palástfalas erődítménytípus, melynek fénykora a 14. század második fele volt. (Nový Šaumburk, vagy Bašta, Mitrov és Starý Svelov, de ebbe a típusba sorolható Brničko, Svrčcov és Dalečín). Ezen épülettípus legtokéletesebb megfogalmazója a Znojmo melletti Nový Hrad.

E két típussal szemben jóval ritkábban találkozunk szabályos építményekkel. Ilyen az 1330 körül felépült Dolní Kounice kolostorára, mely a Morvaországban ritkán előforduló ún. itáliai vártípushoz sorolható. IV. Károly kora cseh építészetének befolyását jelzi az ún. kétpalotás – az 1370 körül épült – Nový (Sedlecký) Hrad, a Dukovany mellett Rabštejn és a Suchov közelében felépült, kisméretű Kanšperk. Ugyanakkor ismeretesek ezen típus redukált – csupán egyetlen palotával rendelkező – változatai (Tepenec, vagy Twingenberg, Karlsburg, de ide sorolható a Jezuv hrad néven ismert Vícov is).

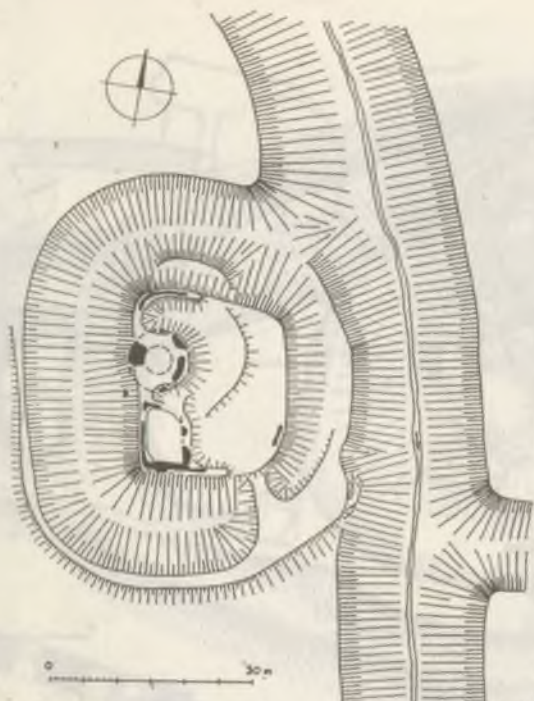
Szabályos formaként jelentkeznek a városi várak is. Ilyen Morvaországban igen kevés maradt ránk (Telč, Hradec (Neuhaus), Hranice vagy a korábbi eredetet sejtető, 15. századi Moravska Třebová).

A 14. századból ismerünk több olyan várat, melyek megjelenése zárt, tömörszerű (pl. Ronov, Lapikus).

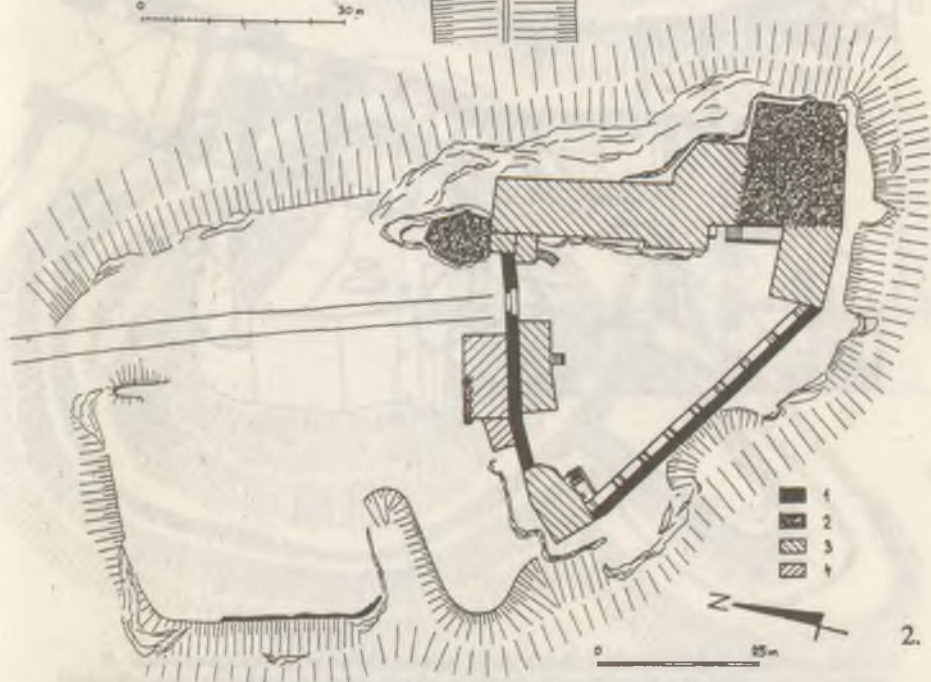
Számos, olyan várral is találkozunk, melyeket – alaprajzi elrendezésüket tekintve egyetlen tipológiai csoportba sem sorolható. Ilyen pl. a sziklacsucsra épült Levnov (Ketkovský hrad), Lamberk, Vildenberk és Moravský Beroun vára. Figyelemreméltók az udvarral rendelkező zárt építmények is (Křídlo, Plankenberk). A vizsgált időszakban ugyanakkor tovább él a lakótorony használata, bár ekkor már nem figyelhető meg a korábbi időkre jellemző központi szerepe (Cornštejn, Kraví Hora). Végezetül, megemlítjük azokat a várakat, amelyekre jellemző a nem túl szabályos alaprajzi forma, egy rövid és emeletes palota, mely szorosan egybeépült a kerítőfallal. Ezt a típust összefoglalóan – mivel közel áll az udvarházak elrendezéséhez – „udvarházformának” nevezzük. (Kuchlov, Helfštejn).

Végezetül megjegyezzük, hogy tipológiai szempontból nehéz vizsgálnunk azokat az erősségeket – főként a sziklavárak esetében – amelyeket az idők folyamán számos esetben átalakítottak, bővítettek vagy elbontottak, hogy helyükre újat, igényeiknek megfelelő épít-

hessenek (Rokštejn, Lukov, Mikulov, Špránek). Ezért tudatában kell lennünk annak, hogy a terepbejárások, a helyszíni vizsgálatok nem pótolják a régészeti ásatást. Enélkül pedig csupán feltételelesen érvényes megállapításokat tehetünk.

1.

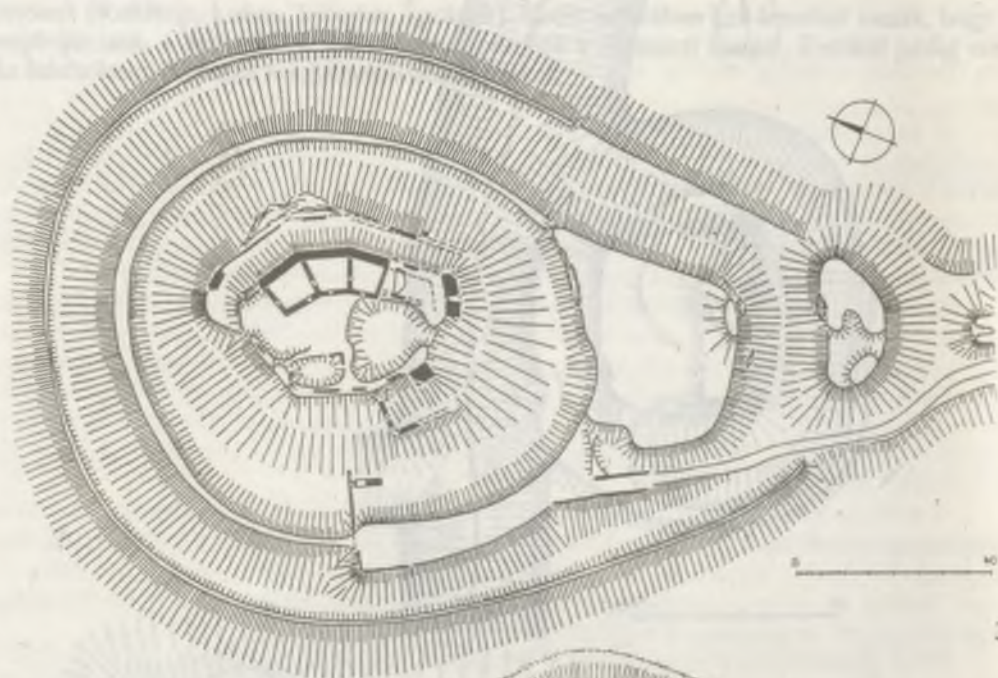

2.

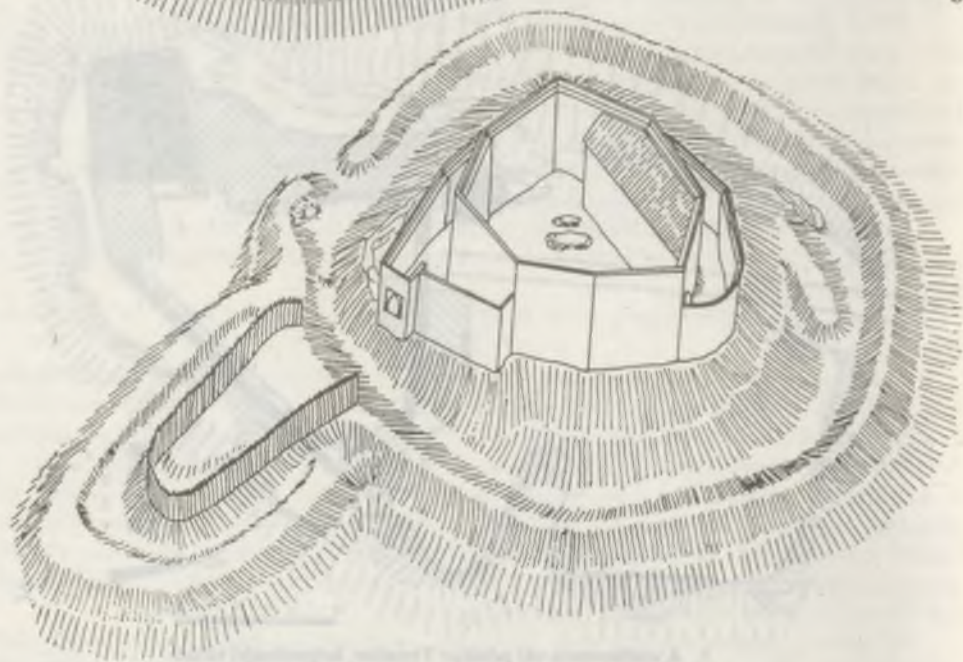
1. A védőtornyos vár példája: Trmačov, helyszínrajzi vázlat
Trmačov. Gelandeskizze der Burgruine mit Rundturm.

2. A védőtornyos vár példája: Roštejn, helyszínrajz a poligonális védőtoronnyal
(1-2: gótikus, 3: újkori, 4: legújabb kori)

Roštejn. Situation der Burg mit polygonalem Bergfried. 1 und 2 – Gotik, 3 – spätere, 4 – rezente.

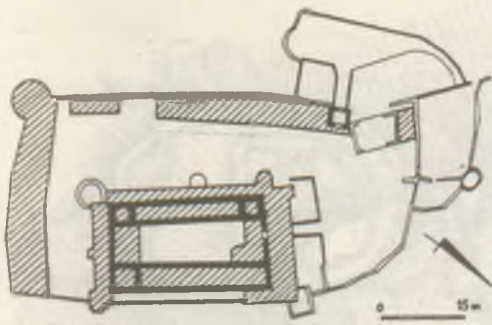

3.

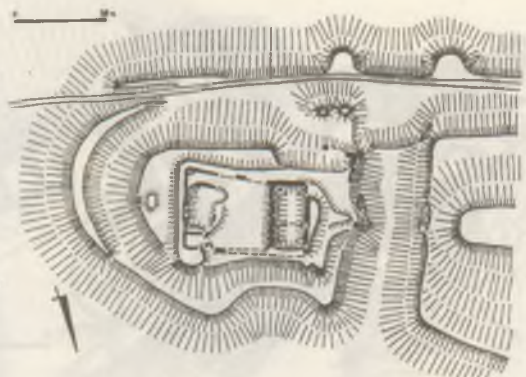

4.

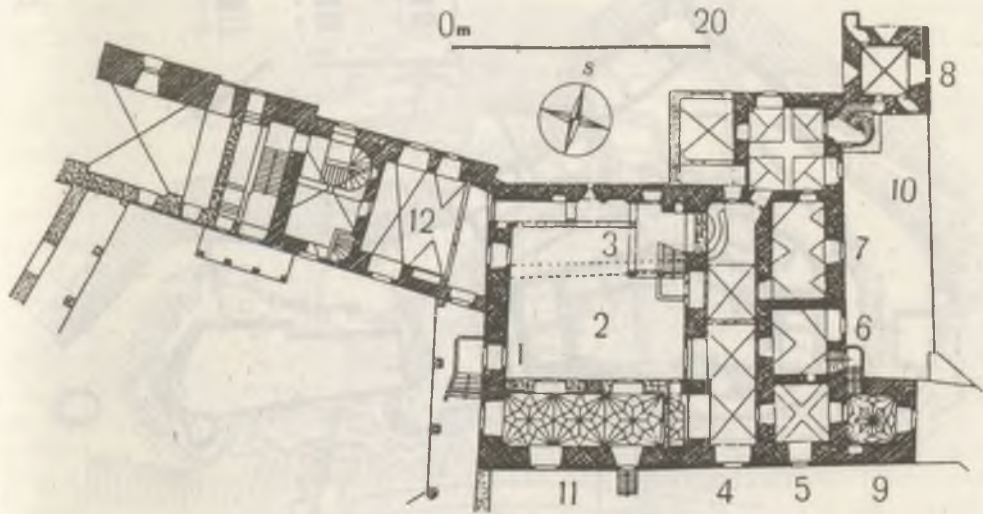
3. A magas védőfalas, ún. palástfalas vár példája: Brničko, helyszínrajzi vázlat
 Brničko. Gelandeskizze der Burgruine (Mantelmauerburg).
4. Magas védőfalas, ún. palástfalas vár elméleti rekonstrukciója: Starý Světlov
 Starý Světlov. Massenrekonstruktion der Mantelmauerburg.

5.

6.

7.

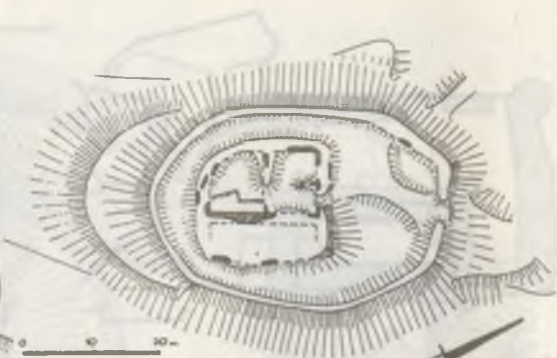
5. Szabályos alaprajzi rendszer példája: Dolní Kounice (O. Eliáš és F. Kašička után)
 Dolní Kounice. Situation des Schlosses (italienisches Kastell) nach J.O. Eliáš und F. Kašička.

6. Kétpalotás vártípus: Nový (Sedlecký) hrad, helyszínrajzi vázlat
 Nový (Sedlecký) Hrad. Geländeskizze der Burgruine mit zwei Palästen.

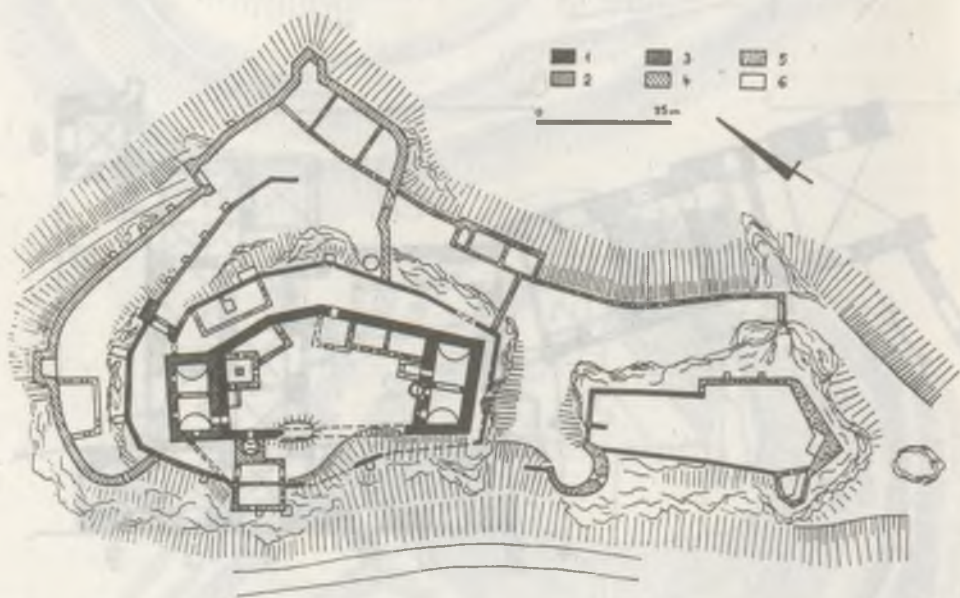
7. Városi vár példája: Telč (F. Richter után)
 Telč. Grundriss der regelmässigen Stadtbürg. Nach F. Richter.

8.

9.

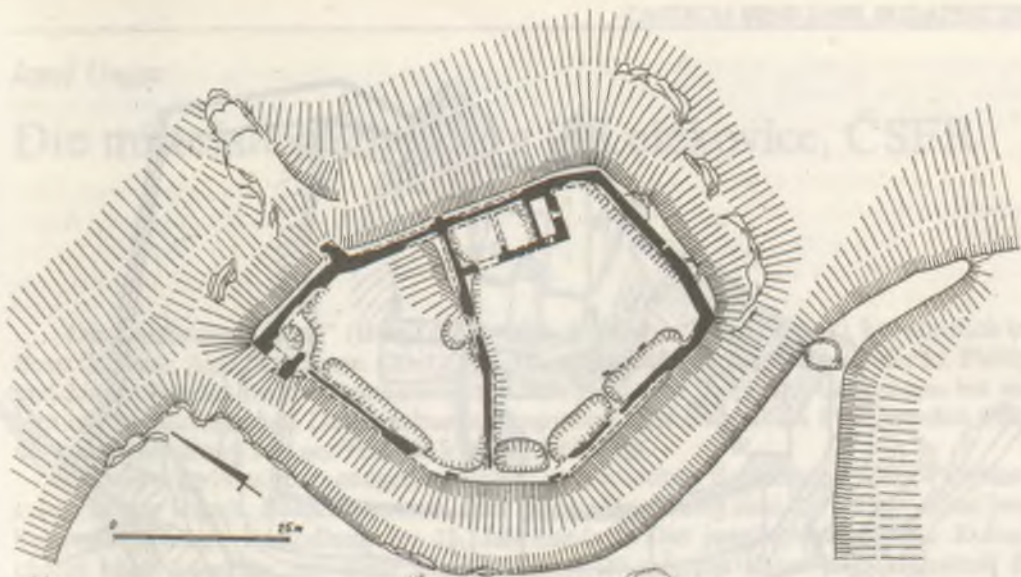
10.

8. Zárt tömböt alkotó vár példája: Levnov (Ketkovský hrad) helyszínrajzi vázlat
Levnov (Ketkovský hrad). Gelandeskizze der Burgruine.

9. Zárt tömböt alkotó vár kis udvarral: Plankenbherk, helyszínrajzi vázlat
Plankenbherk. Gelandeskizze der Kernburg.

10. A lakótornyos vár példája: Cornštejn, építési periódusokkal (1: 14. sz. 1. fele, 2: 14. sz. 1. fele, 3: 1400 körül, 4: 15. sz. 2. fele, 5: 16. sz. eleje, 6: 16. sz. 2. fele)

Cornštejn. Entwicklungsschema der Burg. 1 – 1. Hälfte des 14. Jh., 2 – 2. Hälfte des 14. Jh., 3 – um 1400, 4 – 2. Hälfte des 15. Jh., 5 – Anfang des 16. Jh., 6 – 2. Hälfte des 16. Jh.

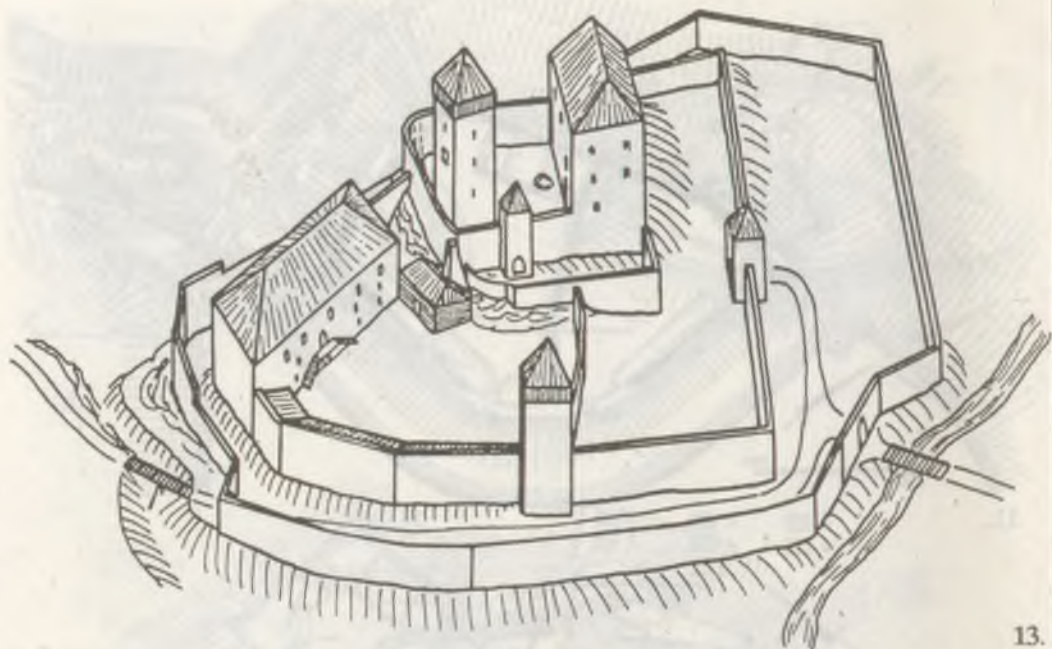
11.

12.

11. Az udvarháztípus példája: Víckov, helyszínrajzi vázlat
 Víckov. Gelandeskizze der Burgruine mit Hofdisposition.

12. A sziklavárak példája: Rabštejn, helyszínrajzi vázlat (fekete: 14. szd. eleje, sraffozott: 1465 körül, sraffozott és pontozott: 1630 körül, pontozott: 17. szd. 2. fele)
 Rabštejn (bei Rymarov.) Gelandeskizze der burgruine. Schwarz – Anfang des 14. Jh., schraffiert – um 1465, schraffiert und punktiert – Erneuerung und Erweiterung um 1630, punktiert – 2. Hälfte des 17. Jh.

13.

14.

13. A teljesen újjáépített régebbi eredetű vár példája: Rokštejn, rekonstrukciós kísérlet az 1410 körüli állapotról Rokštejn. Idealrekonstruktion der Burg um 1410.

14. Példa az erődítményrendszerekre: Nový Hrad, rekonstrukciós kísérlet az 1370 körüli állapotról Nový Hrad (bei Koprivná). Massenrekonstruktion der Burg um 1370.

Josef Unger

Die mittelalterliche Burg in Lelekovice, ČSFR

Die Landzunge "Hrad" (Burg) erhebt sich 10 m über Lelekovice, 11 km nördlich von Brno (Brünn). Auf dieser etwa 120x120 m grossen Landzunge liegt bis jetzt die St. Philipp und Jakob-Kirche. Im Zusammenhang mit dem geplanten Bau eines Urnenhains hat man hier mit archäologischen Untersuchungen begonnen. Auf dem freien Platz wurden bisher die ganze Innenburg und ein Teil der Vorburg freigelegt.

Vereinzelte Artefakte zeugen von einer sporadischen Besiedlung dieser Fundstelle schon in der Urzeit. Bemerkenswert, aber nicht allzu häufig sind die Belege einer jungburwallzeitlichen Besiedlung im 11. Jahrhundert. Die jungburwallzeitliche Kulturschicht blieb ungefähr auf einer Fläche von ca 20 m², vor allem im Südwestteil des Burghofes erhalten, und zwar dank dem Umstand, dass sie mit einer aus den Aushoben der Souterrains der jüngeren Burg stammenden Erdschicht bedeckt war. Der Charakter dieser Besiedlung ist nicht ersichtlich. Wahrscheinlich handelte es sich um einen kurzfristigen, gelegentlichen Aufenthalt von Menschen, der in keiner Weise mit dem Bau der späteren Burg im Zusammenhang stand. Im 13. Jahrhundert wurde hier die spätromanische Kirche erbaut.

Die meisten Erkenntnisse haben wir erst über die mittelalterliche Besiedlung, die mit der Errichtung des feudalen Sitzes, der Burg zusammenhängt. Leider fehlen Funde, die den Baubeginn der mittelalterlichen Burg genauer datieren. Heute scheint die Gründung der Burg erst mit irgendeinem Feudalherren der 30er oder 40er Jahre des 14. Jahrhunderts verbunden gewesen zu sein. Es kannte sich um Herman von Lelekovice handeln, über den Berichte aus den Jahren 1339–1358 stammen. Die Burg selbst wird zum erstenmal in schriftlichen Quellen aus 1358 erwähnt.

Die archäologische Untersuchung stellte fest, dass die Burg schrittweise durch Umbauten und Zubauten im 14. Jahrhundert entstanden ist. Zur älteren Bauphase dieser Burg gehören nachweislich Überreste eines in den Felsen vertieften, rechteckigen Grubenhauses, dessen südöstlicher Teil unter den Verschüttungsschichten im Raum F erhalten blieb. Ursprünglich war das Grubenhaus 8,5 m lang und 6,5 m breit. In der Achse wurden drei grosse Pfostengruben freigelegt die vielleicht mit der Dachkonstruktion zusammenhingen. Der Rest des oberirdischen Gebäudes ist scheinbar eine Steinreihe von recht winkligem Grundriss im Raum F und G. Überreste von zwei weiteren Gruberhäusern wurden im südöstlichen Teil des befestigten Areals entdeckt. Wahrscheinlich wurde schon in der ersten Bauphase eine mächtige, 1,6–2,0 m breite Mauer errichtet, die offenbar ein ovales, 31 m breites und 45 m langes Areal umgab. An der Nordwestseite wurde an diese Mauer ein Palasttrakt (A–D) fügenlos angebaut. Weiter trat aus der Mauer ein vierkantiger Turm hervor (H). Das Tor muss im Osten gewesen sein, es sind dort aber keine Spuren gefunden worden. Auch die Wasserversorgung ist fraglich. Die Burg änderte sich schrittweise so, dass dem Palast weitere Trakte angegliedert wurden, welche die eingetieften und oberirdischen Zubauten ersetzten. An der Südwestseite wurde der Mauer und dem Palast ein durch einen

gut erhaltenen Eingang zugänglicher Keller (E) angefügt. Der Südteil des befestigten Areals wurde mit den Räumen F und G bebaut. An der Nordostseite hat man einen zweiräumigen Trakt (J, K) gefunden. Raum J diente als Kornspeicher. An der Mauer der Ostseite hat man die Überreste eines Ofens gefunden.

Aus schriftlichen Quellen wissen wir, dass seit 1369 der Besitz des Lelekovicer Adels verfiel und die Burg 1392 von Hecht von Rosice erworben wurde. Mit diesem neuen Adelsgeschlecht hängt auch die weitere Bautätigkeit in der Burg zusammen, vor allem die Errichtung eines weiteren Befestigungsgürtels mit Tor (I). Während des Krieges zwischen den Markgrafen Jodock und Prokop gelangte die Lelekovicer Burg in die Hand von Jodocks Feinden. In den ersten Jahren des 15. Jahrhunderts wurde die Burg vom Militär der Brüner Bürger, sowie von Erhard von Kunštát und Skály erobert und vernichtet.

Die häufigsten Funde der Grabung waren Keramikbruchstücke, aus denen sich manchmal ganze Gefässe rekonstruieren liessen. Am meisten ist die übliche Küchen- und Tischkeramik vertreten (Töpfe, Krüge, Schüsseln, glockenförmige Topfdeckel, Becher und Vorratsgefässe), aber es kamen auch Fragmente von sehr feiner Qualitätskeramik mit glänzender Oberfläche oder Dreifüsse mit Glasur zum Vorschein. Belegt sind auch Lämpchen und Destillierapparate, sowohl ein Destillierhelm (alembicum), als auch Kochgefässe (cucurbita). Unter dem Fussboden der jüngsten Bauphase hat man auch das Fragment eines glasierten Spielzeuges, eines Pferdchens gefunden.

Von den eisernen Gegenständen gehören die meisten zur Bauausstattung der Burg. Das sind Nägel, aber auch Hängeschlösser und ein Schlüssel. Relativ häufig sind auch die Bestandteile des Pferdegeschirrs und der Reiterausrüstung wie Hufeisen, Trensen und Sporen. Erwartungsgemäss fand man auch verhältnismässig viele Waffen, unter ihnen vor allem Pfeilspitzen von Armbrüsten mit Tülle. Eine von ihnen hat eine durch einen Aufschlag deformierte Spitze. Ein seltener Fund ist ein ganzes Schwert mit dem Zeichen der Passauer Waffenschmiede – einem laufenden Wolf – auf der Klinge. Als Unikum kann der eiserne Beschlag eines Dreschflegels (Streitkolbens) betrachtet werden. Seltenheitswert hat der Fund eines bleiernen Projektils von 12 mm Kaliber. Zu den handwerklichen Werkzeugen gehören eine Schmiedezange und eine Axt. Zahlreich ist auch die Gruppe von Kleingegenständen, darunter vor allem Messer und verschiedene Beschläge. Für die Datierung sind zwei Prager Groschen Václavs IV. (1378–1419) wichtig. Einige Halbfabrikate belegen die Erzeugung von Gegenständen aus Knochen und Horn in der Burg. An einigen Stellen wurden bereits Bruchstücke steinerner Kugeln für eine Kanone von 350 mm Kaliber gefunden.

In der Vorburg wurde gleichfalls eine Sondierung vorgenommen. Man fand hier mächtige Schichten mit Kohle und durchgebranntem Mauerlehm weiterhin kleine Pfahlgruben und zwei mässig eingetiefte Siedlungsobjekte. Die geborgene Keramik datiert diese Siedlungsüberreste in die Existenzzeit der Burg. Es handelt sich also um eine Vorburg mit hölzerner oder holz-lehmiger Bebauung. Überraschend wirkten Gebäudereste, deren Fundamente aus Steinen und Ziegeln auf Mörtel gebaut wurden. Diese Gebäude wurden erst nach dem Untergang der Burg, irgendwann im fortgeschrittenen 15. Jahrhundert errichtet. Es handelt sich entweder um einen Wirtschaftshof oder vielleicht eher um eine Pfarre.

Fassen wir die Ergebnisse der archäologischen Grabung zusammen, gelangen wir zur Schlussfolgerung, dass an diesem Ort, auf einer in der Urgeschichte und in der jüngeren Burgwallzeit spärlich besiedelten Spornanlage irgendwann in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts eine Burg errichtet wurde. Zu der Bebauung der ersten Phase haben sowohl Grubenhäuser, als auch oberirdische Bauten gehört. Anhand des freigelegten Grundrisses

gehört die Burg zum Typus mit Mantelmauer. Die Zerstörung der Burg geht auf die ersten Jahre des 15. Jahrhunderts zurück, und hängt mit den einheimischen Kriegen zwischen den mährischen Markgrafen zusammen.

Josef Unger
ČSFR-62300 BRNO
Borodinová 4.

Lelekovice középkori vára Morvaországban

A „Hrad” (Vár) nevet viselő hegynyelv mintegy 10 m magasságban emelkedik a Brünn-től 11 km-re É felé található Lelekovice község felett. Ezen a mintegy 120x120 m-es területen korábban csak a 13. századi Szt. Fülöp és Jakab templom állt. Egy régészeti leletmentés során sikerült eddig a templomhoz képest alacsonyabban fekvő erődítmény belső várának jelentős részét, továbbá az elővár egy szakaszát feltárni.

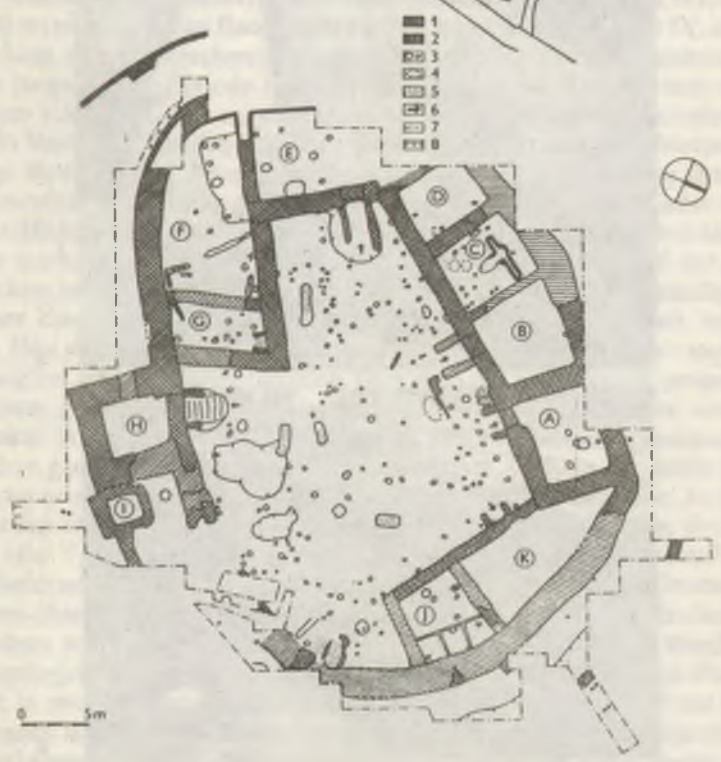
A kutatások szerint a vár alapítása valószínűleg a 14. század 30-as, 40-es éveire helyezhető. A régebbi építési fázishoz gödörházak sorolhatók, de valószínűleg már ugyanakkor megépült a nagyjából ovális, 45x31 m-es kiterjedésű területet övező hatalmas várfal is. E falhoz épült hozzá fuga nélkül északnyugaton egy palotaszárny (A–D). A másik oldalon egy négyszögű torony lép ki a falsík felé (H). Későbbiek az E, F, G, J és K jelű terek, melyek ugyancsak a várfal belső oldalához kapcsolódnak. A 14. század végére helyezhető egy kapuval (I) ellátott külső védőöv.

A 15. század első éveiben a várat a brünni polgárok fegyveresei Kunštáti és Skaly Erharddal együtt elfogták és lerombolták. Ezzel az eseménnyel magyarázható a feltárás során előkerült, viszonylag nagyszámú fegyverlelet (kard passau mesterjeggyel, buzogány, páncéling gyűrűi, ólomlövedékek, kőgolyók, sarkantyúk, patkók, stb.). Megemlítendőek még a desztillálókészülékek töredékei, cseppes díszű poharak darabjai, valamint egy cseréplovacska.

Az elővár szondázása során faanyag szerkezetű építmények mutatkoztak. Itt a 15. század második felében egy gazdasági udvar vagy inkább a plébánia házai állhattak.

1.

2.

1. Lelekovice, helyszínrajz. A- vár, B- elővár, C- templom
 Lelekovice- Burg. A- Innenburg, B- Vorburg, C- Kirche.

2. Lelekovice, a vár alaprajza. 1- meglévő falak, 2- kiszedett falak, 3- gödrök és cölöplyukak, 4- bizonytalan gödrök, 5- átégett, 7- bejárat, 7- az ásátás határa, 8- rézsű

Lelekovice- Burg. Legende: 1- Erhaltene Mauer, 2- Mauer im Negativ, 3- Gruben und Pfostenlöcher, 4- Problematische Gruben, 5- Durchgebrannt, 6- Eingang, 7- Grabungsgrenze, 8- Böschung.

3.

4.

5.

3. Lelekovice, vár, az „E” jelű pince
Lelekovice- Burg. Keller E.

4. Lelekovice, vár, gödörház az „F” térben
Lelekovice- Burg. Grubenhaus im Raum F.

5. Lelekovice, a várfal délről
Lelekovice- Burg. Die Burgmauer vom Süden.

Tomás Durdík

Abriss der Entwicklung der böhmischen Burgen im 15. und am Anfang des 16. Jahrhunderts

Die böhmischen Burgen haben im 15. und am Anfang des 16. Jahrhunderts eine sehr komplizierte und stürmische Entwicklung durchgemacht, deren ausführliche Erkenntnis wir noch schuldig bleiben. Dieser Zeitabschnitt wird nämlich nur sehr wenig studiert – wegen der Orientierung der böhmischen Kastellologie auf das Studium älterer Problematik, hauptsächlich des 13. Jahrhunderts, und neue Erkenntnisse werden nur ganz unsystematisch gewonnen. Trotzdem sind die Hauptentwicklungstendenzen ziemlich klar, und man kann sie auch – obwohl nur sehr kurz – andeuten, da der Umfang dieses Beitrags die Behandlung dieses ausserordentlich komplizierten und umfangreichen Themas nicht erlaubt.

Um 1400 erreichte auf den Bauten der Hofhütte des Königs Václav IV. die kontinuierliche Entwicklung der böhmischen Burgenarchitektur des 14. Jahrhunderts ihren Höhepunkt.¹ Eine lange ruhige Periode unter der Regierung von Karl IV. und am Anfang der Regierung von Václav IV. hat verursacht, dass während einiger Generationen der Burgbauherren die Verteidigungsfähigkeit ihrer Bauten in der Praxis nicht überprüft wurde. Die gesetzmässige Reaktion auf diese Tatsache war die ständige Erhöhung der Betonung der Wohnkomponenten einer Burg. Auf den Bauten der Hofhütte von Václav IV.² hat dieser Prozess einen Höhepunkt erreicht, der die bisherige gesetzmässige Entwicklung zu leugnen scheint. Sehr markant wird dies z.B. auf der Burg Točnik (Abb.1), auf der sich der König Václav IV. schon im Jahre 1398 aufgehalten hat. Die Innenburg des dreiteiligen Komplexes geht von einer Zweipalastenanlage aus, die beiden Paläste sind jedoch bei weitem nicht gleichwertig. Den dominierenden königlichen Palast finden wir auf der meist gefährdeten Stelle der Burg bei jenem Abschnittgraben, über dem die bogenförmig gespannte Front mit durchbrochenen, grossen, länglichen Fenstern emporragt (Abb.2). Der viereckige Wohnturm stand nicht in einer Stellung, in der er eine ausdrückliche Verteidigungsrolle spielen konnte, sondern ganz im Gegenteil an einer geschützten Stelle in der Mitte der Seitenfront der Anlage, wo er mehr eine Ergänzung des Wohnbereiches darstellte. In der Auffassung der Burg wurden die charakteristische Formenlehre und die Manieren der Hofhütte Ler-sichtlich, die eine Vorliebe für Unregelmässigkeiten und Detailraffinements hatten.

Die Reduzierung der Verteidigungskomponente der Burg bis an die Grenze eines tragfähigen Minimums charakterisiert die Burg Krakovec (Abb.3), beendet wahrscheinlich im Jahre 1383. Ihr Bauherr war Jira von Roztoky, der Günstling des Königs. Der Burgkern wurde von drei Palastflügeln gebildet, die sich nach aussen mit einer Reihe von grossen Fenstern öffneten. Der Hofplatz, in zwei Niveaus von Pawlatschen umlaufen, wurde an der Front von der flachen Hinterwand eines länglich-halbrunden Turmes geschlossen, der die anliegenden Flügel nicht überragte, und dessen Verteidigungsqualitäten nicht besonders gross waren. Mit Krakovec, dieser vor allem komforten und bequemen Residenz, ist die Entwicklung der böhmischen Burgen bis an die Grenze des Übergangs zum neuen Typ des Feudalsitzes gelangt, nämlich zum Schloss. Ohne das drastische Eingreifen der Hussitenkriege wäre die mittelalterliche Burg, ähnlich wie z.B. in Frankreich, kontinuierlich zum Schloss übergegangen.

In der zweiten Hälfte der Regierung von Václav IV., am Anfang des 15. Jahrhunderts begann die Situation sich radikal zu ändern. Die Nervosität einer unsicheren Zeit spiegelte sich auch auf dem letzten Burgbau des Königs, Nový Hrad bei Kunratice ab³ (Abb.4), der in der Nähe von Prag 1411-1412 erbaut wurde. Auch wenn wir hier Elemente finden, die auch für die anderen Burgen von Václav typisch sind, ist die Sorglosigkeit der königlichen Burgen vom Ende des 14. Jahrhunderts vorbei. Grosse Aufmerksamkeit hat man der Verteidigung gewidmet, die in drei Umkreise zergliedert wurde, und das geläufige Inventar der damaligen Verteidigungselemente benutzte. Auch der Turmpalast war so situiert, dass er im Falle der Belagerung nur mit seiner Schildmauer der Beschiessung ausgesetzt gewesen wäre. Da die königliche Hütte nicht mehr existierte, und die meisten ihrer Meister und Zugehörigen nach Ungarn gegangen sind, hat diese Burg die Hütte der Prager Neustadt erbaut.

Es ist ein historisches Paradox, dass gerade jene Burg, deren Verteidigungsfähigkeit maximale Aufmerksamkeit gewidmet wurde, ganz am Anfang der Hussitenkriege mehr als deutlich die Schuld zeigte, die die damalige Burgenproduktion gegenüber der Militärentwicklung hatte. Im Január 1421 haben die Hussitentruppen Novy Hrad nach einer dreiwöchigen Belagerung, während der durch Beschiessung die Wehrgänge ganz vernichtet und so die Burgverteidigung unmöglich gemacht wurde, erobert.

Die stürmische Entwicklung der Artillerie, durch die Aktionen der Hussitenkriege beschleunigt, hat einen radikalen Bruch in der Entwicklung der Burgenarchitektur verursacht. Die harte Belastungsprobe der vielen Belagerungen zeigte, dass sie die älteren Burgen aus dem 13. Jahrhundert besser überstanden, während die bequemeren Bauten aus der Zeit Karl IV. und vom Anfang der Regierung von Václav IV. meistens kein ernstes Problem für die mit einer Menge von Kanonen ausgestatteten Truppen bedeuteten.

Der Schock von der Wirkungskraft der Belagerungsartillerie hat verursacht, dass sich die nicht sehr zahlreichen Neubauten aus der Zeit der Hussitenkriege markant von ihren Vorläufern unterscheiden. Die Bauherren, meistens reich gewordene Hussitenhauptleute, haben sich alleinstehende, unzugängliche Hügel ausgesucht, die man durch Beschiessung schwer gefährden konnte. Die Gestalt dieser Burgen (z.B. Oltárik (Abb. 5), Starý Berštejn oder Nevdek) ist beträchtlich sparsamer, und erinnert mehr an die Feste des vorangehenden Zeitabschnitts. Einfache ein- oder zweiräumige Paläste, unvergleichbar mit dem Komfort der raffinierten Palastkomplexe des vorangehenden Zeitabschnitts, illustrieren anschaulich die erzwungene Interessenverschiebung der Bauherren dieser Burgen.

Die Hussitenkriege haben bedeutsame Veränderungen im Fortifikationsbauwesen mit sich gebracht, die von der veränderten Kampfweise ausgelöst wurden. Am Anfang dieser Veränderung stand die Befestigung des hussitischen Tábor⁴. Progressiven Verteidigungselementen begegnen wir schon auf einigen Hussitenburgen. Kalich von Jan Žižka von Trocnov entstand im Jahre 1421, offensichtlich durch dem Umbau eines älteren Objekts. Vor seiner Front läuft eine korridorartige, mit einer runden Bastei beendete Befestigung, offenbar zu Zwecken der Artillerie⁵ (Abb.6). Mit der ausgezeichneten Gipfellage der Burg lässt sich erklären, dass diese einzige progressive Artilleriefestigung zur völligen Kontrolle des Zuganges zur Burg genügte. Mit einer progressiven, aufgeschütteten, von aussen ummauerten Artilleriebastei hat auch Jan Roháč von Dubá seine Burg Sion befestigt⁶. (Abb.7), die um 1426 als ein Privatsitz gegründet wurde. In diesem Falle hat das progressive Element noch nicht einen Bestandteil des geschlossenen Systems gebildet. Wie unentbehrlich die grundlegenden Veränderungen in der Turmausstattung waren, und wie beweglich sie die Hussiten gelöst haben, beweisen die Turmerhöhung der Burg Kotnov in Tábor⁷ aus den 30-40er Jahren des 15. Jahrhunderts und die Ausstattung des Turmes mit ventilierten Schießscharten.

Einige Burgen der Hussitenhauptleute waren nicht nur Sitze ihrer Besitzer, ein besonderer, dem Burgkern zugefügter, geräumiger Teil ermöglichte auch den Feldtruppen zu überwintern. Am meisten ist dies auf Kunětická Hora sichtbar, die unter Verwendung der Ruine einer älteren Burg vor 1423 von Diviš Bořek aus Milečín erbaut wurde. Zum kleinen Hauptmannsitz, der mehr an eine grössere Feste erinnert, fügt sich eine zugängliche, als Lagerplatz benutzbare Fläche mit Befestigungswall und Turmtor. Der befestigte Lagerplatz der Burg Valečov⁸, dessen Form bedeutend von den Sandsteinfelsen beeinflusst wurde, ist mit einem noch geräumigeren und in die Felsen gehauenen Zimmerchen ausgestattet.

Die heftig fortschreitende Entwicklung der Artillerie und die bitteren Erfahrungen der Hussitenkriege erforderten scheinungstechnische Reaktionen. Diese konnten in zwei Richtungen gehen. Entweder konnte man die Burg passiv hinter einem genügend massiven Wall oder einer Schildmauer verstecken, oder sie im Gegenteil mit Elementen ausstatten, die eine aktive Artilleriverteidigung ermöglichten. In beiden Fällen begann jedoch die Burghilhouette sich zu einem niedrigeren, mehr horizontalen Charakter zu verändern. Allmählich haben sich auch die Schießscharten (wahrscheinlich schon am Ende der Hussitenkriege sind die charakteristischen Schlüsselschießscharten erschienen) und hauptsächlich die Wehrgänge verändert. Die Lücken zwischen den Zinnen werden vermauert, und in den Vermauerungen werden nur Schießscharten geöffnet, auf den Neubauten wird dann die Zinne nicht mehr benutzt, und es werden entweder Parapettmauern mit Schießscharten oder schliesslich gemauerte, gezimmerte oder Fachwerkschießgänge gebaut. Ihr Entstehen ist eine gesetzmässige Reaktion auf die Notwendigkeit, die Feuerwaffen vor den Witterungseinflüssen zu schützen, damit das Schiesspulver nicht feucht wird. Beachten wir erst die Entwicklung der aktiven Artilleriverteidigung! Die schweren Kanonen von bedeutender dynamischer Wirkung konnte man auf den alten, engen Wehrgängen nicht benutzen. Diese Tatsache hat - ohne kostspielige Zurichtungen - die Hauptmauern der älteren Burgen aus der aktiven Artilleriverteidigung praktisch ausgeschieden. Den Zwinger konnte man aber ohne grosse Zurichtungen als eine Artilleriefuerstellung benutzen, der so gesetzmässig zur ersten Verteidigungslinie wurde.

Von den Besitzern der grossen alten Burgen haben diese Tatsachen am frühesten, nämlich im Laufe der 30er Jahre, die Rožmberks wahrgenommen, deren Bauten zu jenen gehören, die eine historisch genauer datierbare Befestigung haben. Es handelt sich vor allem um Zvíkov, befestigt in den Jahren 1431-1446. An der Nordseite ist hier unter anderem ein neuer Zwinger entstanden, mit einem System von fünf viereckigen, nach innen geöffneten Basteien ausgestattet. In der Bastei neben dem Tor wurde eine Doppelschießscharte benutzt, ein Vorgänger der jüngeren Hosenschießscharten. In den 30er Jahren entstand ein neuer Zwinger mit viereckigen Basteien auch auf Choustník (Abb.8). Einer der Bestandteile dieses Systems war ein alleinstehender Turm, ein Vorgänger der vorgeschobenen Basteien aus dem letzten Drittel des Jahrhunderts. Die viereckigen Basteien wurden auch bei weiteren Befestigungen benutzt, die schwer zu datieren sind (beispielsweise in Rýžmberk bei Kdyně), weiterhin haben sie auch Neubauten gesichert, wie das Šumbruk aus der Zeit vor 1435 beweist.

Im Rahmen dieser mühseligen Suche wurde bald klar, dass die halbrunde Form der Basteien viel günstiger ist. Der Weg zu der völligen Ausnutzung ihrer Funktion war jedoch ziemlich kompliziert. Am Anfang stehen Basteien, deren praktische Ausnutzung sehr zweifelhaft war (z.B. Hasištejn), oder die durch ihre ungeeignete Stellung begrenzt waren (z.B. Blansko).

Im Rahmen der Suche nach der optimalen Lösung hat man auch verschiedene Arten

der Basteien oder anderer Flankierungsanlagen kombiniert. Eines der ältesten nachhussitischen, geschlossenen und vollkommenen Flankierungssysteme ist die Aussenbefestigung der Burg Ronov (Abb.9), ausgestattet mit Schlüsselschießscharten, weiterhin einem halbrunden Turm, einer rechteckigen Bastei und mit einem Vortorraum, gesichert durch vortretende Teile des rechteckigen Gebäudes und mit einem viereckigen Wohnturm. Die einzelnen Mauerabschnitte sind bisher noch selbständig, die Wehrgänge sind nicht zügig miteinander auf dem ganzen Mauerring verbunden. Um die Mitte des 15. Jahrhunderts findet man schon einen Mauerring, mit halbrunden Basteien in regelmässigerem Abstand, wie das die Aussenbefestigung der Burg Kumburg belegt.

Durch eine Kombination der Elemente der aktiven und passiven Verteidigung entstand auch der wahrscheinlich kurioseste böhmische Burgbau aus der Periode vor der Mitte des 15. Jahrhunderts – die Burg Velhartice (Abb. 10). Ihre Front sicherte ein massiver rechteckiger Turm mit gestärkter Frontseite, mit der Funktion einer Schildmauer ohne irgendeine Öffnung. Dieser Turm wurde mit dem älteren, aus zwei Palästen bestehenden Kern durch eine gemauerte Brücke mit vier Bogen verbunden, und der neue Vorderteil der Burg wurde von einer Mauer mit durchbrochenen Schießscharten, einem turmartigen Eingangstor, zwei halbrunden und einer dreiseitigen Basteien umschlossen.

Die Anfänge der Benutzung eines bedeutenden Elements der spätgotischen passiven Verteidigung – nämlich der Schildmauer – sind nicht ganz klar, dank den ungenügenden Kenntnissen und den chronologischen Unklarheiten bei den Burgen, auf denen die ältesten Beispiele vorhanden sein könnten. Bei der Burg Výchov kann man die Möglichkeit der Entstehung der Schildmauer sogar vor dem Ende des 14. Jahrhunderts nicht ausschliessen, die Chronologie der Schildmauer auf der Burg Ralsko ist völlig unklar. Näher datierbare Beispiele (z.B. Tolštejn oder Krupka) stammen erst aus der Zeit nach Mitte des Jahrhunderts. Die Schildmauer konnte durch einen massiven Erdwall erfolgreich ersetzt werden. Dies geschah auf der Burg Pravda bei Louny (Abb. 11), deren niedriger, von einem grossen Graben umschlossenen Kern hinter einem massiven Wall an der Front der Vorburg ganz versteckt ist. Die Erbauer der Burg, die um die Mitte des 15. Jahrhunderts das ältere Objekt völlig umgebaut haben, haben sich aber nicht nur auf die erwähnte passive Verteidigung verlassen, und das halb die Burg mit zwei vorgeschobenen wallartigen Artilleriestellungen ausgestattet, die eine vollkommene Kreuzbeschiessung des Vorfeldes ermöglichten. Die Burg stellt so gemeinsam mit der Burg Klenová einen der Höhepunkte der Bemühungen um einen Ausgleich mit der belagernden Artillerie um die Mitte des 15. Jahrhunderts dar. In Klenová⁹ (Abb.12) wurde der massive Ringwall mit einer Frontmauer auf eine Weise versehen, die für die jüngeren neuzeitlichen Fortifikationen typisch ist. Die genügend breite Wallkrone, die die bequeme Manövrierung mit Kanonen erlaubte, erweiterten noch die oberen Flächen der vollen Basteien, die zu der Frontmauer zugebaut wurden, und die die Kreuzbeschiessung ermöglichten. Das Verteidigungssystem in Klenová ist seiner Zeit eindeutig voraus und fand seine Fortsetzung erst am Ende des Jahrhunderts.

Die mittelalterliche Entwicklung verlief natürlich ziemlich unregelmässig. Neben den erwähnten ausserordentlichen Objekten wurden natürlich auch konservativere gebaut, und sogar solche, die praktisch keinen Kontakt mit der Entwicklung des Verteidigungsbauwesens zeigten, wie z.B. Nový Hrad bei Jímlín aus den Jahren 1465-1474.

Praktisch waren alle Bauten nach den Hussitenkriegen und während der Regierung des Königs Georg von Poděbrady adelige Bauten, und dem dringenden Bedarf entsprechend wurde die Aufmerksamkeit fast ausschliesslich ihrer Verteidigungsfähigkeit gewidmet. Mit dem Namen des Königs Jiří von Poděbrady ist nur ein grosses Bauunternehmen verbunden -

der Umbau der Burg Litice an der Orlice (Abb. 13). Der ältere, aus zwei Palästen bestehende Kern wurde umgebaut, mit einem Turm und einem Seitenflügel erweitert, und das Ganze wurde mit einer äusseren, ziemlich konservativen Befestigung umgeben. Den Bau hat eine zweitklassige Bauhütte durchgeführt, sein Äusseres kontrastiert scharf mit einigen adeligen Bauten, auf denen die abermalige Zuneigung zur Entwicklung der Wohnkomponente einer Burg wieder zum Ausdruck kommt. Als Beispiel können wir den Turm der kleinen Burg in Tuchoraz nennen, der vom Meister Květoň erbaut wurde, oder die Burgkapelle in Smečno.

Eine weitere harte Belastungsprobe – was die Sparsamkeit anbelangt: eine mit den Hussitenkriegen vergleichbare – haben den böhmischen Burgen die Kriege des Königs Jiří von Poděbrady mit der Opposition in den 60er Jahren des 15. Jahrhunderts gebracht. Vor allem wurde klar, dass die Hügel in der Umgebung der älteren Burgen, die in der Zeit ihres Entstehens ausser Schussweite der Belagerungsmittel standen, von nun an eine tödliche Gefahr bedeuteten. Deshalb wurden bei den Burgen, die ihre Bedeutung behielten, die selbständigen vorgeschobenen Basteien gebaut. Diese werden, aufgrund der geomorphologischen Situation der Fläche, die sie sichern sollten, in drei Hauptgruppen eingeteilt.¹⁰ Eine der wichtigsten und dank dem Zusammentreffen der Umstände auch eine der besterhaltenen ist die obere vorgeschobene Bastei der Burg Český Šternberk¹¹ (Abb.14.)

Die praktischen Erfahrungen haben gezeigt, dass die wirksamste Art der aktiven Verteidigung das System der runden Basteien ist. Deshalb wurde es – entsprechend der unregelmässigen mittelalterlichen Entwicklung – unterschiedlich entwickelt, was die Qualität und Intensität betrifft (von den besseren Beispielen aus den 70er und 80er Jahren nennen wir Svojanov, Nové Hrady und Helfenburg bei Bavorov). Einen der Höhepunkte der Entwicklung der Flankierungsanlagen am Anfang der Regierungszeit des Königs Wladislaw Jagiellone stellt zweifellos die Front der Burg Oheb (Abb. 15) dar, die eine nach innen gebogene, von drei Basteien gesicherte Linie bildet. Eine sehr interessante Befestigung, wahrscheinlich aus den Jahren 1471-1482, finden wir auf der Burg Krupka, wo das System mit den halbrunden Artilleriebasteien und mit einer abgerundeten Schildmauer, offensichtlich rheinländischen Ursprungs ergänzt wurde. Dahinter steht ein voller Turm, dessen Krone offen sichtlich wieder eine Artilleriestellung war. (Abb. 16).

Weitere progressive Flankierungselemente waren die Batterietürme. Ein System von sechs runden Batterietürmen, die noch selbständige Verteidigungseinheiten bilden, wurde nach 1478 auf der Burg Doubravská Hora benutzt, die architektonische Details von sächsischem Gepräge trägt. Ein vollkommenes System finden wir schliesslich auf der Burg Hartenštejn (Abb. 17), mit drei länglichen, halbrunden Batterietürmen und einer massiven, polygonalen Bastei. Ein Bestandteil des durchdachten Systems der aktiven Artillerieverteidigung war auch die Lösung der Zugangskommunikation.

Während der Regierung des Königs Wladislaw Jagiellone trat wieder die Wohnkomponente der Burg in den Vordergrund des Interesses der Bauherren. Eine inspirative Rolle spielten dabei die königlichen Bauten und die Objekte im Umkreis der Hütte von Benedikt Ried, über die wir noch sprechen werden. Eine grosse Anzahl der Burgpalastkomplexe wurde auch von der sächsischen Architektur des Umkreises von Arnold von Westfalen beeinflusst. Das beweisen die charakteristischen Formen (lineare Profilierung, Gardinenbogenfenster, usw.), wie auch die Benutzung des Zellengewölbes. Zu den höchstwertigen Objekten dieses Typs gehören Bor bei Tachov und Chomutov, von den anderen nennen wir wenigstens die Umbauten auf Budyně an der Ohře, Karlštejn, Střekov, Konpišče, Dobronice, Bilina, Hrubý Rohozec und Bečov.

Eine besondere Problematik stellt Südböhmen dar, wo die Hussitenkriege verhältnismässig ruhig verliefen, die Entwicklungskontinuität nicht unterbrochen wurde und hier mehr Einflüsse aus dem Donaugebiet deutlich wurden. Die bedeutendsten hiesigen spätgotischen Bauten sind die Sitze der zwei wichtigsten Zweige des machtvollen Hauses Vítkovci. Eine interessante Synthese der Verteidigungs- und Residenzelemente stellt der Anbau der oberen Burg in český Krumlov dar. Der neue Burghof, von drei Palastflügeln umschlossen, wurde vor die Burgfront, in den Abschnittgraben vorgeschoben. Die Verteidigung verliess sich auf die enorme Kraft der Umfassungsmauer (die Frontmauer ist bis 5 m breit). Am ehesten wurde hier der Einfluss der Burghausen-Bauhütte sichtbar, deren Meister, Ulrich Pesnitzer 1513 in Krumlov verweilte. Ein komplizierter, grossartiger Umbau verwandelte den Sitz der Herren von Hradec – Jindřichův Hradec (Neuhaus) – in die wahrscheinlich umfangreichste und bedeutendste südböhmische spätgotische Residenz. Die geräumige, dreiteilige Anlage mit sehr komplizierten und architektonisch anspruchsvollen Palastflügeln und mit weiteren Objekten sicherte (Abb.18) ein neuer, äusserer Mauerring mit halbrunden und rechteckigen Basteien.

Einen der Höhepunkte der böhmischen spätgotischen Burgenarchitektur repräsentieren die zwei königlichen Burgen – die Prager Burg und Křivoklát – und einige weitere Bauten der Hütte von Benedikt Ried. Da der Prager Burg ein selbständiger Beitrag gewidmet ist, sehen wir uns Křivoklát (Abb. 19) näher an. Im Gegensatz zu der Prager Burg, die vor allem ein Objekt der Ständerepräsentation war, stellte der grossartige Umbau von Křivoklát, eigentlich der einzigen Burg von Wladislaw im Land, eine unübersehbare Manifestation des Interesses für Böhmen dar, was nach der Übersiedlung des Königs nach Buda 1490 besonders deutlich hervortrat.

Den ausgedehnten Umbau haben wenigstens drei Bauhütten durchgeführt. In den 90er Jahren hat ihn die Hütte von Hanuš Špiš angefangen, dann ein Meister fortgesetzt, der von der Prager Hofhütte beeinflusst wurde, und in den 20er Jahren des 16. Jahrhunderts hat ihn ein Meister beendet, der sächsisch orientiert war. Das Ergebnis ist eine grossartige Residenz mit einem komplizierten Palastkomplex, dessen Bestandteile auch eine einzigartig erhaltene Kapelle und ein grosser Saal sind. Der Saal gehört zu den grössten gotischen profanen Räumen Mitteleuropas.

Die veränderten wirtschaftlichen Verhältnisse werden anschaulich illustriert durch die Tatsache, dass man in dem Komplex der königlichen Burg auch ausgedehnte Objekte der Brauerei und Mälzerei findet. Die Burg wurde auch mit einer neuen, modernen Befestigung versehen. Dem unbekanntem Meister, der sie erbaut hat, haben es die Terrainverhältnisse nicht ermöglicht, einen neuen äusseren Mauerring mit rational auseinandergelegten Basteien zu bauen, wie es Benedikt Ried auf Švihov und Rábí gemacht hat. Er hat sich jedoch seiner Aufgabe sehr erfolgreich entledigt, indem er den älteren Zwinger mit verschiedenen Artillerieflankierungsgliedern sicherte. Zwei davon kann man für sehr progressiv und die Grundprinzipien des neuzeitlichen Befestigungsbauwesens voranzeigend halten. Es geht vor allem um ein geräumiges, ummauertes Erdbollwerk, weiterhin um eine Bastei, die zwar nicht richtig, aber eingelegt „Golden“ genaent wird. Diese wendet sich zu den Kurtinen, die sie flankiert, mit ihren flachen Seiten, während ihre runde Front die Fächerbeschiessung des Vorfeldes erlaubt. Eine vorgeschobene Bastei war gleichfalls Bestandteil des Verteidigungssystems. Als Ganzes war das wladislawische Křivoklát eine der besten europäischen Herrscherresidenzen seiner Zeit, die jeden möglichen Komfort und jede Sicherheit gewährte.

Die Dienste des berühmten königlichen Baumeisters Benedikt Rejt hat auch Půta Švihovsky von Rýzberk in Anspruch genommen. Die ältere Burg in Švihov (Abb. 20)

begann er schon 1480 umzubauen. Neben dem Umbau des Grundes und dem Zubau des Palastkernes wurde die Aufmerksamkeit hauptsächlich dem Verteidigungssystem gewidmet, in dem – dank der günstigen Lage der Burg – das Wasser eine wichtige Rolle spielte. Im Falle sowohl des Kernes, als auch der Vorburg entstand ein neuer Verteidigungsumkreis. Mit der Wirkung von Benedikt Ried kann man die vier Eckbasteien des Kernes und hauptsächlich die drei geräumigen, nach innen geöffneten, länglich-halbrunden Basteien der äusseren Befestigung verbinden.

Obwohl Svihov unbestreitbar zu den besten Festungen seiner Zeit gehörte, schritt Půta noch während seines Baues zum grosszügigen Umbau der Burg Rábi (Abb. 21), die er 1480 geerbt hat. Die ehemalige Vorburg unter dem Donjonkern aus der Zeit um 1300 füllten schöne, neue Palastflügel aus, die u.a. zwei grosse Säle und eine Erkerkapelle enthielten. Das Ganze sicherte eine neue, ausgedehnte Aussenbefestigung, deren Bestandteile massive halbrunde und polygonale Basteien mit einem durchdachten Kommunikationssystem (Abb. 22) und ein massiver Torion, der älteste böhmische Bau seiner Art, waren. An der Ostseite wurde zu der Mauer der ehemaligen Vorburg ein halbrunder Batterieturm hinzugefügt. Obwohl die Aussenbefestigung infolge des finanziellen Verfalls der Rýzmerks in den 30er Jahren des 16. Jahrhunderts unvollendet blieb, stellte Rábi unbestreitbar einen der Höhepunkte der spätgotischen Burgenarchitektur Mitteleuropas dar.

Benedikt Rieds Dienste hat auch Zdeněk Lev von Rožmitál beim Umbau seiner Wasserburg in Blatná genutzt. Ried hat hier zwischen 1515-1530 einen interessanten Palast mit zweiseitigen Erkern erbaut. Das Verteidigungssystem der Burg blieb jedoch ganz passiv, und illustriert anschaulich das Faktum, dass neben vollkommenen Verteidigungssystemen auch solche Objekte entstanden, als ob nichts über die Neuigkeiten und über den geläufigen Standard der zeitgenössischen Fortifikationsarchitektur wüssten.

Die Befestigungen von Ried, die einen Höhepunkt der Systeme mit runden Basteien bildeten, wurden zu einem mehr oder weniger erfolgreichen und völlig übernommenen Beispiel für viele weitere Bauten. Den Höhepunkt und zugleich das Ende der Entwicklung der böhmischen Burgenarchitektur stellen jedoch die Bauten der Herren von Pernštejn dar. Ihre charakteristischen Verteidigungselemente sind Korridore – lange, befestigte Zutrittswege (Potštejn, Kunětická Hora) - und vor allem massive Artillerierondelle aus Erde. Zu ihrer frühesten Benutzung in Böhmen kam es auf Kunětická Hora (Abb. 23), die die Herren von Pernštejn im Jahre 1495 erworben haben. Die Burg wurde von zwei neuen Mauerringen umschlossen, die ausser den halbrunden Basteien und den viereckigen Türmchen noch mit drei grossen Erd Rondellen befestigt waren. Ihre Füsse umsäumten Mauern mit Schiessscharten für Gewehrschützen, ihre Krone dann Mauern mit Schiessumgängen, im unteren Niveau durchbrochen mit Artillerieschießscharten. Am vollkommensten wurde die Rondellbefestigung in Pardubice (Abb. 24) ausgeführt. Den grosszügig umbauten Kern mit vier Palastflügeln und die Vorburg hat eine geschüttete Wallbefestigung mit vier massiven Eckrondellen umgeben, die 1511 beendet wurde. Die Mauer mit Schiessscharten für Handgewehre umläuft hier nur den Fuss der Befestigung, die noch durch eine breite Wasserfläche gesichert ist.

Die Pernštejner Erd Rondellbefestigung repräsentiert einen bisher noch nicht voll gewürdigten Höhepunkt der mitteleuropäischen Befestigungen, und ist gleichzeitig der letzte Aufschwung dieses Typs des Feudalsitzes. Die hastige Entwicklung der Militärtechnik hatte zur Folge, dass die finanziell ausserordentlich anspruchsvollen Befestigungen, deren Bau auch die reichsten Erbauer wörtlich ruinierte, schon in der Zeit ihres Entstehens moralisch veraltet waren, und ihre Verteidigungsqualität sehr schnell gesunken ist. In dieser Zeit entwickelte sich schon in Norditalien die altitalienische Bastionschule, die die Entwicklungs-

mit dem Wohnturm und der Ringmauer ein Gelände mit zwei Niveaus bildete. Die Kurtine wurde um 1,7 m erhöht, die Zinnenkränze verschwanden zugunsten der Schießscharten. Der Wehrgang wurde wiederhergestellt und bedeckt. Auch der Eingang wurde mit einer festen Stufe an der Nordseite und einer Galerie an der Ostseite ergänzt¹⁷ (Abb.5.).

Die Familie Sărăcin hat eine ziemlich komplizierte Genealogie.¹⁸ Es scheint uns möglich, dass in der ersten Hälfte des 15.Jhs. mehrere Familienzweige, die von einem gemeinsamen Ahn abstammten, Rechte auf die Burg hatten. Die Herrschaft über die Burg wird erst Ende des 16. und Anfang des nächsten Jahrhunderts geklärt, bei nach dem Tod des letzten männlichen Nachkommen der Familie Sărăcin.

Von den erwähnten Burgen war jene aus Răchitova die einfachste. (Abb.6). Sie besteht aus einem Wohnturm mit rechteckigem Grundriss, mit drei-vier Stockwerken, mit dem Eingang im ersten Stock und einigen Fenstern mit gotischen profilierten Rahmen. Den Turm umgab ein Erdwall von ovaler Form, 35 und 45 m im Durchmesser. Im 15. Jh. ersetzte dieser Wall einen älteren, der 10 m vom Turm entfernt war. Die Wälle hatten ganz einfache hölzerne Palisaden. Die Burg funktionierte in dieser Form bis ins 16. Jh. hinein, als sie verlassen wurde¹⁹.

Sie gehörte der Familie Mușină (Mînjină, Mursinai). Im 15. Jh. wurde die Entwicklung der Familie Sandrins und Stefans, der Söhne von Johannes und der Enkel von Stoian von Densus (Domsus) und Răchitova, durch den Ehrgeiz eines Unterdzweiges der Familie, der von Neacșa abstammte, d.h. der Schwester der beiden erwähnten Brüder und ihres Mannes Arca, eines Rumänen aus der Walachei, gehemmt. Ihr Sohn, Ladislaus Arca forderte nach dem rumänischen Erbfolgerecht, dass bei der Verteilung des Gutes den Frauen gleiche Teile wie den Männern von den Liegenschaften zukamen. Lange und teure Prozesse verarmten die Familie, und die Burg wurde nie erneuert²⁰.

Bei Porțile de Fier (Eisernes Tor)benutzte man fortdauernd die Wälle, die im 1.Jh. u.Z., zur Zeit des dakischen Königreiches errichtet worden waren. Der mögliche mittelalterliche Eingriff wegen den Kämpfen gegen die Türken im Jahre 1441 ist wegen des Mangels an finanziellen Mitteln und anderen Befestigungsarbeiten im 16–17. Jh. unsicher.

Im 15. Jh. war die Landschaft Hațeg von adeligen Burgen beherrscht. Sie entwickelten sich, dank des früheren Erbes, ziemlich einfach, nach dem Muster der königlichen Burg Subcetate-Hațeg. Weiterhin war ihre Entwicklung von dem sozialen Fort- oder Rückschritt ihrer Herren abhängig. Den Übergang vom Wohnturm zur Zinnenkranz-Ringmauer und zu den Schießscharten, die wegen der türkischen Gefahr nötig waren, verdanken wir den äusseren Mustern dieses Bezirkes. Das wichtigste Muster war die Burg von Hunedoara, die von János Hunyadi wiederhergestellt wurde.

Anmerkungen

1. Zur Burgenproduktion des 14. Jahrhunderts siehe: Menclová 1976., Durdík 1984a., diese Grundliteratur wird weiter bei den einzelnen Objekten und Erscheinungen nicht zitiert.
2. Durdík 1986.
3. Durdík 1984b.
4. Menclová 1953.
5. Smetana-Gabriel 1982.
6. Jánková 1965.
7. Muk 1982.
8. Chotěbor 1986.
9. Kašička 1981.
10. Durdík 1973.
11. Ders. 1982.

Literatur

- Durdík, T. 1973: Předsunuté bašty českého vrcholně středověkého hradu – Vorgeschoebene Bastionen der böhmischen Burg in der Hochblüte des Mittelalters. *Historická geografie* 10. 139-149.
- Durdík, T. 1982: Jižní předsunutá bašta hradu českého Šternberka - The southern advanced bastion of the esky ternberk castle. *Sbornik vlastivědných prací z Podblanicka* 22. 127-155.
- Durdík, T. 1984a: České hrady. Praha.
- Durdík, T. 1984b: Nový Hrad u Kunratic (Praha 4) a jeho postavení ve vyvoji české hradni architektury – Nový Hrad bei Kunratice (Prag 4) und seine Stellung in der Entwicklung der böhmischen Burgenarchitektur. *Archaeologica Pragensia* 5. 173–190.
- Durdik, T.1986: Hrady Václava IV. v pražských městech a jejich nejbližším okolí - die Burgen von Wenzel IV. in Prager Städten und ihrer nächsten Umgebung. *Documenta Pragensie* VI. 24-46.
- Chotěbor, P. 1986: Komplexní povrchový průzkum hradu Valečova – Komplexe Oberflächenerforschung der Burg Valečov. *Památky archeologické LXXVII.* 177-196.
- Janská, E. 1965: Hrad Jana Roháče z Dubé Sión. *Sbornik Oblastního muzea v Kutné Hoře. Rada A.* 5-72.
- Kašička, F. 1981: Státní hrad Klenová - stavební vývoj a nové využití památky - Burg Klenová - Baugeschichte und neue Auswertung eines staatlichen Kulturdenkmals. *Archaeologia historica* 6. 89-100.
- Menclová, D. 1953: Husitské opevnění Tábora. *Zprávy památkové péče XIII.* 65-102.
- Menclová, D 1976: České hrady 2. 2. Auflage. Praha.
- Muk, J. 1982: Táborský hrad Hraditě ve středověku - Die Taborer Burg Hraditě im Mittelalter. *Husitský Tábor* 5. 165-176.
- Smetana, J.–Gabriel, F. 1982: K otázkám datování typu a funkce hradu Kalicha u Litoměřic - Zu den Fragen der Datierung, des Typs und der Funktion der Burg Kalich bei Litoměřice. *Folia historica bohemia* 4. 49-82.

Tomás Durdík
AU ČSAV
ČSFR-11804 PRAHA
Letenská 4.

A 15. század és a 16. század eleje cseh várépítészetének fejlődésének vázlatja

Bár a késő-középkori cseh várakkal - jelentőségükhöz képest - még igen keveset foglalkozott a kutatás, a fejlődés fő tendenciái azonban vázlatosan már ma is megrajzolhatóak.

IV. Vencel uralkodása idején, nagyjából 1400 körül tetőzött a 14. századi fejlődés, mely a nyugodt politikai viszonyoknak megfelelően azt eredményezte, hogy az udvari építőműhely különösen nagy hangsúlyt fektetett a várak lakóépítményeinek gazdagítására, s így a védelmi szempontok óhatatlanul a háttérbe szorultak. Jól megfigyelhető ez Točnik királyi váránál - ívesen hajló homlokzatú palotaépület, védelmi szempontból jelentéktelen lakótorony (1-2. kép) - valamint Krakovecnél, melyet a király egyik közeli híve emeltetett (3.kép). Itt a vár védelmi elemeinek redukálódása már a legelső határokat is elérte, s kétségtelen, hogy a további fejlődés - többek között Franciaországhoz hasonlóan - itt is egy új minőséget jelentő épülettípus, a kastély kialakulását eredményezte volna.

Ezt azonban meggátolta a huszita háborúk kitörése, a tűzfegyverek ezzel járó dinamikus fejlődése, mely arra szorította a várak birtokosait és építetőit, hogy figyelmüket szinte kizárólag a védelem kérdései felé fordítsák. A Kunratice melletti Nový Hrad királyi erőssége Prága közelében már az 1410-es években a változások bizonyos jeleit mutatta, történelmi paradoxon azonban, hogy az egyik első olyan erődítmény volt, melyet - háromhetes ostrom után - elfoglaltak a huszita csapatok (4.kép). Nagyobb ellenállást inkább a régebbi várak tudtak tanúsítani, így érthető, hogy a kevés számú új várépítkezés esetében - az építetők általában meggazdagodott huszita vezetők voltak - inkább egyszerű, jól védhető megoldásokat kerestek (5.kép).

Aktív, progresszív védelmi elemekkel már néhány huszita várnál is találkozunk, példa erre Kalich vára (1421), ahol a folyosóformájú kerek lezárású külső védőmű bizonyára ágyúállásként szolgált (6.kép). Ágyútornyot figyelhetünk meg egy másik huszita vezér erősségénél, az 1426-ban alapított Sion váránál is (7.kép). Megemlítendő ebből az időből a nagyobb csapatok áttelelésére kialakított táborok néhány várnál, a tulajdonképpeni fejlődés azonban két fő irányban indult el. Vagy arra törekedtek, hogy a várat passzív módon egy szilárd sánc vagy pajzsfal mögé rejtse el, vagy pedig a tűzfegyverekkel történő aktív védekezéshez alakítottak ki új védőműveket. Mindkét esetben megfigyelhető a várak alacsonyabbá, horizontális elrendezésűvé való válása, új lőrésformák, védőfolyosók s természetesen falszorosok megjelenése.

Zvíkov várát 1431-1446 között négyszögű, belül nyitott védőművekkel (bástyákkal) ellátott zvingerrel erősítették, hasonló bővítményt figyelhetünk meg Choustnik esetében is, ahol a későbbi előretolt bástyák előzményeként egy szabadon álló tornyot is láthatunk (8.kép). A várak biztonságát fokozó megoldások lázas megkeresése során hamarosan világossá vált azonban, hogy az oldalozás szempontjából a félköríves alaprajzú védőművek előnyösebbek, a kísérletezések egyik jó példája Ronov vára (9.kép). A cseh várépítészet egyik kuriozuma Velhartice vára (10.kép), ahol a legfontosabb védelmi szerepet egy, a régebbi vármaggal falazott kőhíddal összekötött hatalmas toronyvédőmű töltötte be - aktív és passzív elemek kombinációját láthatjuk itt. A késő-középkori passzív védelem legfőbb elemének, a pajzsfalnak kezdetei még nem tisztázottak, jobban keltezhető emlékek inkább a 15. század második feléből származnak, ezt megelőzően Louny váránál passzív földsánccal helyettesítették, sőt

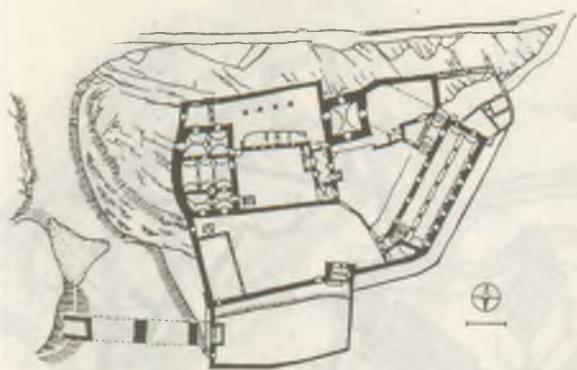
itt még két ágyúállás is biztosította a védelmet (11.kép). Klehová hasonló korú, fallal erősített sánca szinte már az újkori erődök megoldásait előlegezi meg (12.kép).

Viszonylag konzervatív megoldásokat figyelhetünk meg a Podebrady György által átépített Litice váránál (13. kép), azonban épp a király 1460-as években folytatott háborúi során vált világhírűvé, hogy a régebbi várak stratégiai hátrányait elsősorban önálló, előretolt védőművekkel lehet kiküszöbölni. Közülük a legjobb állapotban Český Šternberk védőműve maradt ránk (14.kép). Már a Jagellók korából származik viszont Oheb várának kiváló oldalvédelmét lehetővé tevő új védővonala (15. kép), ahol – hasonlóan Krupkához, de ott emellett még pajzsfallal és amögött önálló ágyútoronnyal kombinálva (16. kép) - már félkörös, ívelt védőműveket emeltek. A félköralaprajzú ágyútoronyok legszebb rendszerét azután Hartenštejn esetében figyelhetjük meg (17. kép).

Jagelló Ulászló idejében az építetők érdeklődése azonban ismét erősebben fordul a várak lakóépítményei felé. Benedikt Ried és mások, így a szász Arnold von Westfalen építőműhelyei játszottak ebben meghatározó szerepet. A fejlődés viszonylag egyenesebb vonalú volt Délcsehországban, ahol Český Krumlov, s főleg Jindřichův Hradec (18. kép) jó példái a védelmi és rezidenciális elemek érdekes szintézisének.

A csehországi késő-gótikus várépítészet csúcspontjai azonban kétségkívül a prágai és a kivokláti várak voltak. Míg az előző inkább a rendek reprezentációját szolgálta, jobban kötődött Ulászló az utóbbihoz. Kivoklát 1490-től az 1520-as évekig zajló átépítése során nem csupán reprezentációs építmények - nagyterem, kápolna - születtek, hanem a viszonylag egyszerű oldalazó védőművek ezen jeles uralkodói rezidencia hatásos védelmét is biztosították (19.kép).

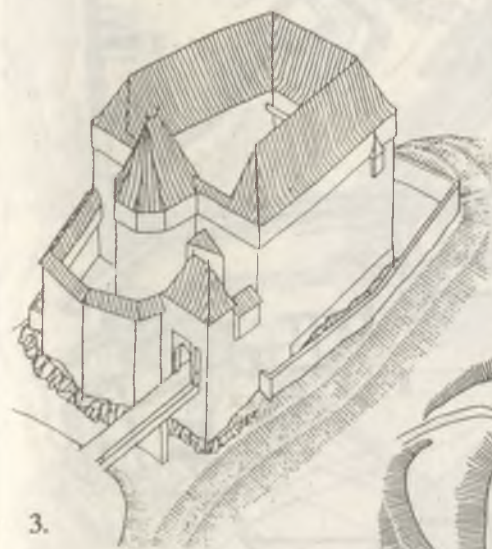
Benedikt Ried főművei közé tartozik Švihov (20. kép), majd Rábi (21-22.kép) átépítése, azaz palotaszárnyak emelése, s főképp a félkörös bástyákkal jellemezhető külső védelmi rendszerük megalkotása. A cseh várépítészet fejlődésének következő fontos állomását és egyúttal a tulajdonképpeni lezárását a Pernštejn-család várai jelentik. Így Kunětická Hora (23. kép), ahol a többszörös védelmi gyűrűt három nagy földrondella zárta le, valamint Pardubice (24. kép), melynek gyönyörű sarokrondellái már 1511-ben készen álltak.

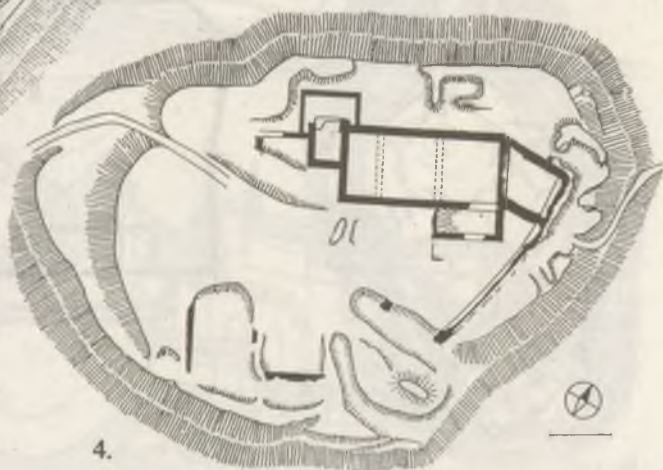
1.

2.

3.

4.

1. Točník vára. Alaprajz Menclová után. Fekete: gótikus, sraffozott reneszánsz építmény
Burg Točník. Grundriss der Burg nach D. Menclová – schwarz: gotische Mauer, Schraffierung: Renaissance.

2. Točník vára, a királyi palota

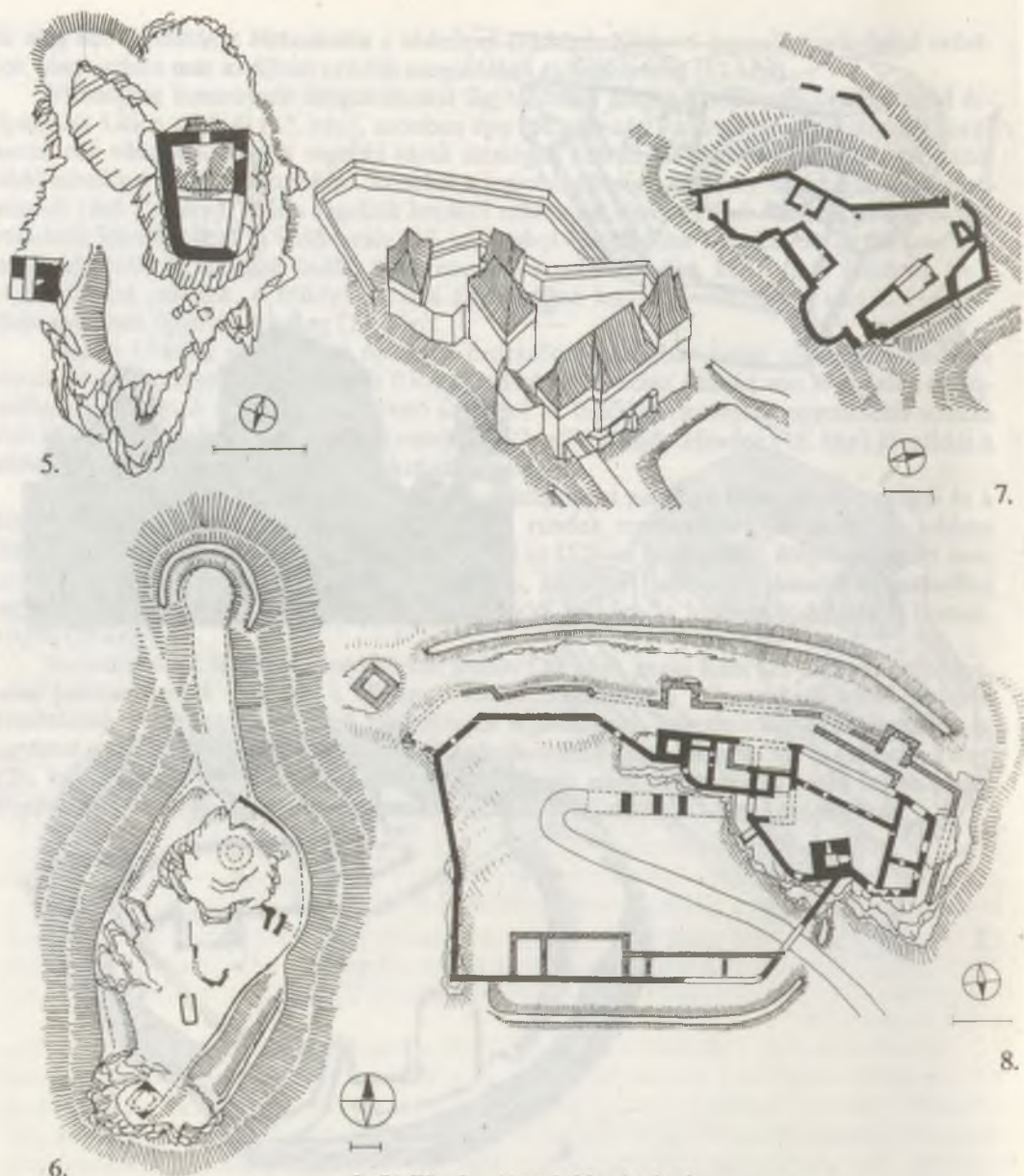
Burg Točník. Die Burgfront mit dem königlichen Palast. Foto vom Autor.

3. Krakovec vára. Tömegrekonstrukció, 1380-as évek

Burg Krakovec. Die Massenrekonstruktion des Zustandes der Burg in den 80er Jahren des 14. Jhds.

4. Nový Hrad bei Kunratice, a maradványok alaprajza, külső erődítmények nélkül

Nový Hrad bei Kunratice. Grundriss der Burgüberreste (ohne die äussere Befestigung am Hang).

5. Oltárik vára. Alaprajz Menclová után

Burg Oltárik. Grundriss der Burg nach D. Menclová.

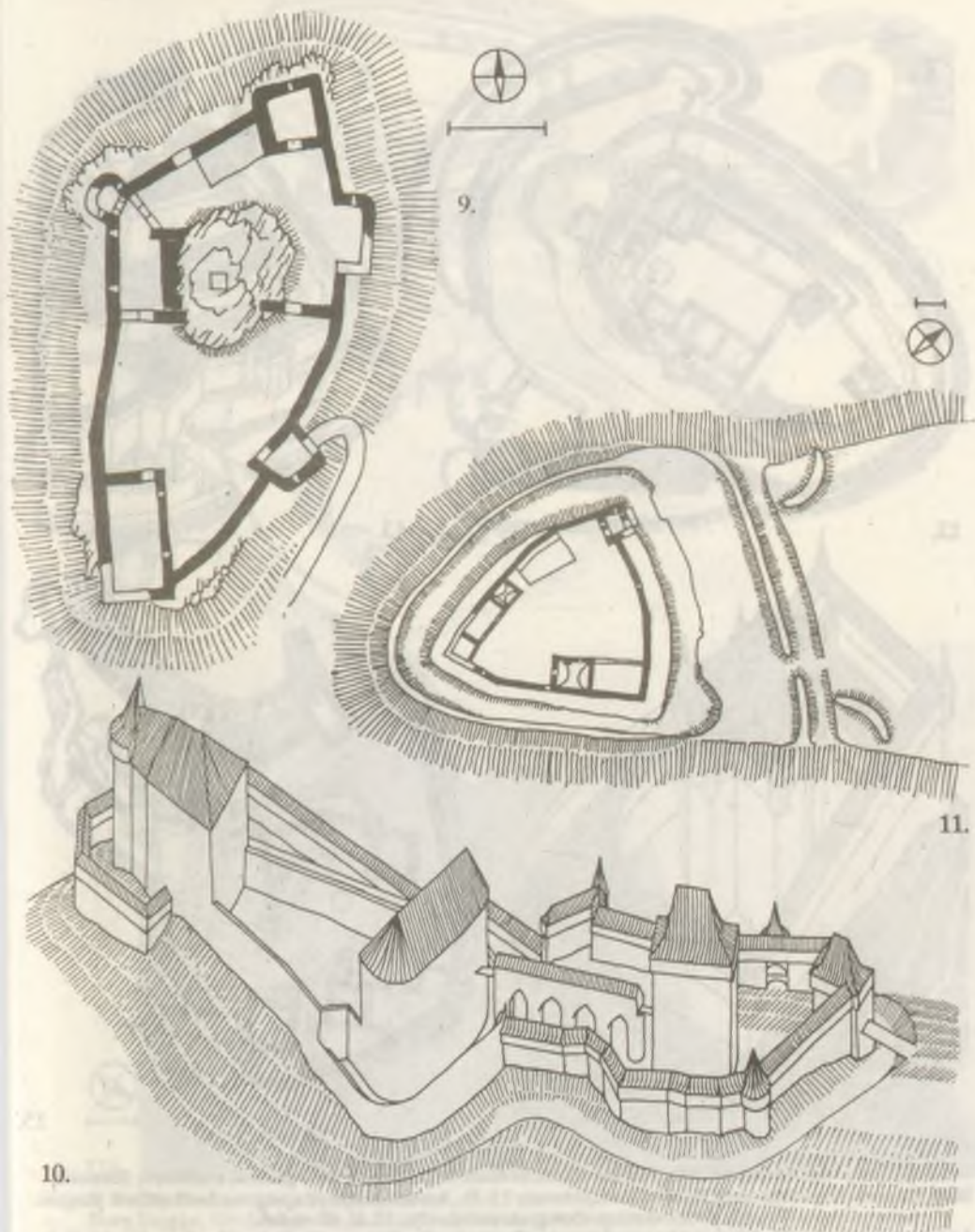
6. Kalich vára, alaprajz Smetana–Gabriel után

Burg Kalich. Grundriss nach J. Smetana – F. Gabriel.

7. Sion vára. Alaprajz és tömegrekonstrukció

Burg Sion. Rechts: Grundriss (nach E. Jánská), links: Massenrekonstruktion.

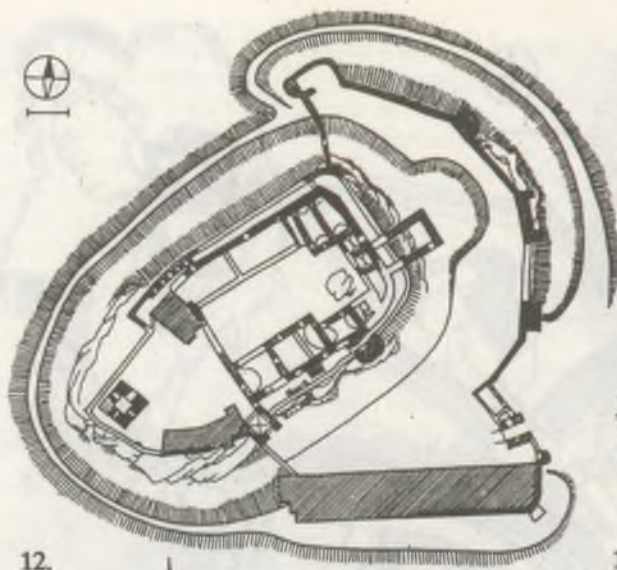
8. Choustník várának alaprajza Menclová után. Fekete: korai gótikus, sraffozott: 16. sz. 1. fele
Burg Choustník. Grundriss nach D. Menclová. Schwarz: frühgotische Mauer, schraffiert: Mauer aus der ersten Hälfte des 15. Jhds.

9. Ronov vára. Alaprajz Menclová után
Burg Ronov. Grundriss nach D. Menclová.

10. Velhartice. A vár 15. sz. közepi állapotának tömegrekonstrukciója
Velhartice. Die Massenrekonstruktion des Zustandes der Burg um die Mitte des 15. Jhds.

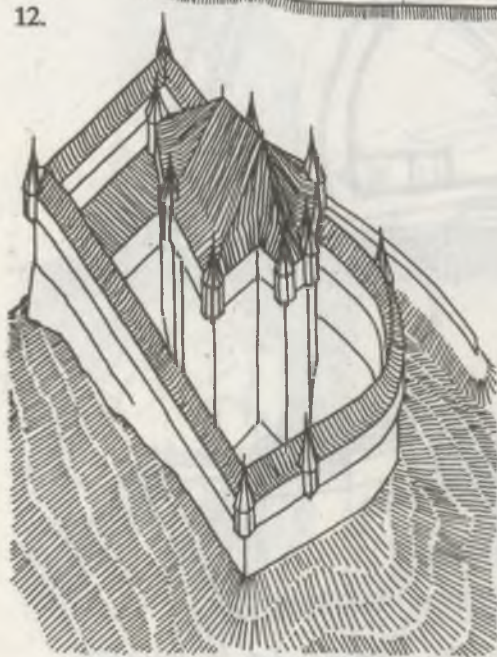
11. Pravda várának alaprajza
Burg Pravda. Grundriss.

12.

13.

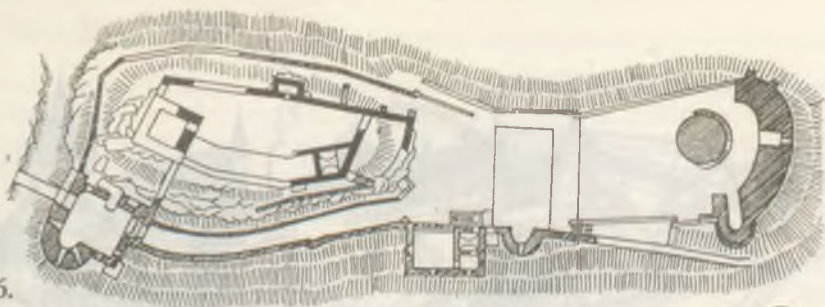
14.

15.

12. Klenová vára. Menclová után. Fekete: 13. sz., keresztben sraffozott: késő gótikus, sraffozott; fiatalabb Burg Klenová. Grundriss nach D. Menclová. Schwarz: 13. Jh., kreuzschraffiert: spätgotisch schraffiert: jüngere Litice várának tömegrekonstrukciója, 15. sz. 60-as éve
 13. Litice várának tömegrekonstrukciója, 15. sz. 60-as éve
 Litice an der Orlice. Die Massenrekonstruktion des Zustandes der Burg am Ende der 60er Jahre des 15. Jhds.
 14. Český Šternberk várának felső előretolt bástya. Tömegvázlat, 15. sz. 70-es éve vége
 Burg Český Šternberk. Obere vorgeschobene Bastei. Massenrekonstruktion des Zustandes am Ende der 70er Jahre des 15. Jhds.
 15. Oheb vára. Alaprajz Menclová után
 Burg Oheb. Grundriss nach D. Menclová.

16.

17.

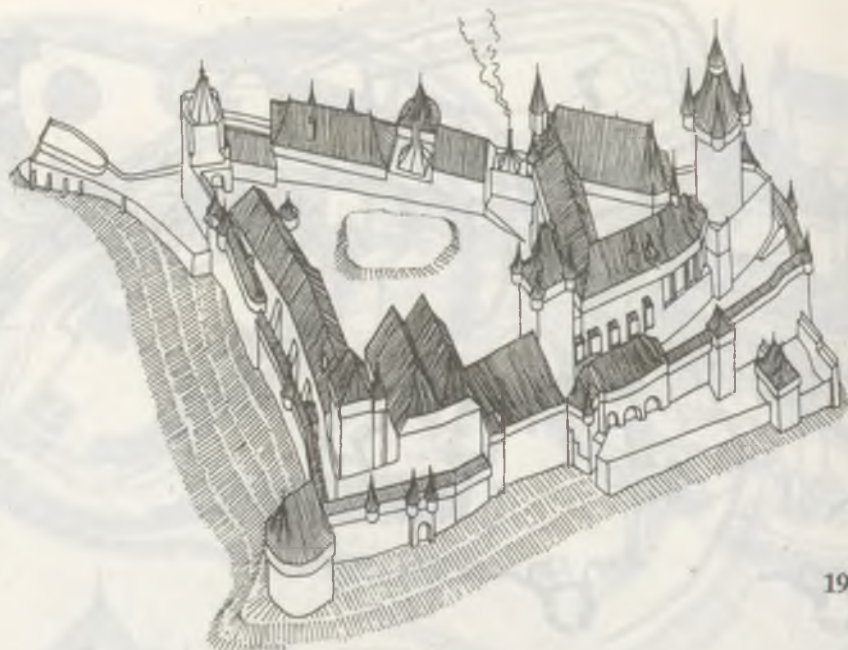

18.

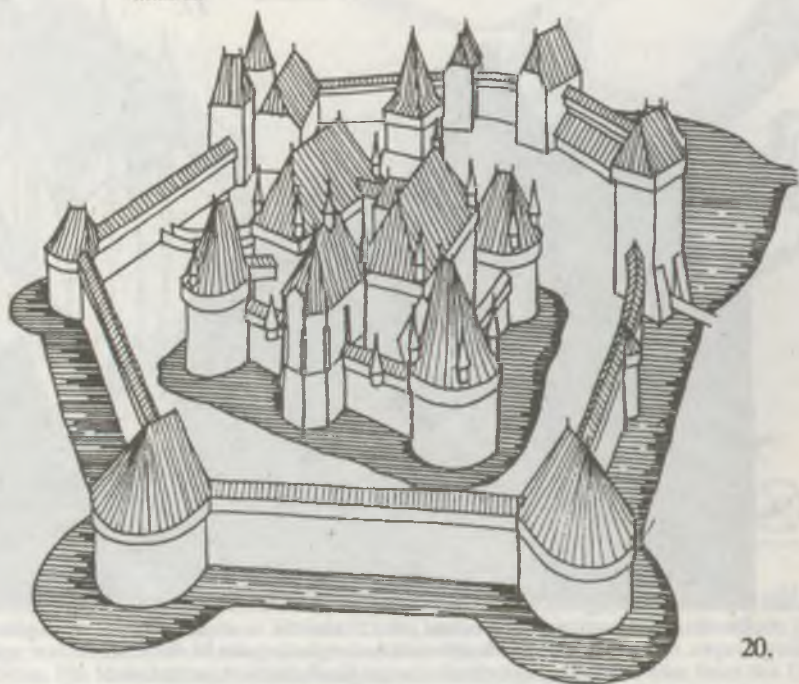
16. Krupka vára, alaprajz Menclová után. Fekete: 14. sz. eleje, sraffozott: késő gótikus Burg Krupka. Grundriss nach D. Menclová. Schwarz: Anfang des 14. Jh'ls., schraffiert: spätgotisch.

17. Hartenštejn vára, balra: pinceszint, jobbra: földszint
Burg Hartenštejn. Grundriss. Links: Souterrain, rechts: Erdgeschoss.

18. Jindřichův Hradec, vár, a Menhardtká-torony konyhával a földszinten és reprezentatív térrel az emeleten Burg Jindřichův Hradec. Der Turm Menhartka mit einer Küche im Erdgeschoss und einem repräsentativen Gemach im Stockwerk. Foto von K. Vlček.

19.

20.

19. Křivoklát vára. Tömegrekonstrukció, 16. sz. eleje
 Burg Křivoklát. Massenrekonstruktion des Zustandes der Burg am Anfang des 16. Jhds.
 20. Švihov vára. Tömegrekonstrukció, 16. sz. eleje
 Burg Švihov. Massenrekonstruktion des Zustandes der Burg am Anfang des 16. Jhds.

21.

23.

24.

22.

21. Rábí vára. Tömegrekonstrukció, 16. sz. eleje

Burg Rábi. Massenrekonstruktion des Zustandes der Burg am Anfang des 16. Jhds.

22. Rábí vára. A külső falgyűrű bástyája a donjonból

Burg Rábi. Die Bastei des äusseren Mauerringes, vom Donjon betrachtet.

23. Kunětická Hora. A vár tömegrekonstrukciója, 16. sz. eleje

Burg Kunětická Hora. Massenrekonstruktion des Zustandes der Burg am Anfang des 16. Jhds.

24. Pardubice, vár, J. Willenberg rajza 1602-ből. A háttérben Kunětická Hora vára.

24. Pardubice, Burg. Zeichnung von J. Willenberg aus dem Jahre 1602. Im Hintergrund Kunětická Hora. Alle Zeichnungen von P. Chotebor, die Masstablänge auf allen Planen entspricht 10 m.

Tomás Durdík - Petr Chotěbor

Die Ausstattung der Prager Burg während der Regierung von Waldislaw Jagiellone

Der Umbau der Prager Burg am Ende des 15. Jahrhunderts stellt in ihrer Entwicklung eine der wichtigsten Etappen dar. Er hat nicht nur die Gestalt der Burg selbst beeinflusst, sondern stand auch am Anfang der Renaissanceepoche der böhmischen Architektur. Infolge seiner grossen Bedeutung wurde der Umbau von Fachleuten schon mehrmals bearbeitet, und zwar sowohl zusammenfassend (z.B. V. Mencl, D. Menclová) als auch detailliert, mit Orientierung auf die Befestigung (D. Menclová, F. Kašička, V. Dvorská) oder auf die Fensterkapitelle im Wladislawsaal und ihren formalen Zusammenhang mit den Beispielen von Urbino und Buda (J. Muk, J. Koutský). Die Aufgabe dieses Beitrages ist es, dieses gorsszügige Bauunternehmen kurz zu erwähnen. Die publizierten Analysen und Schlüsse kann man nur teilweise, mit einigen Feststellungen der archäologischen oder bauhistorischen Forschung aus den letzten Jahren ergänzen.

Es ist bekannt, dass der unmittelbare Anlass zum Umbau die Umsiedlung des Königs Wladislaw Jagiellone nach den Unruhen in Prag (1483) vom Königshof in der Stadt, in die sicherere Prager Burg war. Die vernachlässigte Burg, die schon seit fast 100 Jahren nicht mehr Herrscherresidenz war, musste man reparieren und mit Wohn- und Repräsentationsräumen und einer neuen Befestigung versehen.

Die einzelnen Etappen der Bautätigkeit haben einander zeitlich teilweise überdeckt, deshalb führen wir sie nicht immer der Zeitfolge entsprechend an. Die älteste von ihnen war wahrscheinlich die Verlängerung des nördlichen Querflügels des königlichen Palastes. Im Erdgeschoss gab es hier schon ein Eingangstor in den Palasthof aus der Zeit der Luxemburger. Über dem Torweggewölbe entstanden hinter diesem Tor im ersten Stockwerk zwei gewölbte Zimmer. Das grössere von ihnen, genannt Wladislaw's Schlafzimmer, hat ein reiches Sterngewölbe mit den Landeswappen auf den Schußsteinen (es ist hier jedoch noch nicht das ungarische Wappen, was den Bau vor das Jahr 1490 datiert). Der Name des Zimmers ist jüngerem Datums, ursprünglich hat es sicherlich zu repräsentativen Zwecken gedient. Einen Teil des kleineren Zimmers nimmt ein Bogen ein, der einen Übergang in das königliche Oratorium im Sankt-Veit-Dom versteckt. Dieser konnte nur vom zweiten Stockwerk aus bestiegen werden. Bei der neulich durchgeführten Fassadenrenovierung wurde nur das beschädigte Gewände eines grossen Fensters mit Steinkreuz entdeckt. Im ersten Stockwerk war wahrscheinlich ein Erker oder ein Fenster mit plastischer Verzierung, von dem jedoch nach dem Abhauen nur Spuren übrigblieben.

Das königliche Oratorium, eingebaut in eine der Domkapellen, ist ein technisch anspruchsvolles Werk. Das Gewölbe mit einem Hängeschlußstein ist mit naturalistisch imitierten knorrigen Ästen bedeckt, die die Ripen ersetzen. Auf dieselbe Art ist auch das Prapett mit dem Landeswappen gemacht, nur die nicht erhaltene östliche Hälfte ist mit einer Holzkopie ersetzt.

Zu den älteren Bauten der jagiellonischen Periode gehört zweifellos der Palast des Landeshauptmannes beim Westtor. Dieser Bau ist nur in Resten erhalten geblieben, seine

Gestalt kennen wir eigentlich nicht. Er hatte noch einen spätgotischen Charakter, wie das das einzige in situ gefundene architektonische Fragment zeigt. Die archäologische Forschung hat 1984 einen Teil der Mauer mit einem Eingang in die nicht erhaltenen Keller freigelegt. Eine Vorstellung über die Fenster in den höheren Stockwerken bietet uns das Gewände eines grossen Fensters in der Ostmauer des Jagiello-zeitlichen Tores, das an den Palast anknüpfte.

Die bisher angeführten älteren Bauten kann man mit dem Namen von Hans Spiss, bzw. mit seinem und dem von Benedikt Ried gleichzeitig verbinden. Den Höhepunkt der Bautätigkeit von Wladislaw Jagiellone bedeutete aber der Umbau des königlichen Palastes, das schon ein Werk von Ried war. Von dem Repräsentationsstockwerk des Palastes von Karl IV. wurden nur die Umfangsmauern beibehalten, in denen die älteren Öffnungen vermauert und in die neue grosse Fenster gebrochen wurden. Den nicht gegliederten Innenraum hat dann Benedikt Ried mit einem erstaunlich gekreisten Gewölbe ohne innere Stützen eingewölbt. Die relativ subtilen Mauerpfeiler, die in das Gewölbe herabgeführt wurden, gehen noch durch zwei untere gotische Stockwerke. Über der Gewölbefront sind massive Pässe von grossen Gewölbesteinen, die die zurücktretende obere Mauerung und den Dachstuhl tragen (ursprünglich von 5 pyramidenartigen Dächern gebildet). Die Fachwerkgänge über dem Hauptsims sind zusätzlich angebracht worden, ursprünglich waren hier Umgänge mit Steingeländer.

Vom kunsthistorischen Gesichtspunkt aus sind auch das Gewölbe der Reiterstiege und die Wendeltreppe mit hohler Spindel, beide an den Wladislawsaal anliegend, zu betonen. Der südliche Flügel, nach Ludwig Jagiellone benannt, stammt aus der jüngsten Bauphase des Umbaus von Benedikt Ried. Dieser Flügel ist schon auf den Anfang des 16. Jahrhunderts zu datieren und seine Fassaden sind völlig im Renaissancestil erbaut worden.

Ein Versuch, den Bau der St. Veitskathedrale zu beenden, ist auch zur Bautätigkeit Wladislaws zu rechnen. Der neugegründete Nordturm wurde aber nie vollendet. In Zusammenhang mit der Bauaktivität auf den Residenzteilen der Prager Burg wurde auch ein neues Lusthaus im königlichen Tiergarten erbaut. Diesem interessanten Bau, dessen Wladislawzeitliche Bausubstanz noch jetzt gut zu erkennen ist, wurde leider sehr wenig Aufmerksamkeit gewidmet.

Um das Bild über die Prager Burg zumindest Ende des 15. Jh. zu ergänzen, werden wir gegen einige Bauten von anderen Bauherren erwähnen. Die ursprüngliche Bischofsresidenz, damals schon eine Probstei, wurde auch unter Verwendung von Formziegeln umgebaut. Im östlichen Teil der Burganlage sind auf den verknüpften Parzellen kompliziertere Häuser der hervorragenden Adelsfamilien (der Herren von vamberk, Rožmítal, Sulevice) entstanden. Ihre Grundrisse sind aufgrund der Kellergeschosdisposition der heutigen Bebauung erkennbar.

Auch die umfangreiche Modernisierung der Befestigung musste ohne weiteres ein Teil des grosszügigen spätgotischen Umbaus der Prager Burg sein. Diese Anforderung folgte nicht nur aus dem verödeten Stand der Burg. Das Verteidigungssystem wurde zum letzten Mal während des Umbaus des Kaisers Karl IV. markant verbessert, und entsprach längst nicht mehr den wesentlich veränderten Bedingungen des Militärwesens am Ende des 15. Jahrhunderts.

Die ziemlich passive Befestigung musste vor allem mit Elementen ergänzt werden, die eine aktive Artillerieverteidigung ermöglichten. Diese Arbeiten kann man am ehesten mit dem Namen und der Tätigkeit des Baumeisters Benedikt Ried verbinden. Am wenigsten problematisch war die Südseite der Burg, wo sich unter dem steilen Hang ein Zwinger von

Karl IV. befand. Obwohl von dieser Seite der Burg keine Beschiessung drohte, wurde die Zwingermauer, jetzt mit einem hölzernen gedeckten Umgang mit schlanken Erkertürmchen versehen, durch ein System von drei länglich halbrunden Artilleriebasteien gesichert. Der Typ dieser Basteien entspricht den analogen Befestigungselementen, die Benedikt Ried auf anderen Bauten, z.B. in Švihov angewendet hat. Die bis heute erhaltenen unteren Stockwerke waren ursprünglich gewölbt und laut der Schießschartengrösse wahrscheinlich für kleinere Waffen bestimmt.

Eine weitaus kompliziertere Situation war die an der Nordseite. Hier liegt nämlich hinter dem Tal des Baches Brusnice, gennant Jeleni prikop, eine Ebene, von der die ganze lange Seitenfront der Burg von der Artillerie gefährdet werden konnte. Die Burg schützte an der Kante über dem Graben eine alte romanische Hauptmauer, die an chronischen statischen Störungen litt. Offensichtlich aus diesem Grund, und auch weil an diese Mauer auf der Innenseite eine gegliederte Bebauung anknüpfte, musste eine neue Hauptverteidigungslinie erbaut werden. Es war eine massive Zwingermauer, gründlich in den Abhang hineingeschlagen. Der grössere Westteil hat die Form einer vollen Mauer mit einfachen Schießscharten. Die Zwingeroberfläche wurde durch grosse Steinrinnen in den Gräben entwässert. Der Ostteil der Mauer war durch ein System von blinden Arkadenbögen entlastet, das eine Verdichtung der Schießscharten und die Schaffung eines genügend breiten Umganges für leichtere Kanonen ermöglichte. Diese konnten durch viereckige Schießscharten in der Aussenmauer des Umganges schießen. Unter ihnen waren auch noch Schießscharten mit hölzernen Drehtrommeln mit spaltartigen Lücken für Handgewehrschützen. Denselben Typ der Schießscharten hat B. Ried auch in der Burg Švihov verwendet. Die ursprüngliche Bedeckung des Schiessumganges verbrannte im Jahre 1541, die heutige Zurichtung stammt aus der Renovierung während der Regierung des Kaisers Rudolf II.

Wegen des ungünstigen Einschlages in den Abhang musste die Mauer ziemlich hoch sein. Trotzdem musste man sie durch noch höhere Artillerieglieder befestigen. Deshalb wurden hier nicht Basteien wie im Süden, sondern Batterietürme gebaut. Ihr Aufbau begann vom Ostenher. Von der Eckbefestigung wurde hier auf einer halsartigen Befestigung der Turm Daliborka in der Jelení přikop vorgeschoben. Sein gemauerter Unterteil ist bis heute erhalten geblieben. Über den mit einer Kuppel überwölbten Souterrains ist ein gewölbttes Artilleriestockwerk, und darüber befinden sich noch zwei Stockwerke mit Schießscharten für Hakenbüchsen. Den Oberteil des Turmes bildete ein zweistöckiger Fachwerkbau mit einem steilen Dach, das mit Schildchen verbrämt war. Die Beendung des Turmes zeigt die Jahreszahl 1496 unter der königlichen Initiale W an der Fassade.

Der jüngere Mittelurm, heute Bilá genannt, hat einen halbrunden Grundriss. Sein Bau begann 1522, als der Oberteil erbaut wurde. Sein Typ erinnert stark an die Batterietürme der Burg Hartenštejn, die schon in den 70er Jahren des 15. Jahrhunderts entstanden sind. Das jüngste und zweifellos vollkommenste Glied dieser Befestigung ist der massive zylindrische Batterieturm, ursprünglich Nová, dann Prašná und in neuerer Zeit Mihulka genannt. Seine drei gewölbten Artilleriestockwerke, verbunden durch ein durchdachtes Kommunikationssystem, sind mit ventilierten Artilleriezellen versehen. Ihre Schießscharten wurden mit verschiebbaren hölzernen Verdeckungen geschlossen.

Der Prašná Turm liegt in einer grossen Distanz von der nordwestlichen Burgecke. Es ist anzunehmen, dass hier ein vierter Turm gewesen sein muss. Es ist nicht bekannt, ob man mit seinem Bau angefangen hat, an der Stelle existiert heute eine jüngere, bisher nicht erforschte Terrasse.

Ein neuer Knotenpunkt der Verteidigung an der engen Ostseite über Opyš war eine

massive Barbakane, befestigt auch noch von einem zylindrischen Turm. Diesem anspruchsvollen Fortifikationsglied, das in der späten Gotik hauptsächlich die Tore der böhmischen Städte sicherte, begegnen wir in Burgen nur selten (offensichtlich nur in Lichnice und Kostelec n. . L.).

Eine bedeutende Befestigungstätigkeit muss man auch an der Westseite annehmen, nämlich an der Eingangsfront der Burg. Hinsichtlich dieser exponierten Stelle sind aber unsere Kenntnisse am fragmentarischsten. Über die Gestalt der ersten zwei Verteidigungslinien mit Toren wissen wir praktisch überhaupt nichts. Mehr Informationen haben wir über den Torkomplex bei dem romanischen Bilá Turm. Hier wurde auf dem Zwingerniveau, an der Kante des frühgotischen Grabens ein neues Turmtor erbaut. Das alte Tor hat Ried zu einer Wachsstube und einem Torwegteil ausgebaut. An der Westseite muss man auch Artilleriebefestigungsglieder, vor allem Basteien annehmen. Bisher konnten aber keine Reste von ihnen festgestellt werden. Dies ist sicher infolge einer unzureichenden Erforschung dieses Burgteiles passiert. Da aber der Befestigungsbau in logischen Komplexen von Osten nach Westen durchgeführt worden zu sein scheint, kann man nicht ausschliessen, dass die ursprüngliche Absicht an der Westseite nur in begrenztem Ausmass realisiert wurde.

Neu ausgestattet, hauptsächlich mit einem Umgang und Schießscharten, wurden auch lange Abschnitte der alten Hauptmauer, die noch funktionsfähig waren, d.h. sie sind nicht Teile der Gebäude geworden. Neue Verteidigungsumgänge mit Ecktürmchen gelangten auch auf die romanischen Türme Černá und Bilá.

Wenn wir die Wladislawsche Befestigung der Prager Burg als Ganzes bewerten, müssen wir daran denken, dass ihre Bedingungen ziemlich eindeutig durch die Terrainkonfiguration und die ältere Bebauung determiniert waren. Auch unter diesen schweren Bedingungen hat Benedikt Ried seine Aufgabe sehr effektiv erfüllt und mit der Anwendung aller zugänglichen Befestigungsglieder eines der besten Systeme der Zeit geschaffen. Die hohe Wertung gilt auch für die Detaillösung, vor allem für die Schießscharten mit hölzernen Trommeln. Der jagiellonische Umbau schuf aus der Prager Burg einen würdigen königlichen Sitz, der vom Repräsentations-, Stil- und Militärstandpunkt aus auf hohem Niveau stand. Dies geschah zwischen zwei ruhmreichen Perioden zwischen der von Karl IV. und Rudolf II., in denen die Burg sogar eine kaiserliche Residenz war.

Tomás Durdík
AU ČSAV
ČSFR-11801 PRAHA 1.
Letenská 4.

Petr Chotěbor
ČSFR-16000 PRAHA 6.
Budenečska 10.

A prágai vár építészeti képe Jagelló Ulászló idején

A prágai vár építéstörténetének egyik legjelentősebb szakaszát jelenti a 15. századi átépítése. Ez nem csupán a vár formájának megváltozását jelentette, hanem ugyanakkor a csehországi reneszánsz építészet kezdetét is. E munkák számos tudományos dolgozat tárgyát képezték, jelen írásunkban csak arra vállalkozunk, hogy az utóbbi néhány év régészeti és építészettörténeti kutatásai eredményeivel egészítsük ki a korábban kialakított képet.

Mint ismert, a vár átépítésének közvetlen oka az volt, hogy az 1483. évi prágai népmozgalmak után Ulászló a biztosabb erődítménybe költözött, mely azonban az utolsó mintegy száz évben eléggé elhanyagolt volt. Először valószínűleg a királyi palota északi keresztszárnya bővítésére került sor. Itt a földszinti kapu felett két boltozott terem készült, az egyik a ma Ulászló hálósobájának nevezett, csillagboltozatos terem - a záróköveken található országcimerek közül hiányzik a magyar, ami 1490 előtti építésre utal. A másik teremből vezetett egy kis átjáró a Szent Vid-székesegyház ekkor emelt híres királyi oratóriumához. Az említett palotarész újabb homlokzatfelújítása során kökeresztes ablak és egy - feltehetően - erkély plasztikus díszének maradványai kerültek elő.

A korábbi építkezésekhez tartozott még az országos főkapitány palotája a nyugati kapunál. A késő gótikus jellegű épület csekély ránkmaradt maradványait egy 1984. évi ásatás tárta fel, felmenő részeiből egy nagy ablak keretezése említendő meg az un. Jagelló-kapu keleti falában.

Míg az eddig felsorolt építkezések Hans Spiess nevéhez is köthetők, a Jagelló-kor építkezéseinek csúcspontja, a királyi palota átépítése már egyértelműen Benedikt Ried műve. IV. Károly palotájának reprezentációs szintjéből csupán a határolófalak maradtak, nagyméretű új ablakokkal áttörve, a hatalmas, osztatlan teret egyedülálló boltozat fedte, az épületrész kívül kőkorlátokkal övezett, ötrészes, piramisszerű tető zárta le. Művészettörténeti szempontból hasonlóan fontos az Ulászló-teremhez kapcsolódó Lovas-lépcső boltozata, valamint a csigalépcső, továbbá a már a 16. század elejére keltezhető, tisztán reneszánsz homlokzatokkal, ugyancsak Ried által épített Lajos-szárny. A korszak építkezései között kell még megemlíteni a Szent Vid székesegyház kiépítésének szándékát - az ekkor megkezdett északi torony azonban sohasem készült el - s itt kell kitérni a királyi vadaskertben emelt új mulatóházra is, melynek jól felismerhető, Ulászló-kori épületmagjára eddig kevés figyelmet fordított a kutatás.

A prágai várról szólva ugyanakkor meg kell emlékeznünk a nem királyi építetokról is. Ekkor épült át a gazdag idomtégladísszal az eredeti püspöki rezidencia - ekkor már a prépostság - s a várterület keleti részén kiemelkedő nemesi családok házai készültek el - alaprajzi formájuk a ma is meglévő pincék alapján rekonstruálható.

A vár átépítése azonban nem szorítkozott csupán a lakóépítményekre. A védelmi rendszer ujjaépítése elkerülhetetlen volt, hiszen a IV. Károly-korabeli, passzív jellegű erődítmények nem feleltek már meg az ágyuharc kora igényeinek. E munkák is elsősorban Benedikt Ried nevéhez köthetők. A vár déli oldalának korábbi zwingere nyújtott félkör alaprajzu ágyúbástyát kapott - ezekből ma az alsó emelet maradtak ránk. Északon a vár jobban ki volt téve az ellenséges tűzfegyverek támadásának, itt egy új zvingerrendszert hoztak létre, fejlett lőrészekkel - a védőfolyosó eredeti lefedése 1541-ben sajnos elpusztult. A fő védelmi elemeket azonban itt már ágyútornyok alkották, így keletről a Daliborka, mely 1496-ban már készen állt, a fiatalabb Bilá (1522-ig), végül a legfiatalabb, s egyúttal legfejlettebb, a hengeres

Mihulka, s nem zárható ki, hogy északnyugaton még egy negyedik védőművet is terveztek. Keleten a védelem fő pontját egy hengeres toronnyal erősített barbakán alkotta, míg a nyugati, bejárati oldalról igen hiányosak az ismereteink. Viszont a románkori Bila-toronynál állt kapuegyüttesről valamivel többet tudunk - itt Ried a régebbi helyett egy új kaputornyot s valószínűleg más védelmi berendezéseket is emelt. Végül meg kell említenünk, hogy a továbbra is funkcionáló régebbi falszakaszok és tornyok általában új, lőréses védőfolyosókat kaptak.

Mihulka, s nem zárható ki, hogy északnyugaton még egy negyedik védőművet is terveztek. Keleten a védelem fő pontját egy hengeres toronnyal erősített barbakán alkotta, míg a nyugati, bejárati oldalról igen hiányosak az ismereteink. Viszont a románkori Bila-toronynál állt kapuegyüttesről valamivel többet tudunk - itt Ried a régebbi helyett egy új kaputornyot s valószínűleg más védelmi berendezéseket is emelt. Végül meg kell említenünk, hogy a továbbra is funkcionáló régebbi falszakaszok és tornyok általában új, lőréses védőfolyosókat kaptak.

1.

3.

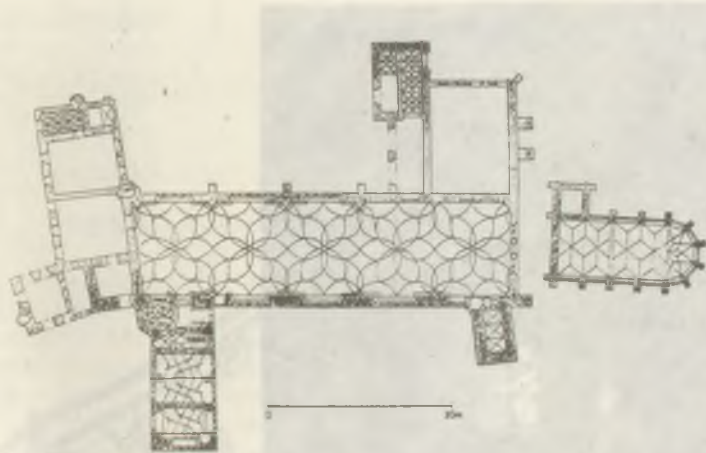

4.

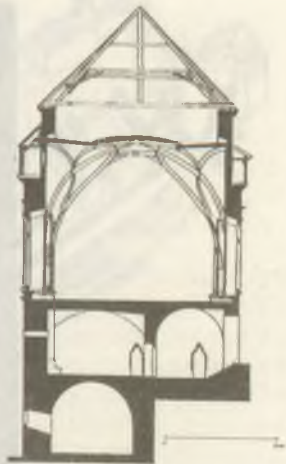

2.

1. Az ún. Ulászló-hálószoba boltozata a királyi palotában
Das Gewölbe der sog. Wladislaw-Schlafstube im Königs-palast
2. A Szent Vid-székesegyház királyi oratóriuma
Königliches Oratorium im Veitsdom
3. Fügő zárókő W-monogrammal
Der hangende Schlussstein mit dem Monogramm W
4. Ablakkerettöredék a Fehér-torony melletti nyugati palotánál
Fragment des Fenstergewändes des Westpalastes beim Weissen Turm

5.

6.

7.

5. A prágai királyi palota alaprajza a 16. sz. elején
 Grundriss des Königspalastes am Anfang des 16. Jahrhunderts.

6. Az Ulásló-terem keresztmetszete
 Wladislawsaal, Querschnitt

7. Ulásló-terem, összkép kelet felé
 Wladislawsaal, Gesamtblick gegen Osten

8.

Wladislaw's: rey: ungarie: bohemie: 1493

9.

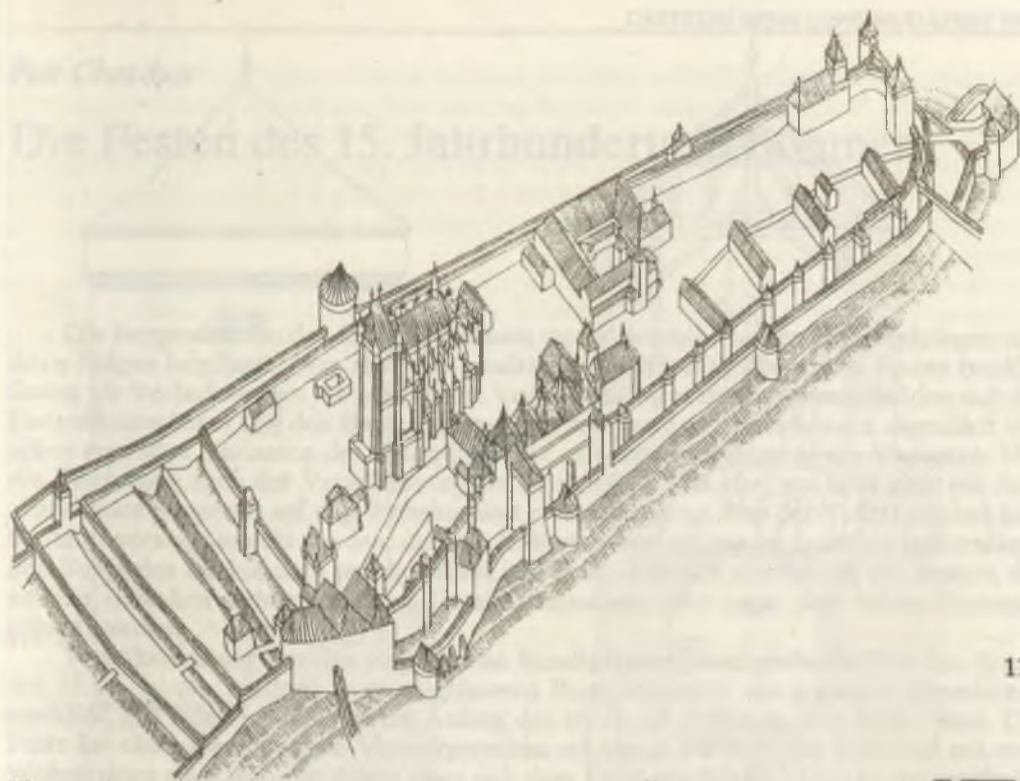

10.

8. A lovaslépcső kapuja
Portal der Reitertreppe

9. 1493. évi felirat az Ulászló-terem északi fala ablakáról
Die Inschrift von dem Fenster der Nordwand des Wladislawsaals mit der Datierung 1493.

10. Két fejezet az Ulászló-terem északi fala ablakairól
Zwei Kapitelle von dem Fenster der nördlichen Wand des Wladislawsaals.

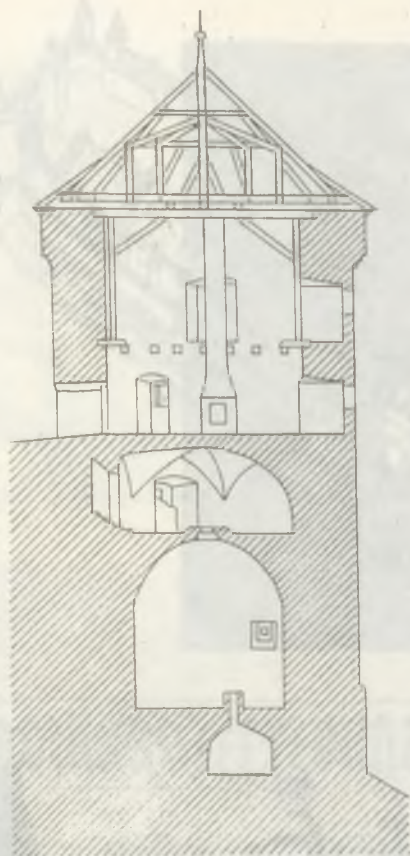

11.

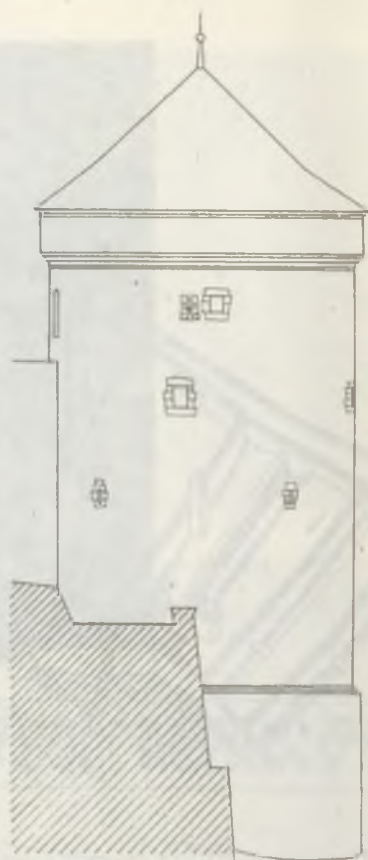

12.

11. A prágai vár a 16. sz. elején. Rekonstrukció
 Die Prager Burg zu Beginn des 16. Jahrhunderts, Rekonstruktion
 12. A prasná-torony (Láportorony, Mihulka)
 Der Prasná Turm (Pulverturm, Mihulka), Blick vom Königsgarten

0 10m

13.

14.

15.

13. A Daliborka-torony nézete és metszete
Der Turm Daliborka, Fassade und Qverschnitt
14. A falszoros lövései fordítható fadobokkal (rekonstrukció)
Schießscharten der Zwingermauer mit hölzernen Drehtrommeln (Rekonstruktion)
15. Egy ágyúbástya maradványai a déli falszorosban
Erhaltene Reste einer Artilleriebastei von der südlichen Zwingermauer.
(Alle Photographien: J. Kopriva, Zeichnungen: Chotéber).

Petr Chotěbor

Die Festen des 15. Jahrhunderts in Böhmen

Die Bauproduktion des 15. Jh. in Böhmen wurde deutlich von den Hussitenkriegen und ihren Folgen beeinflusst. Was aber das qualitative Niveau der böhmischen Festen betrifft, finden wir Veränderungen nur sehr selten. Von der Seite des Bautyps unterscheiden sich die Festenbauten kaum von den Bauten des vorigen Jahrhunderts. Man benutzt eigentlich alle schon geprüften Varianten der Disposition und es erscheinen keine neuen Varianten. Nur die Bestrebung nach der Vergrößerung des Wohnraumes ist klar, was aber eher mit dem allgemeinen Anspruch auf den Wohnkomfort zusammenhängt. Nur der Vollständigkeit halber muss vorausgeschickt werden, dass die Datierung von einigen im Späteren aufzuzählenden Beispielen ein bisschen problematisch ist. Es handelt sich nämlich oft um Bauten, die nur mit einfachen architektonischen Details ausgestattet oder sogar ohne solche Elemente gebaut wurden.

Verhältnismässig spärlich ist die reine Randbebauung nachgewiesen. Bei den Sitzen des 15. Jh. ist die Tendenz zu einer grösseren Regelmässigkeit des gesamten Grundrisses merklich. Ein typisches Beispiel am Anfang des 15. Jh. ist Třebotov, Bez. Praha-West. Die Feste hat einen regelmässigen Viereckgrundriss mit einem Turm an der Ecke und mit zwei Wohntrakten am Rand, von denen einer sich dem Turm anschliesst.¹ Eine kleine regelmässige Feste mit ähnlicher Randbebauung gab es auch in Zrůbek, Bez. Pšbram. Am Ende des Jahrhunderts begegnen wir diesem Typ des Sitzes im Fall der Feste Cuknštejn, Bez. České Budějovice. Der Bau ist eine von unseren wenigen genau datierten Festen, und noch wichtiger mehr ist, dass seine Entwicklung dank der ausführlichen bauhistorischen Untersuchung² bis in die Details geklärt wurde. In dem ersten Zeitabschnitt (1488-1491) entstand die regelmässige Disposition mit dem Eingangsturm in der Achse und mit zwei länglichen Palastgebäuden, welche an die Zweipalastkerne von einigen böhmischen Burgen erinnern. Diese Dispositionen der winkelrechten Form bezeichnen schon Mehrflügelsitze, im idealen Fall Vierflügelbauten eines Schlosstyps, welcher in unseren Ländern besonders in der Renaissance beliebt war.

Die Feste mit einem isolierten Wohnbau bleibt in allen drei Varianten, d.h. Wohnturm, Turmpalast und Palast, am meisten verbreitete Typ des kleinen Sitzes auch im 15. Jh.

Der Wohnturm hat sich z.B. in Pášinka, Bez. Kolín und in Košátky, Bez. Mladá Boleslav erhalten. Die Datierung in das 15. Jh. stützt sich nur auf die Details der Steinmetzarbeiten. Diese Türme unterscheiden sich sonst nicht von den Festen des 14. Jh. Der längliche Grundriss des Wohnturmes ist in der Feste in Nesperey, Bez. Benešov erhalten geblieben. Man kann aufgrund der architektonischen Fragmente beurteilen, dass der Wohnturm die Ecke der Anlage einnahm, und dass die Feste noch mit einem anderen, wahrscheinlich ebenfalls turmartigen Bau ausgestattet wurde.³

Die Turmpaläste hatten gleichfalls einen länglichen Grundriss, sie waren meistens zweiräumig. Der gut datierte Bau in Zvíkov, Bez. české Budějovice stammt aus dem Beginn des Jahrhunderts.⁴ Ähnlich ist auch der Turmpalast der Feste Hrochův Hrádek, Bez. Pšbram,

von dem nur eine Hälfte erhalten geblieben ist. Hrádek bei Kokšín, Bez. Klatovy wird am meisten in das 15. Jh. datiert, seine Funktion verbindet man mit der Burg Švihov in der Nähe und mit ihrer Wasserbefestigung. Der längliche Turmpalast war innen in zwei Räume geteilt, und erreichte eine enorme Grösse – 14,10/19 m. Nach der Mitte des 15. Jh. entstand die Feste in Dolany, Bez. Klatovy. Sie hat die Form eines turmartigen Palastes, welcher in jedem Stock in zwei Räume geteilt ist. Bei dieser Feste kennen wir auch die ursprüngliche Lage des Wohnbaues im Areal des Sitzes.⁵

Aufgrund der erhaltenen Beispiele beurteilt, hat sich der Festentyp mit palastartigem Wohnbau weit und breit verbreitet. Der Palast in Božejovice, Bez. Písek war ein längliches Gebäude am Rande des Areals. Eine Reihe von Palastbauten des 15. Jh. erreicht eine erhebliche Grundrissgrösse. Der Palast in Velké Horky, Bez. Mladá Boleslav stammt womöglich schon aus dem Anfang des 15. Jh. Er ist in einen Mittelgang und in zwei Räume auf den beiden Seiten geteilt. Die äusseren Grundrissgrössen des Baues sind 15,40/30,30 m. Das Wohngebäude der Feste in Hořice, Bez. Jičín hat eine ähnliche Disposition.⁶ Der älteste Kern der Feste in Drslavice, Bez. Prachatice ragt durch eine ganz atypische innere Anordnung hervor. Der Palast ist mit Trennungswänden in vier fast gleichförmige Räume geteilt und hat keinen Mittelgang.

Aber auch Palastbauten, welche innen in der Weise, die im 14. Jh. üblich war, geteilt wurden, nämlich in einen mittleren Raum und in zwei Nebenzimmer, wurden im 15. Jh. erheblich geräumiger und umfangreicher gebaut. Starosedlský Hrádek, Bez. Písek und Komárov, Bez. Beroun haben fast die gleiche Anordnung. In beiden gibt es sogar ähnliche zusätzliche Gewölbe in einem der Nebenräume, auf den mittleren Pfeilern gebaut. Ins 15. Jh. muss man auch den Bau der Palastfeste in Volyně, Bez. Strakonice datieren. Dieser Palast entstand durch die Verbreitung eines älteren Objektes.

Auch die komplizierteste Disposition, die Kombination des Wohnpalastgebäudes mit einem kleineren prismatischen Turm wurde im 15. Jh. verwendet. Nach den architektonischen Details entstand irgendwann um die Mitte des 15. Jh. die Feste in Vyšehořovice bei Prag, welche vielleicht der am besten rekonstruierbare Sitz mit Palast und Turm ist. Der Turm, welchen man in der Literatur manchmal für einen älteren hält,⁷ verschwand zwar spurlos, seine Grösse, seine Stelle und teilweise auch sein Aussehen sind aber bekannt.⁸ Die Umfassungsmauer hatte einen regelmässigen, fast länglichen Grundriss. Der Palast mit der üblichen inneren Teilung in einen mittleren Raum und in zwei Wohnräume auf den beiden Seiten, wurde mit seiner engeren Stirnseite an die Mitte der kürzeren Seite angebaut. In einer kleinen Entfernung von der anderen Fassade des Palastes stand der Turm. Der Eingang in die Feste führte durch das längliche Gebäude mit Durchgang und Pförtchen für die Fussgänger, im Stockwerk waren auch hier Wohnzimmer. Der Palast mit dem Turm, aber bereits ohne Umfassungsmauer, ist in Vrchoťice, Bez. Benešov erhalten geblieben. Aus dem 15. Jh. stammt auch die Feste Kouskova Lhota, Bez. Klatovy. Der erhaltene Turm hat einen quadratischen Grundriss. Man kann aufgrund der Reste teilweise auch den Verlauf der Befestigung rekonstruieren. Aus der Feste Skalsko blieb praktisch nur der Grundriss erhalten. Die Zugehörigkeit dieser Feste zu dem behandelten Bautyp ist eindeutig, trotzdem ermöglicht einige Varianten der Rekonstruktionszeichnungen. Der Sitz in Tucharaz, Bez. Kolin ist ein atypisches Objekt unter den Festen mit Palast und Turm. Er wird manchmal auch zu den Burgen gezählt.⁹ Der Sitz, womöglich älteren Ursprungs, wurde im Zusammenhang mit der Persönlichkeit seines neuen Besitzers, des obersten Schreibers des Landtages und Hofmarschalls der Königin, Mikuláš Svitáček von Landstein umgebaut und mit dem Turm ergänzt. Dieser Turm ist einer der bedeutsamsten Bauten aus der Zeit Georgs von

Poděbrady in Böhmen. Er verbindet in sich in einer ungewöhnlichen Weise die Funktion des Eingangstores und die des repräsentativen Saales im zweiten Stockwerk. Das Gewölbe dieses Saales wurde nach dem Gewölbe der St. Wenzelskapelle in der St. Veitskathedrale in der Prager Burg gebaut. Ausserdem ist der Bau auch deswegen bedeutsam, weil er genau datiert ist (1474), und weil nicht nur sein Bauherr, sondern auch sein Baumeister, Meister Květoň bekannt ist. Von anderen Bauten dieses Sitzes haben sich nur spärliche Reste erhalten.

Angesichts der grossen Anzahl von Festen, welche im 14. Jh. gebaut und weiterhin genutzt wurden, ist es notwendig, deutliche Einrichtungen von diesen älteren Bauten gleichfalls der Bauproduktion des 15. Jh. zuzuschreiben. Die Bautätigkeit wurde auch in Festen kleinen Umfangs vollendet, wo es für eine Randbebauung keinen Platz gab. Grosszügig wurde vielleicht in der 1. Hälfte des 15. Jh. die Obere Feste in Staré Kestřany, Bez. Písek umgebaut. Diese Feste erhielt damals neben einer neuen Wehrmauer mit Eckturm auch zwei Wohntürme.

Sudkův Důl, Bez. Pelhřimov zeigt ein ganz anderes Niveau des Feudalsitzes auf dem Lande. In diesem Fall war der Wohnbau ein bescheidener Turmpalast von kleinem Ausmass. Der Palast wurde ohne architektonische Details, aus gehauem Stein gebaut. Ausserordentlich gut ist der Abdruck der Holzkonstruktion erhalten geblieben, mit welcher das Wohnzimmer im 1. Stockwerk getafelt war. Aufgrund der Reste kann man dieses Zimmer und die Art und Weise der Heizung rekonstruieren.¹⁰

Die Entwicklung der Feuerwaffen zeigte sich mindestens in Einzelfällen durch die Modernisierung der Befestigungen. In Volyně, Bez. Strakonice wurde eine Wehrmauer mit polygonalen Ecktürmen errichtet. In den Festen Hradenín, Bez. Kolín und Chudenice, Bez. Klatovy wurden die älteren Fortifikationen, in Ostrov bei Zápy, Bez. Praha-východ sogar der Wohnpalast mit neuen Basteien ergänzt.

Anmerkungen

1. Kašička 1984. 73.
2. Mácha–Muk 1977.
3. Chotěbor 1982.
4. Menclová 1972.
5. Anderle–Procházka–Švábek 1982.
6. Menclová 1972. 343.
7. Menclová 1972. 191.
8. Heber 1845.
9. Durdík 1984. 265.
10. Chotěbor 1989.

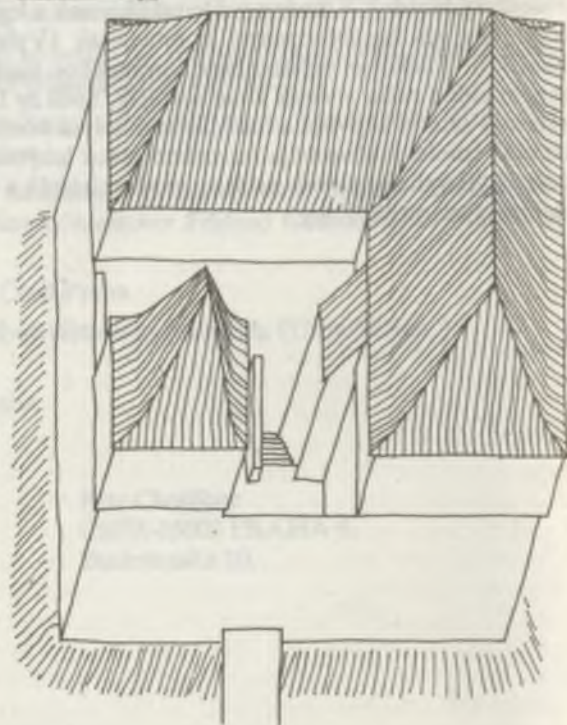
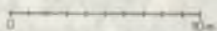
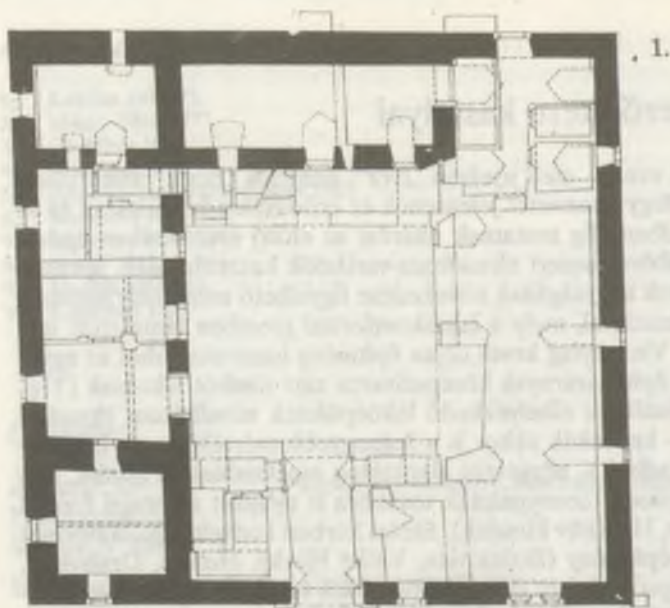
Literatur

- Anderle, J.–
Procházka, Z.–
Švábek, V. 1984.:
Dolany o. Klatovy, Ročenka Klubu Augusta Sedláčka 1984. 73-84.
- Durdík, T. 1984.:
České hrady, Praha.
- Heber, F. A. 1845.:
Böhmens Burgen, Vesten und Bergschlösser B. III. Praha.
- Chotěbor, P. 1982.:
Tvrz v Nesperech ve světle povrchového průzkumu, Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 23 155-162.
- Chotěbor, P. 1985.:
Stavební podoba České středověké tvrze, kandidátská disertační práce (Unpubliziert.)
- Chotěbor, P. 1989.:
Srubové obytné místnosti v prostředí českých tvrzí (Blockwerk-kammern in Milieu böhmischer Festen) Castellologica bohemica 191-104.
- Kašička, F. 1984.:
Tvrze středních Čech Praha.
- Mácha, O.–Muk, J.
1977.:
Cuknětejn, stavebně historický průzkum. (Unpubliziert.)
- Menclová, D. 1972.:
České hrady, Praha

Petr Chotěbor
ČSFR-16000 PRAHA 6.
Budenecka 10.

Csehország 15. századi erődített kastélyai

Építészeti típusukat tekintve ezen – cseh nyelven „tvrz”, németül „Feste” kifejezéssel illetett – építmények, melyek mintegy átmenetet jelentenek az erődítetlen udvarházak és az „igazi” várak között, a 15. században alig mutatnak eltérést az előző évszázadban épített elődeiktől. Mindenütt a már korábról ismert elrendezés-variációk használatosak, újítással alig találkozunk. Csupán a lakóterek nagyságának növekedése figyelhető meg, mely azonban összefügg azzal az általános tendenciával, mely a lakáskomforttal szemben támasztott igények fokozódásában fejeződik ki. Viszonylag kevés olyan építmény ismeretes, ahol az egyre szabályosabbá váló alaprajzon az épületszárnyak középudvaros zárt tömböt alkotnak (Třebotov, Zrubek, Cukněstěj). Az önállóan elhelyezkedő lakóépületek mindhárom típusát – lakótorony, toronypalota, palota – kedvelték ekkor is a legnagyobb mértékben. A lakótoronyok – ugyanúgy, mint a 14. században – négyzetes alaprajzon emelkednek (Pášinka, Koshátky). Az általában két térre tagolódó toronypaloták továbbra is nyújtott alaprajzi formát mutatnak (Zvikov, Kokšín, Dolany, Hrochův Hrádek). Széles körben kedvelt a palotaformát mutató lakóépülettel rendelkező építmény (Božejovice, Velké Horky, Hořice, Drslavice). Gyakori itt a szintenként egy középső előtérre és két lakószobára tagolódó elrendezés (Starosedlský Hrádek, Komárov). De találkozunk a legbonyolultabb elrendezéssel, hol a lakópalotát egy kis hasábtoronnyal kombinálták (Vyšehořovice, Vrchotice, Kouskova Lehota, Skalsko). Tucheraz erődítménye ugyanakkor atipikus a tárgyalt építmények között, ennek megfelelően néha a várak közé sorolják, Sudkův Důl épületegyüttese viszont már egy teljesen más szintet képvisel a feudális székhelyek között. Itt rendkívül jó állapotban maradt meg az első emelet lakószobája faszerkezetének lenyomata. Ezen építményeknél is megmutatkozott végül a tüzfegyverek hatása – modernizálták a védelmi berendezéseket (Hradenín, Chudenice, Ostrov bei Zápy).

1. Třebotov, tvrz. Földszinti alaprajz (Kašička után)
 Třebotov, Feste. Grundriss des Erdgeschosses nach F. Kašička.
 2. Zrůbek, a tvrz. rekonstrukciója
 Zrůbek. Rekonstruktion der Feste.

1P

2P

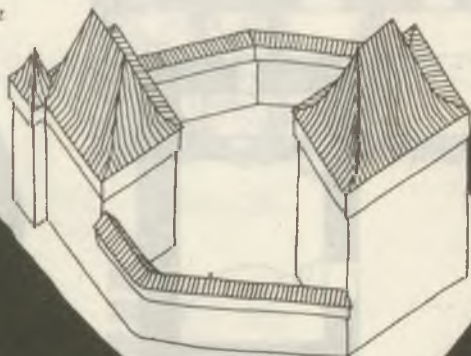
4.

0 10m

PÁINKA

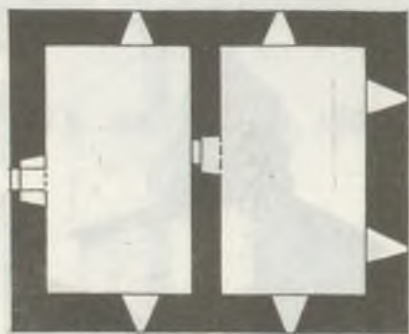

5.

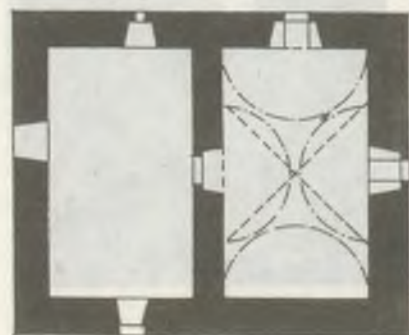
3. Pálinka, tvrz. A lakótorony alaprajzai (alulról felfelé: fszt, II. em., III. em.)
Pálinka, Feste. Grundrisse des Wohnturms (unten: Erdgeschoss, mitten: zweites Stockwerk,
oben: drittes Stockwerk)

4. Pálinka, az egykori tvrz. később bővített lakótornya
Pálinka. Wohnturm der ehemaligen Feste mit Zubau aus dem 19. Jh.

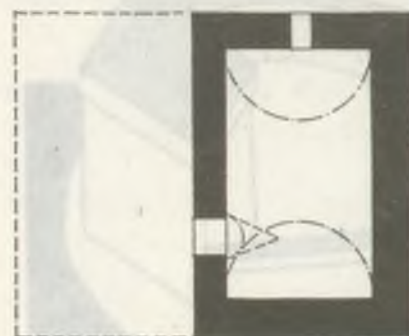
5. Nespéry, a tvrz. rekonstrukciója
Nespéry. Rekonstruktion der Feste.

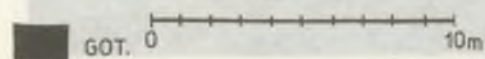
1. P

PRÍZ.

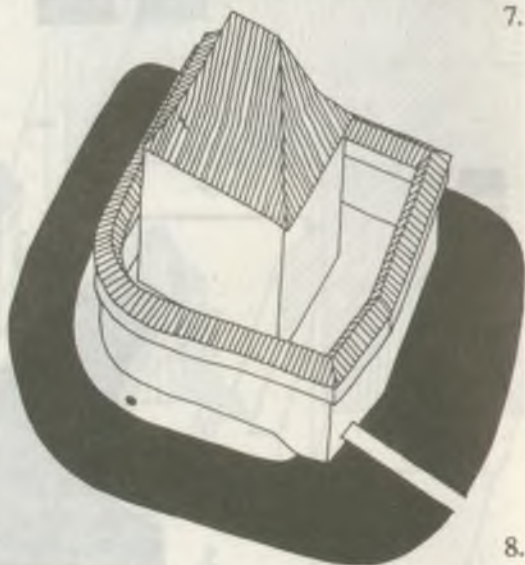
SUT.

6.

7.

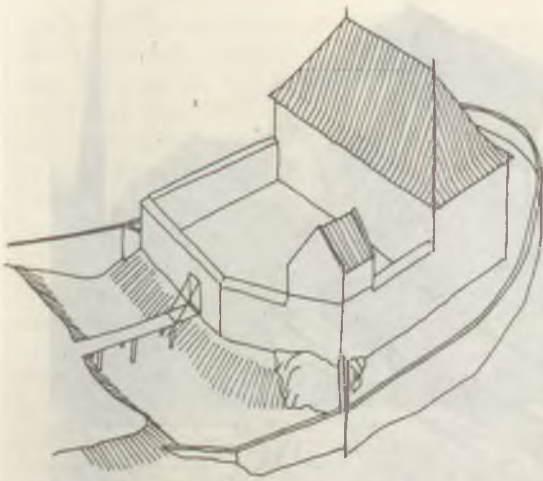

8.

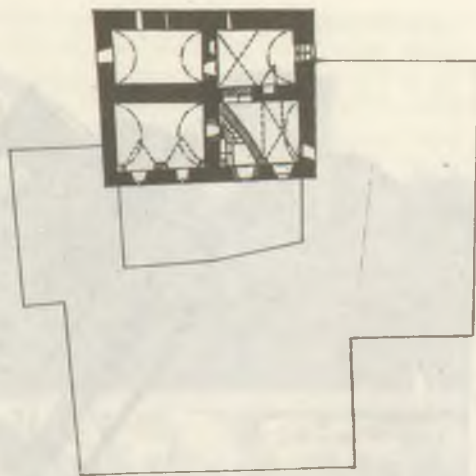
6. Zvíkov, tvrz. Aluról felfelé: pince, fszt. I. em. alaprajza
Zvíkov, Feste. Grundriss des Kellers (unten), des Erdgeschosses (in der Mitte) und des ersten Stockwerks (oben)
nach D. Menclová.

7. Hrochův Hrádek. A tvrz. romjai
Hrochův Hrádek. Ruine der Feste.

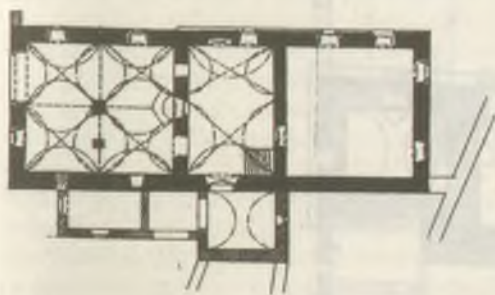
8. Dolány. A tvrz. rekonstrukciója Anderle-Procházka-Švábek után
Dolány. Rekonstruktion der Feste nach J. Anderle, Z. Procházka, V. Švábek.

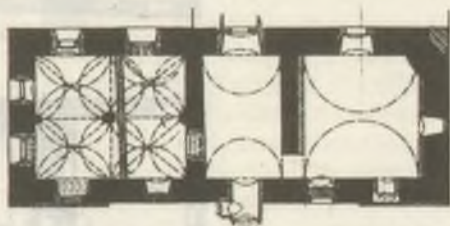
9.

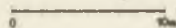
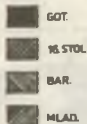
10.

11.

12.

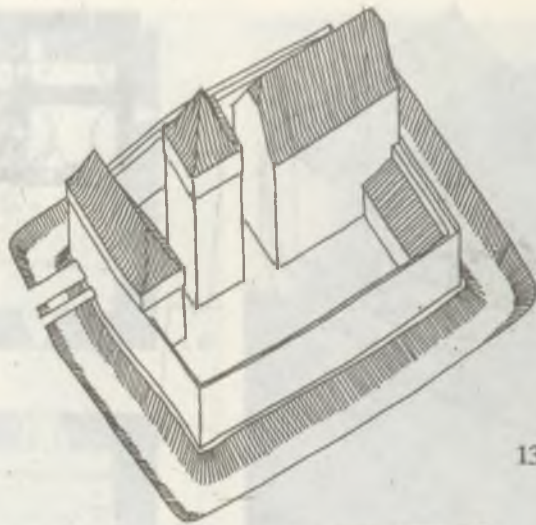

9. Velké Horky. A tvrz. rekonstrukciója Rykl után Velké Horky. Rekonstruktion der Feste nach M. Rykl.

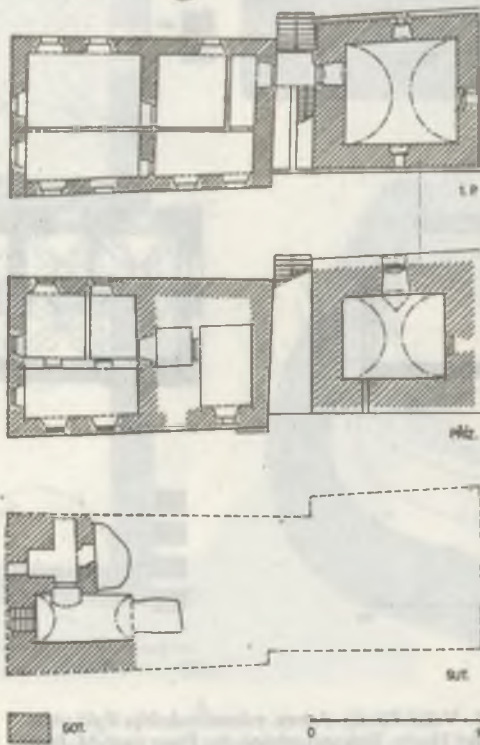
10. Drslavice, tvrz. A palotamag alaprajza Drslavice, Feste. Grundriss des Palastkerns.

11. Starosedlský Hrádek, a tvrz. palotájának alaprajza Starosedlský Hrádek, Feste. Grundriss des Palastes.

12. Komárov, tvrz. A palota alaprajza Komárov, Feste. Grundriss des Palastes.

13.

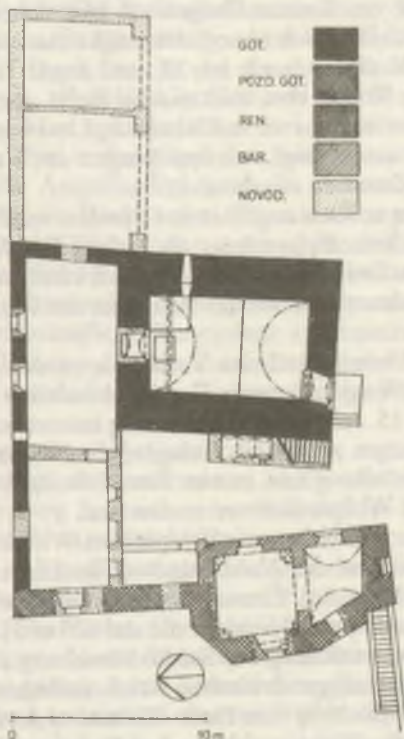
14.

13. Vyšehovice, a tvrz. rekonstrukciója
 Vyšehovice. Rekonstruktion der Feste.

14. Vrchotice, tvrz. Alulról felfelé: a pince, a fszt. és az I. em. alaprajza
 Vrchotice, Feste. Grundrisse des Kellers (unten), des Erdgeschosses (mitten) und des ersten Stockwerks (oben).

15.

16.

15. Staré Kestřany, felső tvr. Tornokok és védőfal a 15. sz.-ból

Staré Kestřany, Obere Feste. Die Türme und die Wehrmauer aus dem 15. Jh.

16. Hradenin, Feste. Grundriss des Erdgeschosses nach F. Kašička Schwarz – Mauerwerk aus dem 14. Jh., kreuzschraffiert – Bastei und Wehrmauer aus dem 15. Jh. (Alle Zeichnungen und Fotos vom Autor.)

Fedja Anzelewsky

Der Burgenbau des 15. Jahrhunderts im deutschen Reich

Über den deutschen Burgenbau des 15. Jahrhunderts zu sprechen bedeutet zweierlei: Erstens muss man das gesamte damalige deutschsprachige Reichsgebiet, also ein weit umfangreicheres Territorium als es das heutige Deutschland darstellt, in die Betrachtungen mit einbeziehen, und zweitens heisst es, soweit Deutschland betroffen ist, für die Burgenforschung weitgehend unbearbeitetes Neuland zu betreten.¹

Der Begriff „Burg“ bezeichnet nicht allein in der landläufigen Vorstellung, sondern auch in der wissenschaftlichen Literatur im wesentlichen einen Bautyp des hohen Mittelalters (also des 12. und 13. Jahrhunderts). Schon das 14. Jahrhundert mit den Burgbauten der Luxemburger, des Erzbischofs Balduin von Trier (1285–1354) und des Kaisers Karl IV. (1316–1378) oder der Grafen von Katzenellbogen am Mittelrhein gilt als die Endzeit des eigentlichen Burgenbaus. Doch lässt sich ohne Schwierigkeiten zeigen, dass eine grosse Zahl von Burgen noch im 17. und einige noch im 18. und sogar im frühen 19. Jahrhundert während der napoleonischen Kriege eine militärische Rolle gespielt haben. Als Wohnsitz sind einzelne deutsche Burgen noch heute in Gebrauch. Und wie das Beispiel der Marienburg im ehemaligen Westpreussen zeigt, wurden Burgen auch noch im letzten Weltkrieg gelegentlich zu militärischen Zwecken missbraucht.²

Aber nicht allein aus den soeben angeführten Gründen verdient der deutsche Burgenbau des 15. Jhs eine gründlichere Erforschung als bisher. Die Bautätigkeit in der hier zu behandelnden Periode hat durchaus eigene Züge, die sich einerseits von denen der vorangegangenen Zeiten abheben, andererseits mit der Baukunst der Renaissance noch nichts oder nur wenig gemeinsam haben.

Einer der wesentlichen Unterschiede im Verhältnis zu den vorausgegangenen Zeiten zeigt sich im Nachlassen der Neugründungen. Das ist vermutlich auch die Ursache, warum die Burgenkunde sich für das 15. Jahrhundert nur wenig interessiert hat. Es gibt jedoch eine grosse Zahl von Wiederaufbauten zerstörter Anlagen, die Neubauten völlig gleichzusetzen sind, weil mit der Wiederherstellung fast immer eine Erweiterung und Verbesserung der Verteidigungsanlagen und der Wohntrakte verbunden war.

Ein in der Burgenliteratur weitbekanntes Beispiel des Wiederaufbaues einer zerstörten Burganlage im 15. Jahrhundert ist die *Hohkönigsburg* im Elsass. Seit 1479 liess der von Kaiser Friedrich III. als Landvogt des Elsass, Sundgau und Breisgau eingesetzte, aus der Schweiz stammende Graf Oswald von Thierstein die auf 826 m Höhe gelegene, 1462 gebrochene Burg mit finanzieller Unterstützung der Städte Strassburg und Solothurn zu einer der gewaltigsten Burgenanlagen im damaligen deutschen Reich ausbauen.³

Die in den Jahren von 1902–1908 von Bodo Ebbard unternommene Rekonstruktion dürfte ein im ganzen zutreffendes Bild einer deutschen Burg vom Ende des 15. Jahrhunderts geben.

Der Grundriss lässt die hochmittelalterlichen Kernburgen – denn tatsächlich waren es (ohne die nahegelegene Oedenburg) zwei Burgen⁴ – erkennen sowie die Zubauten des

Grafen Thierstein. Die neuen Teile unterscheiden sich durch ihre grösseren Mauerstärken und die für Kanonen eingerichteten turmförmigen Rondelle. An der Westseite – zur Ruine Oedenburg hin – ist um einen Felsklotz ein schildmauerartiges Bollwerk ausgebaut und von zwei gewaltigen Rundtürmen mit Schiesskammern für Kanonen flankiert worden.⁵ Dieses Bollwerk scheint die schützende Funktion der Schildmauer mit der aktiven Rolle der neuzeitlichen Artillerieabwehr zu verbinden. Bodo Ehard hat sich Gedanken über die Vorbilder der riesigen Türme gemacht. Mir scheint, sie sind ein speziell deutsches Element des späten Burgenbaus.

Zumindest zwei Burgen haben ähnliche Türme mit vergleichbarer Funktion: der 42 m hohe, mit Mauerstärken bis zu 7 m im 16. Jh. erbaute „Kaiserturm“ der Burg zu *Kufstein*⁶ und der merkwürdig vorgeschobene Bollwerksturm der *Hardenburg* in der Pfalz mit 22,6 m Durchmesser und einer Höhe von heute noch 26 m.⁷ In beiden Fällen sind die Türme dem feindlichen Angriff entgegengestellt und mit Schiessscharten für Kanonen und Handfeuerwaffen versehen. Diese Türme übersteigen durch ihre Dimensionen die üblichen, ebenfalls für die Unterbringung von Artillerie eingerichteten Flankierungstürme, die in dieser Zeit in grosser Zahl errichtet worden sind, zumeist als Verteidigungswerk des Tores.⁸ Die Türme von Kufstein und Hardenburg erinnern in ihren Ausmassen an den Donjon von Coucy aus der 1. Hälfte des 13. Jhs., ohne dass sich Zusammenhänge zwischen dem französischen Burgturm und den deutschen Bollwerkstürmen erkennen liessen.

Eine turmartige Bastion von bedeutenden Ausmassen, die fast die gesamte Vorburg ausfüllt und auf diese Weise die Hauptburg verteidigte, besitzt auch die *Ehrenburg* bei Brodenbach an der Mosel.⁹ Doch täuscht die der Angriffsseite zugekehrte Rundung des Bauwerks nur einen Turm vor, tatsächlich ist es durch zwei Flankenmauern mit dem Felsen der Hauptburg verbunden. Man spräche daher bei der Ehrenburg richtiger von einem Bollwerk, wie das deutsche Wort in damaliger Zeit lautete.

Nicht immer musste die Angriffsseite durch ein turmartiges Bollwerk verteidigt werden, eine Schildmauer konnte die Funktion bei deutschen Burgen genau so gut übernehmen. Die Burg *Neuscharfeneck* in der Pfalz, deren Ausbau durch Kurfürst Friedrich I. v.d. Pfalz 1469 beendet war, zeigt eine Schildmauer in besonders eindrucksvoller Weise.¹⁰ Einer der für das pfälzer Bergland charakteristischen Felskämme, an den ein zweiter im rechten Winkel stösst, ist für die ursprüngliche Burganlage ausgenutzt worden. Kurfürst Friedrich liess offensichtlich die Schildmauer für den Einsatz von Kanonen einrichten, die hauptsächlich auf der oberen Plattform Aufstellung fanden, wie die Rekonstruktionszeichnung von Werner Meyer zeigt.

Eine Anlage ganz besonderer Art, wahrscheinlich sogar ein völliger Neubau – die Angaben widersprechen sich in diesem Punkt – ist die von dem fehdelustigen Hans von Rechberg seit 1457 erbaute Burg *Schramberg* am Osthang des Schwarzwaldes.¹¹ Mit Sicherheit lässt sich nur der Palast als zu seinen Lebzeiten errichteter Bau nachweisen. Doch muss die Anlage bereits 1464 so weit gediehen gewesen sein, dass die Truppen des Grafen Eberhard im Barte sie nicht einzunehmen vermochten.¹² Baumassnahmen sind bis in die Mitte des 16. Jhs. auf Schramberg überliefert. Die wohl im Ganzen zutreffende Rekonstruktionszeichnung von Arthur Hauptmann lässt erkennen, dass Schramberg fast nichts mehr mit einer Burg des hohen Mittelalters gemein hatte. Sowohl die gewaltigen Mauermassen als auch die Führung der Mauerzüge sind bereits auf den Artilleriekampf eingestellt, das gleiche lässt sich – wie schon Piper hervorgehoben hat – von den verschiedensten Schiessscharten sagen.

Im Vergleich zu Schramberg wirkt Burg *Pümstein* im Mühlviertel in Oberösterreich verhältnismässig altertümlich.¹³ Die dem Bistum Passau angehörige kleine Burg wurde während der Amtszeit des Pflegers Erhard Marschalk von Reichenau in den Jahren 1437 bis

1451 durch den Neubau der Oberburg zu einer beachtlichen Feste ausgebaut. Der hohe, sechseckige Kastellbau enthält ausser 52 Wohnräumen, getrennt für männliche und weibliche Bewohner, auch die Kapelle und die Küche. Mit seinen fünf Stockwerken überragte der mächtige Bau die Umfassungsmauern mit den fünf, mit insgesamt 21 Geschützen und zusätzlichen Handfeuerwaffen bestückten Türmen.

Die Verteidigungsfähigkeit der deutschen Burgen gegen Artilleriebeschuss wurde aber nicht allein durch Türme, Bollwerke und Schildmauern gesichert, wie die bislang aufgeführten, besonders markanten Anlagen gezeigt haben, die übliche Baumasnahme war die Errichtung von ummauerten Vorburgen und Zwingern. Man war schon seit dem 13. und 14. Jahrhundert bestrebt durch diese Massnahmen, den Belagerer vom Lebenszentrum der Burg möglichst fern zu halten, um so die Schlagkraft seiner Angriffswaffen wenn nicht unwirksam zu machen, so doch abzuschwächen.

Eine Burganlage, die sich vom 13. bis in den Anfang des 16. Jhs. zu der wahrhaft immensen Längenausdehnung von einem Kilometer entwickelt hat, ist *Burghausen* an der Salzach. *Burghausen* war Nebenresidenz der Landshuter Linie der bayerischen Herzöge, in der vorwiegend die ungeliebten Ehefrauen ihr Exil verbringen mussten. Aber nicht aus diesem Grunde haben die reichen Landshuter Fürsten *Burghausen* zur grössten deutschen Burg, zu der am besten gesicherten ihres Herrschaftsbereiches ausgebaut, sondern als Grenzfestung gegen das Erzbistum Salzburg.

Hier interessiert vor allem der unter dem letzten Landshuter Herzog, Georg dem Reichen, zwischen 1479 und 1503 vorgenommene Ausbau der fünf Vorburgen¹⁴ die durch breite und tiefe Gräben mit Zugbrücken voneinander getrennt wurden. Den Abschluss an der Angriffsseite im Norden bildete ein im 19. Jh. abgetragenes Bollwerk, dessen Name „Schütte“ darauf hinweist, dass es sich um eine Erdaufschüttung gehandelt hat.¹⁵ Es hatte ausser der Verteidigung noch die zusätzliche Aufgabe des Getreidespeichers. Eine Rekonstruktionszeichnung nach alten Vorlagen zeigt das schildmauerartige Bauwerk, das mit seinen beiden seitlichen Türmen an die Hohkönigsburg erinnert. Die Hofhaltung der Herzoginnen mit ihrem zahlreichen Hofstaat machte natürlich auch den Ausbau der Wohntrakte notwendig. Diesem Problem werden wir uns später zuwenden.

Als letztes Beispiel der Befestigungskunst des 15. Jahrhunderts sei der Sitz der mitteldeutschen Grafen von *Querfurt* besprochen.¹⁶ Die Burg umfasst ein bedeutendes, seit dem 9. Jahrhundert ununterbrochen bebautes und erweitertes Areal. Graf Bruno VIII., der letzte seines Geschlechts, liess zwischen 1470 und seinem Tode 1496 in den äusseren Mauerring des 14. Jahrhunderts die drei grossen *Geschützrondele* mit 3,50 m Mauerstärke einfügen und vor der Angriffsseite im Westen eine Toranlage mit 10 m starken Mauern aufführen. Auch hier zeigt sich das Prinzip, der wie eine Schildmauer den Zugang deckenden Bastion.

Im Randgebiet des damaligen Reiches liegt die – nach Kriegsschäden von den Polen wiederhergestellte – Burg *Gröditzberg*.¹⁷ Auf einem Bergplateau von 270 m Länge und 140 m Breite begannen seit 1473 die Herzöge Friedrich I. und Friedrich II. von Leignitz mit dem Wiederaufbau des Hochschlosses, der von den drei schlesischen Handwerksmeistern, Blasius Rose, Bartusch Bloeschuch und Hannes Trauernicht ausgeführt wurde. Als erstes nahm man den quadratischen Bergfried von 16 m Seitenlänge, der in die Mantelmauer der Hochburg eingebunden war, in Angriff. Dieser wurde ein Zwinger vorgelagert, der im Westen und Osten in aufgeschüttete Geschützbastionen auslief. Der Vorbau vor dem Hauptturm wurde im 17. Jahrhundert zum Zeughaus ausgebaut. Ausser dem sehr bedeutenden Palastbau waren in diesem Teil der Burg ein Kuhstall, das Brauhaus, Küche, Backhaus, Badestube und Räume für den Amtmann untergebracht.

Von den behandelten elf grossen Burganlagen des 15. Jahrhunderts lässt sich als gemeinsames Kennzeichen die Ausstattung mit Rondellen oder ähnlichen Werken zur Verteidigung mit Feuerwaffen feststellen. Sie müssen als Vorformen der im beginnenden 16. Jh. einsetzenden Befestigung mit Rundbastionen angesehen werden. Diese Entwicklung gipfelt schliesslich in den riesenhaften Rundbastionen, die Albrecht Dürer 1527 in seinem Buch „Etliche vnderricht zu befestigung der Stett, Schloss vod flecken“ veröffentlichte.¹⁸

Das sich der Bau von Geschützanlagen nicht allein auf die wenigen hier beschriebenen Anlagen beschränkte, mag eine kurze Nennung einiger weiterer Burgen bezeugen: Küssaburg der Grafen Sulz im südlichen Schwarzwald, Langenburg in Hohenlohe¹⁹ die Sickingenschen Burgen Ebernburg, Nannstein in der Pfalz und Hohenburg im nördlichen Elsass,²⁰ Wildenstein an der Donau der Grafen von Zimmern, die württembergischen Burgen Hohentwiel und Hohenneuffen²¹ die Burg Breuberg im Odenwald der Grafen von Wertheim und die Rudelsburg a.d.Saale der Naumburger Bischöfe²² sowie Heidelberg, die Residenz der Pfalzgrafen, die sämtlich im 15. oder frühen 16. Jh. mit Geschütztürmen befestigt wurden.

Neben der Bastionierung liess sich schon bei Burghausen beobachten, dass man auch durch die Vervielfältigung der Vorburgen die Gefahr des Artilleriebeschusses herabzumindern versuchte. Einer der charakteristischen Beispiele, wie man durch vermehrte Zwingeranlagen (und Bastionen der neuen italienischen Manier) den Angreifern den Zugang erschweren wollte, ist Burg *Hochosterwitz* in Kärnten, deren Befestigungen jedoch erst 1586 vollendet wurden.²³

Eine Reihe der besprochenen Burgen waren – wie angedeutet – Fürstensitze, d.h., sie wurden zeitweise oder auch ständig von dem Fürsten selbst oder von den Mitgliedern seiner Familie bewohnt. Damit begann eine neue, bereits im ausgehenden 14. Jahrhundert einsetzende Entwicklung: die Herrscher, vom Kaiser bis hinab zu den Grafen, regierten ihre Territorien in zunehmendem Masse nicht mehr „aus dem Sattel“, wie es im Mittelalter üblich gewesen war, sondern von einem ständigen Aufenthaltsort, ihrer Residenz aus. (Diese Tatsache hat bereits in jüngster Zeit einen neuen Forschungszweig hervorgebracht: die Residenzenforschung.)

Die ständig anwachsende Zahl der Beamten, die sich teils mit dem Hofstaat deckte, brachte Versorgungsprobleme mit sich, so dass sich fast notwendigerweise die Verbindung von Residenzburg und Stadt ergab. Burghausen und Querfurt waren wegen der städtischen Siedlungen zu Füßen des Burgbergs geradezu prädestiniert für die Rolle der Residenz. Es lässt sich nun beobachten, wie in zunehmender Zahl die fürstlichen Residenzen in die Städte verlegt wurden. 1418–1429 erbauten die Herzöge von Bayern-Ingolstadt ihre Stadtburg,²⁴ 1443–51 liess Kurfürst Friedrich II. von Brandenburg in der Doppelstadt Berlin-Coelln auf der Coellner Spreeinsel eine Burg errichten, die Keimzelle des späteren Berliner Schlosses²⁵. In den Jahren 1458–80 liess Friedrich I. aus einer pfälzischen Nebenlinie in dem Städtchen Simmern die Burg zur Residenz ausbauen.

Wie eine solche Residenzburg aussah, mag die *Moritzburg* in Halle a.d.Saale zeigen,²⁶ die im wesentlichen von 1484 bis 1503 im Auftrag des Kurfürsten Ernst von Sachsen für seinen noch minderjährigen Sohn Ernst, seit 1476 Erzbischof von Magdeburg, erbauen liess. Dieser Bau trug nicht nur den Namen „Burg“, sondern war auch noch durchaus wehrhaft, wie die beiden westlichen Rundtürme und die beiden Untergeschosse der Nord- und Westseite, deren Aussenmauern für den Einsatz von Handfeuerwaffen eingerichtet sind, beweisen. (Das östliche Tor und die beiden Geschützrondelle an der Ostseite sind erst im 16. Jh. errichtet worden.) 1503 verlegte der Erzbischof seine Residenz von der Burg Giebichenstein in Halle zur Moritzburg.

All diese befestigten Residenzburgen lagen am Stadtrand und sind Neubauten. Eine Sonderstellung nimmt demgegenüber der Ausbau des *Meissener* Burgberges ein, auf dem sich seit dem 10. Jh. neben der Burg der Meissener Burggrafen der Amtssitz eines Bischofs und seine Domkirche befanden. Seit 1470 liessen dann die Brüder Kurfürst Ernst und Herzog Albrecht von Sachsen durch ihren Landbaumeister Arnold von Westfalen (1425/30–1482) die heutige Albrechtsburg an der Stelle der hochmittelalterlichen Bauten errichten²⁷. Unter der Leitung dieses genialen Baumeisters entstand der erste Schlossbau auf deutschem Boden.

Neu im deutschen Burgenbau – so wird oft hervorgehoben – seien die durchgehenden Geschossebenen. Neu sind vor allem die Dimensionen des Bauwerks: bei einer Fassadenbreite von etwa 38 m erhebt sich zwischen Dom und Nordwestflügel der Palast, 29 m hoch bis zum Dachfirst. Über dem verhältnismässig niedrigen Erdgeschoss liegen zwei Stockwerke von jeweils 6 m lichter Höhe und darüber ein vollausgebautes Dachgeschoss, dass durch das 3 m hohe Gaupenfenster beleuchtet wird. Überhaupt sind die grossen Fenster mit den Vorhangbögen, die sowohl an der Hof- als auch an der Talseite des Baues zu finden sind, ein Charakteristikum der Albrechtsburg. Es ist verständlich, dass auf die Wehrhaftigkeit der Anlage nur noch wenig Wert gelegt worden ist. Ein Torturm mit Zugbrücke und die beiden Kellergeschosse mit Scharten für Handfeuerwaffen sind die einzigen, fast nur noch symbolischen Zeichen der Wehrhaftigkeit.

Es ist bedauerlich, wie wenig die deutsche Burgenkunde über den inneren Ausbau und die Innenausstattung der Burgen zu sagen vermag. Dieser Mangel ist natürlich zu einem grossen Teil auf den zumeist ruinösen oder doch schlecht erhaltenen Zustand der Mehrzahl deutscher Burgen zurückzuführen.

Bei intensiver Untersuchung der Grundrisse lassen sich dennoch einige Aussagen machen. Ein Musterbeispiel ist Burg *Eltz* am gleichnamigen linken Zufluss der Mosel.²⁸ Das Geschlecht der Edelfreien Herren, die sich noch heute nach der Burg "von Eltz" nennen, hatte sich im Laufe des 15. Jahrhunderts in mehrere Zweige gespalten. Der im Bergfried (Platteltz) und im romanischen Wohnhaus verfügbare Platz reichte daher nicht mehr aus. 1472 begannen die Herren Eltz von Rübenach mit dem Bau und der Einrichtung eines Wohnturms an der Nordwestseite des Burgareals. Zwischen 1470 und 1540 errichtete auch der Rodendorfer Familienzweig in der Südostecke seinen neuen Wohnbau. Der Bau der Kempener Häuser zog sich bis ins 17. Jh. hin.

In ähnlicher Weise dürfte die Entwicklung auf vielen anderen deutschen Burgen verlaufen sein. Doch auch Burg *Eltz* ist im Wesentlichen eine Wohnburg, bei der die Verteidigungsanlagen nur noch eine nebensächliche Rolle spielen. Sie leitet damit schon zu Anlagen wie der landesfürstlichen Burg zu Meran oder Schloss Tratzberg im Intall²⁹ über, die beide im 15. Jh. begonnen wurden und auf jeglichen Wehrbau verzichten.

Der malerische Hof der Burg *Eltz*,³⁰ der von den Wohnbauten der verschiedenen Familienzweige eines wohlhabenden Geschlechts gebildet wird, hat ganz wesentlich die Vorstellung vom Aussehen mittelalterlicher Burgen geprägt. Dieser Eindruck ist jedoch genauso irreführend wie die Schilderungen von der Pracht der Burgen in der mittelalterlichen Dichtung.

Die allgemeine Kenntnis von der Innenausstattung der Wohnräume ist äusserst lückenhaft. Ein Beispiel ist der von einem schönen Sterngewölbe überspannte „*Fahnenaal*“ von etwa 1470 im Rodendorfer Haus der Burg *Eltz*.³¹ Man sieht an den Wänden Bilder des 17. Jhs., Tische und Stühle historisierend und die Kopie eines Ofens von etwa 1500 aus dem Rathaus von Ochsenfurt in Franken, dessen Original sich im Germ. Nationalmuseum zu

Nürnberg befindet. An der gegenüberliegenden Wand steht jedoch noch der ursprüngliche Kamin mit dem schön ornamentierten Mantel. Hier wird in einem im Originalzustand erhaltenen Raum mit Mobiliar, das ganz und gar nicht dem Spätmittelalter entspricht, Wohnlichkeit vorgetäuscht, wie sie heutigen Vorstellungen entspricht. Möbel waren, von Betten abgesehen neben den eingelassenen Schränken und Wandbänken, ausser Betten zur damaligen Zeit noch selten.

Die Wirklichkeit war sehr viel prosaischer, wie man aus Schilderungen des Burglebens ersehen kann, die Ulrich von Hutten in einem Brief v. 25. Oktober 1518 an den Nürnberger Patrizier Willibald Pirckheimer gibt: „Ob unsere Behausung auf dem Berge oder in der Ebene liegt, sie ist nie zur Behaglichkeit, sondern zum Schutze erbaut, mit Wall und Graben umgeben, innen ungeräumig mit Vieh- und Pferdeställen zusammengedrängt, daneben finstere Schuppen voller Kanonen, Pech und Schwefel und was sonst noch zur kriegerischen Ausrüstung an Waffen und Maschinen gehört. Überall der Gestank des Schiesspulvers, dann die Hunde mit ihrem Unrat, das duftet lieblich und angenehm, sollt ich meinen.

Reitersleute kommen und gehen, auch Raubgesindel, Diebe und Wegelagerer, denn gewöhnlich stehen unsere Häuser offen, und unsere Leute wissen selten, was einer ist oder fragen nicht viel danach. Man hört das Blöken der Schafe, das Brüllen der Ochsen, das Bellen der Hunde, das Schreien der Feldarbeiter, das Rumpeln und Gerassel der Karren und Wagen, ja, in unserer Gegend, wo die Walder näher sind, auch das Heulen der Wölfe. Der ganze Tag ist mit Angst und Sorge um den nächsten, mit fortgesetzter Bewegung und dauerndem Sturme ausgefüllt.“

Ebenso lässt die Klage von Oswald von Wolkenstein über das störende Kindergeschrei oder das Inventar seiner Burg Hauenstein Rückschlüsse auf die Beengtheit und das wenig komfortable Leben auf einer Burg zu. Und die moderne Forschung stellt fest, dass noch um 1525 der Lebensstil auf den fränkischen Burgen fast bäuerlich und die Ausstattung einfach war.³²

Von dem schwäbischen Ritter Georg von Fhingen stammt die Mitteilung, dass auf der Burg Hohenentringen fünf Ritterfamilien mit 100 Kindern lebten. Dazu kamen noch Knechte und Mägde und allerlei Getier, Pferde, Hunde usw. Drangvolle Enge bestimmte das Leben auf den Burgen. Und wenn man sich klar macht, dass selbst Fürsten für ihre Person nur eine Stube (was soviel wie heizbarer Raum bedeutet, vgl. engl. stove – Ofen/ und eine ungeheizte Kammer zum Schlafen beanspruchten, dann lässt sich leicht vorstellen, wie bescheiden der Wohnraum und der Wohnkomfort bei den kleineren Burgbesitzern gewesen sein dürfte. Andererseits muss man berücksichtigen, dass sich ein grosser Teil des adligen Lebens – zumindest im Sommer – im Freien abspielte und dass die Malzeiten zumeist gemeinsam mit einem Teil des Gesindes im Hauptraum, im Saal, eingenommen wurden.

Bis ins 14. und 15. Jh. hinein dürften Burgräume im Durchschnitt sehr schmucklos, wie dieser in der Burg *Spiez* am Thuner See in der Schweiz, gewesen sein.³³

Im Spätmittelalter beginnt man nach und nach einzelne Haushaltsfunktionen, wie etwa Kochen und Backen, die man bislang im Wohnhaus ausgeübt hatte in eigenen Räumen oder Gebäuden unterzubringen. Auch für das bis zum Auftreten der Syphilis so beliebte Badevergnügen wurde ein eigener Raum eingerichtet. In Norddeutschland findet man jetzt auch häufig ein Brauhaus. Das hat wohl wichtige Gründe gehabt. Die, wie geschildert, oft grosse Zahl der Burgbewohner musste zu jeder Zeit, mit Getränken versorgt werden können, das Bier als Getränk minderte durch den Brauvorgang die Infektionsgefahr, die bei Wasser ständig gegenwärtig war.

Bei den übrigen Räumlichkeiten beginnt sich die Benutzung ebenfalls stark zu differen-

zieren. Inventare der Burg Badenweiler nennen z.B. in den Jahren 1422 und 1424 insgesamt 16 Räume: die Herrenkammer mit einem Stüblein daneben, Ritterkammer, Ritterstube (Wohn- und Schlafräum für die adlige Besatzung), Kammern für die Schreiber, Schaffner, Kellner und Kellnerin sowie Küche und Backhaus. Ausser der Ritterstube und der Speisekammer stand in jedem Raum ein Bett mit Strohsack, Federkissen und Decken.

Wie man sich eine Ritterstube vorstellen darf, das zeigt die um 1470 gebaute, völlig erhaltene, getafelte Stube in der kleinen *Burg Auer* nördlich vom Dorf Tirol.³⁴ (Der Ofen ist jüngerer Datums). Den Typus der Herrenstube repräsentiert wie kein anderer mittelalterlicher Raum die „goldene Stube“ auf der Feste Hohensalzburg von 1501 mit dem daneben liegenden Saal, die Erzbischof Leonhard von Keutschach ausführen und ausstatten liess.³⁵

Die Räume im Westpalast der Burg *Runkelstein* bei Bozen zeigen, wie um 1400 die Bemalung eines Zimmers auf einer Burg ausgesehen hat.³⁶ Runkelstein war 1388 von dem reichen Bozener Nikolaus Vintler erworben, ausgebaut und ausgeschmückt worden. Obwohl z.T. recht heruntergekommen, gehört Runkelstein wegen seiner Malereien noch immer zu den Kleinodien deutscher Burgausstattung. Damit sind die originalen Burgräume des 15. Jhs. mit wenigen Ausnahmen bereits genannt.

Ich hoffe, ich konnte in diesem sehr gedrängten Überblick den deutschen Burgenbau des 15. Jahrhunderts in seinen beiden wesentlichen Tendenzen deutlich machen: die Bauten geeigneter Anlagen für den Geschützkampf und das Streben nach verstärkter Wohnlichkeit. Beide Entwicklungslinien münden im 16. Jh. unmittelbar in den Festungsbau einerseits und in den Schlossbau andererseits.

Anmerkungen

1. Piper 1967. 588–619., Tuulse 1958. 204–228., Meyer-Lessing o.J. 214–237., besonders 235., Aufsess 1976. 170–176. Die hier als Beispiele genannten Titel bringen auf den wenigen Seiten, die der Spätzeit des Burgenbaus eingeräumt sind, zumeist auch noch Bemerkungen über das Leben des burgensässigen Adels. Die Zurückhaltung gegenüber dem Burgenbau des 15. bis frühen 16. Jhs. ist um so weniger verständlich, als viele Erkenntnisse in Bezug auf den hochmittelalterlichen Burgenbau nur durch Rückschlüsse aus der Spätzeit gewonnen werden können.
2. Vgl. Wolfrum 1986. 38. (mit Abb.), 84–85.
3. Vgl. Ebhardt 1977. 330., dort die ältere Literatur, Châteaux et Guerriers 1975.
4. Biller 1979. 2–10.
5. Ebhardt 1977. Abb. 375.
6. Ebenda Abb. 710.
7. Ebenda Abb. 400–402.
8. Vgl. die Abb. 429., 449. bei Ebhardt.
9. Ebhardt 1977. Taf. 60., Bornheim gen. Schilling 1964. Abb. 123., 125., Schellack-Wagner 1976. Abb. auf S. 36., 38., 40.
10. Die Kunsdenkmäler von Rheinland-Pfalz, Meyer 1963. 118 ff.
11. Piper 1967. Abb. 604., Hauptmann 1985. 101 ff.
12. Himmelein 1985. 49–52.
13. Reichner 1966. Abb. 7., 16.
14. Hager-Schmid 1974. Plan am Ende des Buches.
15. Ebenda Abb. 48.
16. Wäscher 1962. Bd. 1. 176–181., Bd. 2. 596–619., Menchén-Leissling 1983. 16–27.
17. Grundmann 1982. 62–67., Fig. 61., Taf. 79–104.
18. Dürer 1969., Anzelewsky 1980. Abb. 236.
19. Küssaburg: Hauptmann 1985. 259–263., Burgen 1967. 84., Langenburg: Ebhardt 1977. Abb. 535.
20. Ebernburg: Ebhardt 1977. Abb. 398., Nannstein: Ebenda Abb. 397., Hohenburg: Piper 1967. Abb. 244., Châteaux et Guerriers 1975. 361.
21. Wildenstein: Ebhardt 1977. Abb. 542., Burgen 1967. 87., Hohentwiel: Ebenda 84., Hohenneuffen: Ebenda 78.
22. Breuberg: Ebhardt 1977. Abb. 17., Rudelsburg: Piper 1967. Fig. 159.
23. Ebhardt 1977. Abb. 682, 1., Burgen 1967. 124., Schmidt 1959. Abb. 72 f., Stenzel 1973. III.
24. Ebhardt 1977. Abb. 554., Aufsess 1976. 148.
25. Wiesinger 1989. Abb. 5.
26. Wäscher 1962. Bd. 1. 160–164., Abb. 515–534.
27. Die Albrechtsburg zu Meissen 1972. Risse S. 148–154., sowie der Abb.-Teil.
28. Alte Burgen 1980. 60–63.
29. Aufsess 1976. 161.
30. Ebenda 48.
31. Hotz 1956. Abb. 76.
32. Enders
33. Meyer-Widmer 1977. Abb. auf S. 241. Der Raum ist um so bezeichnender, als die Burg seit 1388 im Besitz des wohlhabenden Berner Geschlechts von Bubenberg war.
34. Trapp 1973. 134–141., Taf. XV.
35. Aufsess 1976. 47.
36. Trapp 1981. Abb. 101–106., 109–140., Taf. IX–XIV.

Literatur

- Die Albrechtsburg zu Meissen. Hrsg. v. H.–J. Mrusek. Leipzig. 1972.
- Alte Burgen und schöne Schlösser. Eine romantische Deutschlandreise. Stuttgart. 1980.
- Anzelewsky, F. 1980.: Albrecht Dürer. Werk und Wirkung. Stuttgart.
- Aufsess, M. von 1976.: Burgen. München.
- Biller, T. 1979.: Bemerkungen zu Bestand und Entwicklung der Hohkönigsburg im 12. und 13. Jahrhundert. Burgen und Schlösser 20. 2–10.
- Bornheim
gen. Schilling, W. 1964.: Rheinische Höhenburgen. Neuss. Bd. 2.
- Burgen in Deutschland, Österreich und in der Schweiz. Hrsg. v. T. Müller–Ahlfeld. Berlin. 1967.
- Châteaux et Guerriers de l' Alsace Médiévale. Strasbourg. 1975.
- Dürer, A. 1969.: Etliche vnderricht zu befestigung der Stett, Schloss vnd flecken. Faks. Unterschneidheim: W. Uhl 1969.
- Ebhardt, B. 1977.: Der Wehrbau Europas im Mittelalter. Versuch einer Gesamtdarstellung der europäischen Burgen. Frankfurt a. M. 2 Bd. 1.
- Enders, R... Adelige Lebensformen in Franken im Spätmittelalter. In: Adelige Sachkultur des Spätmittelalters (Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs. Nr.5. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Phil.-Hist.Klasse. Sitzungsberichte Bd. 400.)
- Grundmann, G. 1982.: Burgen, Schlösser und Gutshäuser in Schlesien. Bd. 1. Bearb. v. D. Grossmann unter Mitarb. v. J. Nogossek. Frankfurt a.M.
- Hager, L.–Schmid, E. D. 1974.: Burg zu Burghausen. Amtlicher Führer. München.
- Hauptmann, A. 1984.: Burgen einst und jetzt. Konstanz.
- Himmelein, 1985.: Burgen und Schlösser im Schwarzwald. Stuttgart.
- Hotz, W. 1956.: Burgen am Rhein und an der Mosel. München. Die Kunstdenkmäler von Rheinland-Pfalz
- Menchén, G.–
Leissing, W. 1983.: Burgen zwischen Eisenach und Bautzen. Rheda – Wiedenbrück.
- Meyer, W. 1963.: Den Freunden zum Schutz – den Feinden zum Trutz. Die deutsche Burg. Frankfurt a.M.
- Meyer, W.–
Lessing, E. o.J.: Deutsche Ritter – Deutsche Burgen. München.
- Meyer, W.–Widmer, E. 1977.: Das grosse Burgenbuch der Schweiz. München.
- Piper, O. 1967.: Burgenkunde. München 5.

- Reichner, H. 1966.: Burg PürNSTein. Marksburg üb. Braubach.
- Schellack, G.–Wagner, W. 1976: Burgen und Schlösser im Hunsrück, – Nahe und Moselland. Kastellaun.
- Schmidt, R. 1959.: Burgen des deutschen Mittelalters. München.
- Stenzel, G. 1973.: Von Burg zu Burg in Österreich. Wien.
- Trapp, O. 1973.: Tiroler Burgenbuch. Bd. 2 – Burggrafenamt. Innsbruck,
- Trapp, O. 1981.: Tiroler Burgenbuch. Bd. 5 – Sarntal. Innsbruck.
- Tuulse, A. 1958.: Burgen des Abendlandes. Wien.
- Wäschler, H. 1962.: Feudalburgen in den Bezirken Halle und Magdeburg. Berlin.
- Wiesinger, L. 1989.: Das Berliner Schloss. Von der kurfürstlichen Residenz zum Königsschloss. Darmstadt.
- Wolfrum, H. 1986.: Die Marienburg. Das Haupthaus des deutschen Ritterordens und seine Geschichte. Leer.3.

Fedja Anzelewsky
1000 BERLIN 38.
Cimbern str. 11.

A Német Birodalom várépítésze a 15. században

A köznapi felfogás, sőt a legtöbb tudományos munka a vár fogalma alatt általában az érett középkor, a 12-13. század építményeit érti, annak ellenére, hogy számos jelentős példa említhető a 14. századi várépítkezésekre, sőt a 15. század is számos önálló jellemvonással rendelkezik e téren. Annak, hogy a várkutatás mindeddig kevés érdeklődést mutatott ezen utóbbi korszak iránt, az egyik oka az lehet, hogy viszonylag alacsony az új alapítások száma – bár ugyanakkor nagyszámú újjáépítésről tudunk, mely új védelmi vonalak és lakószárnyak létrejöttét is eredményezte. Ez utóbbira igen jó példa az elszászi Hohkönigsburg (1479-től, mai állapotában 1902–1908. évi újjáépítés). Itt különösen figyelemreméltóak a hatalmas, ágyúk számára épített toronyformájú rondellák, hatalmas kerek tornyok ágyúkamrákkal, valamint közöttük egy pajzsfalformájú védőmű – az aktív és passzív védelem kombinációja. Hasonló hatalmas tornyok másutt is ismeretesek (Kufstein, Hardenburg in der Pfalz), s a fő támadási irányba toronyformájú, szélesebb védőművek (Ehrenburg/Mosel) vagy kifejezett pajzsfalak is nézhetek (Neuscharfeneck/Pfalz, 1469). Máskor már kifejezett erődként jelentek meg egyes várak (Schramberg/Feketeerdő, 15. század második fele – 16. század közepe). Ugyanakkor a korszak várainak védelmi képességeit elővárak és falszorosok építésével is fokozhatták, melyek rendkívül alkalmasak voltak arra, hogy távoltartsák a támadókat a vár magjától. Ebből a szempontból különösen figyelemreméltó Burghausen, a legnagyobb német vár, az egyik bajor hercegi ág mellékrezidenciája, ahol 1479 és 1503 között öt elővár épült. Végül a 15. század erődítművészetének utolsó példaként Querfurt grófi székhelye 1470–1496 között emelt ágyúrondellái említendőek meg – az ilyen típusú védőművek a 16. század eleje – Dürer által is megrajzolt – kerek bástyái.

A tárgyalt erősségek jelentős része állandó vagy ideiglenes hercegi rezidenciaként szolgált. A 14. század végén már jól megfigyelhető fejlődés eredményeként e rezidenciák többsége városokban volt, városokhoz kapcsolódott. Példaként a bajor hercegek ingolstadtai (1418–1429), a brandenburgi választófejedelem berlini (1442–1451) vagy a szász választófejedelem fiának hallei (Moritzburg, 1484–1503) rezidenciáját említhetjük – mindegyik új alapításként a városok peremén emelkedett. Különleges tipust képvisel velük szemben a meissen-i Várhegyen 1470-től épített Albrechtsburg – a szász fejedelmek Arnold von Westfalen építési zsenijének köszönhetően itt az első német kastélyépület építetői lettek, ahol a védelmi elemek már legfeljebb csak szimbólumszerepben jelentek meg.

Sajnálatos, hogy a német várkutatás milyen keveset állapított meg eddig a várak belső kiképzéséről. Néhány olyan iskolapélda, mint a híres Eltz vára, melyet a nevüket az erősségről vevő család számos ága a 15. század végétől épített ki mai formájára, mégis ad lehetőséget a tendenciák jelzésére, az un. lakóvár ismerveinek jellemzésére. Ugyanakkor e vár mai festői megjelenése megtévesztő lehet a késő középkori várbeli élet megítélése szempontjából – Ulrich von Hutten 1518. évi híres levele, Oswald von Wolkenstein panaszaival s más források, továbbá a kutatás újabb eredményei inkább az itteni élet kényelmetlenségeit látszanak bizonyítani.

Kétségtelen viszont, hogy a késő középkorban kezdődik meg az a folyamat, mely a háztartás minden funkciója számára önálló teret, építményt eredményezett (főzés és sütés, fürdőház, sörfőző, stb.). Ugyanakkor a lakóterek is differenciálódtak, az un. Ritterstube jó példája a tiroli Auer várából ismert, az eredeti állapotukban fennmaradt lakó- illetve inkább

már reprezentációs terek sora Hohehsalzburg „aranszobájává” s más tereivel (1501, Leonard von Keutschnach érsek) vagy a szintén tiroli Runkelstein vára 1400 körüli termeivel zárul.

A fejlődés tendenciái végülis abban foglalhatók össze, hogy a várbirtokosok egyrészt a tűzfegyverek elleni hathatós védelemre, másrészt a nagyobb kényelmet nyújtó díszes teres létrehozatalára törekedtek a 15. század Németországában – e két fejlődési vonal vezetett át azután a következő évszázadban egyrészt az erőd, másrészt a kastélyépítészethez.

Stefan Uhl

Burggebäude des 15. Jahrhunderts in Süddeutschland – Methoden und Ergebnisse ihrer Erforschung

Praktisch alle burgenkundlichen Standardwerke sowie die überwiegende Mehrzahl der Einzeluntersuchungen zu den Burgen des deutschen Sprachraumes konzentrieren sich in ihren Darstellungen weitestgehend auf das hohe Mittelalter. Die Entwicklung des Burgenbaues ab der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts wird in der Regel allenfalls kursorisch behandelt. Auch die Behandlung des Überganges vom Burgen- zum Schloss- bzw. Festungsbau im ausgehenden Mittelalter fand bislang kaum eine eingehendere Bearbeitung. Indessen stehen diese nur spärlichen Kenntnisse über den Burgenbau des Spätmittelalters in einem krassen Gegensatz zu dem beträchtlichen Umfang noch zum Teil unter Dach erhaltenen Bausubstanz, der den der hochmittelalterlichen Anlagen hinsichtlich Masse und Aussagekraft bei weitem übertrifft. Dies gilt sowohl für Wehranlagen wie auch für Wohn- und Repräsentationsgebäude, sowohl für Massiv- als auch für Fachwerkbauten. Zudem sind uns aus jener Zeit eine grössere Anzahl von Innenräumen zumindest in umfangreichen Resten erhalten geblieben. Es darf in diesem Zusammenhang auch darauf hingewiesen werden, dass uns aus den deutschen Städten inzwischen hunderte von Häusern des Spätmittelalters in teilweise hervorragendem Erhaltungszustand bekannt sind. Auch einzelne spätmittelalterliche Bauernhäuser konnten inzwischen identifiziert werden. Wie der Baubestand, so ist auch die im Spätmittelalter verstärkt einsetzende schriftliche Überlieferung bislang nur ansatzweise aufgearbeitet worden.

Im letzten Jahrzehnt gelang es, durch den Einsatz des vor allem in der historischen Hausforschung entwickelten Instrumentariums von Dokumentation und Bauuntersuchung genauere Kenntnisse von einzelnen Burgebäuden des 15. Jahrhunderts zu erlangen. Eine interdisziplinäre Vorgehensweise verlangt dabei im Idealfall die Kombination von verformungsgetreuem Aufmass, eingehender Befunddokumentation, archaologischer Untersuchung, restauratorischer Untersuchung und Archivalienauswertung. Erst eine Zusammenarbeit von Archäologen, Bauforschern, Restauratoren und Historikern sichert eine möglichst vollständige Erfassung des Bauwerkes. Auf diesem Wege können in der Regel nicht nur gesicherte Aussagen zum Baukörper und seiner Entwicklung, sondern auch zu Konstruktion, Raumgliederung, Raumnutzung und Ausstattung gewonnen werden.

Die begrenzte Zahl untersuchter Objekte gestattet es bislang nicht, einen umfassenden Überblick über den süddeutschen Burgenbau des Spätmittelalters zu geben. Im folgenden seien deshalb lediglich einzelne exemplarische Ergebnisse von Untersuchungen süddeutscher Burgen des 15. Jahrhunderts in Verbindung mit den wichtigsten Untersuchungsmethoden kurz dargestellt.

Die Dendrochronologie ermöglicht über das Ausmessen der Jahresringbreiten des verwendeten Bauholzes und dessen Inbezugsetzung zu einer absoluten „Standardkurve“ bei gegebenen Verhältnissen eine jahrgenaue Angabe der Fällungszeit des verwendeten Bauholzes zu erlangen. Voraussetzung für eine Datierung des Bauwerkes ist neben einer Mindestanzahl datierter Bauhölzer der Nachweis der primären originalen Verwendung des Hol-

zes am betreffenden Bauwerk und dessen Einbindung in die zu datierende Konstruktion. Ebenso muss der Nachweis erbracht werden, dass die betreffenden Holzbauteile unmittelbar nach der Fällung abgebunden, d.h. verzimmert, oder aber in einem Massivbau eingebaut wurden.

Als Beispiel einer reinen dendrochronologischen Untersuchung sei hier der Torbau der Burg Hohen-Rechberg genannt. Hier wurde das spätmittelalterliche Torgebäude, das als einziges Gebäude der Kernburg noch unter Dach erhalten war, dendrochronologisch datiert.¹ Der an die Wehrgänge der anschließenden Zwingermauern angebundene, leicht nach innen vorkragende hölzerne Wehrgang mit steinerner Ausssenbrüstung umzieht an drei Seiten einen engen Torhof. In eine Ecke ist eine kleine Wachstube eingeschoben. Die Auswertung der aus der eichenen Holzkonstruktion entnommenen Proben ergab Falldaten vom Sommer 1437 bis Winter 1438/39. Der Nachweis der Amzimmerung unmittelbar nach der Fällung war am Bauwerk nicht zu führen. Die nur wenig gestreuten Falldaten und die einheitliche Gesamtstruktur legen allerdings die Entstehung der untersuchten Bauteile in den Jahren um 1438/39 nahe. Wir haben somit die Möglichkeit, Einzelteile und Gesamtstrukturen verschiedener Gebäude genau zu datieren und können so eine gesicherte Grundlage für darauf aufbauende vergleichende Forschungen gewinnen.

Bei dem innerhalb eines kleinen Ortes gelegenen heutigen Bauernhaus Kirchstrasse 2 in Trichtingen liessen gemauerte Aussenwände mit Eckbuckelquadern und Reste eines Werksteingesimses sowie ein gut erhaltener verblatteter Dachstuhl unter einem Krüppelwalmdach ein herrschaftliches Gebäude des 15. Jahrhunderts vermuten.² Zur Klärung der Zeitstellung wurde der einer Untersuchung zugängliche Dachstuhl dendrochronologisch datiert. Es handelt sich um ein Sparrendach mit zwei angäblatteten Kahlbalken und zwei übereinander gelegenen, liegenden verblatteten Dachstühlen. Im unteren Dachgeschoss ist noch ein verblatteter, mittig stehender Stuhl eingefügt. Die Erbauungszeit konnte dendrochronologisch auf das Jahr 1479 festgelegt werden, so dass zumindest die mittelalterliche Entstehung der Konstruktion gesichert ist. Da das Haus zum Zeitpunkt der Untersuchung bewohnt war, waren genauere Angaben zu seinem Innenleben nicht möglich, und auch die Einordnung in die seinerzeitigen Herrschaftsstrukturen steht bislang aus.

Den ersten Schritt einer umfassenden Baudokumentation stellt das verformungsgetreue Aufmass dar. Es gibt alle Bauteile in ihrem gegenwärtigen Zustand wider. Über die reine Dokumentationsaufgabe hinaus lassen dabei oft schon unterschiedliche Verformungsstrukturen verschiedene Bauphasen erkennen. Für eine spätere Sanierung des Gebäudes stellt das verformungsgetreue Aufmass eine unabdingbare Vorarbeit dar. Die dabei entstehenden Pläne dienen auch der Dokumentation aller oberflächlich erkennbaren baugeschichtlichen Befunde, die oft schon wichtige Aussagen zum Gebäude liefern.

In der Burg zu Pappenheim wurden ergänzend zu einer dendrochronologischen Datierung zweier Vorbaugebäude diese verformungsgetreu aufgemessen und hinsichtlich ihrer Konstruktion und Ausstattung eingehender untersucht.³ Die meisten Aussagen lieferte dabei – zumal die massiven Aussenwände verputzt waren – der umfangreiche hölzerne Innenausbau, der Deckenbalkenlagen, Wandelemente und Dachkonstruktion umfasste. Das grössere der beiden Gebäude, das sogenannte Preissingerhaus, konnte dendrochronologisch in die Jahre unmittelbar nach 1493 datiert werden. Das mit massiven Umfassungsmauern versehene dreigeschossige Giebelhaus lehnte sich an eine ältere Ringmauer an. Die ursprüngliche Raumgliederung konnte weitgehend nachvollzogen werden. Im Erdgeschoss befanden sich seitlich eines breiten Mittelflures ein Verwaltungs- und ein Wirtschaftsraum. Im ersten Obergeschoss befand sich ebenfalls ein breiter Mittelflur. An seine beiden Seiten grenzten

Wohnräume, wobei immer je eine Kammer und eine Stube zu einem Gemach zusammengefasst waren. Spätestens seit dem ausgehenden 15. Jahrhundert sind dabei in Süddeutschland Gemächer mit einer Stube als rauchfrei heizbarem Wohnraum und einer Kammer als nicht heizbarem Schlafraum (oft mit einem Abort) archivalisch und am Baubestand belegt. Das zweite Obergeschoss enthielt in Pappenheim auf der einen Seite eines dritten Mittelflores wohl zwei Kammern, auf der anderen Seite einen kleinen Saal. An der Rückfront war der Wehrgang durch das Gebäude geführt worden. Die Innenwände bestanden aus ausgemauertem Fachwerk und Bohlenwänden. Hinweise auf die ursprüngliche Ausstattung waren aufgrund späterer umfangreicher Veränderungen nicht zu finden und auch die Art der Treppenanlage, die die einzelnen Geschosse miteinander verband, bleibt ungeklärt. Insgesamt präsentiert sich das Gebäude jedoch mit seinen grossen Abmessungen, seiner reichen Befensterung und seiner grosszügigen Innendisposition als herrschaftliches Wohngebäude, das vermutlich einer der seinerzeit auf Burg Pappenheim sitzenden Linie der Herren von Pappenheim als standesgemässer Wohnsitz diente.

Das zweite Gebäude, derr sogenannte Eselstall, stellte dagegen einen reinen Wirtschaftsbaubau dar. Es war ebenfalls an die ältere Ringmauer angelehnt, von der in seinem Inneren noch Reste des hölzernen Wehrganges erhalten waren, die dendrochronologisch auf das Falldatum Sommer 1423 datiert werden konnten. Erst 1497-98 wurde dann der dendrochronologischen Datierung zufolge ein erstes Wirtschaftsgebäude errichtet, von dem in dem heutiger Bestand noch umfangreiche Reste erhalten sind. Es besass möglicherweise ein in Fachwerk gebautes Obergeschoss. Dessen Inneres war durch einen schmalen Mittelflur in Längsrichtung geteilt. An der Stirnseite lag der Vorraum mit Treppe. Der Dachraum war durch Querwände unterteilt und besass eine grosse Aufzugsöffnung zum Hof hin und auf der Grabenseite. Zur Gestaltung des Erdgeschosses liegen keine Hinweise vor. Nach einer teilweisen Zerstörung wurde die eine Haushälfte abgebrochen – sie ist heute am Bestand nur noch indirekt nachzuweisen –, die Abbruchstelle durch eine Notkonstruktion unterstützt und dann möglicherweise das Obergeschoss mit neuen Massivwänden umgeben ausserdem sind zwei steinerne Steilgiebel aufgeführt. Im Obergeschoss entstand nun ein einziger, ungeteilter Raum mit Zugang zum seitlich anschliessenden Wehrgang. Das heutige symmetrische und einheitliche Äussere des Eselstalles geht also auf eine Umbaumassnahme zurück, die das ursprüngliche Gebäude weitgehend hat unkenntlich werden lassen. Solche Sachverhalte – hier aufgrund der offen liegenden Konstruktion ohne Eingriffe in die Bausubstanz nachzuvollziehen – lehren uns, dass bloss oberflächliche Betrachtungen der Bausubstanz /d.h. ohne Freilegungen wichtiger Konstruktionspunkte/ oder reine Archivalieauswertung in aller Regel nicht ausreichen, um die Baugeschichte eines Gebäudes zufriedenstellend und gesichert zu klären.

Hinsichtlich der Aufmasstechnik empfiehlt sich bei grösseren komplizierten Bauten – vor allem bei Steinbauten – die Anwendung der Photogrammetrie, d.h. die Auswertung eines entzerrten, räumlichen Messbildpaares. Dadurch ist auch bei kleinteiligen Befunden eine weitestgehende Massgenauigkeit der Widergabe gewährleistet. Art und Inhalt der Darstellung sind jedoch stark von der Person des jeweiligen Auswerters abhängig. Es ist deshalb unumgänglich, die photogrammetrische Darstellung – quasi die Grundlagenzeichnung – in einem zweiten Arbeitsschritt vor Ort um baugeschichtliche Befunde zu ergänzen. Dieses Verfahren fand u.a. bei der Untersuchung des Steinhauses in Merklingen bei Stuttgart Verwendung.⁴ Die Aussenansichten des dreigeschossigen Massivbaues mit steilem Satteldach wurden photogrammetrisch aufgenommen, baugeschichtliche Befunde wurden vor Ort nachgetragen. Die Aufnahme des Gebäudeinneren erfolgte im Handaufmass. Als Ergebnis

der Untersuchung konnte festgestellt werden, dass ein älterer Steinbau, der sich an eine steinerne Ringmauer anlehnte, um 1395 umfangreich verändert wurde. Im Inneneren wurde ein Gewölbekeller eingezogen, die Aussenwände erhielten neue Fensteröffnungen und die grabenseitige Traufseite wurde neu aufgezeget. Sie erhielt auf der Höhe des Dachgeschosses einen terrassenartigen Rücksprung, der die Verbindung der die Ringmauer entlanglaufenden Wehrgänge gewährleistete. Die Wohnräume mit grossen Kaminen lagen im ersten Obergeschoss. Spuren alter Innenausbauten waren aufgrund späterer Umbauten nicht mehr anzutreffen.

Wie wir gesehen haben, ist durch rein betrachtende Bearbeitungen ein Gebäude hinsichtlich Bestand und Baugeschichte oft nur unzulänglich zu erfassen. Bodenbereiche werden aus diesem Grund mit archäologischen Methoden untersucht. Dasselbe sollte – wenn unter dem Gesichtspunkt der Erhaltung der Originalsubstanz möglich – auch für aufgehende Bauteile gelten. Zur Klärung offener Fragen sind Öffnungen in Wänden und Decken oft unumgänglich, sie sollten jedoch hinsichtlich Vorgehensweise und Dokumentation den in der Archäologie erarbeiteten Ansprüchen gerecht werden.

Derart eingehend untersucht werden konnte in den letzten Jahren das sogenannte Schleglerschloss in Heimsheim.⁵ Die archivalischen Daten liessen hier keine eindeutigen Aussagen zur Baugeschichte im Spätmittelalter zu. Auch hier wurde ein photogrammetrisches Aussenaufmass vor Ort durch baugeschichtliche Befunde ergänzt, eine verformungsgeträue Grundriss- und Innenaufnahme angefertigt, eine dendrochronologische Datierung vorgemnommen sowie der Boden des Erdgeschosses archäologisch untersucht. Als Ergebnis war die Innendisposition der Erbauungszeit weitgehend zu rekonstruieren. Der heutige Baukörper entstand in den Jahren 1415 ff. und lehnte sich an die ältere Stadtmauer an. Eine Vorgängerburg im Stadtbereich war 1395 zerstört worden. Bis zum Umbau zum herzoglichen Speicher im Jahre 1578 ff. besass das massive Gebäude im Erdgeschoss zwei massive Querwände, die eine mittige Eingangshalle von einem Stallbereich und einer Küche mit Aufenthaltsbereich für das Personal abtrennten. Das erste Obergeschoss enthielt eine repräsentative Halle mit offenem Kamin, an die seitlich die mit einem Kachelofen beheizte Amtsstube und ein Nebenraum mit Erker – gleichfalls mit einem Kachelofen beheizt – anschlossen. Das zweite Obergeschoss besass seitlich eines mittigen Flurbereiches zwei Stube-kammer-Einheiten mit rauchfrei heizbarer Stube und nicht heizbarer Kammer. Vom Flur aus ist ein gemeinsamer Abort zugänglich. Das dritte Obergeschoss enthält neben einem mittigen Flurbereich drei Kammern und einen möglicherweise als Kapelle benutzten, durch einen Erker hervorgehobenen Raum. Ein Abort ist durch einen Stichgang vom Flur aus zugänglich. Im Dachbereich ist ein rings umlaufender, brüstungsartiger Wehrgang mit vier kleinen Eckerkern zu vermuten, hinter dem das Dach ansetzte.

Die Einbeziehung archivalischer Quellen in die Bauuntersuchung erbringt – von einzelnen Ausnahmen abgesehen – meist erst für das 16. Jahrhundert nennenswerte Erkenntnisse, die jedoch in jedem Fall am Bau selber nachgeprüft werden müssen. Bei guter Quellen- und Befundlage sind jedoch vereinzelt Aussagen möglich, die über die Ergebnisse der reinen Befunduntersuchung weit hinausgehen.

Die im vorigen dargestellten Bauten lassen nur einzelne Prinzipien spätmittelalterlichen Burgenbaues erkennen. Sie sind dabei keineswegs für das gesamte Baugeschehen repräsentativ, da es sich durchweg um selbständige massive Wohngebäude gehandelt hat, die grösserer Repräsentationsräume entbehrten. Innerhalb dieser Gruppe lassen sich jedoch eine Reihe von Gemeinsamkeiten feststellen. Soweit erkennbar, liegen im Erdgeschoss in der Regel Verwaltungs- und Wirtschaftsräume, sowie Verkehrsflächen, vereinzelt auch

Stallungen. Das 1. Obergeschoss enthält in der Regel den mehr oder weniger repräsentativ ausgestalteten Wohnbereich – gegebenenfalls durch ein Amts- und Repräsentationszwecken dienendes weiteres Geschoss ergänzt –, während im obersten Geschoss vor allem Kammern und ggf. noch ein weiterer repräsentativer Raum untergebracht sind. Die Einbeziehung des Gebäudes in eine weitläufigere Ummauerung erfolgt so, dass der durch das Gebäude hindurch bzw. an diesem entlanggeführte Wehrgang die Wohnfunktion nicht beeinträchtigt. Nach aussen wehrhaft und abweisend, öffnen sie sich zum Hof in grossen Fenster- und Türöffnungen. Kernzelle des grosszügig geschnittenen Wohnbereiches bildet das Gemach als Stube-Kammer-Einheit. Die Stube als eigentlicher Wohnraum ist dabei rauchfrei heizbar (Kachelofen) und oft reicher ausgestattet. Die Kammer entbehrt einer Heizmöglichkeit, nimmt jedoch gelegentlich einen Abort auf, wenn dieser nicht als gemeinsame Einrichtung vom Erschliessungsflur aus zugänglich ist. Als Repräsentationsräume dienen hallenartige Flure oder Raumteile, gegebenenfalls durch einen kleinen Saal ergänzt. Erhaltene Ausstattungsbeispiele vor allem in den Alpenländern weisen auf die Möglichkeit einer einst gediegenen Innenausstattung hin, die den Gedanken an das raue und entbehrungsreiche Burgleben zumindest teilweise wieder zur Diskussion zu stellen vermögen.

Die behandelten Bauten weisen mit ihren Eigenschaften zum Teil Elemente des bürgerlichen Hausbaues auf. Gegenseitige Abhängigkeiten und Unterschiede bedürfen hier noch einer genaueren Herausarbeitung. Wichtig erscheint weiterhin, dass die behandelten Bauten meist nicht für sich allein gesehen werden können, sondern in der Regel in einen mehr oder weniger umfangreichen Gesamtorganismus Burg hineingestellt werden müssen, der selber noch einer genauen Aufarbeitung bedarf. Die Quellen nennen hier eine grosse Zahl von Neben- und Wirtschaftsgebäuden der unterschiedlichsten Art, wie sie heute im Bestand meist kaum mehr erhalten sind.

Die wenigen vorgestellten Beispiele zeigen, dass es für das Spätmittelalter möglich ist, dem vorhandenen umfangreichen Baubestand jener Zeit mit zeitgemässen Untersuchungsmethoden Erkenntnisse zum Bauwerk und seiner Entwicklung zu entlocken, wie sie in früheren Zeiten nicht gegeben waren. Es bietet sich hier ein bislang vernachlässigtes Forschungsfeld, das noch eine Vielzahl beachtenswerter Ergebnisse zu liefern verspricht.

Anmerkungen

1. Bauuntersuchung Stefan Uhl, Probenauswertung Burghard Lohrum/Hans-Jürgen Bleyer.
2. Bauuntersuchung Stefan King, Probenauswertung Burghard Lohrum/Hans-Jürgen Bleyer.
3. Wie 1/.
4. Bauuntersuchung und Datierung Burghard Lohrum/Hans-Jürgen Bleyer, Photogrammetrie Landesdenkmalamt Baden-Württemberg.
5. Bauuntersuchung Johannes Gromer, Photogrammetrie und archaologische Untersuchung Landesdenkmalamt Baden-Württemberg.

Stefan Uhl
Panoramaweg 31
7951 Warthausen

15. századi várépületek Dél-Németországban. – Kutatásuk módszerei és eredményei

Az érett középkorral szemben a 13. század második felétől számítható időszak várépítészetének kutatása még meglehetősen hiányos. Ugyanez vonatkozik a középkor végének időszakára is, amikor a várat, mint olyant, felváltja a kastély, illetve az erőd. Mindez éles ellentétben áll azzal a ténnyel, hogy a késő-középkorból olyan nagy mennyiségű, részben még ma is tető alatt lévő épület áll rendelkezésünkre, melyek történeti forrásértéküket tekintve messze felülmúlják a klasszikus „érett középkor” várépítményeit. Többek között nagy számban ismeretesek belső terek, legalábbis jelentős részletmaradványokkal. Ugyanakkor arra is utalni kell, hogy a német városokból többszáz, gyakran kiváló állapotban megmaradt lakóház ismeretes ebből a korból, sőt, késő középkori parasztházak is azonosíthatók voltak. Másrészt kétségtelen tény, hogy az írott forrásanyag feldolgozása mindezen épületek vonatkozásában még csak épp, hogy megkezdődött.

Az elmúlt évtizedben azonban már lehetőség nyílt arra, hogy az un. történeti házkutatásban alkalmazott módszerekkel néhány délnémet várépületet megvizsgálhassunk. Ennek során arra törekedtünk, hogy az interdiszciplináris kutatás módszereit – pontos felmérés, alapos leletdokumentáció, ásatás, restaurátori kutatás, levéltári kutatás – lehetőség szerint régész, épületkutató, restaurátor és történész együttműködésével alkalmazzuk, hogy így az adott épület teljességre törekvő megragadására, értékelésére vállalkozhassunk. Az eddig megvizsgált néhány objektum természetesen még aligha alkalmas általánosító megállapítások tételére, jó lehetőséget kínál viszont az alkalmazott módszerek bemutatására.

Így Hohen-Rechberg vára kapuépítménye esetében a dendrokronológia alkalmazásáról kell szólnunk, mely optimális esetben alkalmas az adott fa kivágási idejének évre pontos meghatározására, azonban egy adott épület keltezésénél rendkívül fontos a minták egy legalább minimális száma, s a vizsgált faszervezetek pontos viszonyának meghatározása az adott épületrészhez. Az említett vár védőfolyósói így hitelesen 1438/39 évekre voltak keltezhetőek, míg egy jelenleg parasztházként funkcionáló trichtlingeni épületnél a tetőszék vizsgálata bizonyította annak késő középkori eredetét.

Pappenheim vára két, az elővárban álló építménye esetében részlethű felmérésekre nyílt mód, melyek lehetővé tették az egykori elrendezés rekonstrukcióját. Így az un. Preissinger-házban meghatározhatók voltak a két térből (fűthető „Stube” mint lakótér és a fűtetlen kamra mint alvótér, gyakran árnyékszékkel) álló lakóegységek – az épület a várbirtokosok egyik ágának állandó lakóépülete volt. Ugyanakkor az un. szamaristálló tisztán gazdasági célokat szolgált, elemzése jó bizonyítékul szolgált számunkra, hogy az épületek fontos szerkezeti pontjai feltárása nélküli, „szemlélő” kutatás, még levéltári forrásfeltárás esetén sem alkalmas arra, hogy egy épület építéstörténetét megnyugtatóan tisztázza. Ami a felmérési technikát illeti, nagyobb, komplikált épületeknél igen hasznos a fotogrammetria alkalmazása, itt azonban sohasem szabad elfelejtenni arról, hogy az ábrázolás tartalma jelentős mértékben függ a kiértékelő személytől. Így nélkülözhetetlen, hogy a fotogrammetria felmérését – mintegy alapfelmérésként – a helyszínen az építéstörténeti megfigyelésekkel kiegészítsük! Erre jó példa a merklingseni ún. Steinhaus vizsgálata – itt egy 14. század végi épület jelentős későbbi módosítására derült fény.

A legteljesebb eredményt tehát a régészetben szokásos dokumentációs módszereket

alkalmazó falkutatás hozhatja, melyre példaként Heimsheim ún. Schleger-kastélya hozható fel. Az összes eddig említett módszer alkalmazásával sikerült az épület részletes építéstörténetét felderíteni, az 1415 körül keletkezett épülettömb egyes szintjeinek funkcióját és beosztását tisztázni.

A néhány említett példa – kis számuk ellenére – néhány következtetés levonására mégis alkalmas. Így általánosnak tűnik a földszint alárendeltebb funkciója, az hogy az épületek az udvar felé nagy ablak- és ajtónyílásokkal rendelkeztek. Az emeletek Stube-kamra egységei, a kisebb és nagyobb reprezentációs terek (kis csarnok, csarnokformájú folyosó, stb.) mindenesetre egy gazdagabb belső kiképzésre utalnak, s ez ellene látszik mondani mindannak, amit a várbeli élet negatív oldalairól hallhatunk-olvashatunk. Vitán felül áll a tárgyalt építmények kapcsolata a polgárok házépítészetevel. Ennek részletesebb tisztázása azonban csupán alapos további kutatásokkal lehetséges.

1.

2.

3.

1. Neufra, lakóépület a korai 15. sz.-ból
Neufra, Wohngebäude des frühen 15. Jahrhunderts (Photo: Stefan Uhl)

2. Hohen-Rechberg, a belső kapuépítmény védőfolyosója
Hohen-Rechberg, Wehrgang des inneren Torbaues (Photo: Stefan Uhl)

3. Trichtingen, parasztházzá átépített 15. sz.-i épület
Trichtingen, zum Bauernhaus umgebautes Gebäude des 15. Jahrhunderts (Photo: Stefan King)

4.

5.

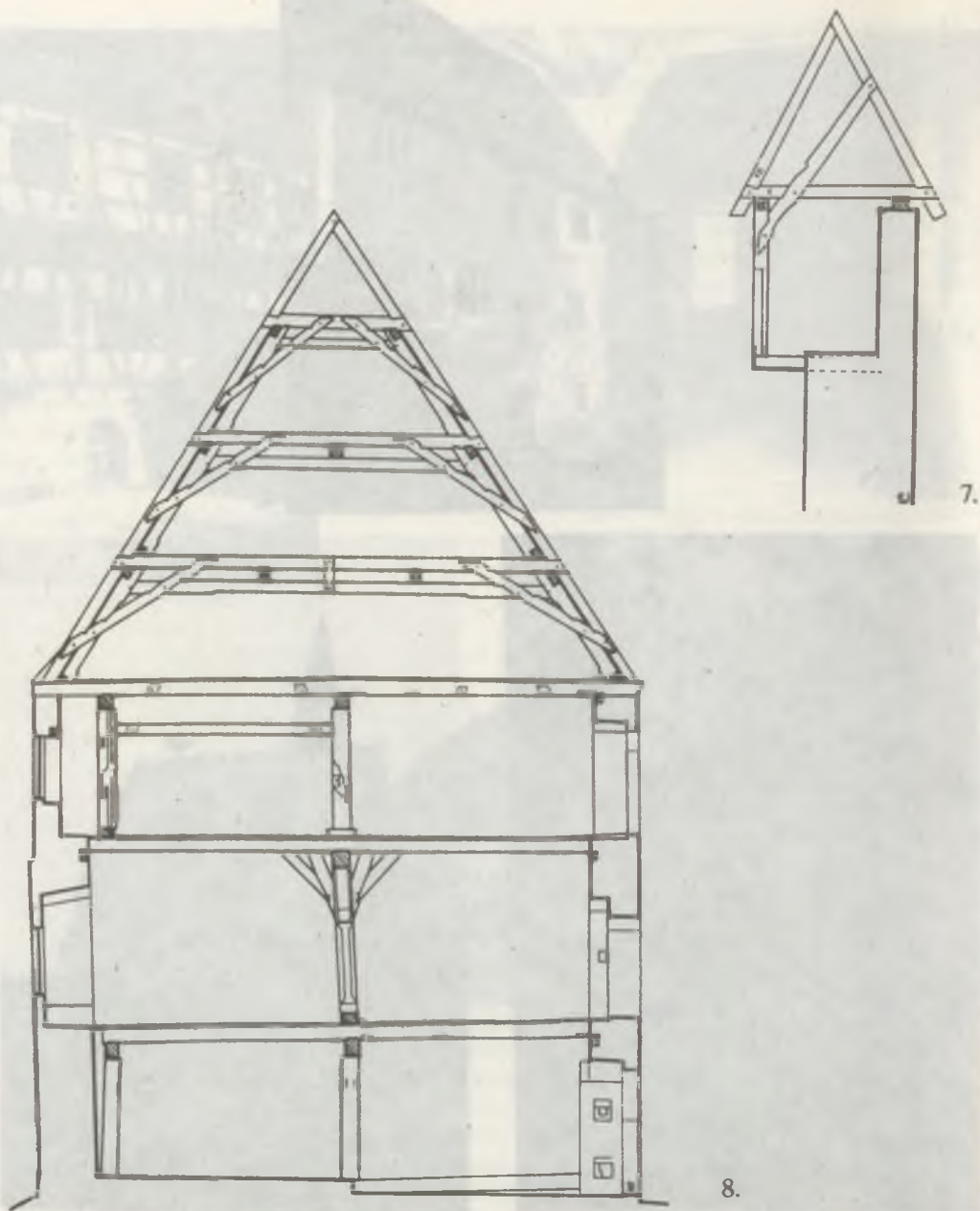

6.

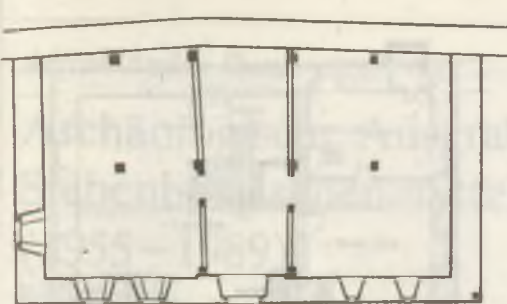
4. Pappenheim, az ún. Preissengerhaus
Pappenheim, sogenanntes Preissengerhaus (Photo: Stefan Uhl)

5. Pappenheim, az ún. szárnystálló
Pappenheim, sogenannter Ezelstall (Photo: Stefan Uhl)

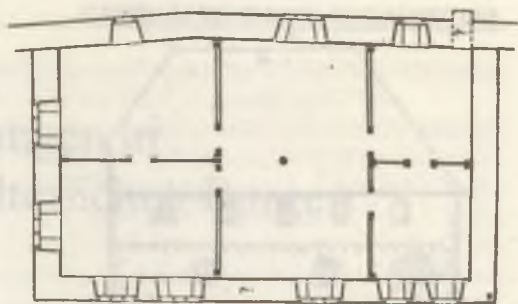
6. Merdingen, az ún. köfház
Merdingen, Steinhaus (Photo: Stefan Uhl)

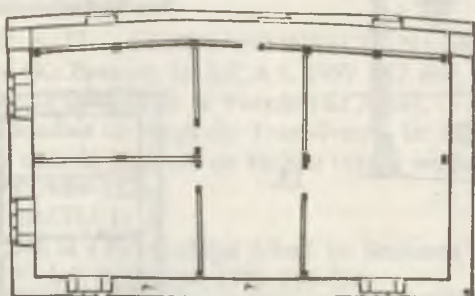
7. Hohen-Rechberg, Metszet a belső kapuépítmény védőfolyosóján át
 Hohen-Rechberg, Querschnitt durch den Wehrgang des inneren torbaucs (Stefan Uhl)
 8. Pappenheim, a Preissengerhaus keresztmetszete,
 Pappenheim, Querschnitt Preissengerhaus, Bestand (Stefan Uhl)

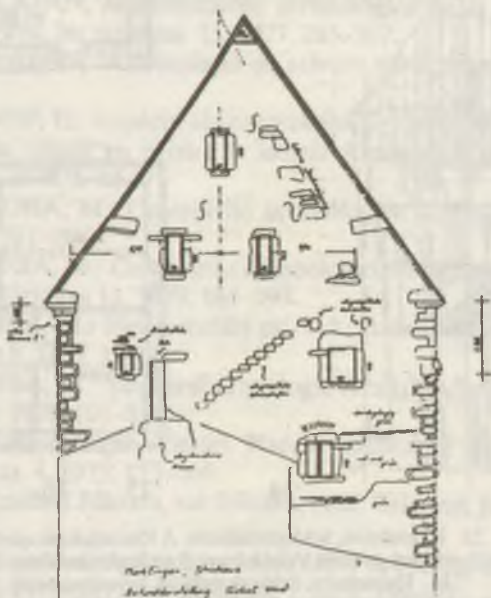
9.

10.

11.

12.

9. Pappenheim, Preissingerhaus, a fszt. térosztásának rekonstrukciója

Pappenheim, Preissingerhaus, Rekonstruktion der Raumaufteilung im Erdgeschoss (Stefan Uhl)

10. Pappenheim, Preissingerhaus, az első emelet térosztásának rekonstrukciója

Pappenheim, Preissingerhaus, Rekonstruktion der Raumaufteilung im ersten Obergeschoss (Stefan Uhl)

11. Pappenheim, Preissingerhaus, a második emelet térosztásának rekonstrukciója

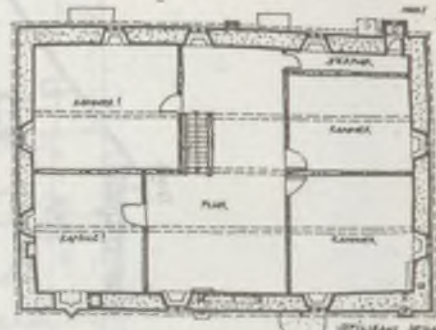
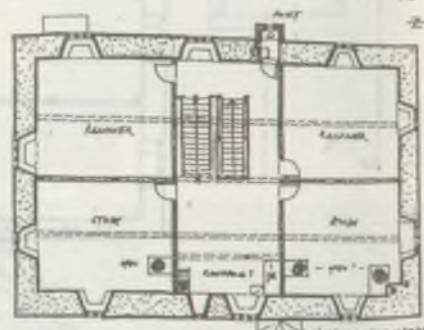
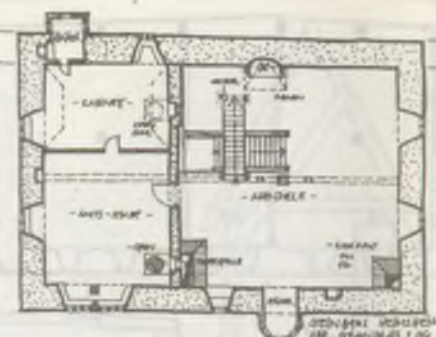
Pappenheim, Preissingerhaus, Rekonstruktion der Raumaufteilung im zweiten Obergeschoss (Stefan Uhl)

12. Merklingen, az ún. kőház, az oromfalas homlokzat kutatásának felmérése

Merklingen, Steinhaus, Befundplan Giebelseite (Burghard Lohrum)

13.

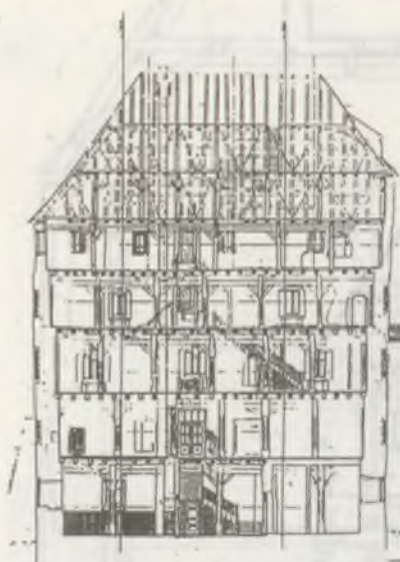

14.

15.

16.

17..

13. Heimsheim, Schleglerschloss. A főhomlokzat nézete

Heimsheim, Schleglerschloss, Ansicht Vorderfront (Landesdenkmalamt Baden-Württemberg)

14. Heimsheim, Schleglerschloss, keresztmetszet

Heimsheim, Schleglerschloss, Querschnitt Bestand (Johannes Gromer)

15. Heimsheim, Schleglerschloss, az első emelet térszétésének rekonstrukciója

Heimsheim, Schleglerschloss, Rekonstruktion der Raumaufteilung des ersten Obergeschosses (Johannes Gromer)

16. Heimsheim, Schleglerschloss, a második emelet térszétésének rekonstrukciója

Heimsheim, Schleglerschloss, Rekonstruktion der Raumaufteilung des zweiten Obergeschosses (Johannes Gromer)

17. Heimsheim, Schleglerschloss, a harmadik emelet térszétésének rekonstrukciója

Heimsheim, Schleglerschloss, Rekonstruktion der Raumaufteilung des dritten Obergeschosses (Johannes Gromer)

Adrian Andrei Rusu

Archäologische Ausgrabungen in Siebenbürgischen mittelalterlichen Burgen (1955 – 1989)

Bibliographie

1. ALEXANDRESCU, A. D. – CONSTANTINESCU, N.: Săpăturile de salvare de pe dealul Șprengghi (Kr. Brașov). In: MCA 6. 1959. 667–668.
2. ANGHEL, Gh.: Cetatea feudală de la Vurpăr (Kr. Alba). O contribuție la cunoașterea primelor cetăți feudale târănești din Transilvania. In: Apulum. 11. 1973. 293–300.
3. ANGHEL, Gh.: Noi date în legătură cu vechea cetate medievală de la Alba Iulia. In: Apulum. 22. 1985. 113–122.
4. ANGHEL, Gh.: – BERCIU, I.:
Cetatea feudală de la Tăuți (județul Alba). In: Sesiunea de comunicări a muzeelor de istorie 1964. Vol. 2. București. 1970. 196–208.
5. ANGHEL, Gh. – BLĂJAN, M.: Săpăturile arheologice de la Simiclăuș (com. Șona, județul Alba). 1974. In: Apulum. 15. 1977. 285–307.
6. ANGHEL, Gh. – BLĂJAN, M.: Sondajul de salvare de la Sînmiclăuș. In: Apulum 12. 1974. 319–329.
7. BARBU, M. – IVANOF, E.: Aspecte ale cercetărilor arheologice prefeudale pe teritoriul arădean. In: Studii cu privire la istoria Aradului în perioada feudalismului timpuriu. Arad. 1978. 1–15.
8. BARBU, M. – ZDROBA, M.: Cercetările arheologice de la Arad-Vladimirescu. In: MCA 13. 1979. 291–296.
9. BARBU, M. – ZDROBA, M.: Cercetările arheologice de la Arad-Vladimirescu. Campania 1978. In: Ziridava 11. 1979. 181–193.
10. BARBU, M. – ZDROBA, M.: Noi cercetări privind cetatea de pământ de la Vladimirescu. In: Ziridava. 8. 1977. 17–28.
11. BARBU, M. – ZDROBA, M.: Șantierul arheologic Arad-Vladimirescu. Campania 1977. In: Ziridava. 10. 1978. 101–121.
12. BEJAN, A.: Cetatea Jdioara (kr. Timiș). Raport preliminar de săpătură – campania 1973. Ju: Tibiscus. 4. 1975. 155–166.
13. BEJAN, A.: Cetatea feudală Jdioara, sat Jdioara, com. Criciova, jud. Timiș. In: MCA 14. 1980. 514–523.
14. BEJAN, A.: Concluzii preliminare asupra săpăturilor arheologice de la cetatea feudală Jdioara, din anii 1973–1977. In: Tibiscus. 5. 1979. 199–206.
15. BEJAN, A.: Raport preliminar de cercetare arheologică la Jdioara. In: MCA 13. 1979. 341–342.
16. BERCIU, I. – ANGHEL, Gh.: Cetatea feudală de pe Piatra Craivii (Kr. Alba). In: Apulum 5. 1965. 309–322.
17. BOGDAN, Al.: Contribuții arheologice la cunoașterea evoluției castelului Corvineștilor de la Hunedoara. In: BMI 39. nr. 2. 1970. 18–25.

18. BOGDAN, Al.: Date noi privind ansamblul cetății din Tîrgu Mures. In: Studii și materiale. Tîrgu Mures. 2. 1967. 79–90.
19. BOGDAN, Al.: Cetatea din veacul al XVII-lea de la Tîrgu Mureș. In: RMM MIA 43. nr.1. 1974. 63–68.
20. CĂPĂȚINĂ, D.: Cercetări arheologice la Hălmașiu și Vîrfurile (jud.Arad). In: RMM MIA 45. nr. 2. 1976. 76–80.
21. CORVĂTESCU, A. – RADULESCU, Al.: Despre ansamblul fortificat de la Ticule Svinița (jud. Mehedinți). In: Tibiscus. 5. 1979. 169–182.
22. CONSTEA, F.: Obiecte metalice descoperite în cetatea de pe Măgura Codlei (Kr. Brasov). In: Cumidava. 2. 1968. 79–89.
23. CRIAN, I.H.: Fortificația feudală de la Căpîlnăș (Kr. Timis). In: Tibiscus. 5. 1979. 197–198.
24. DAICOVICIU, H. – BANDULA, I. – GLODARIU, I.: Cercetările de la Oncești din Maramureș. Baia Mare 1965.
25. DĂNILĂ, Șt.: Considerații generale asupra cetatii de pămînt de la Ardan (Kr. Bistrița-Năsăud). In: Arhiva someșană. Năsăud. 3. 1975. 287–301.
26. DĂNILĂ, Șt.: Contribuții la cunoașterea unor cetăți din nord-estul Transilvaniei. In: File de istorie. Bistrița. 2. 1972. 67–108.
27. DAVIDESCU, M.: Cetatea Grădețului (Kr. Mehedinți). In: Drobeta 1978. 114–123.
28. DAVIDESCU, M.: Monumente medievale din Turnu Severin (Kr. Mehedinți). București 1969.
29. DUMITRACHE, M.: Archäologische und baugeschichtliche Forschungen in der Repser Gegend. In: FVL 21. nr. 2. 1978. 35–53.
30. DUMITRACHE, M.: Evoluția cetății țărănești de la Viscri, jud. Brașov, în lumina cercetărilor arheologice și de arhitectură. In: Cercetări arheologice. 4. 1981. 253–285.
31. DUMITRACHE, M.: Un nou sistem de fundare necunoscut descoperit la incinta cetății orșului Aiud (Kr. Alba). In: RMM MIA 47. nr.2. 1978. 45–54.
32. DUMITRAȘCU, S.: Săpăturile arheologice din anul 1970 la Medieșul Aurit-castel (Kr. Satu Mare). In: Crisia 4. 1974. 101–106.
33. DUMITRAȘCU, S. – BORCEA, L. : Sondajul arheologic din iulie 1973 în cetatea de la Biharea (Kr. Bihor). In: Crisia 4. 1974. 57–72.
34. DUMITRAȘCU, S. – HADNAGY, A.: Cercetări de topografie arheologică în Crișana (Sînnicolau Român, Com Cefa, jud. Bihor). In: Crisia 12. 1982. 353–360.
35. ESKENASY, V.: Cercetările arheologice de la Mălăieștiși Sălașu de Sus (Kr. Hunedoara). In: MCA 13. 1979. 345–347.
36. ESKENASY, V.: New archeological researches in Transylvania: a complex of romanian monuments at Colți-Suseni (Hunedoara county). In: ARA Journal. Davies-California. 11. 1988. 180–191.
37. ESKENASY, V.: O nouă fortificație românească din Țara Făgărașului – cetatea Comanei (secolele XIII–XIV). In: RMM MIA 50. nr.1. 1981. 34–44.
38. ESKENASY, V. – RUSU, A.: Cercetări arheologice de la cetatea cnezială de la Mălăiești, jud. Hunedoara. Cîteva rezultate și perspective ale campaniei din 1978. In: Sargetia 14. 1979. 667–673.
39. ESKENASY, V. – RUSU, A.: Cetatea Mălăiești și cnezatul Sălașului (sec. XIV–XVII). In: AIIA Cluj. 25. 1982. 53–92.

40. FERENCZI G. – FERENCZI I.: A varsági Tartód vára és történelmi jelentősége (Kr.Harghita). In: Korunk. 30. nr.8. 1971. 1338–1146.
41. FERENCZI G. – FERENCZI I.: Săpături arheologice cu caracter informativ executate între anii 1962–1965 de Muzeul din Odorhei (Kr. Măghita) (Notă preliminară). In: Studii și materiale. Tîrgu Mureș. 2. 1967. 53–62.
42. FERENCZI I.: A paradii Rabsonné vára (Kr. Harghita). In: Korunk. 32. nr. 2. 1972. 305–312.
43. GYULAI, P.: Raport preliminar de cercetare arheologică la cetatea Lita (Kr. Cluj). In: MCA 13. 1979. 343–344.
44. HEITEL, R.: Arheologia monumentului de arhitectură romanică din Gîsnădioara (Kr. Sibiu). In: Apulum 11. 1973. 273–292.
45. HEITEL, R.: Cetatea de la Cîlnic (Kr.Alba). București. 1968.
46. HEITEL, R.: Das romanische Baudenkmal von Cîsnădioara (Michelsberg) (Kr. Sibiu). In: FVL 17. nr. 2. 1974. 49–59.
47. HEITEL, R.: In legătură cu unele probleme ale arheologiei cetăților de piatră, medievale, din Transilvania. In: BMI 39. nr. 2. 1970. 26–29.
48. HEITEL, R.: Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice efectuate pe Insula Banului (Ada-Kaleh) (Kr. Mehedinți). In: Studii și materiale de muzeografie și istorie militară. 7–8. 1974–1975. 193–208.
49. HOREDTE, K.: Cea mai veche cetate feudală din Transilvania: cetatea Turda de la Molodovenești (Kr. Cluj). In: Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV–XIII. București. 1958. 138–145.
50. HODERT, K.: Cetatea Moldovanești. In: Din activitatea muzeelor. Cluj. 1955. 116–120.
51. HODERT, K.: Die befestigte Ansiedlung von Morești (Kr. Mureș) und ihre frühgeschichtliche Bedeutung. In: Dacia 1. 1959. 297.308.
52. HOREDTE, K.: Eine befestigte Höhensiedlung der späten Bronzezeit bei Tușnad (Kr. Harghita) in Siebenbürgen. In: Festschrift für Richard Pittioni zum siebzigsten Geburtstag. Wien. 1976. 397–405.
53. HOREDTE, K.: Spätmittelalterliche Erdburgen aus Siebenbürgen. In: Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens. București. 1958. 148–159.
54. IAMBOR, P.: Donjonul cetății Dăbica. In: ActaMN 21. 1984. 197–209.
55. IAMBOR, P.: Sondajul arheologic de la Zalău-Ortelec (Kr. Sălaj). In: MCA 14. 1983. 513–514.
56. IAMBOR, P. – MATEI, Șt. : Cetatea feudal tipurie de la Cluj. Mănăștur. In: AILA Cluj. 18. 1975. 291–304.
57. IAMBOR, P. – MATEI, Șt.: Incinta fortificată de la Cluj-Mănăștur (sec.IX–XIV). In: ActaMN 16. 1979. 599–620.
58. IAMBOR, P. – MATEI, Șt.: Noi cercetări arheologice la complexul medieval tipuriu de la Cluj-Mănăștur. In: ActaMN 20. 1983. 131–146.
59. IOSIPESCU, S. – URSU, V. – URSU, T.: Cercetările arheologice de la Cetatea de Piatră (Chioar) (Kr. Maramureș). In: MCA 15. 1983. 474–483.
60. IOSIPESCU, S. – URSU, V. – URSU, T.: Raport preliminar de cercetare arheologică la cetatea Chioar. In: MCA 13. 1979. 337–340.
61. MATEI, Șt.: Aspecte ale evoluției arhitecturii de fortificații în Banat în perioada feudalismului timpuriu. In: Studii de istorie a artei. Cluj-Napoca. 1982. 103–127.
62. MATEI, Șt. – IAMBOR, P.: Observații privind așezările fortificate din Transilvania în perioada feudalismului timpuriu. In: ActaMN 17 1980. 507–516.

63. MATEI, Șt. – UZUM, I.: Cetatea de la Pescari (Kr. Caraș-Severin). In: Banatica. 2. 1973. 141–156.
64. MATEI, Șt. – UZUM, I.: Date noi asupra bisericii și fortificației de la Ilidia (Kr. Caraș-Severin). In: ActaMN 9. 1972. 555–564.
65. MOLNÁR, Șt. – ZRINYI A. – TARISZNYÁS M. – KERESZTES I. – KOVÁCS D.: Insemnări pe marginea cercetărilor de la castelul feudal din Lázarea (Kr. Harghita). In: Acta Musei Porolissensis 2. 19–78. 105–115.
66. NÄGLER, T.: Cercetările din cetatea Breaza (Făgăraș). In: Studii și comunicări. Muzeul Brukenthal. Arheologie-istorie, 14. 1969. 89–121.
67. NÄGLER, T.: Cetatea feudală de la Tilișca (Kr. Sibiu) în lumina recentelor cercetări și săpături arheologice. In: Sesiunea de comunicări a muzeelor de istorie. 1964. vol. 2. București 1970. 185–195.
68. NÄGLER, T.: Cetățile feudale de la Orlat (Kr. Sibiu) și continuitatea românilor în sudul Transilvaniei. In: Studii și comunicări. Muzeul Brukenthal. Arheologie-istorie. 20. 1977. 27–49.
69. NÄGLER, T.: Die mittelalterliche Burg Tilișca nach ihrer archäologischen Erforschung. In: FVL 10. nr. 1. 1967. 77–85.
70. PASCU, t. – RUSU, M. – IAMBOR, P. etc.: Cetatea Dăbîca (Kr. Cluj). In: ActaMN 5. 1968. 153–202.
71. PASCU, t. – RUSU, M. – PINTEA, V. – GYULAI, P.: Cercetările arheologice de la Dăbîca. In: Sesiunea de comunicări a muzeelor de istorie. 1964. Vol. 2. București. 1970. 157–174.
72. POP, I.: Contributions archeologiques à la connaissance des origines du Brasov médiéval. In: Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Prague, 21–27 août 1966. Praga. 1971. 1123–1124.
73. POPA, R.: Noi cercetări de arheologie medievală în Maramureș. antierul Sarasău. In: SCIV 22. nr. 4. 1971. 602–626.
74. POPA, R.: Valea Vistrei în secolele XIII–XIV. Cercetări documentare și arheologie în nordul Bihorului. In: Centenar muzeal orădean. Oradea. 1972. 215–219.
75. POPA, R. – CAPATINA, D. – ACHIM, V.: O cetate medievală la izvoarele Begheiului. Cercetări de la Glanda română, județul Timiș. In: RMN MIA 18. nr. 1. 1987. p. 12–16.
76. POPA, E. – CĂPĂȚINĂ, D. – LUKÁCS, A.: Cercetările arheologice de la Voievozi. Contribuții la istoria Bihorului în secolele XII–XV. In: Crisia. 17. 1987. 61–105.
77. Popa, E. – ȘTEFĂNESCU, R.: Șantierul arheologic Ungra, jud. Brașov. In: MCA 14. 1980. 496–503.
78. POPA, R. – ZDROBA, M.: Șantierul arheologic Cuhea, un centru voievodal din veacul al XIV-lea. Baia Mare. 1966.
79. RUSU, A. A.: Cetatea Hațegului (Kr. Hunedoara). Monografie istorică și arheologică. In: Sargetia. 16–17. 1982–1983. 333–359.
80. RUSU, M.: Cetatea Moigrad și Porțile Meseșului (Kr. Sălaj). In: Sub semnul lui Clio. Omagiu acad. prof. t. Pascu. Cluj. 1974. 265–279.
81. RUSU, M.: Contribuții arheologice la istoricul cetății Biharea. In: AIIA Cluj. 3. 1960. 7–25.
82. RUSU, M.: Quelques remarques d'ordre archéologique et historiques sur les places fortes transylvaines des IXe–XIIe siècles. In: Actes du VIIe Congrès International des Sciences préhistoriques et protohistoriques. Prague, 21–27. août 1966. Praga. 1971. 1131–1135.

83. RUSU, M. – DANILA, t.: Cetatea feudală timpurie de la Șirioara (Kr. Bistrita-Năsăud). In: *Fila de istorie*. 2. 1972. 47–66.
84. SZÉKELY, Z.: Ásatások a lemhényi (Kovácszna megye) és a csikrákosi (Hargita megye) várban. In: *Aca Hargitensia*. 1. 1980. 39–48.
85. SZÉKELY, Z. : Cercetările și săpăturile arheologice de salvare executate de Muzeul regional din Sf. Gheorghe în anul 1955. In: *MCA* 3. 1957. 149–159.
86. SZÉKELY, Z.: Contribuții la problema fortificațiilor și formelor de locuire din sud-estul Transilvaniei. In: *Aluta*. 8–9. 1976–1977. 52–110.
87. SZÉKELY, Z.: Raport preliminar asupra sondajelor executate de Muzeul regional din Sf. Gheorghe în anul 1956. In: *MCA* 5. 1959. 231–237.
88. SZÉKELY, Z.: Săpăturile executate de Muzeul din Sf. George (1959–1966). In: *MCA* 9. 1970. 297–315.
89. SZÉKELY, Z.: Sistemul de fortificare la așezarea neolitică de la "Tyiszk" și la cetatea feudală de la "Csókás" în satul Ariușd (jud. Covasna). In: *Aluta*. 12–13. 1981. 39–49.
90. UZUM, I. – LAZAROVICI, Gh.: Așezarea feudală Ilidia în lumina izvoarelor scrise și a cercetărilor arheologice. In: *Banatica*. 1. 1971. 157–162.
91. VLASSA, N. – Sondajul arheologic de la Bistrița. In: *Acta MN*. 8. 1971. 579–582.
92. VLASSA, N. – DĂNILĂ, Șt.: Săpăturile de la șieu-Măgherus (r. Bistrița, reg. Cluj). In: *Apulum*. 6. 1967. 39–47.
93. ZDROBA, M. – BARBU, M.: Săpăturile arheologice de la Felnac și Vladimirescu (Ku. Arad). In: *Ziridava*. 6. 1976. 45–57.

Burgenregister

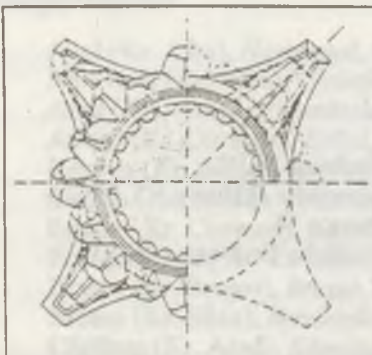
- Aiud (Kr. Alba), *Nagyenyed*, Stadt – 31.
Alba Iulia (Kr. Alba), *Gyulafehérvár*, Stadt – 3.
Arad (KR. Arad), frühmittelalterliche Erdburg – 7–11, 93.
Ariuşd (Kr. Covasna), *Erősd*, Burg – 89.
Biharea (Kr. Bihor), *Bihar*, frühmittelalterliche Erdburg – 33, 81.
Bistriţa (Kr. Bistriţa – Năsăud), *Beszterce*, Burg – 26, 91.
Bodoc (Kr. Covasna), *Bodok*, Burg – 86.
Boroşneu Mic (Kr. Covasna), *Kisborosnyó*, Burg – 86.
Braşov (Kr. Braşov), *Brassó*, Burg – 1, 72.
Breaza (Kr. Sibiu), *Beresztelke*, Burg – 66.
Căpîlnaş (Kr. Arad), *Kápolnás*, spatmittelalterliche Erdburg – 23.
Cernatu de Sus (Kr. Covasna), *Felsőcernáton*, Burg – 86, 88.
Chioar (Kr. Maramureş), Burg – 59, 60.
Ciceu (Kr. Harghita), *Csikcsicsó*, Burg – 85.
Cisnădioara (Kr. Sibiu), *Kisdísznód*, Kirchenburg – 44, 46.
Cîlnic (Kr. Alba), *Kelnek*, Burg – 45.
Cluj (Kr. Cluj), *Kolozsvár*, frühmittelalterliche Erdburg – 56–58.
Codlea (Kr. Braşov), *Feketehalom*, Burg – 22.
Colţi (Suseni) (Kr. Hunedoara), *Malomváz-Kolcvár*, Burg – 36.
Comana (Kr. Braşov), *Komána*, Burg – 37.
Cuhea (Bogdan Vodă) (Kr. Maramureş), *Izakonyha*, Wohnturm – 78.
Dăbîca (Kr. Cluj), *Doboka*, frühmittelalterliche Erdburg, Burg, Wohnturm – 54, 70, 71.
Gheorgheni (Kr. Harghita), *Györgyfalva*, Burg – 86, 88
Ghindari (Kr. Mureş), *Makfalva*, Burg – 86, 88.
Gladna Română (Kr. Timiş), *Oláhgladna*, Erdburg – 75.
Grădeţ (KR. Mehedinţi), Burg – 27.
Haţeg (KR. Hunedoara), *Hátszeg*, Burg – 79.
Hunedoara (Kr. Hunedoara), *Vajdahunyad*, Burgeschloss – 17.
Ilidia (Kr. Caraş-Severin), *Illyéd*, Burg – 64, 90.
Insula Banului (Ada Kaleh) (Kr. Mehedinţi), Burg – 48.
Jdioara (Kr. Timiş), *Zsidóvár*, Burg – 12–15.
Lăzarea (Kr. Mureş), *Gyergyószárhegy*, befestigte Residenz – 65.
Lemnia (Kr. Covasna), *Lemhény*, Burg – 84.
Lita (Kr. Cluj), *Oláhléta*, Burg – 43.
Malnaş (Kr. Covasna), *Málnás*, Burg – 86.
Mălăieşti (Kr. Hunedoara), *Malajesd*, Burg – 35, 38, 39.
Medieşul Aurit (Kr. Satu Mare), *Aranyosmedgyes*, frühmittelalterliche Erburg – 32.
Moigrad (Kr. Sălaj), *Mojgrád*, frühmittelalterliche Erburg – 80.
Moldoveni (Kr. Cluj), *Várfalva*, frühmittelalterliche Erdburg und Steinburg – 49, 50.
Moreşti (Kr. Mureş), *Malomfalva*, frühmittelalterliche Erdburg – 51.
Oncşti (Kr. Maramureş), *Váncsfalva*, Wohnturm – 25.
Orlat (Kr. Sibiu), *Orlát*, Burg – 68.
Pescari (Kr. Caraş-Severin), *Holdmészes*, Burg – 63.
Piatra Craivii (Kr. Alba), *Kecskekő*, Burg – 16.
Porumbenii Mici (Kr. Harghita), *Kisgalambfalva*, Burg – 87.

Praid (Kr. Harghita), *Parajd*, Burg – 42.
 Racoșu de Jos (Kr. Brașov), *Alsórákos*, Burg – 86.
 Racoșu de Sus (Kr. Covasna), *Felsőrákos*, Burg – 86.
 Racu (Kr. Harghita), *Csíkkrákos*, Burg – 86, 88
 Săciova (Kr. Covasna), *Szacsva*, Burg – 86.
 Sarasău (Kr. Maramureș), *Szarvaszó*, Erdburg – 73.
 Șieu-Măgherus (Kr. Bistrița-Năsăud), *Sajómagyaros*, Erdburg 26, 92.
 Sinnicolăuș (Kr. Alba), *Bethlenszentmiklós*, frühmittelalterliche Erdburg – 5, 6.
 Sinnicolăuș Român (Kr. Bihor), *Oláhszentmiklós*, Erdburg – 34.
 Șirioara (Kr. Bistrița-Năsăud), *Sajósárvár*, frühmittelalterliche Erdburg – 26, 83.
 Svințița (Kr. Mehedinți), *Szvinica*, Wohntürme – 21.
 Tăuți (Kr. Alba), *Tótfalu*, Burg – 4.
 Tilișca (Kr. Sibiu), *Tiliske*, Burg – 67, 69.
 Țirgu Mureș (Kr. Mureș), *Marosvásárhely*, Stadt – 18, 19.
 Turia (Kr. Covasna), *Torja*, Burg – 86.
 Turnu Ruieni (Kr. Caraș-Severin), Ruen (Turnul), *Sebestorony*, Wohnturm – 61.
 Turnu Severin (Kr. Mehedinți), *Szörénytorony*, Burg – 28.
 Tușnad (Kr. Harghita), *Tusnád*, Burg – 52.
 Ungra (Kr. Brașov), *Ugra*, Burg – 77.
 Vîrșag (Kr. Harghita), *Székegyvár*, Burg – 40, 41.
 Viscri (Kr. Brașov), *Szászfehéregyháza*, Kirchenburg – 29, 30.
 Vîrfurile (Kr. Arad), *Csúcs*, spätmittelalterliche Erdburg – 20.
 Voivozi (Kr. Bihor), *Almaszeg*, Erdburg – 74, 76.
 Vurpăr (Kr. Alba), *Borberk* (Burgberg), Burg 2.
 Zalău (Kr. Sălaj), *Zilahvártelék*, frühmittelalterliche Erdburg 55.

Abkürzungen

ActaMN = Acta Musei Napocensis. Cluj.
 AIIA Cluj = Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj.
 BMI = Buletinul Monumentelor Istorice. București.
 FVL = Forschungen zur Volks- und Landesgeschichte. Sibiu.
 Kr. = Kreis
 MCA = Materiale și Cercetări Arheologice. București.
 RMM MIA = Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorice și de Artă.
 București
 SCIV = Studii și Cercetări de Istorie Veche. București.

Adrian Andrei Rusu
 Institutul de arheologie
 str. Emil Isac 1.
 3400 Cluj-Napoca,
 Romania

HILD-YBL ALAPÍTVÁNY

A MAGYAR ÉPÍTÉSZETTÖRTÉNET KUTATÁSÁRA

A Hild-Ybl Alapítvány az alapítók Budapest és más magyar városok építészeti örökségének tudományos feltárására, közzétételére, népszerűsítésére és védelmére hozták létre.

Feladatának tekinti

- a fellelhető források (tervek, rajzok, fényképek, városleírások visszaemlékezések, szakirodalom) sokrétű feldolgozásával az adott város régiói, utcái, házai történeti állapotainak rögzítését, dokumentálását, bemutatását, értékelését.
- műemléki, építéstörténeti szaktanácsadás és konzultáció útján segíteni a folyamatban lévő épületfelújításokat, tömbrehabilitációs munkákat,
- az egységes beépítésű, jellegzetes városrészek történeti értékeinek védelmét, minden olyan törekvés tudományos, szakértői támogatását, mely ellenáll a pusztán gazdasági racionalitást erőltető radikális modernizációnak,
- az építészettörténeti kutatások fellendítését, olyan független építészettörténeti kutatóműhely működtetését, mely gazdaság-, és kultúrtörténeti összefüggések figyelembevételével módszeresen dolgozza fel egy-egy építészeti műhely, iskola, vagy stílustendencia, építészeti életmű történetét,
- az Alapítvány birtokában lévő, több mint 500 épületmonográfiát, nagy mennyiségű fotóanyagot és egyéb dokumentumot tartalmazó várostörténeti gyűjtemény gyarapítását,
- a tudományos eredmények közzétételét, kiadványok, kiállítások, konferenciák, filmek, video segítségével.

E célok megvalósításával növelni szeretnénk az építészet, az építészettörténet és a műemlékvédelem társadalmi presztízsét.

1014 BUDAPEST, DÍSZ TÉR 15.

TELEFON: 175-5022

202-6288

SZÁMLASZÁM: MHB 324-12321

MÉRTÉK

ÉPÍTÉSZETI STÚDIÓ Kft.

1075 BUDAPEST, VII. KIRÁLY u. 17

☎ fax 142 7134 142 5303 telex 22 6606 mostu.h

Tevékenységi köreink:

építészeti, belsőépítészeti és szakági tervezés,
tervezés előkészítés,
épületek műszaki-geodéziai felmérés, tudományos kutatása,
épülettörténeti tanulmányok készítése,
műemlékhelyreállítások komplex tervezése,
beruházás, fővállalkozás, kulturális vegyes szolgáltatás,
gazdasági, műszaki, építészeti elemzések készítése,
szaktanácsadás, művelés, műszaki ellenőrzés,
műszaki fejlesztés,
mérnök-gazdasági szolgáltatás,
környezetvédelmi tervezés, kutatás.

Geminius Ltd. Co.

Cím: 1097 Budapest IX. ker., Gyáli út 3/b.

Telefon: 114-2078, 113-0660 ext. 325-328, 338

Telex: 22-7052

TEVÉKENYSÉG:

EXPORT-IMPORT üzletek lebonyolítása, cellulóz import, papírtermékek exportja.

PAPIRTERMÉKEK nagy- és kiskereskedelmi forgalmazása (eü. papír, papírzsebkendők, szalvéták, csomagolópapírok, kéztörölők, másolópapírok, Computerprint, pénztárszalagok),

OLASZ tartós **FOGYASZTÁSI CIKKEK** importja és forgalmazása (műanyag kerti bútorok agyagcserepek, mosogató- és fürdőszivacsok),

mely termékeknek kizárólagos forgalmazói vagyunk.

Ezenkívül foglalkozunk még olasz konyhai háztartási eszközök (pl. kenyértartó, szeméttároló), kerti kiegészítő eszközök (napernyők, párnák, hintaágyak, grillsütők, ruha- és kalapakasztó), autófelszerelési cikkek eladásával.

